

ВАСИЛЬ ІВАНІС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга V

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

Права передруку й перекладу застережені

Друковано 1000 примірників

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»

ВАСИЛЬ ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга V

НА ЧУЖИНІ

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 6 2 —

ПЕРЕДМОВА

Це п'ята книга із циклу «Стежками життя». Вона охоплює найбільший період життя автора — майже 40 років. Все воно пройшло на вигнанні, на чужині — по різних державах Європи й Північній Америці. Протягом цього довгого періоду автор стикався й пізнавав не тільки чужинців, а й представників усіх закутків українських земель: кубанців, ставропольців, різних горців, слобідських наддніпрянців, правобережців, волиняків, гуцулів, гроно Західньої України, лемків, буковинців, різних відтінків закарпатців. Все те проходило при неоднакових обставинах, в різних умовах.

У книзі охоплюються найголовніші фрагменти з життя інституцій, в яких довелося працювати авторові. Детальніше автор спiniaється лише на тому, що вважав за корисне знати прийдешнім поколінням. Удокументувати всі моменти за такий довгий період, очевидно, неможливо. Чимало було такого, що сам пригадує або передає за свідченням тієї чи іншої особи, за точну достовірність якої не можна ручитись. Багато своїх спостережень автор мав занотованих у щоденнику, який однак не був суцільним. Цей матеріал був використаний, але скорочено — в основному до одної третини. Деякі події, свідком яких автор не був, але вважав за потрібне з певними подробицями зафіксувати на підставі літератури (преси і вже виданих книжок), як наприклад, видачу козаків англійським командуванням — совєтам, останню долю Кубанських рєгалій та інше.

Головні розділи книги такі: перебування автора в Українській Господарській Академії; створення Союзу Організацій інженерів українців на еміграції, видання органу «Український Інженер» і відбуття Конгресу українських інженерів (всіх поза залізною завісою); організація Українського Технічно-Господарського Інституту і його праця; учителювання в Українському Рільничому Ліцеї в Чернівці (Галичина) і створення там видавництва; 2-га світова війна — будівництво олійниці в Переворську й керівництво гарбарнями, а пізніше млинами в люблінському воєвудстві; залишення Люблину й коротке перебування знову в Празі; мандрювання до Німеччини, окупація останньої; передача козаків, у тому й кубанських англійським командуванням — большевикам; перебування на скитальщині й відвідини братів із-за океану; виїзд скитальців до різних країн світу; виїзд до Канади й гримаса життя в ній; доля рєгалій Кубанського козачого війська, післямова.

Ця книга охоплює події до останнього часу, отже в ній є не лише спогади про минуле, а й огляди сучасного стану — вже без розгляду подій з перспективи часу. Через це не можна зарахувати всю цю книгу до спогадів, і названо її загальною — «На чужині», хоч в основному вона є продовженням праці «Стежками життя».

Всім, що помагали порадами при писанні, матеріальною допомогою на видання автор висловлює найщирішу подяку. АВТОР.

Автор

1. ПЕРШІ КРОКИ В ПОДЄБРАДАХ

Приїхавши 4-го жовтня на старенький вокзал з дерев'яними сарайчиками по боках, В. Іванис здав на схов два чемодани з паперами і попрямував шукати канцелярію Української Господарської Академії, що її скорочено звали УГА. Шукати було легко, бо прямою вулицею (Надражні-залізнична) до джерельної колонки, а потім ліворуч і до готелю «Централь». У цьому готелі містилася вся адміністрація УГА — Ректор, деканати й канцелярія на 2-му поверсі, а на першому була простора заля для засідань і викладів. Зайшов до канцелярії. У невеликій кімнаті за столиками сиділо четверо людей, а перед дерев'яною загородкою стояли, пританцьовуючи, студенти, до яких підійшов простенько одягнений блондин — як потім стало відомо, це був помічник управителя канцелярії О. А. Козловський, який вів студентські справи. Він швидко полагодив справи студентів і підійшов до прибулого. Представився, заявляючи, що приїхав на запрошення, щоб стати лектором Академії. Козловський побачився, що прийняв його за студента, взяв зі столу чвертковий аркуш паперу й попросив написати заяву про прибуття. На запитання, що треба писати, Козловський продиктував, а В. Іванис написав і поклав папірець на вузенькій накривці бар'єру. По цьому Козловський порадив піднятися на третій поверх і зробити візиту ректорові Академії проф. Іванові Опанасовичу Шовгенову.

Перед дверима кабінету ректора побачив немолодого вже студента Мальцева — тодішнього студентського старосту Академії. Той просив пропустити його першим, бо має дуже коротку справу. За яких 10 хвилин староста вийшов, просячи зайти. Увійшовши, В. Іванис побачив перед собою сивуватого шатена з невеликими вусами й розтріпану бо-

рідкою, який сидів за столом. Ректор, мабуть, був схвильований, скубнув за борідку і попросив сідати. Довідавшись, що В. Іванис щойно вчора приїхав, спитав, де він лаштується мешкати. Коли почув, що в Подебрадах, був задоволений і додав, що з доїздами з Праги чи околиць Подебрад частенько бувають невідгоди. Ректор порадив пройтись до лябораторії на Надражній вулиці, де частіше буває більшість хеміків і продекан проф. Л. П. Фролов. З цим останнім треба було умовитись і про пробний виклад, який за традицією, відбувають всі вперше прибулі лектори. До речі ректор поінформував, що за тиждень в Академії починається осінній семестр. За яких 15 хвилин прибулий встав і попрощався.

Було пів дванадцятої, коли зайшов до кількісної й технологічних лябораторій, що містилися в переробленій просторій механічній майстерні. Двері були відчинені, і хоч лектор постукав, але ніхто не відгукнувся. Тихо увійшовши, побачив на другім кінці лябораторії, коло аналітичних ваг, групу сидячих і стоячих людей. Підійшовши до них, представився. Прийняли, весело жартуючи. Лише продекан Леонід Петрович Фролов з тінню невдоволення запитав: «Ви були в Америці?» — «Так». — «І Ви рішилися пристати до нашого гурту, тягнути безпросвітну лямку?» — «У кожного барона своя фантазія», — відповів прибулий. Далі пішла гуртова розмова. Проф. Л. П. Фролов був одягнений у престаре убрання з обтрінаними рукавами й халощами, на голові мав потертого селянського солом'яного бриля, взутий без шкарпеток у сандалі. Всі ж інші були чепурно одягнені: матенький чорненький доцент Микола Павлович Вікул в чорному припасованому убранні, з краваткою, у вищених черевиках; високий репрезентативний доцент Сергій Данилович Комарецький, що в Полтавській семінарії вчився разом з С. В. Петлюрою, вже сивіючий, виглядав як середнього віку інтелігент; доцент Євген Миколайович Голіцинський, середнього зросту, з білим металіком на білій же сорочці, у темно-сірому — піджаку і смугнастих штанах. Під час цієї жартівливої розмови до лябораторії зайшов проф. Л. Л. Бич, який дуже здивувався, що прибулий був без вусів і такий молодий. Бич у тому році був проректором Академії, і В. Іванис збирався робити йому візиту, але після такої зустрічі не потребував цим турбуватися.

Находила обідня пора, і всі разом рішили йти до «християнок». Так звали їдальню, що її тримали жінки деяких професорів і лекторів та студентів з клієнтелею правіших (гетьманських) кіл. В цій їдальні можна було випити й келішок горілки. Прибулий від питва відмовився. Бич запитав, чи не прогібіція в Америці так на нього вплинула, і

одержав відповідь, що таке було й на Кубані. Розносили страви студенти, які ще не одержували державної стипендії. За обідом прибулий довідався, що мешкання легше й доцільніше шукати на Жижковому передмісті, де під час купелевого сезону не виселяють. У містечку зимою звичайно багато вільних помешкань, а весною, з початком сезону, квартирантів випрошують, готуючись для курортників, що платять дорожче.

По такій пораді довелося на декілька днів перебратися до готелю на Жижково, а за пару днів у цій таки частині знайшлася кімната, в якій і оселився з дружиною. Треба зазначити, що в Подебрадах більшість не тільки студентів, а й лекторського складу мешкали в одній кімнаті з дозволом користування кухнею, а ще частіше в тій же кімнаті була плита, на якій можна було нагріти чай чи каву. У цьому купелевому містечку (2 — 2, 500 населення) набудовано досить хат, але тонкостінних — лише для літнього користування (зимою стіни і при невеликих морозах промерзали). Після Америки все це здавалося дуже убогим. Першого ж таки дня, зайнявши кімнату в готелі, відвідав К. Я. Безкровного з дружиною і І. В. Івасюка, до якого легально прибула дружина з двома донями з Катеринодару. Вона підтвердила, що перша дружина Василя Миколайовича була змушена одружитись з якимсь партійцем. Про цей випадок В. М. довідався ще раніше і через те взяв розвід і вдруге одружився з донькою К. Я. Безкровного — Антоніною, яка закінчила консерваторію у Відні. Вона першу освіту здобула до 1-ї світової війни в Ліцеї в Перемишлі і гімназії в Катеринодарі.

Подебради були тоді купелевим маленьким містечком — дві години їзди залізницею від Праги. Воно мало мінеральну воду з сильним запахом сірководня, яку популярно звали «подебрадкою». Купелі з цієї води були призначені для лікування серцевих недуг. Це був дешевий курорт, який заповнювали літом «лазенске госте». Містечко мало й певне історичне значення — воно було колишнім осідком чеського короля Юрія. Останній на горбку над берегом річки Лаби збудував солідний замок, в одній з веж якого працював астроном Кеплер, а перед брамою стояв пам'ятник цьому королеві. У двох горішніх поверхах замку містились: бібліотека, креслярні, викладові залі й амбулаторія та деякі кабінети Академії. Прибудівки до замку (кол. конюшні) пристосували для якісної і агрохемічної лабораторії та просторої студентської їдальні «Україна», яка функціонувала під контролем кооперативного відділу Економічного Факультету Академії. З вікон креслярень відкривався краєвид на великі луки, гідростанцію, ліси, зокрема Обори й липову

алею, обсаджено з обох боків великими липами, горішні гілля яких спліталися, tworячи зелене склепіння. Асфальтована алея тяглася вздовж берега Лаби яких два км. і закінчувалася листяним лісом, в якому бігали фазани. Красуна Лаба, одягнена в кам'яні береги і регульована, потиху пливе до моря вже під німецькою назвою — Ельба. Біля Подебрада стоїть радіовисильна станція, водонапірна вежа, цукроварня (пізніше закрита). Поблизу замку розкинувся невеликий, але добре упорядкований і доглянутий парк, у якому під час купального сезону щоденно грала добра симфонічна оркестра. Від парку до новозбудованого вокзалу простяглися широкою смугою квітники, перетинані декоративними деревами. Скрізь була зразкова чистота. Всі стежки посипані чистеньким пересіяним піском.

На другий день продекан проф. Л. Фролов скликав до лябораторії всіх хеміків, які були в Подебрадах, для розподілу дисциплін і лябораторних вправ. Лекторові В. Іванисові, крім викладів хемічної технології дерева, доручено викладати і вести вправи з технохемічної аналізи, до чого належали контрольні аналізи всіх видів сировини, півпродуктів і готових продуктів неорганічної технології, технології паливних матеріалів (вугілля й нафтовиробів) та хемічної технології дерева. Тут же порушено питання літератури як для викладача, так і для студентів. Новий лектор довідався, що дещо знайдеться в бібліотеці, а додатково дещо доведеться виписати. Щождо студентів, то для них, за вже встановленим звичаєм, лектор пише конспект або високошкільний курс. Приладів до цієї лябораторії не було ніяких. Дали лише дві великих порожніх шафи, до яких після вправ мали ховатися прилади. На купівлю приладів був призначений певний кредит, який виявився недостатнім. Тут же ознайомили, що в Празі є дві фірми, які постачають як прилади, так і робочий скляний посуд для студентів. Новіші каталоги обох фірм у лябораторії були. В. Іванис умовився з продеканом, що вступну лекцію з курсу хемічної технології дерева прочитає за тиждень.

Взаємовідносини між персоналом Академії, зокрема між хеміками, були не тільки добрі, а й приятельські. Зверталися одне до одного на ім'я й по-батькові, через те і прибулий далі називатиметься Василь Миколайович (скорочено В. М.). До галицьких лекторів і мало знайомих, як і студенти до викладачів, зверталися через «пан». Особливістю цієї школи була майже повна відсутність асистентів, а навантаження лекторського складу було дуже велике, тому лекторам дозволено чеським міністерством рільництва (при ньому була Академія) брати в помічники здібніших студентів за невеличку платню — пересічно 100 корон на місяць.

називаючи їх «допомоговою силою». Як таку силу, студента О. Локшинського закликано ще до приїзду В. М. — катедрою хемічної технології. Катедрою тоді керував проф. Д. Райхінштайн, який володів лише російською мовою і нею викладав, за фахом він був фізико-хемік. Він же викладав і органічну хемію, керував обома цими катедрами. До катедри хемічної технології тоді, крім В. М., належали асистент інж. М. П. Зайцев (скінчив вищу технічну школу в Празі) та інж. Г. Цісарж (проф. фахової гарбарської школи в Градці Кральовім). Перший викладав і керував лябораторними вправами по товщах, а другий по обробленню шкіри.

Ціла УГА мала такі факультети й відділи: агрономічно-лісовий з відділами — агрономічним і лісовим; економічно-кооперативний з відділами — економічним, кооперативним і статистичним, та інженерний з відділами — гідротехнічним і хеміко-технологічним. Докладніше про це зі схемою й планами навчання див. «Українька Господарська Академія в Ч. С. Р. 1922-1935, т. I. Нью-Йорк, 1959. Видання абсольтвентів УГА й УТГІ». Програми факультетів і відділів та окремих дисциплін більш-менше достосовувалися до програм таких же чеських вищих шкіл, одначе з певною різницею. Різниця була в тому, що готувалося інженерів для праці на Україні. Тоді ще у всіх була ілюзія, що за пару років комунізм і анархія на рідних землях зникнуть. Через це у викладах і вправах достосовувалося до вимог, які були в російських школах за царату. Сприяло цьому й те, що більшість викладачів закінчила російські вищі школи. Найближче до чеських програм тримався агрономічно-лісовий факультет; найдалі відходив від них економічний факультет, який мав цілком окремий кооперативний відділ, чого не мала ні вища комерційна чеська школа, ні російські школи до революції. Інженерний факультет займав середню позицію. Одначе всі факультети практикували екскурсії з студентами на відповідні підприємства (виставки, гідротехнічні споруди, хемічні фабрики, цукроварні, броварні, нафтоперегінні заводи, дріжджарні, лісові, агрономічні та інші), чого не робили чеські школи. Кінцевий іспит студентів в УГА, особливо на інженерному факультеті, також різнився від іспиту в чеських вищих школах тим, що в УГА були введені дипломові проекти гідротехнічних споруд, чи якоїсь фабрики на Хеміко-Технологічному відділі і у них же ще і дипломова лябораторна праця.

Слід згадати, що деякі дисципліни в УГА, за недостатчею українських фахівців, викладали професори чеських шкіл по-чеськи з полекційною оплатою. Таких професорів запрошено 26 осіб. Пізніше, на вимогу чеського міністерства

хліборобства декого з чехів заступлено українськими лекторами.

Оплата лекторського складу УГА була дуже скромна, а саме: професор мав 1 800, доцент — 1 500 і лектор — 1 200 корон на місяць. Жонаті одержували ще додаток на дружину 200 кор. і 125 кор. на дитину. Це був майже мінімум для тодішнього прожитку в Подєбрадах.

В перші дні по приїзді до Чехо-Словаччини В. М., хоч і знав про перебування в Подєбрадах Є. Х. Чикаленка, панства Вілінських, С. Н. Тимошенка, К. А. Мацієвича та інших, він просто не мав часу на одвідування їх. Мусив щодня приймати «бедни» (скрині) з лабораторними приладами й склом, перевіряти їх і готувати прилади для вправ, як і виготовляти завдання для студентів, бо програма була велика, марнувати час було б шкодою, як також треба було готуватись самому до всупної лекції і далі вже викладати дві дисципліни, а вечорами керувати вправами студентів у лабораторії. Багато дечого було й з кубанських справ, що накопичилися за півтора роки відсутности. До всього ж не було книжок, які б відповідали програмі, що її сам склав. Все треба було писати. Отже писати треба було два курси до кожної лекції щотижнево з багаторазовим переписуванням.

А тут ще студентство перших річників було незвичайне: серед нього багато було студентів з російських вищих шкіл, закінчити які їм перешкодила війна (деяким лишилось зробити дипломний іспит) чи й большевики; досить було високих рангів старшин з армії УНР і денікінської; територіально більшість була з Наддніпрянщини, з Наддністрянщини, Волині, один з Буковини, зо три десятки вже були й з Кубанщини і ні одного з Закарпаття (з останнього чеський уряд заборонив приймати). Говорили ці студенти різними діалектами, до всього вони ставили великі вимоги. Української технічної термінології ще не було і кожний лектор називав процеси чи апаратуру по-українськи, як йому здавалося краще. Пізніше на факультетах працювали термінологічні комісії і контролюючи їхню працю Академічна термінологічна комісія.

Академічну комісію очолював Є. Х. Чикаленко, положення якого прирівняно до професора. Інші члени цієї комісії працювали без оплати (вони були професорами, лекторами Академії і одержували платню за цими посадами). До Академічної термінолог. комісії належали: лікар М. П. Левицький, В. О. О'коннор-Вілінська (письменниця), її чоловік О. В. Вілінський, К. Я. Безхровний, Б. М. Мисяєвський, В. Королів-Старий і інші. Пізніше хемічну термінологію виробили лектори хеміко-технологічного відділу інженерного факультету під головуванням акад. проф. І. Горбачевського, який у

перші роки викладав органічну хемію і написав солідний підручник з цієї дисципліни українською мовою. Деякі терміни, вироблені в Подєбрадах, прийняла й Академія Наук у Києві (з фізики й геодезії).

Готуючись до вступної лекції, В. М. великі труднощі зустрічав не в знанні свого предмету, а в українській мові. В. М. в цьому був самоуком, бо говорив «кубанською», як визначав проф. Щербина, мовою. Він ні одного дня не вчився в українській школі. Всі терміни, назви йому були відомі російські й почасти німецькі. У першій половині жовтня пробну лекцію прочитав як вступ до хемічної технології дерева. Було це у викладовій залі в готелі «Централь», куди зійшлися всі студенти технологи, що були в Подєбрадах, декан інженерного факультету С. П. Тимошенко, продекан Л. П. Фролов, проф. Б. Ю. Іваницький, кубанці — К. Я. Безкровний і І. В. Івасюк. Цю формальність В. М. відбув задовільно. Далі простяглися буденні систематичні лекції, вечорами вправи в лабораторії з техно-хемічної аналізи. До кожної лекції і вправ В. М. приходив з рукописом, що його після перегляду деяких колег знову виправляв і переписував, віддаючи після того всього ще й на редакцію мови К. Я. Безкровному.

Тієї осені до Подєбрад завітав із Польщі В. Авраменко і студентство майже все затанцювало. Коротке його перебування в Подєбрадах, поки не зламав собі ноги, захоптило багатьох серйозно братися за національні танки. І з подєбрадчан вийшли навіть інструктори танка. Коли ж цей майстер танка пробував промовляти, то слухачі ним не захоплювалися.

В Чехо-Словаччині в ті часи надзвичайно було активне спортове т-во «Сокіл». В кожному містечку цієї держави були соколовні, де вечорами виправлялися найрізнішого віку й статі (від 6 до 65 р.). На початку студентство УГА складалося переважно з вояків різних армій. Серед них багато було вправних в гімнастиці. Чеські соколи цю нагоду використали і велика кількість українців вписалася в соколи і вела перед, особливо у вправах на машинах. Дехто із студентів був і старшим у якихось групах, багато було й кубанців, які щойно скінчили старшинську школу.

Майже в кожній соколовні була просторна зала, в яких декілька вечорів на тиждень демонстрували фільми, але не звукові. В Подєбрадській соколовні також було кіно. Для вправ дружині В. М. винайняв піаніно. З початку дружина сама виправлялась, але скоро три студенти — П. Ващенко — перша скрипка, В. Рейтер — друга скрипка і Ю. Пирогов — віолончель — умовили дружину акомпанювати їм у кіно на роялі. Всі три студенти побували в консерваторії і були фахівці, але мусили по кілька годин виправлятися перед

виступами. Грали вони прекрасно, але й перешкоджали В. М. працювати, бо всі ті вправи відбувалися в його єдиній кімнаті. Однак в кіно українські музиканти мали успіх. Та пізніше ввели звукові фільми. Для піаністки лишилися виступи лише на вечірках, які влаштовували подебрадські студенти. Давати лекції музики, як чужоземці, чехи не дозволяли. З народженням же сина — лишилась гра лише для нього.

Отже, життя ставало все сіріше. Писання двох підручників та їх переписування (це найгірше); виклади технологічних дисциплін; відвідування факультетської та академічної рад і хоч рідкі відвідування давніших і новіших знайомих. Коли все унормувалося, дійшло до зустрічі з подебрадськими студентами — кубанцями. Кубанці в академії були відмінні: більшість працювали над виконанням своїх обов'язків, які для них були тяжкими, бо мови українська й чеська для них були чужими (все дотеперішнє навчання у них провадилося по-російськи); близько двох десятків їх організувалося в т-во імені отамана Кухаренка, вони намагалися підтримати ідеї кубанської незалежності в якомусь єднанні з Україною; а ще була мала група т. зв. «замківців», що трималися русофільської лінії, виступаючи час-від-часу в вузьких своїх колах — проросійських. Прозивали їх замківцями за те, що вони мешкали в більшості приватно в замку. Матроною їх була стара чеська артистка, що була патріоткою «єдиного велького Руска». Замківці пробували скаржитись офіційним чеським чинникам на нібито насильну українізацію їх. Але з того виходили лише дрібні неприємності. Таке не було приємним В. М.-чеві і взагалі кубанцям з професорського складу. Та замківська група не була велика і не виловилася з себе ні одного помітного інтелектуала. Взагалі ж подебрадські студенти здебільшого цупко трималися Товариства Кубанців в ЧСР (Чехо-Словацькій Республіці), керівником якого фактично весь час був Петро Макаренко. Він мав достатні фінансові дотації, щоб допомагати юним своїм землякам, а це змушувало кубанців триматися т-ва. (Не раз довелося почути про допомогу П. Макаренка на... підосви).

Оселившись у Подебрадах, В. М. зустрівся зі своїм станичником Миколою Штаньком, який учився на економічному факультеті. Другий станичник Петро Непокупний учився на агрономічному факультеті. Перший був активний в громаді кухаренківців, декілька років був її головою. Він частенько заходив до В. М., розповідаючи більше про особисте життя, бо якісь ширші питання його мало цікавили. П. Непокупний зовсім був байдужий. Одного разу кубанські студенти закликали В. М. до якоїсь просторної пивної. Зі-

бралося їх зо два десятки молодих гарних хлопців. Їх цікавили відомості з близького минулого. На всі запитання В. М. охоче відповідав. Це була приємна гутірка без будь-якого пляну. Найактивніший з присутніх був Петро Ярмоленко, який дописував тоді і до студентського жуналу. На одній щодні його була червона родимка. В. М. пригадав собі учня двоклясової школи в ст. Полтавській — на рік старшого по класі і який був першим у 5-й класі, за що йому стан. рада призначила стипендію для навчання в учительській семінарії. Але він тоді мав прізвище Єрмілка (див. 1-шу книжку «Стежками Життя»). Довідавшись, що Ярмоленко походив із ст. Полтавської, В. М. установив, що це й був той самий його старший колега, що тепер українізував своє прізвище. Він закінчив гідротехнічний відділ інженерного факультету з дуже добрим успіхом і працював інженером у Чехо-Словаччині. Були чутки, що він, ще будучи молодим, помер. Народився він 1885-го року, цебто був на три роки старшим за В. М-ча. Ця зустріч подобалась кубанським студентам і вони просили робити такі зустрічі частіше. Розійшлися приятелями з тим, що наступного тижня знову зійдуться. Але більше В. М. не покликали. Дехто з студентів сказав. В. М-чеві, що їм ті зустрічі заборонено. В. М. мусив обмежитись індивідуальними розмовами з окремими студентами «козачої нації».

2. Видавниче товариство при УГА.

Дуже важливою справою на всіх факультетах було видавання курсів для студентів. Через те, що Академія готувала не лише взагалі освічених інженерів, але й підготованих для праці на своїй Батьківщині, — то задовольнитися вузькими фахівцями, як було в більшості країн Європи, було б помилкою. Кадри з фаховою освітою на Україні в ті часи були малі і інженер повинен на праці достосовуватися до обставин, знаючи ширше різні розгалуження техніки. Тому дібрати відповідну літературу з європейських вищих шкіл для студентів УГА було досить трудно. Треба було постачити матеріал у вигляді видань, що відповідали б програмам, усталеним на відповідних відділах факультетів. Це змусило Академію винести рішення, щоб її професори, доценти й лектори написали свої курси. Особливою проблемою було усталення технічних термінів, що їх же перевіряли в мовознавчих комісіях факультетських і загальноакадемічній.

Для видання опрацьованих рукописів засновано «Видавниче Товариство», в якому технічну працю виконували студенти за невелику винагороду. На інженерному факультеті

теті опрацьований проєкт підручника прочитували два викладачі спорідненого фаху. Рукопис, проглянений двома рецензентами, автор ще раз перечитував, зважаючи на зроблені йому поради. Лише після цього текст ішов до друку. Переписували рукописи здебільшого студенти на світлочутливому папері й передавалися до літографії. Видання циклостилєві тоді мало практикувалися. Але технічні й математичні підручники з рисунками та різними знаками й формулами ще не навчилися були чітко робити на матрицях. Таких книжок Академія видала 229 назв, що становило 2149 друков. аркушів. Кожна видана книжка в кількості не менше 10 передавалася в бібліотеку Академії для безплатного користування студентам.

За перший же рік В. М. написав і видав такі курси: з хемічної технології дерева — на 388 сторінок та техно-хемічного аналізу — 374 стор. Другий курс для літографії на машині друкував студент першого випуску М. В. Палієнко, який скінчив лицей Галґана в Києві. Пізніше він одержав титул інженера-технолога, а скінчивши Академію генерального штабу в Варшаві, був майором-гарматчиком в польській армії. Під час 2-ї світової війни був гарматчиком у дивізії Галичина і під Бродами загинув у бою. Курс хемічної технології дерева переддрукував також студент першого випуску Зворичук, який також скінчив польську Академію ген. штабу і як майор брав участь у 2-й світовій війні. Він учився на лісовому відділі агрономічно-лісового факультету.

Нормальним друком Академія видавала «Записки Української Господарської Академії», починаючи від 1927-го року, в яких містилися наукові статті професури. Всього їх видано сім томів — 1393 сторінок. Цим же способом видана в 1930-му році книга доц. О. І. Бочковського «Масарик, національна проблема та українське питання» — 244 сторінки. Видавалися друком інформаційні брошури про Академію. Крім того, фахові статті окремі професори друкували в чужоземних журналах мовами: чеською, німецькою, французькою, англійською, польською. Ці статті не реєструвалися і про їх кількість відомостей не збереглося. Всі книжкові видання надсилалися до таких установ поза Академією: Української Академії Наук у Києві, НТШ у Львові, Чеського бібліографічного слов'янського інституту в Празі та інших.

3. Бібліотека Академії.

У педагогічній й науковій праці Академії відчувалася гостра потреба фахової літератури. На придбання цієї літератури чеський уряд видав одноразову субсидію. Крім того,

щороку на поповнення бібліотеки Академія щомісяця відпускала кошти, які розподілялися по факультетах. А в останніх деканати розподіляли на потреби окремих лекторів. Книги трималися у головній бібліотеці, по різних кабінетах і лабораторіях (різні довідники) і на руках викладачів. Звичайно, крім куплених книг, до бібліотеки надходили й даровані книжки та прислані порядком обміну різними установами і особами. Поважною такою даровою основою фундаментальної бібліотеки був ініціатор заснування Академії — Український громадський комітет у Празі. Користування книгами з фундаментальної бібліотеки було безплатне як для професури, так і для студентів.

При бібліотеці була читальня, в якій студенти могли читати газети й довідники, що їх не дозволялося виносити поза бібліотеку. Від 1922 року передплачувалося 139 часописів. Перший період завідував бібліотекою доц. Чередієв та його співробітник-студент Л. Биковський. Але сталим бібліотекарем був лектор інж. шляхів Гр. Сидоренко, кол. голова Місії УНР у Парижі, а пізніше посол у Відні. Він скоро помер і його заступив доц. І. П. Мазена, який надав цій установі виразних організованих форм. Далі бібліотекою опікувалась ще й окрема бібліотечна комісія під головуванням доц. В. Чередієва. До складу комісії входили представники від поодиноких факультетів. З розростом Академії і бібліотека поширювалася, а її персонал поповнювався. При найбільшому її розрості бібліотека вже мала, oprіч завідувача, ще три особи: заступника завідувача лектора М. Левитського, ген. М. Омеляновича-Павленка та студента О. Пителя. У 1928 р. доц. І. Мазена відмовився керувати бібліотекою і його обов'язки прийняв заступник його М. Левитський.

При бібліотеці був відділ підручників, до якого передавалися по 10 примірників всіх підручників Видавничого Товариства при УГА, а також по 6 усіх рукописів (лекцій, переписаних машиною). В бібліотеці ж переховувались усі оригінальні дипломові праці й проекти абсольвентів УГА. За період від 1922 р. по 1935 рік бібліотека обслужила 130 осіб педагогічного персоналу Академії та понад 1 000 слухачів, що перейшли за той же час через школу. Для обслуги родин членів персоналу й студентства при фонд. бібліотеці Академії була заснована «Бібліотека Товариства абонентів книгозбірні УГА». Ця книгозбірня складалася з творів красного письменства і літературних часописів.

Коли 31 грудня 1935 року УГА за розпорядженням урядом Чехо-Словаччини була закрита, то фундаментальна бібліотека мала вже 18 000 назв і 30 000 томів. Все оце надбання уряд наказав передати до бібліотеки Чехо-словацької

Хліборобської Академії в Празі в депозит. На всіх переданих книжках при інвентаризації в Празі додавалось до чергового числа літера «у» (українська). Персонал Академії міг безплатно користуватися цією бібліотекою.

4. Педагогічна й наукова праця в УГА.

Педагогічна праця УГА цієї фактичної політехніки тривала протягом 13 років. Умови цієї праці були дуже важкі, бо студенти одержували стипендії спочатку в розмірі 500, а пізніше 450 чеських корон на місяць, за які можна було прохарчуватися, а на одяг і взуття вже не вистачало й треба було її доробляти якоюсь працею. Викладачі, як уже зазначалося, забезпечувалися також надзвичайно скромно: більшість із них мешкали родинами в одній кімнаті, де пралось і варилося на плиті. Із 90 українських викладачів не більше 6 зуміли краще забезпечитись і догідніше жити, а решта рідко хто не позичав у кредитовій академічній спілці наперед, не маючи спроможности задовольнити бодай найскромніші потреби. Український же педагогічний персонал працював бездоганно — очевидно, завдяки надзвичайному ентузіазмові й патріотизмові. Іншого пояснення знайти не можна. При найбільшому розквіті УГА педагогічний персонал її складався з 35 професорів, 19 доцентів, 22 лекторів, 23 асистентів і 10 професорських стипендіятів, частина яких виконувала допоміжні функції — разом 109 українців і різного фаху й кваліфікації чехів 26. Отже ввесь педагогічний актив УГА складався з 135 осіб.

Цей колектив викладачів і їх помічників систематично викладав відповідні дисципліни і наглядав за вправами на семінарах, в креслярнях, лябораторіях, кабінетах, на зразковій фармі, лісовому розсаднику, керував польовими геодезійними вправами і так далі. При чому вправами також керували самі професори чи доценти й лектори, звичайно з помічниками «допомоговою силою». Виклади відбувалися, як правило, до обіду, а вправи пообіді й вечорами. Викладали в різних приміщеннях: у готелі «Централь», у Замку, в залах «Заложні» й лябораторіях. Помешкання ці були розкидані по містечку, але віддачі між ними не були великі (найбільше 10 хвилин ходьби) і через те особливих труднощів це не робило. Перші випуски студентів були переважно з кол. російських студентів, яким війна перешкодила закінчити ту чи іншу вищу школу. Рівень цієї категорії був високий і їм треба було подавати матеріал добре опрацьований. Ці студенти походили з території російської займанщини — з Наддніпрянщини й Кубані. Дедалі студентів-емі-

Професорський склад Академії. Сидять (зліва направо): проф. Косюра †, доц. Є. Сокович †, проф. К. А. Мацієвич †, проф. О. Єйкельман †, проф. С. Бородаєвський — декан Економічного факультету, доц. О. А. Бочковський — секретар Академії †, проф. Б. Ю. Іваницький — ректор Академії †, проф. Л. І. Бич — проректор Академії †, проф. Р. С. Шереметинський — декан Агрономічно-Лісового факультету †, доц. В. М. Іванис — декан Інженерного факультету, проф. В. М. Чередиїв, проф. М. А. Славінський †.

грантів меншало, а прибували учні, що закінчили середні школи в Західній Україні — в Галичині та на Волині.

Були серед студентів і такі, що закінчили лише вищепочаткові школи, т. зв. «городські», чи учительські семінарії. Для них Академія, за дозволом чеського міністерства освіти, відкрила матуральні курси, в яких учителями були професори УГА. Складання матури відбувалося з участю представника чеського міністерства освіти. Це дало можливість закінчити не лише середню, а й вищу школу десяткам, а може й соткам емігрантів. Коли В. М. приїхав до Подєбрад, то на перших же лекціях і лабораторних вправах зауважив інтелігентного юнака, що працював, як тоді називали, «сторожем» лабораторії. Однак його обов'язки були значно складніші, ніж охорона. Він завше прибирав приміщення лабораторій, в холодні місяці опалював цілі приміщення, порядок у лабораторії тримав зразковий і завжди сидів за якоюсь книжкою. Це був МIRON Кириленко, який першим учився на матуральному курсі і блискуче склав матуральний іспит. Після цього вступив на хеміко-технологічний відділ інженерного факультету і виявив надзвичайні здібності в навчанні і особливо в лабораторних вправах. В. М. взяв його за «допомогову силу», коли Л. Мосендз два роки працював над докторською дисертацією в Берні. Це був прекрасний співробітник з великим педагогічним хистом і здібністю тримати себе серед своїх однокурсників. Ці ж матуральні курси успішно відбув і Леонід Маркович Мосендз, людина з універсальним талантом науковця й письменника, про якого буде мова пізніше. Через ці матуральні курси пройшло чимало емігрантів, що пізніше вчилися в пражських вищих школах, українських і чеських.

Праця по кабінетах і лабораторіях ускладнялася браком відповідних приміщень. Наприклад, лабораторії кількосної аналізи, хемічної технології, цукроварства, товщів. технології палив, дерева, вироблення шкір містилися в одній просторій залі з таким розподілом годин, щоб не перешкоджали одна одній. Дні праці визначалися так, щоб того самого дня працювала одна або найбільше дві лабораторії. Через це кожна лабораторія закінчувала свою працю миттям і хованням до великих шаф всіх приладів, які замикалися. Лише ферментаційна й мікологічна лабораторії мали ізольовані двокімнатні приміщення. Вадюю було ще й те, що мало було плятинового посуду. Найгірше ж було з газом якого в Подєбрадах не було і який з бензини виробляла сама лабораторія спеціальним апаратом, а щоб досягти високої температури, вживали бензинові грілки — «бартелі». Але всі складніші й дорожчі прилади, які вживалися у вищій чеській школі, лабораторії УГА мали. Коли студенти-

подебрадці відвідували виставки лябораторій чеських вищих технічних шкіл, то були вдоволені, бо все, що вони там бачили, вони проробляли в стінах своєї Альма-Матер. Підтвердженням цього було для студентів ще й те, що, відбуваючи обов'язкову практику на цукроварнях, броварнях, нафтоперегінних заводах, олійницях тощо, вони бралися за поляриметр, аналізу нафтових дериватів, визначення азоту і т. д. вправно, як до відомої їм операції.

Весною рік-річно студентів-хіміків після 1-го піддержавного іспиту возили до 10 днів по знижених тарифах на залізницях і ночівлях по чеських школах (у чехів було заведено давати безплатно приміщення екскурсантам) по різних фабриках і заводах. У таку екскурсію вів 30-40 студентів професор чи доцент хіміко-технологічного відділу інж. факультету. В таких екскурсіях брала участь і певна кількість лекторського складу. Маршрут цих екскурсій був такий: маргариновий завод «Сана» під Прагою, дві-три броварні в Празі, обов'язково «Мішанську броварню» в Пільзні (світової слави пиво), в околиці цього міста броварню «Світозар», тут же зразкову дріжджарню Ганака, механічні великі заводи «Шкоди». В Усті на Лабі (по-німецькому Avccir) відвідували найбільшу (101 димар) хімічну фабрику і найбільшу фабрику мила «Шіхт». У Танвальді екскурсанти відвідували новітні великі склярні, а в Залізному Броді відвідували доморобні вироби із скла різної біжутерії, як наміста тощо. В Гостінному відвідували фабрику целюлози й високогатункового паперу. По дорозі оглядали таптаки й механічні паперові фабрики, на яких виробляється обгортковий папір. У Пардубіцах оглядали найбільший у кол. Австрії нафтоперегінний завод з використанням тепла з відходних продуктів, а також парафінярню. Це було класичне устаткування інж. Зінгера, що написав солідний твір про перероблення нафти. В цьому ж місті оглядали найкращу броварню в державі чорного пива. По дорозі в Коліні оглядали модерний нафтоперегінний завод з колонними апаратами, що безпосередньо з нафти давали всі потрібні деривати. Тут же бували й на фабриці цикорію — також із найновішим устаткуванням. Знайомство з цукроварнями відбувалося окремими екскурсіями під час кампаній восени. Найчастіше для цього їздили до Німбурка (20 хвилин їзди від Подебрад), де була добре поставлена цукроварня. В Пясках (часом ходили пішки) знайомилися з фабрикою виробу камерної сульфатової кислоти, суперфосфату, клею і угноєння з кісток.

Під час цих екскурсій на деяких підприємствах екскурсантів частували продуктами виробництва, як на маргариновому заводі «Сана», дріжджарні Ганака, а вже обов'язково на

«Міщанській броварні» в Пільзні, де в спеціальних залах представник адміністрації вітав, радячи кожному екскурсантові випити не менше 12 кухлів пива, яке подавалося в дорогих кришталевих склянках. Але оті 6 літрів пива міг випити один-два з студентів. Решта ж висмоктувала по 1-2 літри, хоч фірма давала найкращу перекуску (булки, шинку, сосиски та інше). Ганак приймав добрими бутербродами. В Пардубіцях також частували чорним пивом і перекускою. Взагалі ці екскурсії були й відпочинком після ричної напруженої праці.

Практика для хеміків відбувалася переважно на цукроварнях, бо ця галузь промисловости була найбільше розвинена в цій країні й удосконалена. Вадою ж цієї практики було те, що кампанії цукроварення відбувалися пізньої осені, коли вже в Академії йшло навчання, а тому практиканти мусили пропускати частину лекцій і лабораторних вправ. Але праця практикантів на цукроварнях завжди оплачувалась і це допомагало студентам поліпшувати їх матеріальне становище. До цього варто додати, що подебрадських практикантів чеські цукроварні охоче приймали, бо вони (практиканти) працювали старанно і після першої кампанії їх запрошували на другу. Взагалі як хеміки, так і гідротехніки в чеських підприємствах були бажаними. Випадку, щоб когось з подебрадчан звільнили з практики, не траплялось.

Адміністративний апарат УГА був побудований за такою схемою: найвищий орган її була Рада Академії, президія якої складалася з Ректора, Проректора й секретаря. Ця Рада складалася зі всіх професорів, доцентів Академії і одного лектора, обраного цією колегією, від кожного факультету. Всі ці члени Ради мали право вирішального голосу. Решта лекторів користувалися лише дорадчим голосом. Кожний факультет користувався автономією, ними керували ради факультетів, що склалися з професорів і доцентів з вирішальним голосом, а лектори мали вирішальний голос, коли розглядалися справи його дисципліни. Виконавчим органом факультету був деканат з трьох осіб — декана, прорекана й секретаря. Сенат Академії складався з президії Ради Академії (ректор, проректор і секретар), деканів (їх заступали прорекани) і секретаря — керівника канцелярії Академії. Ревізійна комісія складалася з трьох осіб: голови, його заступника й секретаря.

Раду Академії репрезентував ректор, який нів сам і з допомогою секретаря зовнішні зв'язки, особливо ж з чеськими урядовими чинниками. Проректор відповідав за фінансові справи Академії і заступав при потребі ректорат. Всіх трьох кожного року обирала Рада Академії. Факультети були репрезентовані деканами, учбову частину й сту-

дентські справи вели продекани факультетів, секретарі писали протоколи факультетських Рад і вели всю канцелярію факультетів, а обирали їх радами факультетів. Сенат керував головним чином господарською частиною Академії (виробляв кошторис, який затверджувала рада академії). Ревізійна комісія контролювала інвентар і взагалі матеріальну частину всіх кабінетів, креслярень, лабораторій, фарми, подаючи раз на рік звіт Раді Академії. Ревізійну комісію обирали на рік Рада Академії. Засідання Ради Академії скликалися порівняно рідко: для обрання президії її й затвердження ухвал факультетських рад, їхніх виборів (декана, продекана й секретаря), заслухання звіту ревізійної комісії й її нового вибору, затвердження наданих титулів (інженерів, докторів) факультетськими радами, розгляду й прийняття бюджету, який подавався на затвердження до чехо-словацького уряду. Іноді бували несподівані розпорядження від чеського міністерства, частіше від мін. хліборобства, як зменшення, а останнє й відмова стипендій для студентів, незатвердження бюджету, відкликання чеських професорів тощо. Сенат Академії скликався регулярно й частіше, майже що-два тижні. Через нього просівалися всі господарські справи, як і всі питання, що потребували затвердження Ради Академії. Факультетські Ради засідали частіше, на них розглядали всі справи відділів. На засіданнях Ради Академії й Сенату головував ректор, а на факультетських радах головували декани чи продекани, якщо декан не міг прибути. За працю в адміністрації Академії давалася невелика винагорода, яка далеко не відповідала до витрати часу й енергії. До ведення канцелярських справ у деканатах запрошували спритніших студентів — «допомогових сил».

При кожному відділі факультетів були створені додаткові організації, статuti яких переважно затверджував Сенат Академії, як от: Товариство Українських Економістів, що видавало неперіодичний орган; Т-во Українських кооператорів, яке мало свою бібліотеку, читальню, видавало свій орган «Кооперативний огляд» і видавало збірники «Кооперативного Альманаху». Агрономічне Т-во, членами якого були переважно студенти. Т-во видало три випуски неперіодичного органу «Молодий Агроном» та два збірники с.-г. науки й агрономії; Т-во Пасічників постало з метою об'єднання пасічників-студентів. Т-во мало власну пасіку та давало свої експонати на виставки Академії і на чехо-словацьку виставу в Шлезькій Оставі, одержавши за це похвальний диплом; Спілка гідротехніків та Меліораторів мала гуртки для складання гідротехнічного довідника, гідротехнічної мапи України та зироблення термінології; Спілка

Лісників улаштовувала доповіді на фахові теми; Хеміко-Технологічний Гурток мав у своєму складі всіх лекторів цього відділу факультету і студентів, які склали 1-й державний іспит. Він улаштовував фахові доповіді професорів і студентів. Особливо був цікавий виступ проф. Райхінштейна з ділянки фізико-хемії.

Хеміко-технологічний гурток. В саду біля лабораторії. Сидять (зліва направо): В. Коваленко — секретар, В. Ф. Кучеренко — заступник голови, доц. В. Іванис — голова; члени — проф. С. Комарецький, доц. Голіцинський. Стоять (зліва направо): В. Бурчинський, Б. Іваницький, М. Кириленко, Л. М. Мосендз і О. Неоділько.

Крім згаданих гуртків, при Академії існували територіальні організації, як Студентська громада ім. І. Франка (галичани, буковинці, закарпатці), Кубанське земляцтво, Т-во кубаців ім. Отамана Якова Кухаренка, Білоруська громада, Гурток студентів Північно-Західних Земель України, Кіш українських пластунів, Гурток плекання народнього танка, Спортовий гурток, Т-во письменників і поетів, Гурток українських шахистів, Т-во кол. вояків Армії УНР і гуртки прихильників головніших українських течій і т. інше.

Так проминув 1925-26 академічний рік. Саме того року — 25 травня — сталася трагедія, що потрясла весь український світ, отже й еміграцію, — в Парижі вбито Симона Петлюру. Як тільки ця вістка дійшла до Подєбрад вся українська колонія зібралася й зробила похід вулицями По-

дебрад. Похід був імпрозантний, бо в ньому взяли участь усі партії й землі, українці від найменших до найстарших. Незабаром після цієї подебрадської демонстрації була організована надзвичайно величава Академія в Празі, на якій промовляли представники всіх українських партій та гуртів. Таких величавих академій В. М-чові більше не довелося ніде бачити. В Академії і в подебрадській демонстрації студенти-галичани і їхня професура брала активнішу участь поряд з представниками Великої України й Кубанщини. Одначе, неприємно вразило всіх те, що в Празі було дві греко-католицьких церкви — і ні одна не захотіла відправити панахиду по... «схизматикові». Клер показав, що для нього вижливіша чужа буква католицької церкви, ніж українська нація. Тепер уже навчилися знаходити виправдання та не триматися тієї «букви» — і по визначнічих православних українцях правлять і греко-католики панахиди. Багато галицьких діячів сьогодні до небіжчика Симона Петлюри приставляють і полк. Коновальця та ген. Чупринку (Шухевича), улаштовуючи «свята героїв». Через ту мученицьку смерть С. В. Петлюра став ще більш популярним і безсмертним світочем по всій Україні. Його згадують як національного героя всі українці. Але полк. Коновалець, а тим більше ген. Чупринка не можуть дорівняти велитневі Петлюрі, бо їх знали лише в Західній Україні, як її синів.

1-й державний іспит у вищих школах Чехо-Словаччини складався після прослухання 4-х семестрів навчання. До нього входили загально освітні основні дисципліни (математичні, фізика, неорганічна хемія тощо). Це було раціонально, бо студент мусив основні дисципліни скласти зразу по прослуханні, а не закладати їх, як було в деяких російських вищих школах за царату. У цей спосіб студент мав змогу успішніше скласти іспити безпосередньо після прослухання відповідних курсів; він приступав підготованим до практичних курсів, як технічне креслення, фахові лабораторії, різні технології, загалом прикладні дисципліни цілком. Цього доцільного порядку дотримувалися і в Академії. Ті, що склали 1-й державний іспит (1-ша станиця по-чеському) звалися кандидат-інженерами. Склавши 1-й державний іспит студенти в Подебрадах почували себе гордими «іменинниками». Про це в «Подебрадці» була дуже влучна карикатура, як студенти гідротехніки Ярошевський і Кирилюк наввипередки стрибають через пліт статнці. Кандидат-інженери вже починали міркувати про вибрання вужчих фахів, у яких вони б хотіли спеціалізуватися.

Отаких два іменинника з'явилися на початку червня 1926 року і до В. М-ча: Один височенький, худющий кощавий (здавалося, що якби не було шкіри, то його кістки розсипа-

лися б) в елегантному чорному вбранні і великих окулярах чорнявий, другий, натоптаний, шатен, нормального вигляду. малий і також чепурно вбраний, але не в чорному. Були то студенти Леонід Маркович Мосендз і Михайло Селешко. В. М. зустрів цих двох на вулиці, чи на якихось загальних імпрезах, але ближче знайомий з ними не був. В обох на відворотах піджаків причеплені були жовтенські мечі, емблеми легії націоналістів, яку ще дуже мало хто носив. Їм відомо, як заявили прийшовші, що на хеміко-технологічному відділі введено технологію нафти з правом спеціалізуватися по ній (таку постанову дійсно на факультетській раді щойно винесено), і вони б хотіли з цієї галузі набути фах. В. М. зазначив, що хоч постанова така є, але викладання можливо розпочнеться аж на 6-му семестрі. Ця дисципліна буде важча, бо тим, що спеціалізуватимуться, доведеться один, а може й два предмети (хемію нафти й спеціальну технологію) зайві складати. До цього додав, що М. Селешка розуміє, йому... «Борислав сміється». Але не розумію Вас, Мосендз, чому Ви за це ухопилися? Далі В. М. попередив, що поважна література по нафті є лише німецькою й англійською мовами, а українською, російською і взагалі слов'янською, крім бідненьких брошурок, нічого не знайти. Селешко, мабуть, німецьку мову знає, бо його навчив австрійський цар, а Ви, Мосендз, напевно не знаєте її. На це Мосендз якось задиркувато відповів, що за літо він вивчить німецьку мову, а чого не дотягне «турок» pomoже, показуючи на Селешка (турками наддніпрянці жартівливо називали галичан). «Ну тоді побачимо» — відповів В. М. Попрощалися. «Пат і паташон», як їх називала пізніше дружина В. М-ча, пішли Вигляд і поведінка Л. Мосендза дуже зацікавили й заінтригували В. М-ча.

В. М. рішив розпитати про нього Б. М. Лисянського (у нього Мосендз був «допомоговою силою») та Вілінських, які були причетні до праці серед педагогічного персоналу для дітей, де учителював безплатно й Мосендз. Перший дуже хвалив Мосендза, як дуже здібного, акуратного та ще й поета. Вілінські також говорили про Мосендза в суперлятивах. Олександр Валеріанович Вілінський розхвалив його, як учня на матуральних курсах, та педагога в дитячій школі, а його дружина Валерія Олександрівна, підтримуючи чоловіка, докинула, що він талановитий поет-початківець і показала його якісь вірші, в яких В. М. майже нічого ніяк не розумів.

На 1926/27-й академічний рік деканат інженерного факультету обрали в такому складі: О. В. Вілінський — декан, Євген Миколайович Голіцинський — продекан, В. М. Іванис — секретар. Декан, кол. доцент Київської політехні-

ки, був дуже лагідної, не крикливої вдачі, але прекрасний викладач і рисівник крейдою на дошці, його нарисна геометрія — це роман. Проректор — син генерала, посол УНР до США, а за царизму конспіратор, що транспортував нелегальну літературу з Галичини на Україну. Змушений був закінчувати вищу технічну школу в Празі. Він не тільки дос-

Декан Інженерного факультету проф. О. В. Вілінський.

конало володів чеською мовою, а знав і вдачу цих слов'янських «братушек». Цей вибір затвердила Рада Академії і чеське міністерство. Праця цього деканату була легкою, бо ніяких непорозумінь не траплялося. Кожний сумлінно виконував свої обов'язки.

Цьому деканатові довелося заводити нові форми свідцтв і обліку успішности. Кожному студентові після іспи-

ту з кожного предмету треба було записати оцінку не лише до студентської книжки, а й до трьох примірників свідоцтв (один — студентові, другий — для деканату, а третій до архіву). Такого обліку зажадали чехи і для тих іспитів, що раніше відбулися. Це вимагало більше писанини, а вів її чітким письмом сам декан. Студенти неохоче здавали залікові книжки для перевірки й вписування оцінок із давно складених іспитів. У своєму досить дотепному гумористичному часописі під назвою «Подсбрядка» студенти містили всілякі жарти і карикатури. Часопис виходив неперіодично. Як дотепи, так і карикатури в ньому не були образливі, здебільшого такі влучні. За впровадження того обліку декан проф. Вілінський, попав також до «Подсбрядки», з чого добродушно сміявся. Видання цього часопису було ніби таємне, але всі знали, що друкує його студент Оксен Ільницький. Більшість дотепів писав негломонний Л. Мосендз, а карикатури малювали Ю. Матушевський, П. Холодний та Л. Савицький. «Подсбрядка» не вагалася, розуміється, подавати дотепи та карикатури й на студентів. Тяжче було виконувати чеські вимоги, щоб студентське навчання контролювали деканати. Доводилося вдаватися до неприємних санкцій у вигляді затримання стипендії, коли студент не виконав певного мінімуму (не склав протягом місяця певної кількості іспитів і не виконав приписаних вправ). Контролювати все це зобов'язано продекана. Він повинен був визначити на обох відділах отой мінімум і кількість практичних вправ. Напочатку Є. М. Голіцинському було важкувато затримувати стипендії, але з часом і до цього призвичаївся. Притиснуло міністерство хліборобства і професорських стипендіатів, щоб вони не пізніше, як за два роки закінчували стипендійні праці і переходили в асистенти або відходили. На інженерному факультеті було таких два старих стипендіати при кафедрі математики й хемічній технології. Коли надійшло з чеського міністерства запитання, в якому стані праці стипендіатів, то секретар мусив перевірити цю справу. Виявилося, що стипендіят-математик, одержуючи уже більше 4-х років стипендію, і ні разу не з'явився до свого професора і мешкав аж у Празі. Стипендіят у відділі хемічної технології працював у лябораторії, але за чотири роки ніяк не міг закінчити свою експериментальну працю. Однак у нього було трохи матеріалу, який можна було представити і деканат попросив чеське міністерство продовжити ще на один рік цю стипендію. Математичну стипендію одержав кубанець, і В. М. вигадав цілу літанию про якусь хворобу, а добрячий декан, Олександр Валеріанович, погодився доповісти на Раді факультету так, щоб вона ухвалила просити продовження на один рік і цієї стипендії. Міністерство до-

зволило і математика ще лишити стипендією на рік. Коли прийшов дозвіл з міністерства, то деканат повідомив стипендіатів про те. Однак математик навіть не підтвердив одержання листа від деканату. Керівник кафедри математики, молодий доцент Романовський, закликав свого стипендіята приїхати до Подєбрад і обговорити тему праці, але також ніякої відповіді не одержав.

За перший рік праці в Академії В. М. устиг написати два згадуваних курси, які вліті видрукувалися, і розпочати реабілітаційну працю на доцента Академії за тему: «Процеси звуглення дерева». На новий академічний рік В. М. доручено викладати хемічну технологію дерева і на лісовому відділі агрономічного факультету. Доручили йому й тимчасове керування катедрою хемічної технології і викладати хемічну технологію та технологію нафти на інженерному факультеті. Отож другий академічний рік розпочався восени з далеко більшим навантаженням, бо крім лекцій і праці в лябораторії, підготовки до реабілітації на доцента, В. М. взявся і до писання великої праці — «Бітуми та їх аналоги», яку розпочав ще в Відні перед виїздом до США. Писання цієї праці тривало дуже довго, майже всі роки перебування в Академії. Секретарство на факультеті не було дуже обтяжливим, але все ж щодня треба було заглядати до деканату, побачитись із деканом і продеканом, бо як не зайде, то декан прийде до лябораторії, де пополудні завжди бував продекан і В. М. Там наскоро відбувалися засідання деканату в лябораторії Голіцинського. Лябораторія була сталим пристановищем, де відбувалися й доповіді хеміко-технологічного гуртка.

Біля лябораторії (позаду) був пусгир з кількома деревами, що його також винаймала Академія. Цю площу здебільшого обробляли, поділивши на грядки, професори-хеміки, які садили: цибулю, часник, огірки, помідори. Вони змагалися, у кого виросте це краще, і добивалися до 70 штук добрих помідорів на одному кущі. Треба зазначити, що тоді чехи ще не вживали сирих дозрілих помідорів і косо дивилися на українців, які споживали «червоний бур'ян». Однак з часом появилися статті у фахових журналах, а потім широко і в часописах про поживність помідорів — і ними заповнилися всі безари Праги. Це ж слід сказати й про кавуни, які імпортувалися з Угорщини і привозилися із Закарпаття. Але і їх на початку їли більше емігранти.

5. Дипломні праці і проєкти.

Після 1926-27 акад. року відбувся перший випуск інженерів. Стояло питання, які можуть бути дипломні іспити. У

чеській політехніці дипломних проєктів не було, а складалися іспити з найголовніших дисциплін перед спеціальною комісією. Таку ж процедуру засвоїв агрономічний факультет на обох відділах, на економічному факультеті встановили ту саму процедуру іспиту, хоч і з деякими змінами, але на інженерному факультеті більшість професорів була з російських вищих шкіл. Вони не могли собі уявити, щоб абсолювент скінчив вищу школу без дипломного проєкту, в якому він прикладав надбані знання протягом цілого курсу. Гідротехнічний відділ зразу ухвалив, що їх абсолювенти мусять робити проєкти з гідротехніки, використання водяної енергії, будівельної механіки, меліорації, водопроводів і баліотехніки. На хеміко-технологічному відділі справа була складніша, бо тут були старші керівники — проф. Л. Фролов і доц. Голіцинський, абсолювенти чесько політехніки, які не були за дипломні проєкти, а особливо за дипломну лабораторну працю. Після довгого дебатовання і на хеміко-технологічному відділі прийняли російський спосіб закінчення Академії, цебто з дипломними проєктами і дипломною лабораторною працею, а крім того, як і в чехів, з якоюсь аналізою протягом певного часу та з використанням літератури під наглядом лектора. На цьому відділі для проєктів були визначені такі дисципліни: цукроварство, броварство й гуральництво, дисципліни хемічної технології, зокрема технології нафти, товців і миловарства. Крім основних професорів, до керування дипломними проєктами запрошувались допоміжні професори-консультанти з певних фахів, як от: з архітектури, парових котлів, електротехніки й прикладної механіки. Вибрані були й іспитові комісії на час оборони дипломних проєктів і праць, до яких (комісій) входив і В. М.

Якось стався і неприємний випадок із студентом М. Селешком: він віз якусь зброю до Німбурка, а його обшукали жандарми й заарештували. Доц. Голіцинський зараз же удався до подебрадського гетьмана (начальник Подебрадської округи) й просив звільнення. Польський уряд просив видати Селешка йому, як громадянина Польщі. Відносини ж у чехо-словацького уряду з польським не були тоді приятними і тому гетьман Селешка звільнив, хоч мав намір вислати його до Німеччини. Селешкові ж треба було ще вчитися майже два роки. В деканаті постало питання, як з цим бути. Розглянули успішність Селешка. У нього були оцінки пересічного студента. Декан дуже обстоював, щоб дати змогу Селешкові закінчити Академію й одержати титул інженера, продекан і секретар були згодні з шефом. І почалися відвідування гетьмана з проханням дозволити Селешкові перебувати в Подебрадах і закінчити школу. Гетьман дуже сварився, що оті «цізінці» творять стільки клопоту, сварять

з сусідньою державою і т. інш. Але Голіцинський не здався, їздив і до Праги, аж нарешті гетьман згодився, що дасть дозвіл Селешкові жити в Подєбрадах до липня 1927-го року. Треба було форсувати складання іспитів, а головне зробити проект якоїсь фабрики. Тут декан і продекан напоїли на В. М., щоб він узяв Селешка під свою опіку. Що робити? Треба було рятувати «націоналіста». Та це ж був українець, якому може цей випадок зламати життя, і В. М. погодився. Але цього мало, треба одержати згоду Ради факультету. І саме тут натрапили на опозицію, де її не сподівалися. Професори С. Т-нко й Л. Ф-в уперто доводили, що такої поблажливості Академія не сміє робити. Обидва ж вони, будучи студентами, мали далеко гірші випадки (одного переїхали коні під час демонстрації в Петербурзі і він ледве вижив, а другий був відданий у салдати). Та все ж більшість Ради факультету ухвалила уможливити студентові Селешкові закінчення Академії. На наступному засіданні ухвалили тему проекту з нафтоперегінного заводу.

Цікаво поставилися до цього випадку студенти. Л. Мосендз закипів. Він прибігав до проф. Вілінського, доц. Голіцинського й В. М. з переляком, щоб не видали полякам в перший момент, потім дали більший термін, а нарешті, як зробити, щоб зміг закінчити. В. М. попередив Мосендза, що Селешко мусить зробити обрахунок апаратури й окремих відділів і викреслити олівцем сам, здати всі іспити, особливо цукроварство проф. Фролову, дипломову працю дозволено не робити, але лабораторний іспит мусить зробити. Одначе навести тушню проект і розфарбувати повинні колеги. яких він (Мосендз) мусить намовити. На другий день Мосендз уже з'явився зі списком тих, хто буде обтягати тушню (Мосендз, Неділько, Мальцев, Козак, Римбаковський). Завдання на проект було найпростіше: «Рафінерія нафти за Нобелівською системою з батареєю кубів» в умовах Баку (без будинків). Цей проект посувався швидко, бо В. М. щодня заходив до креслярні й давав йому вказівки. Зовнішньо він випав (здається, 4 чи 5 великих аркушів ватману) гарно, мабуть, сам Селешко так елегантно не навів би тушню й не зафарбував. Цукроварство Селешко здав, лабораторний іспит також і проект оборонив з добрим успіхом. На другий чи третій день він шмигнув до Німеччини до свого табору, врятований ідеологічними супротивниками.

У першій половині лютого 1927 року В. М. оборонив абілітаційну працю, був обраний доцентом, затверджений керівником катедри хемічної технології і призначений викладачем хемічної технології неорганічних продуктів.

Перші дипломні іспити на інженерному факультеті відбулися імпозантно. У гідротехніків в іспитовій комісії брали участь чеські професори: Кукач (ректор Празької політехніки), Граський і Єждік. Останній був захоплений цим способом і зазначив, що за такі проекти треба б давати докторати, бо ці іспити ніяк не менше європейських докторських дисертацій. Дипломні лабораторні праці були також не гірші (у В. М. робив цю працю М. В. Палієнко). Під час лабораторного дипломного іспиту завітав до лабораторії Митрополит Андрій Шептицький. Він підійшов до студента Мартинова і довше порозмовляв. Зайшовши до лабораторії ферментаційної технології доц. Є. Голіцинського, Митрополит побув довше, а керівник почастував його різними зразками овочевих вин, ферментованих культурами французьких дріжджів. Митрополит ніразу не помилився, з яких саме фруктів вино ферментовано. Під час цього приїзду митрополит подарував кварцеву лампу для сухітників. Імпонував митрополит своїм зростом, великою жидівського стилю бородою і густоволосою головою, як нозарейський старозаповітний пророк. Для В. М.-ча тоді уніятво не було вірою, а чисто політичною комбінацією. Лютеранство, євангеліканство чи баптизм ідейно ніби мали перевагу над уніятством.

Після першого випуску для підготовки нових кадрів професорів чеський уряд дозволив вибрати найкращих інженерів, здається, по одному з кожного відділу й лишити при Академії з платнею 600 чеських кор. Кандидатів обиралося автоматично: хто мав найвищу оцінку з усіх предметів і дуже добре склав дипломний іспит, того подавали з поясненнями на затвердження чехо-словацького міністерства. Перед тим, звичайно, кандидат мусив бути обраний факультетською Радою і затверджений Радою Академії. На хеміко-технологічному відділі було два майже рівних щодо успішності кандидати — це В. Кучеренко и В. Рейтер. Останній по закінченні Академії виїхав до Харбіну, де мав вітчима й матір. Лишився один кандидат Василь Федорович Кучеренко, якого й обрано. Слід згадати, що за існування Академії, крім Пителя з Галичини, всі професорські стипендії обрані з інженерів, що походили з Наддніпрянщини. Галичина й Кубань видали науково менш підготованих студентів, що перейшли через цю школу. Абсольвенти з волинських середніх шкіл, переважно з Луцької гімназії, своєю поведінкою й зовнішністю в перші місяці по прибутті були простакуватіші і в навчанні здавалися тупішими. Але десь коло Різдяних свят «вигладжувалися» і в усіх відношеннях. Розподіл за фахами у них був такий самий. Його можна називати натураль-

ним, як і у студентів з Наддніпрянщини. Наддністрянці ж горнулися найбільше до економічного факультету. З першого випуску інженерів на економічному факультеті з професорських стипендіатів здібностями відзначався Євген Олексійович Гловіньський. Він ще студентом вирізнявся й громадською активністю: обирався головою студентства, був довголітнім членом управи ЦЕСУСа, писав у студентських органах і в загально-українській пресі, активний був у дискусіях як студентських, так і партійних.

6. Національно-політичне значення Академії.

Професорсько-викладацький персонал Академії і студентство, особливо на початку, складалися з політичних діячів, які активно — в парламентах, урядах і війську боролися за незалежність новопосталих держав. Опинившись за кордоном, ці люди, видима річ, далі були носіями ідеї самостійництва, свободи й боротьби за власну державність. Кожний розумів, що опинився на чужині в наслідок фізичної, брутальної перемоги російських, польських, румунських та чехо-словацьких імперіялістів. Перший президент Чехо-Словаччини Т. Г. Масарик, підписав у Пітсбургу, США, з представниками Закарпаття умову про повну автономію їх в Чехо-Словацькій державі, а прилучивши його (Закарпаття) почав асимілювати українське населення цього краю. Усім кидалась у вічі і заборона закарпатцям вступати до українських вищих шкіл, і підтримування на цій території русифікаторства тощо. Щоправда, чехо-словацький уряд щляхетно пригорнув українських емігрантів, допомагаючи їм створити аж три вищі школи, гімназію та інші заклади. Однак серед персоналу Академії були свідки того, як допомогла Українська держава чеським легіонерам зброєю, амуніцією і фінансами (в багато, багато разів більше допомогла їй грошима, ніж були ті крихти, які тепер надавали з чеського стола). Про це ніхто не говорив і тим більше не писав, але це були ще свіжі факти. Дехто перечитав і брошуру Сахарова про... «чеських аргонавтів». Як підтвердження змісту цієї брошури, багато людей бачило в 1921-22 рр. в банку легіонерів на вітринах — кубики цього золотаз написом по-російськи: «1 пуд — 16 клг.» Це були «трофеї» з Сибіру за видачу адм. Колчака більшовиками в Іркутську, як дехто інтерпретував. Була також видана брошура закарпатця про те, як президент Масарик обдунив закарпатців. Оцих тінювих сторін чехо-словацької держави більшість подебрадчан не знала й брала з вдячністю те, що їй давалося.

Такий склад людей, зібраних в невеликих Подебрадах, робив це містечко принадним для кожного свідомого укра-

їня, що опинявся в чехо-словацькій республіці. У Празі напевно було більше українських емігрантів, але вони там розлазилися по великому місті і були менше помітні. Бували й гості з інших держав, як Андрій Миколайович Лівіцький — президент УНР по вбивстві С. В. Петлюри. Його син М. А. Лівіцький, донька Н. А. і зять П. П. Холодний починали вчитися в Подебрадах. Приїздив і корифей української сцени М. К. Садовський, не минали Подебрад і гості з-за океану, як Юліян Стечишин з дружиною (із Саскатуну) Ганка Романчич, адвокат Петро Лазорович, д-р Л. Цегельський, адвокат-професор А. Д. Марголін, філателіст Каленик Лисюк, д-р В. Кисілевський, Павло Крат та інші. Всеєвропейський З'їзд українських студентів, що відбувався в Празі, гостював у Подебрадах, де цих представників частували студентським обідом і показували студентські креслярні, лябораторії й кабінети. Євген Харлампович Чикаленко часто говорив, що він «у Подебрадах рай знайшов»... Приїздив з Польщі І. А. Фещенко-Чопівський, доцент Краківського гірничого інституту (Польща), звідти ж приїздив інженер Плющ, бував і оборонив докторську дисертацію в Академії агроном Євген Храпливий.

Закінчили Академію і декілька білорусів (7), а серед них і Микола Абрамчик, який по смерті Захарка заступив президента Білоруси.

Серед професури й студентства були репрезентовані різні політичні течії й партії, представники яких час від часу робили доповіді на політичні теми, які завжди закінчувалися жвавими дискусіями. Серед політичних партій чи не найсильнішою була соціал-демократична на чолі з І. П. Мазепою. Вона не була численна, але мала дуже добре вироблених членів, як доц. І. П. Мазепа, якого Є. М. Голіцинський завжди називав «наш Робі», Б. П. Матюшенко (не тільки професор, а й добрий лікар — діагностик), проф. П. В. Феденко, що був нерозлучний з Мазепою, брати М. і Ю. Митрофановичі Добриловські, доц. О. А. Бочковський, інж. К. Ніщменко, О. А. Козловський, М. Малашко й інші (Проф. Б. М. Мартос формально закордоном до партії не належав). Із Польщі до них належали П. І. Білінський, М. М. Ковальський, Л. Є. Чикаленко й П. І. Сікора. Три останні пізніше створили окрему групу, не погоджуючись з опозицією до уряду УНР на чолі з А. М. Лівіцьким. Очевидно, всі вони далі були соціал-демократи меншевики. Мав охоту пристати до цієї групи і Л. Л. Бич, але через його зміновіховство Мазепа не вдовольнив цей намір. Ця група мала близький зв'язок з чеськими соціал-демократами. Головна ж і позитивна її діяльність полягала в участі в міжнародніх з'їздах, на які їх завжди запрошу-

*Справа наліво: Юліян Стецишин, доц. В. Іванис і асистент
С. Гловінський.*

вали й на які вони їздили. На цих з'їздах після впертої боротьби, насамперед проти жидо-москалів (представники здебільшого були жида) українські соціал-демократи, хоч і не мали своєї держави, стали рівноправними членами. З Галичини до соціал-демократів належали: проф. В. Старосольський, лект О. Безпалко, проф. В. Сімович та інші, але активної участі в партійній роботі вони не брали.

Соціал-демократи час від часу, а обов'язково після міжнародних з'їздів, робили звіти перед подебрадською колонією. Відбувалися вони по неділях чи святах по полудні. Головну доповідь завжди робив доц. І. П. Мазепа, який говорив з деталями й тому забирав не менше двох годин. По допо-

в'їдях обов'язковї були запити й дебати. Найсерйознїшим опонентом завжди бував студент Є. О. Гловїнський. Він належав до групи інтелїгентів, в якїй були проф. О. Г. Лотоцький, М. А. Славїнський, І. М. Кабачків, А. І. Яковлїв, О. Я. Шульгин, К. А. Мацїсвич, студент В. Ф. Кучеренко й інші. Це все кол. есефи, що стали називати себе соціал-радикалами (краще б було їх назвати поступовими, поміркованими політичними діячами), з яких по 2-й світовїй вїйні по-стали УНДС та її відгалуження. Дискусїї завжди бували поважнї і затягалися далеко за північ. На ці зібрання приходило небагато професорів, — студенти становили на них більшість.

Соціалїстично-революційна партія в Академїї була можливо найчисельнїша. До цієї партії належали: доц. Л. Шрамченко, А. Чернявський, О. Михайловський, С. Довгаль, Гр. Денисенко, Л. Безручко, С. Зеркаль та інші. Але ця партія не мала таких яскравих фігур і мало імпонувала інтелїгентнїй аудиторїї. Своїм «апостолом» вона мала Микиту Юхимовича Шаповала, але він дуже рїдко відвідував Подєбради. Доповїдї есерів не притягали багато слухачів. Чебїжчик К. Я. Безкровний після одної такої доповїдї й дискусїї сказав: «Есером не можна зробитися, для цього треба дефективним родитися». . . І, мабуть, це була влучна характеристика.

Невелика, але криклива була група гетьманців. Старшими рєпрєзентантами її були лектори Йосип (батько) й Валерій (син) Мальники, а з студентів найгласливїший був В. Мурашко, добрий промовець-демагог. У 2-гу світову вїйну він був канцлером при гетьмановї П. Скоропадському. а після захоплення Берліну й Праги большевиками вилївся цїби їхнїм прибчником. Ще з-помїж студентів до гетьманців нїби належали П. Базилевич, М. Рознатовський, П. Костів, С. Федорів, О. Йрошєвський та інші. Ця група також улаштовувала зібрання з дискусїями.

Соціал-радикали улаштовували доповїдї переважно культурно-освітнї — під національним кутом зору, звичайно. Це була проучєнерївська група, фактичним органом якої був «Тризуб». Як доповїдї, так і дописування до «Тризуба» робили не самї тїльки партійнї особи, а й національно свїдомї інтелїгенти. Проф. Д. В. Антонович виголошував доповїдї про українське мистецтво; проф. С. П. Тимошенко — про Українську архїтектуру; М. А. Славїнський говорив на рїзнї національно-полїтичнї теми; Д. І. Дорошенко доповїдав про ролю козащини при відродженнї української державности; О. Г. Лотоцький ділився пережитими спробами добитися відновлення Української Автокефальної Православної Церкви і т. д. Цї викладачі були солїдно підготованї і

після їх лекцій були лише запитання й роз'яснення, а не дискусії. Це були занадто поважні знавці своїх предметів, що «найсміливіші» молодики не рішались на дискусію.

У Подебрадах же зав'язувалися гуртки т. зв. націоналістів, що спершу діяли підпільно-таємничо, хоч хто цікавився, той міг багато дечого довідатися про цих молодиків. У Подебрадах очолював їх студент М. Сціборський, а в Празі Мартинець (з професури до них належав тоді доцент М. П. Вікул та можливо доц. Я. Муралевич). Курсував по Європі їхній однодумець студ. Кожевников. Із багатьох випадків з Кожевниковим виявилось, що не все з ним гаразд, що це по-стать загадкова. Він легко роз'їздив по Європі, тоді як доставання від було складною справою. Подорожування вимагали багато грошей, а цьому вічному студентові їх не бракувало. Коли він з'являвся в Чехо-Словаччині, то він завжди, крім студентів, відвідував помітніших в академічно-політичному русі, С. Х. Чикаленка, крутився коло К. А. Мацієвича, перекидався парюю фраз з ректором Академії і т. д. Кожевников був добре поінформований у політичній ситуації і ніби охоче й щиро ділився про свої спостереження в Німеччині, Бельгії, Стокгольмі, рідше в Парижі й Лондоні. В. М. ставився до цього пана з великою підозрою, як і І. Мазепа, але виразніших доказів про його діяльність ніхто, мабуть, не мав. З новоявленими націоналістами про це говорити не доводилось, бо вони дуже законспіровувалися і не припускали, щоб серед них були безідейні себняки. Всі вони ходили насуплені, удаючи, що посідають якісь таємниці. Вітатись почали вони піднесенням руки — запозичення в італійських фашистів. Більше про цілий цей рух знав студент-галичанин Питель, який належав до соціал-демократів. Він гостро негативно ставився до цих конспіраторів, майже лише виключно західноукраїнського походження (серед них представників із Наддніпрянщини й Кубані були одиниці, що рахувалися на пальцях однієї руки).

Десь у 1928 чи 29-му році націоналісти оголосили віче в просторій залі (не найбільшій, однак) — Заложні. Студенти заповнили вщерть залю, був дехто і з професури. За президіальним столом розмістилися головачі цього модерного руху: архітект Д. Андрієвський з Бельгії, студент Мартинець з Праги, Кожевников з Берліну, студ. М. Сціборський з УГА, може ще хтось, кого забув. Головував студ. М. Сціборський, який і відкрив збори. Вся президія була чепурно зодягнена, виголена й зачісана. Промовляля Сціборський, Мартинець. Кожевников, критикуючи демократизм і старше покоління українських провідників з добірною демагогією. Промовці бачили рятунок України в єдиноначалії й диктатурі «сильних людей». Дискусія була палка, говорили самі студенти, з лек-

торського складу ніхто не брав слова. Особливо «громив» Питель, що вже був проф. стипендіатом. Він доскіпувався, за чії гроші вони працюють. Ви, казав він, роз'їздите по світах, добре зодягнені, після цієї імпрези добре вечерятимете з горілкою, а звідкіля на все це дістаєте грошики? Такий запит президія спочатку хотіла збути загальниками, та запитувач не вгомонувався. Тоді взяв слово Кожевников і заявив, що він — довголітній скарбник «Легії націоналістів» і добре знає, як тяжко добувати ті кошти, але зрозуміло, що відкрити цей секрет він не сміє. Звичайно, така відповідь не задовольняла нікого, але багатьом спало на думку, що ця справа не чиста, коли вона в руках Кожевникова. Не забаром після того Кожевников був вилучений з проводу і взагалі з націоналістів. Але скоро почав виходити журнал «Розбудова Нації» під редагуванням Сціборського і його статтями довгими та маніякальними. Орган цей наповнювався матеріалом, викладеним туманно і перечитувати все те можна було лише з обов'язку. Редактор його типовий «карнет з кіннотної школи — жоржик», як їх звали солідніші люди. Не був він вище пересічного студента економічного факультету. Убивство його націоналістом же в Житомирі під час німецької займанщини утривало пам'ять про нього більше, ніж уся його діяльність.

Чехо-Словаччина була зручним місцем для відбуття ширших нарад Уряду УНР і симпатиків його. Раз на рік до цієї держави приїздив президент А. М. Лівницький і з'їздилися його міністри з Варшави, Парижу і Чехо-Словаччини та прихильники, як Б. Іваницький, К. Мацієвич, М. Славінський, О. Лотоцький, В. Садовський та інші. Засідання відбувалися в готелі в Празі, Карлсбаді чи іншому місті. З кубанців на цих засіданнях частіше бував В. М. і К. Я. Безкровний. На цих засіданнях заслухувалися інформації з різних країн, обмірковувалась і визначалась на рік нова лінія діяльності. Забирали ці наради до трьох діб. Обміркування політичного моменту, очевидно, забирало найбільше часу. Звичайно, це були конспіративні наради, про які не тільки в пресі, а й узагалі відкрито не говорилося. Та відсутність із Подєбрад кількох осіб протягом тижня викликала деяку цікавість. Доц. Голіцинський, не бачачи декілька днів В. М. в лабораторії, дуже був цікавий, куди той зникав. Але зацікавленість збувалася жартами, бо ж соціал-демократи були в опозиції до УНР. Тоді все ж рахувалися з громадською думкою і реагуванням більшості.

7. Справи кубанські.

Пересуваючи в такому осередку, як Подєбради, де було 50-60 душ кубанської еліти, не можна було відмахнутися

нічогонеробством. Як уже згадувалося, подебрадські кубанські студенти здебільшого не відходили від Т-ва Кубанців у Празі, що його майже незмінно очолював П. Макаренко. Він неперіодично видавав «Кубанську Громаду» українською мовою, заповнюючи її інформаційним матеріалом, який черпався переважно з совєтської преси. Ці матеріали здебільшого передруковувалися без будь-яких коментарів. Враження від цього органу було таке, що він допомагає ширенню пропаганди про ССРСР. Відомості також добиралися більш позитивного для ССРСР змісту. Про такий дивний, як для еміграції, спосіб інформації чимало говорилося з боку кубанських читачів, але це не помагало. Пояснення давалося таке, що кубанці так політично вирости закордоном, що вони не потребують коментарів.

Л. Л. Бич після ділових розмов, як проректор, зі скарбником І. В. Івасюком, порушив питання: «Коли ж ми домовимося й будемо разом працювати, поговорить з В. М.» Цей же просив Івасюка переказати: «Тоді, як Л. Л. публічно визнає свою помилку і зречеться зміновіхівства». . . На це схвильований Л. Л. Бич говорив, що «свою лінію вважає вірною і сьогодні міг би свої діла повторити». . . Зрозуміло, що на цьому все й закінчувалося. . . Декілька разів на сходинах Громади ім. от. Кухаренка запрошували і В. М., К. Я. Безкровного, І. В. Івасюка, але коли ті довідувалися, що там буде й П. Макаренко, то там бували самі жінки (дружина В. М. з малим сином і О. К. Безкровна). Т-во ім. от. Кухаренка було з проукраїнською інтенцією, але воно ні виз-

(сидять (зліва направо): Троян, Сьомак, О. К. Безкровна, Євген (син В. М-ча), А. К. Іванис, Олена Теліга, П. Макаренко, К. Плогий.

начніших інтелектуалів, ні матеріальних засобів, щоб визначитися більш ефективно. не мало. Група ж старших кубанських українців (В. М., К. П. Безкровний, І. В. Івасюк, П. М. Сулятицький, П. І. Білінський, С. Ф. Манжула, О. І. Балабас і ще дехто) декілька років видавала часопис «Кубанський Край» (літографовано) українською мовою і звичайним друком маленькі брошурки (дуже чепурного вигляду), в яких вияснялося різні події на Кубанщині, наприклад, «Хлібозаготівля», «Колективізація», «Голод на Кубанщині» і т. п. Всі видання висилалися на Балкани, в Югославію, Болгарію, пізніше і у Францію. Були й відгуки читачів, але матеріальні злидні унеможливили нарешті й цю діяльність. Провадилось, очевидно, жваве листування з кубанцями на Балканах. Зібрана на ялинку кубанська дітвора в Бєограді 1930 року надіслала В. М-чеві таку фотографію. на якій троє було в шапках, а двоє навіть у черкесках.

Многоуважаемому Василю Николаевичу в память елки 12 января 1930 года в городе Белграде от участников елки казачат кубанской станицы. Югославия, г. Белград.

В міру того, як кубанські студенти закінчували УГА в Подєбрадах чи чеські вищі школи, вони роз'їздилися є різні сторони і праця навіть в Т-ві Кубанцїв у Празі маліла. Ощадний же чеський уряд змушував свою субвенцію і фактичному керівникові Т-ва перспектива складалася несприятливо. В такій ситуації П. Макаренко запланував собі нспу пєсаду в «козакому музеї-архіві». До творення музею він здобув прихильність у відповідних чеських чинників.

При організації цієї нової установи директор її (П. Макаренко) скоро побачив, що для виправдання цієї синекури потрібно мати якнайбільше архівних матеріалів. І знову натиснуто на Л. Л. Бича, щоб бодай в депозит В. М. згодився дати архів в оту установу — в Кубанський відділ. На це К. Я. Безкровний просив І. В. Івасюка переказати Л. Бичеві, що творити з одної губернії (Полтавської, Харківської чи Кубанської і т. д.) архів недоцільно. Бич скипів і просив переказати В. М., що Кубань не є Полтавська губернія. Але при зустрічі, того ж дня з В. М. той самий Л. Л. Бич його не зачепив. Увесь той архів у 1945 р. дістався большевикам.

8. Зміновіхівство в УГА.

Серед професорського персоналу зміновіхівство обмежалося декількома особами, які тихенько, без будь-яких вимоз і закликів переїхали до СРСР на вигідніше становище, сподіваючись зробити там наукову кар'єру. Студентів таких було більше і вони також шукали певного пристановища на своїй землі, а не в еміграції, де вони були безправні і часто-густо з ними поводитися гірше, ніж з бідними родичами. Ця категорія студентства вважала, що большевицька олігархія засіла надовго, а через те треба до неї пристосуватися, а тоді ще був неп і страхіть голоду ще не передбачалося. Як пізніше виявилось, майже ніхто з них не лишився на волі, дуже скоро опинившись в казематах ГПУ і віддавши Богу душу чи помандрувавши насти білих ведмедів. З цією нечисленною групою студентів, на пораду чеського начальства, професура поводитися коректно, не даючи їм відчуття їхнього відмінного становища. Студентство ж поставилося до цієї групи досить вороже, але все обійшлося без ексцесів. Студенти оголосили зміновіхівцям бойкот (не розмовляли зі зміновіхівцями і лишили без товариської допомоги). Очевидно зміновіхівці не могли користатися студентською ідальнею, допомогою з студентського допомогового комітету тощо. Подєбрадєські зміновіхівці були тихі, своїх ідей не пропагували, а лише старанно вчилися. З часом їх ставало все менше. Ті, що скінчили першими Академію і поїхали на Україну, поінформували своїх колег, що їх не прийняли приязно, а якраз навпаки. Через це зміновіхівці пізніших випусків не поспішали їхати додому, а пробували улаштуватися в байдужій до емігрантів Європі. Так було з одвертими зміновіхівцями.

Але були ще симпатичні большевицького панування приховані, мабуть, були й агенти. Це шумовиння було шкідливіше. Несподівано в большевицькій газеті з'явився детальний переказ засідання Ради УГА, що міг зробити ли-

ше професор чи доцент — член цієї Ради. До таких інформацій додавався й певний коментар, по якому здогадувалися, хто міг бути автором тих реляцій. Як показали пізніші події (аж по Другій світовій війні), пробольшевицьких елементів серед першої еміграції дуже багато не було. Всі вони, видавши українців, що залишилися в Празі, Берліні й по інших місцях Німеччини, Польщі й Чехо-Словаччини, і самі, виконавши роботу мавра, були нагородженні кулею в потилицю.

9. Нормальний перебіг праці в УГА.

Слід зазначити, що люди здатні пристосовуватися до, здавалось би, неможливих умов знайшлися. У Подебрадах же, хоч матеріально й було скрутно, але й не було голоду. Головне ж, що в цій державі була демократична свобода. Бібліотеки, музеї — все було безплатне або за невелику платню. Ощадні, цивілізовані на німецький зразок чехи в сільському господарстві і в деяких галузях промисловости перегнали своїх учителів-німців. І при всьому цьому чехи все ж зберегли слов'янську душу. Вони були чутливіші, сантиментальніші, ніж німці. До емігрантів, які їм досить набридли, вони були терпиміші і людяніші. Вони були безнадійні русофіли, але й українців вони приймали, як може трохи диваків, але все ж з «Руска». На Закарпатті вони спочатку хотіли русифікувати і змадяризовану масу, але соціал-демократи, що мали свого члена на посту голови сенату, цілком прихильно ставилися до проукраїнської течії. Учительські з'їзди на Закарпатті проголосили себе українськими. Взагалі більший успіх мали українські школи. Українська еміграція створила три вищі школи, в яких викладали і найвизначніші чеські професори, а «руси»... ні одної. Організувати армію, особливо артилерію, чехи взяли з денікінської армії ген. Кирія, а він виявився... українцем. Для руських учених уряд створив спеціальний кабінет, поставивши на чолі видатного кооператора-науковця Прокоповича, який вважав себе за росіянина, але походив з українців (бав із Київщини). Бібліотекою Прокоповича (там були майже всі видання советські) користувалися українські вчені не менше, ніж росіяни. У Варшаві й Берліні працювали Українські Наукові Інститути, а росіяни не мали ні одного. Все це чеська еліта знала, тому й допомагала українцям — ану ж вони таки впливуть нагору!

Після габілітації на доцента в р. 1927 В. М. почав вивчати процеси добування нафтових дериватів з вугілля, надаючи особливу вагу кракуванню, бо дистиляція і видобування бензини з бурого вугілля не виявляли широких перс-

пектив. Цікавив його найбільше процес д-ра Бергіюса — одержання під тисненням у 200 атмосфер гідрогенізацією з вугля бензини, як також процес другого німця — проф. Фішера з синтезою в газовій формі і також з уживанням водня та будь-якого твердого палива. Перечитавши літературу, В. М. обрахував, що гідро-генізація за д-ром Бергіюсом дасть завжди важчу бензину — з надмірно великою кількістю ароматичних вуглеводнів, а така бензина для летунства мало придатна. Економічно ж цей процес не менше як удвічі дорожчий у порівнянні з добуванням бензини з нафти дистиляційним процесом чи навіть при кракуванні. Процес проф. Фішера вимагав уживання різних каталізаторів і хоч він був універсальнішим, але підібрання каталізаторів та охорона від отруйливості їх, було важкою проблемою. Ці міркування В. М. опублікував у німецькому журналі «Petroleum». Дали сам готувався до вивчення процесу кракування при звичайному тисненні з уживанням каталізаторів. Крім того продовжував писати «Бітуми та їх аналоги».

Наприкінці 1926/27 акад. року відбулися перевибори адміністрації УІА. На інженерному факультеті обрано: деканом доц. Євгена Соковича, продеканом доц. В. Іваниса і секретарем доц. Романовського. Це вже не був так зіграний деканат, як попередній. І в 1927/28 акад. році було значно більше адміністративного клопоту. В. М-чеві припала гірша функція взагалі, а крім того декан був літній і байдужніший до справ. Справи отих іспитових свідоцтв, які за декана О. Вілінського були приведені в зразковий порядок, декан Сокович запедбав, а потім передав вести В. М. Це нове навантаження доповнювалось іще студентськими справами, бо чеське міністерство закручувало гайку дужче. Вимагалось точнішого виконання наказів міністерства, а «хвостів» — невиконаних розпорядків накупчувалось усе більше. Декан лише на початку ходив на засідання Сенату Академії, а потім через хворобу або просто вигадану причину він просив В. М. заступити його в Сенаті, а це до 11-12 год. ночі відривало від праці. Прийшов запит знову про професорських стипендіятів інженера-хеміка й математика кубанця, який уже 6 років одержував стипендію. Це вже не був запит, а наказ звільнити. Хеміка викликали, прочитали і він відійшов. Але математик на виклик сам не приїхав, а прислав за себе клопотатись черкеса Г. В. М. пояснив, що не Академія, а чеське міністерство вимагає звільнення й представлення праці, на яку давалось 2 роки, а стипендіят користав вже 6 років. Декан відмовився далі просити Раду факультету і наказав виступити з пропозицією про звільнення. За такий випадок В. М. набув досмертного ворога — ку-

Ганця, що хотів мати досмертну синекуру, а її чехи припи-
нили.

1928/29 року ректором Академії був обраний проф. інж.-
архітект Сергій Прокопович Тимошенко. Це був рік най-
більшого розквіту Академії, коли було найбільше профе-
сорського складу і найбільше студентів закінчило цю шко-
лу. Та це був і початок ліквідації Академії, коли чехи зая-
вили, що вони просять не приймати більше студентів, бо
більше новим студентам стіпендій не видаватимуть. З кін-
цем цього року почали обтинати й платню. Перший Ректор
Академії (обирався 5 разів), визначний інженер шляхів,
кол. доцент Політехніки в Петербурзі Іван Опанасович
Шовгенів покинув у цьому році Подебради і виїхав до По-
льщі — спершу на приватчу працю, а потім до Міністерст-
ва Хліборобства. Це була велика втрата, бо в той же час
чеське міністерство не дозволяло вже приймати нових чесь-
ких професорів до праці, а декого й звільнило, як інж. Ці-
саржа, що викладав і керував вправами по курсу оброблен-
ня шкіри. Для В. М. це був чи ненайтяжчий рік, бо йому
крім продеканства передали ще новий курс — оброблення
шкіри, який входив до його катедри хемічної технології.
Особливо тяжко було з лабораторією.

З першим випуском інженерів відійшов і О. Локшинсь-
кий, як допомогова сила при кафедрі хемічної технології.
На його місце В. М. запросив Леоніда Марковича Мосендза.
З цього часу й до його смерті В. М. підтримував найтісні-
ший зв'язок з цією неспокійною і талановитою людиною.
Він приходив на початку вправ, які мав його курс; уперто
сам усе проробляв, беручи наперед завдання. Тому кожний
приклад він вивчав перед тим, як давати новому студенту.
І хоч це були його однокурсники, але на вправах його ша-
нували, як гострого асистента. Сам він усе схоплював, осо-
бливо техніку, надзвичайно швидко і картав кожного, хто
не мав книжки чи не уважно її прочитав і не міг зібрати
прилад. Були випадки, коли він відбирав прилад, посилаю-
чи студента до дому вивчити, як працювати з тим чи іншим
приладом. А був такий короткозорий що коли спадали й роз-
бивалися окуляри, він нічого не бачив, лягав на столі, поки
приносили нові окуляри. А в той же час це був один з най-
кращих креслярів на відділі. На його курсі було три сту-
дентки, з яких одна була уважна й виконувала все нарівні з
іншими студентами, а дві інші лавірували, щоб якось відбу-
ти все легше. Мосендз же найменшої поблажки їм не давав.
і доводив «шляхетну» статтю до гістерії й неспритомності.
Коли приходили до В. М. зі скаргами на Мосендза, то сти-
калися з повним визнанням його (Мосендза) правоти. Треба
сказати, що хоч він і був гострий, але у висловах дотриму-

вався академічного стилю. Прискіпатись до нього ніхто не міг. Таким він був і під час практики на цукроварні в Рудниці. Коли там з'явилася, як хемік, спритна пройдисвітка, що не вміла поводитися з поляриметром, то він, не зважаючи на фліртування дуже вродливої жінки, викинув її з тієї праці, щоб не оскардила українців, які там мали дуже добру репутацію. Це був несамовитої вдачі студент, що від кожного вимагав порядної чесної праці. Сам дуже здібний і з надзвичайною енергією він вимагав від інших, щоб і вони такими були.

Ще на початку, під наглядом доц. М. Вікула, він переклав книжку чеського проф. Форманека — «Неорганічну хемію», бо його про це просили колеги. Імпульсивність і здібність його може ілюструвати такий випадок. Уже довгий час співпрацюючи з В. М., він одного разу зайшов з ним на мешкання і там застав Є. Х. Чикаленка та К. Я. Безкровного. Обое сушили голову над справою, далекою від націоналістичних дій. Саме тоді, з ініціативи молодих чехів (доц. Лом, д-р Бождик) і д-ра Осауленка, що був асистентом у проф. К. А. Мацієвича, утворилося Чесько-українське Т-во, яке мало за завдання культурну співпрацю українців і чехів і ближче їх взаємо-ознайомлення. Ці «молодочехи» не були русофілами, обізнані з проблемою України і хотіли більше людей притягти до свого гурту. З українців до нього приставали асистент Р. Димінський, інж. М. Трепет і ще дехто. Для отого притягнення чехів треба було надрукувати інформаційну коротку брошуру про Україну чеською мовою. Отже, треба було, щоб хтось її швидко написав. Доц. О. А. Бачковський найкраще б це зробив, але він саме писав монографію про президента Т. Г. Масарика і шкода було його відривати від тієї праці.

Вислухавши це, Л. М. Мосендз несподівано заявив, що він те легко зробить, бо чеською мовою володіє вільно, а відомостей з географії, історії й демографії йому для такої інформації не бракує. Чикаленко запитав, скільки в нього це забере часу. — «За тиждень я вам передам», — була відповідь. Глянув на годинник і побіг на вокзал, бо він мешкав тоді в Німбургу. Безкровний зауважив: «Хоч мені ваш Мосендз і подобається, але щось він дуже швидкий, чи він не перехвалився». . В. М.-ча така поспішність Л. М.-ча також трохи здивувала. Наступні дні Л. М. мотався по Подєбрадах, бігав по лекціях, заскакував до креслярень, а вечорами сидів в лабораторії. В. М. ні разу не нагадав йому про писання брошури. На шостий день Л. М. привіз понад 80 сторінок манускрипту, чітко написаного і передав В. М.-чеві. Останній передав це Безкровному, який пішов до Чикаленка. Обое перечи-

тали і сказали, що зміст дуже добрий. Показали Бочковському, щоб проглянув і проредагував мову. Одержали велику похвалу, що мова чеська майже досконала. На жаль, дали склалися так обставини, що видрукувати ту брошуру не вдалося, і вона жовкне між паперами В. М. Про якусь заплату Л. М. не згадав. Щоправда, більшість статтей тоді українці писали безплатно, але дехто за це нарікав, а Мосендз — ні словечка.

10. Богсма в Подебрадах.

Було натуральним, що подебрадське скупчення української інтелігенції мусило виявити і свою містецьку творчість. Довший час у Подебрадах давав вистави театр Загорова, в якому, очевидно, брали участь і студентські сили. В Подебрадах майже постійно існував студентський хор, яким диригувала Платонида Щуровська-Росеневич, співробітниця капелі Кошиця. В Подебрадах же почали свою поетичну

Академічний хор. x) Плат. Щуровська

і письменницьку діяльність поет Євген Маланюк, Чирський, Мухин, що про себе казав «продукт насильственной українізації росіянина», Лена Шовгенівна, що одружилася з студентом-кубанцем М. Телігою і більше відома, як Олена Теліга, згадуваний Л. М. Мосендз, Микола Сціборський, співак Палій-Сидорянський, маляр Добровольський, балетний танцюрист Костін — донський козак, росіянин. Більшість із них були студенти гідротехніки (Маланюк, Палій-Сидорянський, Костін), Мосендз — хемік, економісти: Сціборський і Добровольський і Чирський та Ол. Теліга з Педагогічного Інституту в Празі. Були це все початківці, з яких

дехто запитував хеміків, «що його їсти, щоб більше фосфору до голови попало». Поети інженерного факультету, крім Мосендза, тупо вчилися, стало «торгуючись» з продеканами за мінімум складання іспитів, щоб не затримали стипендії, прирікаючи, що за фахом (як інженери) працювати не будуть, бо їм потрібний лише титул. О. Теліга також не закінчила Педагогічного інституту.

Більшість цих поетів, склавши якийсь вірш, читали його приятелям, те швидко розходилося по колонії. Єдиний Мосендз своїми віршами не хвалився, а скромно їх друкував. Колег же без жалю висміював і страшенно картав, хто погано вчився. Він до поезії ставився, як до розваги, побічної праці. Головне, на його думку, у студента мусить бути знання з того чи іншого фаху. Сам вічно рухливий, він не зносив повільності, на щит підносячи активнісгь. У цьому В. М. часто з Л. М. сперечався, говорячи, що самої активності мало, активність має бути позитивна, бо всілякі розбигаки й злодії можуть бути дуже активні і тим вони дуже небезпечні для суспільства.

Коли Мосендз із якоюсь думкою погоджувався, то він зараз же пробував її реалізувати. Довідавшись, що професори Б. Лепкий і В. Сімович довели, що звергання не через «пана», а по-імені й по-батькові — це старий український звичай, він дуже настирливо просував це між знайомими. Якось він автом приїхав зі знайомими чехами з цукроварні з Рудниці до Подебрад і В. М. здивовано почув, як чехи називають себе Карловичами, Осиповичами, Володимировичами тощо. Чех Бок пояснив, що Мосендз переконав чехів, що це є старослов'янський звичай і вони тепер його вживають. Великий був майстер Л. М. чіпляти різні прізвиська — і вся писательська братія у нього мала свої чудернацькі імена. У політиці Л. М. був великий неук і дилетант. Газет, політичних журналів він майже не читав. В націоналістичній пресі, крім «Вісника» не писав. На запитання В. М., чому так він робить, відповів: «Там пишуть (ішло про «Розбудову Нації») довго, плутано і простому народові незрозуміло. Я так писати не вмію». На політичні збори він ходив дуже рідко, навіть на націоналістичні. При чому, коли кінчалася доповідь, а починалися дебати, він виходив геть, заявляючи: «Послухати можна, але балаканина не про мене; патякати всі охочі, а як щось робити, то і я — не я»... Згадуючи відвідини митрополита А. Шептицького, Л. М. задав цілком спрощене запитання: «Чому цей великий владики не залишився на Україні в революцію і не сгав православним митрополитом чи патріярхом усіх українців?» Отакі простолінійні дитячо-наївні запити доводилося чути від Леоніда Марковича частенько.

11. Наукові інститути в Варшаві й Берліні.

Ці дві інституції постали ніби з волі українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині, але ініціаторами їх були професори Олександр Гнатович Лотоцький і Дмитро Іванович Дорошенко — обидва з Українського Вільного Університету в Празі. Ці наукові інститути видавали монографії друком (Варшавський) і циклостилем (Берлінський) про Україну. Співробітниками цих Інститутів були переважно професори українських вищих шкіл, що діяли в ЧСР. Вважалося, що перший з цих інститутів був близький до уряду УНР, а другий — до гетьмана, хоч формального зв'язку з тими політичними осередками ні той, ні другий інститути не мали. Така думка про ці наукові інститути відповідно ділила й співробітників. В УГА до Варшавського Наукового Інститута виразно негативно поставилися соціал-демократи на чолі з І. Мазепою. Постійними членами Варшавського Наукового Інституту з УГА були проф. К. Мацієвич і В. В. Садовський, але співпрацювали з ним такі професори: Б. Іваницький, І. Шовгенів, І. Шеремитинський, К. Я. Безкровний, Б. Лисянський, В. Іванис.

Видавнича діяльність Варшавського Наукового Інституту розгорнулася широко. З нього вийшли десятки монографій про стан економіки УСРСР, цінні спогади і найповніше видання «Кобзаря» й творів Т. Г. Шевченка. Над цим попрацювали найбільші українські Шевченкознавці, як проф. Степан Смаль-Стоцький, Павло Зайцев та інші. В Науковому Інституті була секція перекладу Богослужебних книг, в якій працювали проф. Лотоцький, Біднов, Власовський, І. Огієнко (пізніше Митрополит православної церкви в Канаді). Відповідальним секретарем цього інституту був проф. Р. Смаль-Стоцький, а діловим інж. Є. Гловінський (згодом доцент і професор). В. М. написав і видав в інституті дві монографії: «Енергетичне господарство України й Північного Кавказу», 141 ст., 1934 року та «Промисловість України і Північного Кавказу», 157 ст., 1938 р.

Берлінський Науковий Інститут обмежувався видаванням циклостилевої літератури і співробітників не багато мав. Уже під час Другої світової війни за директорства проф. І. Мірчука діяльність цього Наукового Інституту трохи пожвабилася, хоч порівняти з Варшавським її не можна.

12. Українська Спілка Імени Гетьмана Мазепи (скор. УСІМ)

Відвідувачі Академії здалека здебільшого повідомляли про день свого приїзду. А якогось дня напровесні без попередження і в будній день приїхав з Румунії полк. Антончук, який перед тим був помічником військового аташе при

українській місії УНР в Букарешті. Він неофіційно виявив бажання поінформувати подебрадчан. Увечорі в кав'ярні «Прага» зійшлося зо два десятки людей, переважно з лекторського складу. Нічого особливого приїжджий з Румунії не сказав. Говорив він більше про Чернівці, де останнім часом перебував. Після запитів і відповідей засідання закінчилося, і гість просився, де б переночувати. Враження було таке, що в нього скрутно з грошима. Його влаштували безплатно в кімнаті, призначені для гостей Академії в готелі. Мав він румунський папшорт, віза на якому скоро кінчалася і він поспішав вернутися. Він від'їхав на другий день ранком до Праги, а за тиждень з'явився вже з Лондону, куди він злітав, і зразу ж найняв дві пристійні кімнати в Празі на Виноградах — недалеко від центру. Такий зворот підразу викликав підозріння, що там тхне якоюсь неясністю. За якийсь час після цього доц. Королів-Старий зачепив В. М., запрошуючи до групи УСІМ (Українська Спілка ім'яні Мазепи), яку він засновує на зразок чернівської. В. М. відмовився — за браком часу. Та з'явився Антончук, який почав намовляти, щоб той прийшов бодай на заснування Спілки, яке відбудеться в якоесь свято. Податливий В. М. поїхав на ці збори до Праги, на яких було зо два чи три десятки людей. Як кажуть, дай палець, то й цілу руку витягнуть — В. М. попав ще й до управи цієї Спілки, що мала всім допомагати. Головою її став В. Королів-Старий, секретарем Харитя Кононенко, В. М., д-р Наливайко й ще хтось членами. Діяти спілька не могла, не маючи грошей, бо членські вкладки були якісь мізерні, пожертва ж від когось таємничого (про що «таємно» повідомив Антончук, сам не входячи до управи) не надходила. Засідання управи відбувалося рідко, а голова почав робити свою політику.

Досить скоро після візиту полковника Антончука до Праги й Подебрад приїхав д-р В. Кисілевський. Він також більш неофіційно діяв, зазначаючи, що добродій Макогін, американець за державною приналежністю, засновує інформаційні бюро в Женеві (осідок Ліги Націй) й Лондоні, щоб видавати англійською мовою стислі репортажі про українців під займанщинами Польщі й Росії і ніби шукав поради від українських політичних діячів. Всіх це, очевидно, цікавило, які то будуть репортажі. Скоро ці бюлетені з'явилися англійською мовою на 4-х-6-ти сторінках — бліді й не цікаві. Головна ж вада їх була в тому, що найбільше матеріалу подавано про життя під Польщею і зовсім скупенько про Україну під Росією. Подебрадсько-Празька еміграція пропонувала тоді взяти видавання бюлетеню на себе, бо вона мала найсвіжіші матеріали і головне з-під большевії.

Однак на це видавці не погодилися, продовжуючи самі те робити, не змінюючи характеру свого бюлетеню.

Згодом до Праги завітав і сам Макогін. Полк. Д. Антончук приїхав до Подебрад і попросив В. М. приїхати до Праги й познайомитися з Макогоном. У Празі В. М. застав Макогона з дружиною — американкою, ніби донькою америк. віце-адмірала, в першорядному готелі «Еспланада», що проти вокзалу Вільсона. На цю зустріч прийшов і якийсь чоловік середнього зросту, з добре посрібленим волоссям, в елегантному вбранні, він мав на руках нараменники і на пальцях перстені. З перших же слів виявилось, що це був кол. громадянин Західної України, у якого пребагато чулося неукраїнських слів, а особливо чужі наголоси. Не був це і якийсь інтелектуал, а скоріше хитренький та спритенький чоловічок. Він настирливо випитував у В. М. про кубанських козаків, чи вони мають ще військові формації, які численні, чи скипіровку мають і як скоро могли б при потребі створити військові з'єднання. В. М. відразу зрозумів, що це комусь потрібне, хтось хотів би мати докладні дані. Очевидно, відповіді були цілком фантастичні. В кінці пан з перстеньми висловився, що він «радо готов співпрацювати з кожним українським патріотом, крім большевиків», і це повторив двічі. Це підкреслення В. М. тоді й тепер розумів інакше, навіть навпаки.

Після цієї зустрічі при перевиборах управи УСІМ В. М. відійшов від цієї організації. Та на цій справа не закінчилася. Д-р Кисілевський прибув до Праги й Подебрад і запропонував видати інформаційну книгу «Україна та її Нарід» розміром до 20 аркушів, куди мали увійти статті найвизначніших фахівців з етнографії, археології, історії, літератури, мистецтва, економіки тощо. Д-рові Кисілевському порадили з цим звернутися до Академічного Комітету, до якого входять представники трьох українських високих шкіл та інших поважних інституцій. Головою Академічного Комітету тоді був академік проф. І. Горбачевський. При чому, як заявив Кисілевський, автори мають написати безплатно і навіть не претендувати на одержання авторського примірника. Академічний Комітет відбув з цього приводу декілька засідань, визначив теми статей і авторів. І почали писати, очевидно, з патріотичним підходом, протибольшевицьким і протиросійським. В. М. написав про промисловість України в її етнографічних межах. Звичайно, для цього використали бібліотеки УГА, Університету, Слов'янську, Прокоповича й інші. Писало до 15 авторів. Робили це з захопленням. На початку статті й перекладалися англійською мовою в Празі, а пізніше д-р Кисілевський вважав за зручніше переклад робити в Лондоні. Потривала ця праця досить довго, аж по-

ки була закінчена і рукописи опинилися в руках д-ра Кисілевського та його шефа п. Макогона, які мали ще подбати про передмову якогось видатнішого науковця-англійця. Та незабаром переказано, що книга не друкуватиметься за... браком коштів.

Натурально, що ті рукописи являли собою велику цінність, бо вони виявляли погляди української еміграційної еліти на той стан, який панував на всіх землях етнографічної української території. Цей випадок цікавий тим, що він свідчить про надзвичайний ентузіазм української політичної еміграції, тих патріотів, які в той же час були такі наївні, що їх безоглядно використовували мало відомі їм люди. Яка була дальша доля всіх тих рукописів, лишилося невідомим. В. М. свого рукопису не одержав, хоч він тоді був членом Управи Академічного Комітету.

Організація УСІМ скоро захиріла, не лишивши по собі помітного сліду. Полков. Д. Антончук робив із себе представника, про дещо доповідаючи, але все помалу завмирало. Якись аспірації ще мала в цій справі мільйонерша Б-н зі США, але з 2-ю світовою війною все зійшло нанівець.

13. Інші прояви академічного життя.

У 1927/28 акад. році праця в Академії була вже упорядкована, майже всі матуранти закінчили свої студії. М. Кириленко, що був сторожем у лабораторії, першим склав матуру, вступив на хеміко-технологічний відділ і старанно вчився. Майже кожний відділ студентів Академії влаштовував свої вечірки, на яких бувала невеличка вокальна програма, після якої були модерні танці. Національні танці обов'язково відбувалися на сцені в мистецькому виконанні. Під час 2-ї частини було багато жартів, карикатур з «Подєбрадки». Численніші з цих вечірок і найцікавіші організовували гідротехніки, особливо найбільший їхній випуск, коли В. М. був продеканом, на якого за його притискання складати іспити скомпонували віршик, який закінчувався... «а я продеканові не піддамсь, не піддамсь!...»

На весні цього року всі хеміки під головуванням проф. І. Горбачевського, відомого вченого й викладача Органічної хемії в перші роки Академії, відбули двоє засідань і прийняли хемічну термінологію. Автором її був голова, який пропонував зберегти інтернаціональні назви всіх елементів, крім тих, що твердо вкорінились в українській мові, як от: залізо, мідь, вапень та інші. Це визнала й термінологічна комісія Академії; все це було надруковане в «Записках Академії».

У цьому ж навчальному році з'явилися ще два охочих спеціалізуватися в переробці нафти та ще й з бажанням відбутися на рафінеріях практику. В Чехо-Словаччині було дві рафінерії в Коліні й Пардубіцах, але обидві відмовилися прийняти на практику. Написали до Польщі, де були рафінерії найсолідніші в Дрогобичі і менші в Бориславі. Звернулися до найбільших — «Польмен» (під державним контролем) і «Галіція» (приватний жидівський капітал). Перша відмовила, а друга прислала згоду. Візи також видали. По закінченні навчального року двоє, як говорили, щасливих — Б. Іваницький і М. Закоморний — покотили до Дрогобича.

Цього ж року ставав до захисту дипломного проекту й Л. Мосендз, який приглянувся до цієї праці на проєкті М. Селешка, який уже швендяв по Німеччині, гуртуючи в куни своїх націоналістів. Лябораторну працю Мосендз зробив швидко. Проєкт же йому був даний дуже складний: з використанням тепла всіх похідних продуктів (світлих і темних). Обраховував не раз, дошукуючись у празьких бібліотеках даних про приховане тепло деяких дериватів. Але з ним В. М. відпочивав, бо той приходив з готовими обрахунками, а якщо й знаходилась якась хиба, то Мосендз ніколи не скаржився, що то зайва праця, що може те заступити емпірично, а зразу згоджувався, що ще раз перерахує. Рафінерія планувалася в Грозному, для якого В. М. мав і ситуаційний плян. Зими там бувають сніжні, а тому нагрівні апарати доцільніше розмістити в будові, як побудовані в Гамбурзі, зразки яких були в журналах. Але ці будови для безпеки від пожежі (гасять відкритою парою автоматично) тоді будували з плоскими дахами, яких дуже не любив проф. архітект С. П. Тимошенко. В. М. попередив про це Л. М. Він же зразу заявив — «Проєкт мій і хай сперечається з тою на іспиті» Викреслив олівцем плоскі дахи й поніс до проф. Тимошенка. Професор доводив, негативний бік плоских дахів, але Мосендз не відступав і залишив їх всюди, окрім будинку контори і господарських складів. Коли обвів тушем і помив, то проф. Тимошенко над нормальними дахами ще й «небо» зробив аквареллю. На іспитовій комісії цей абсолювент був короткомовний, але наперед зазначив про свої суперечки з проф. Тимошенком за плоскі дахи. Проф. С. Тимошенко (був тоді ректором) розсміявся і зазначив, що Мосендз суперечку слово-в-слово повторив. Звичайно йому одноголосно поставили найвищу оцінку. В цьому хемічному випуску було більше дуже здібних інженерів (Неділько, Козак). Коли перевірили успішність, то майже нарівні з Мосендзом були Неділько й Козак. Отже в професорські стипендіяти обрали трьох: Мосендза, Неділька й Козака. Останнього того ж літа через проф. Феценка-

Чопівського улаштували удосконалюватись з металургії в Кракові — в Гірничій Академії.

14. Допомоговий Комітет при УГА.

Великі скупчення емігрантів завжди притягали до себе знедолених, які потребували допомоги. Тому з самого початку заснування Академії був організований Комітет допомоги студентам, але він приділяв певні лепти і не лише їм. Фонди цього Комітету складалися з відраховань з утримання професури й студентів. Треба сказати, що особливо на початку з'являлося чимало утікачів із таборів інтернованих, яким не можна було відкрито видавати допомогу із Комітету в Празі, тому в пригоді став комітет подебрадський.

Організований цей Комітет був із студентів, але голову обирала професорська рада із свого складу. Працювала постійна президія (голова й два студенти — скарбник і секретар), яка сходилася не менше одного разу на тиждень. Крім видач допомоги, вона постійно вишукувала джерела допомоги, листуючись фактично з цілим світом. Зокрема потреба в цьому зростає, коли уряд Чехо-Словаччини відмовився видавати стипендію останньому річникові, який був прийнятий до Академії. Таких було 32 чи 33 студенти. Довгочасним головою цього Комітету був проф. С. Д. Комарецький. Однак, коли прийшов останній прийом студентів, то С. Д. Комарецький заявив про свою димісію.

Це була складна справа, бо самих малих пожертв і відрахування з професорського утримання не зібрати, щоб щомісяця 9,000 чеськ. корон видавати на утримання цілого прийому, а завжди ж були ще й інші видатки, яких не можна було відкласти. В раді Академії майже половина професорів була за те, щоб цим студентам відмовити та щоб вони йшли й улаштовувалися на працю. Проти цього виступали В. М., Б. М. Лисянський, і ще дехто, доводячи, що це втрата для України 30 кваліфікованих інтелігентів. Важко було доводити, коли на 300 корон можна було жити впроголодь, наживаючи сухоти, а для цього все ж треба було вдвічі збільшити відрахування від платень професури. Цікаво було спостерігати, що найбільшими противниками отих бідолах були переважно ті професори, які все ж найбільше одержували. Але патріотизм переміг і... вирішили не відпускати студентів. Це було восени 1928 року, коли В. М. звільнився від деканату й був обраний лише головою ревізійної комісії Академії. Приймавши постанову взяти цілий випуск студентів на власне утримання, стали шукати кандидата на голову Комітету. Всі рішуче відмовилися. Можливо, взявся б Б. М. Лисянський, але його імени не називали, очевидно боячись

його «поетичної натури». Зрештою звернулися до В. М., якому відмовитись не було як. І він мусив прийняти цей клоп.т.

Більшість цих студентів літом працювала фізично: вони вантажили пісок на Лабі, дехто на фабриках був робітником, а найбільше — у селян. Комітет же розпочав свою працю відразу дуже активно. Помічниками у В. М-ча були надзвичайно активні студенти Верба (скарбник) і Я. Балабан (секретар). Обидва ідейні фантасти. Були тижні, коли Комітет вислав по 200 листів до численних організацій і окремих осіб — звертаючись по допомогу. Листи писав здебільшого сам В. М., а передруковував Балабан і адресував Верба. Кожний лист писався окремо і мав оригінальні підписи. Листи були короткі, але переконливі. Перша відгукнулася маленька зелена Буковина, що мала в Академії тільки одного студента, а надіслала вона 30,000 чеських корон одноразово. Це дуже підбадьорило, бо ж це само забезпечувало майже на 3 місяці. Митрополит А. Шентицький щомісяця прислав 500 злотих. Окремі українці були такі, що надсилали акуратно щомісяця свою жертву, проф. І. Феценко-Чопівський, напр., а один урядовець походженням з Галичини жив у Чехо-Словаччині) коли йому підвищували платню, пропорційно піднісив і пожертву для студентів. Чуйно й щедро на ці заклики відповідала Канада, слабше США, а найстабільше — з усіх земель Західня Україна, допомоги студентам з якої видавалося найбільше. Щоправда, пізніше вдалося деякі кооперативи в Галичині намовити видавати своїм студентам стипендії. Основою ж цієї допомоги далі лишалися відрахування з утримання професури Академії.

Коли справа допомоги більш-менше устabilізувалася В. М. обрахував наперед, що задля цих студентів треба буде відмовити визначену допомогу абсолювентам, бо й вони мали менші відчислення до цього фонду. Видача ця, як обраховано, уможлиблювала абсолювентові купити пару черевиків. Зібравши й обґрунтувавши всі ці дані, В. М. вніс пропозицію в сенат і Раду Академії не видавати допомоги абсолювентам. З деяким спротивом, а все ж додатне рішення таке винесено. Коли його оголосили студентам, які кіпчали Академію, то ті застрайкувати й прислали до ректора заяву, що вони припинять відвідувати лекції, поки не буде скасовано це рішення. Авдиторії, лябораторії, креслярні спорожніли. ректорат трошки захитався (ректор Б. Іваницький вагався, а зате проректор О. Вілінський твердо підтримував В. М.). Довелося порозмовляти з окремими студентами, нагадуючи про патріотизм. Та несподівано в цей період на лекції нагло помер проректор проф. Вілінський. Студенство перестало

бавитись у страйк — і наймолодшим їх колегам припало по 300 корон на місяць до закінчення Академії.

Особливо неприємно було розподіляти оту допомогу. Крім успішности, доводилось розглядати писемні й усні скарги, що той, мовляв, має гроші, а тому ще і Комітет допомагає. Один випадок був затяжкий і неприємний. Серед стипендіатів була студентка з учительок, яка надзвичайно добровчилась (єдина два курси склала за 1 рік) і її заскаржив студент з Галичини, що вона на Волині має багато землі і не потребує допомоги. Доводилось скликати поширену Раду Комітету з участю більшого числа професорів (були ще М. М. Добриловський і Р. С. Шереметинський) і доповідати про обставини. Після довгих і неприємних дискусій ці питання розв'язувалися. Це були тіні праці Комітету. На цистях, абсолювенти витримали якось і Академію закінчили.

15. Зв'язок з ріднею й Кубанщиною.

Ще у Відні (1921 р.) почувши про голод на Кубані, В. М. спробував написати листа в станицю. Вважаючи на безпеку, написав такій особі, яка вже в перший період примазувалась до червоних. Таким був кол. отаман станиці М. С. С-чка, з яким В. М. мав колись добрі приятельські відносини. Написав листівку, просячи відповісти, що сталося з родиною. Він відповів листом, навіть дуже докладно і відверто, зазначаючи, що батько в Катеринодарі, брат Сеня помер, на хуторі рідні далі не живуть. Була навіть широка інформація про земельну реформу з наділенням землею і городовиків — однаково з козаками. Далі він інформував, що не забули й В. М., якому також нарізали пайку землі. Про листівку й адресу В. М. він, очевидно, повідомив рідню, і сестра Соня прислала докладного листа, що на хуторі вже комуна, що Сеня в 1920 р. застрелений в очеретах біля Кубані і тіло його не дозволяли хоронити два тижні, що тато у в'язниці, що все у них забрали і вони дуже бідують. В. М. спробував післати пакунки «Ара» й «Нансена». Все отримали і тому В. М., скільки чого міг, посилав з Європи, а пізніше із США. За час цього листування В. М. одержав документи про закінчення політехніки, метричне свідоцтво тощо. Написали, що всі сестри вже подружені, але що їм важко в станиці жити. Два молодших брати закінчували середню школу і лаштувалися якось дістатися до вищої школи в Катеринодарі. Написав В. М. і до деяких інших станиць — до знайомих і від усіх одержав відповідь, а в деяких із цих листів була й відверта лайка на адресу займанців. В Телав написав до М. П-ова, а одержав декілька листів від Ніни П-ї, яка кляла большевиків і переконувала, що вони

ось-ось луснуть. Вгазалі на початках поштові заклади ще не мали твердих вказівок щодо перлюстрації й нищення листів.

Після повернення із США таке листування деякий час продовжувалося. У цей період одержав сумну вістку, що батька випустили з в'язниці перед самою смертю. Його привезли в станицю, коли він міг лише сидіти, а десть за тиждень і помер. Просив похоронити його на хуторі Ханькові у винограднику, але влада не дозволила і його похоронили на станичному цвинтарі. Помер ще у своїй хаті, його зфотографували і прислали фото В. М-чеві з таким написом найменшого брата Сашуні (Олександра): «Остання згадка про

Остання згадка про батька, старого, убитого горем, якого добила дитяча недоля.

батька, старого, убитого горем, якого добила дитяча недоля, 13. V. 29 р. 'А. Іванис». З фота бачимо, що покійника ховали за всіма християнськими звичаями — хрестиком і вінчиком на голові. Могилу викопали поруч з дідом і сином Сенєю на цвинтарі. Ховав ще о. Василій Мухин. «Дитяча недоля» полягала в тому, що описано в наступних листах: Сеню застрілили й не давали навіть хоронити, Ваню, що вчився в Педагогічному інституті в Катеринодарі, ліквідуючи український відділ, посадили з усіма колегами до в'язниці. Пізніше їх усіх судили заочно в Ростові — і всіх порозсилали на Північ, переважно на Соловки. Серафим і Сашуня змушені були втекти «добровільно» в Архангельську губерню

де «добровільно» працювали коноводами при розробці лісу. Пізніше втекли в Туркестан. Середуща сестра В. М-ча вийшла заміж, але так нещасливо, що під вінцем зімліла була. Старша сестра Єля (Олена) мала вже донечку Таню, хрищеним батьком якої записали В. М-ча, у брата Серафима (одружився з Ніною, донькою фельдшера, приятеля В. М-ча) народився син Василько, хрищеним батьком якого також записали В. М-ча. Згодом Ніна мала ще другого хлопчика, і обох цих дітей забрала влада до якогось притулку, але енергійна Ніна знайшла їх десь під Царицином, викрала і втекла з ними до Туркестану. Всі оці події покійний батько знав. Цікаво, що все це писалось до В. М-ча на таку адресу: «Чехословакия. Подєбрады. Жижково предместі», не згадуючи прізвища, а поштар приносив.

Слід тут згадати ще про одно джерело отих інформацій. Савка Крикун (зміновіховець) почав наїздити з СССР до Праги, ніби на одвідини «друзів». Частіше він заходив до друкарні «Право Лїду», де складачем працював О. І. Балабас. Останній мав у Москві двоюрідного брата-комуніста Чорного. Крикун привозив до Балабаса поздоровлення та якісь новини. На це побачення завжди їздив К. Я. Безкровний, хоч В. М. відразу назвав Крикуна чекістом і не радив з ним бачитися. Крикун розповів К. Я-чу, що зустрічав його брата Андрія біля Сухуму і передав привіт. Чи бачився Крикун ще з ким із кубанців, лишилося невідомим. Приїздив він на декілька днів, раз на пів року чи й на рік. Та раптом надійшов лист від сестри Олени з цидулкою від Вані, що той з в'язниці при «передачі» ухитрився передати на волю. У записці стояло: «В одній камері зо мною сидів учитель Андрій, брат Васюного тестя. Сьогодні його розстріляли. Видав Крикун». Цю вістку скоро підтверджено іншим листом до К. Я-ча. Останній аж після цього назвав в очі Крикуна чекістом. До Чехо-Словаччини Крикун більше не показався.

Після довгої перерви Ніна (дружина брата Серафима) прислала з Туркестану листівку, в якій повідомляла: «Я в Туркестані з обома хлопцями (назвала місто й подала адресу). Жду приїзду Сарика й Сашуні. Вони працюватимуть бухгалтерами. Єля й Папа з чоловіками дітьми й мамою вигнані з Кубані на Дон спочатку, а потім за Волгу». Так нікого з рідні В. М-ча не лишилося не тільки на хуторі чи в станиці, а навіть на Кубані. Уже в 1930 році В. М. удержав листа з Кемі (на березі Білого моря) від якоїсь жінки, в якому був лист від Вані й його фото з оселедцем, на якому був такий напис: «На добру згадку Васі від Вані. 10. III. 30 р. Кемь». В коротенькому листі Ваня повідомляв, що відбуває каторгу в Кемі. У нього ясна так ослабли, що зуби

можна повиягати пальцями (йому тоді було 22 роки). Одержавши такого листа, В. М. зараз же з'їздив до Коліна на фармацевтичну фабрику заплатив за ліки й домовився, що фірма ці ліки перешле від себе, не згадуючи про В. М-ча. Через півроку фірма одержала ліки назад з написом, що ліки можуть передаватися лише за рецептом таборового лікаря. На цьому майже припинилося листування з Кубанню й рідними. Аж у 1934-му році із станції Кисляковської (на Кубані) В. М. одержав листівку такого змісту: «Каторгу відбув, їду до Баку. Звідти спробую перебратися до Сарика й Сашуні.» Нині до Туркестану В. М. писав, але жадної відповіді не дістав. Уже під час другої світової війни В. М. одержав дуже сумну вістку, але про це пізніше.

16. Труднощі з виборами ректора Академії в 1928/29 акад. році.

Вибори керівних органів Академії відбувалися звичайно по закінченню акадсмічного року. На академічний рік 1928/29 ректором Академії вдруге переобрано проф. С. П. Тимошенка, а проректором проф. Б. Ю. Іваницького. Обран-

ня керівного складу Академії завжди подавалося на затвердження Чеського міністерства хліборобства. Це були формальність і заперечень виборів ще ні одного разу не було. На цей же раз міністер відмовився затвердити ректором проф. С. П. Тимошенка. Через те восени довелося відбути нові вибори ректорату. Ректором обрано проф. Б. Ю. Іваницького, а проректором проф. О. В. Вілінського. Останній вперто й довго відмовлявся, робили перерву на обід, щоб за той час намовити Вілінського згодитися прийняти обрання, або зупинитися на якомусь іншому кандидатові.

Треба сказати, що родина Вілінських була дружною, жила скромно і до певної міри ізольовано. Однак була дуже вразлива на будь-які прояви в національній справі. Він любив завжди заходити до лябораторії, щоб порадитися з хеміками, пожартувати, чимсь поділитися. До студентів він ставився по-батьківському, завжди їх обороняв, окремим і тих часто допомагав матеріально. При своїх скромних достатках ця родина не тільки зводила кінці з кінцями, а й позичала іншим, що опинилися в скрутному стані. Це були й впрямі уснерівці. Олександр Валеріянович був прекрасний фактивець, а водночас і дуже лагідний у вимогах до інших, в тому й до студентів.

Як проректор, проф. О. В. Вілінський був зразковий: він усе схоплював відразу і нічого неясного в нього не було. В протилежність йому проф. Б. Ю. Іваницький дуже часто й на посаді проректора говорив: «А мені не ясно». З цього вислову часом підсилювалися проф. С. П. Тимошенко. Студентський «срайк» відбувся за проректорства Вілінського, на якого дуже наседали студенти з усіх боків і тим більше тому, що він був дуже приступний і з посмішкою доброю усмішкою. В цій же справі він не подався до самої несподіваної смерті, яка сталася трохи дивно. Олександр Валеріянович з 8-ої години викладав нарисну геометрію в аудиторії готелю «Централь» наймолодшому річнику, який не брав участі в страйку. Підніс руку, щоб рисувати на дошці, і впав. Студенти вхопили його і одягненого (в помешканні було холодно) поклали на столі. Викликали лікаря, який констатував смерть. В. М. у цей момент був у «Централі» і за хвилину вже був біля покійника. Після розпитувань, як то сталося, вийшов, щоб зайти до дружини й якось підготувати її до страшної вістки. Але по дорозі зустрів Валерію Олександрівну, яку вела Харитя Кононенківна. Поздоровкавшись, Вал. Олекс. сразу нагадала В. М.-чові, як він намовляв Олександра Валеріяновича прийняти посаду проректора, додавши: «Якби цього не було, то Олександр Валеріянович би ще жив». Це було дуже тяжке обвинувачення. Утрюх зайшли до класи, де лежав покійник. Вале-

рія Олександрівна не вірила, що він мертвий, пробувала прикладати до уст люстерко, а роса не утворювалася.

Детальним дослідженням встановлено, що смерть наступила в наслідок склерози, через посилене хвилювання останніми днями. Валерія Олександрівна трималася весь час дуже стоїчно, без одної сльозини, але безнастанно повторюючи: «Олександра Валеріановича нема — і мене нема». Вона забажала, щоб тіло небіжчика спалили. Це зроблено в Німбургу, в крематорії. Після цього В. М. час-від-часу заходив до вдови, а вона нічим не цікавилася, повторюючи наведену фразу. Ректорат подбав, щоб Вал. Олександрівна одержувала пенсію без найменшої перерви разом з усім персоналом. Взагалі ж вона матеріально була в значно кращому стані, ніж переважна більшість професорського складу. Цей бік справи абсолютно не міг бути приводом до її пізнішої трагічної смерті, як то написав п. Луговий у своїй книзі «Визначні жінки». Не обійшлося і без легенд про цю смерть. Так довелося вибирати ще одного проректора.

17. 1928/29 і 1929/30 навчальні роки в Академії.

Перший із цих років пройшов якимось сам по собі унормовано, щоправда, було більше турбот з дипломними працями й проектами. Студент М. Закоморний, повернувшись із практики, яку відбув у Дрогобичі, виявив бажання зробити проєкт з парафінової рафінерії. Він привіз багато практичних даних з рафінерії які тільки сприяли ґрунтовному опрацюванню цього питання. Проєкт вийшов солідний, захищав його М. Закоморний досить сміливо, з певністю людини, що вхопила й дещо з практики. Йому поставили одноголосно дуже добру оцінку. Лябораторні курсові праці також проходили безперебійно, з належною підготовою. Іспити курсових предметів В. М. приймав здебільшого в лябораторії. Курйозом був випадок із студентом-кубанцем — Йосипом Шкедою із ст. Єлисаветинської (станіці, яку так часто при різних обставинах В. М. колись відвідував). Цей студент (з лісового відділу агрономічного факультету) прийшов до В. М-ча і заявив, що хоче спеціалізуватися з хемічної технології дерева. Це був у лісників енциклопедичний курс другорядного значення, а через те В. М. відмовлявся втручатися в чужий факультет. Поінформував Шкеду, що йому доцільніше робити іспити з головніших предметів свого відділу, тим більше, що з технології довелося б робити проєкт, для якого треба б було багато провести обчислень яких у курсі нема, а головне робити багато креслення, вправи в якому у лісників недостатні і не такі (більше геодезійного характеру). Але цей студент стояв на своєму. З таким кур-

йозом В. М. звернувся до чоловічих професорів лісового відділу — Б. Іваницького й Косюри. Обидва вони були здивовані таким бажанням Шкеди і зазначили, що хемічна технологія не належить до предметів дипломного іспиту. Порішили, щоб В. М. відмовив студентові. Коли Шкеда знову з'явився до В. М.-ча, той роз'яснив йому думку його найповажніших професорів і знову порадив не домагатись іспитів у комісії чужого факультету. Але впертий Шкеда не вгамонився, поки агрономічний факультет не повідомив В. М., щоб він задовольнив студента Шкеду.

В. М. тоді запропонував Шкеді запроектувати фабрику консервації шпал з продукцією, яка б задовольняла річні потреби всіх Кубанських залізниць. Фабрика мала бути в Катеринодарі над Кубанню (для ситуаційного плану В. М. мав докладну мапу). Консервація комбінована з хлоридом цинку й кам'яновугільною смолою, шпали дубові із Закубанських лісів. З якою енергією цей студент (надзвичайно вродливий кубанський старшина і найкращий сокол-інструктор) взявся до цієї праці. Література була багата, з якої він добирав дані. Декілька разів довелося з'їздити й до Праги, щоб перевірити, чи не набудували чогось нового на Кубанщині за большевії. Прислухавшись до викреслення, цей студент виявився непоганим і креслярем. На іспиті був відважний і спокійно доповів усі деталі проєкту, одержавши за захист найвищу оцінку (дуже добре). В житті цей студент спіткав великі труднощі, які його в молодому віці звели в могилу. Він одружився й виїхав до Аргентини. Там він не знайшов праці за фахом і змушений був працювати в кінному господарстві. На цій праці він несподівано помер.

З початком випуску інженерів постало питання про готування кадрів молодих науковців, щоб було ким заступити вже підстаркуватих професорів. В. М. взагалі вважав, що Академія мусила мати їх, використати стипендійні фонди і для підготовки молодих кадрів із своїх питомців. Український Вільний Університет успішно таку функцію виконував запровадивши докторські іспити. Але дехто з професорів Академії вагався, боячись, щоб не обнизити тим авторитет Академії, як високої школи, якщо дисертації не будуть на певному рівні. Особливо ж багато було труду нахилити до цього ректора проф. Б. Ю. Іваницького. Він нізащо не хотів погодитись, щоб докторські дисертації робились у професорів Академії. Тоді В. М. запропонував, щоб докторські праці робилися в чеських вищих школах. Нарешті на це ректор погодився. Думку В. М. поділяв і всебічно підтримував доц. Є. М. Голіцинський. Останній, як абсолювент чеської високої школи в Празі, поїхав до Праги і умовився з керівником катедри цукроварства, що той прийме інж. В.

Кучеренка в свою лябораторію і дасть йому тему для докторської дисертації. Для двох же, Л. Мосендза й О. Неділька, довелось обрати вищу школу в Берні — першому з палива у проф. Вондрачека, а другому з кераміки. Інж. Козак, як уже згадувалось, з такою ж метою був висланий до гірничої академії в Кракові під опіку проф. І. А. Фещенка-Чопівського.

Чеські професори прийняли абсолювентів Академії обережно, ніби з якимось упередженням. Але за який тиждень-два всі троє так себе виявили в лябораторній техніці, що на них вказували, як наприклад для своїх студентів і

Докторський іспит Л. М. Мосендза. (Зліва направо): проф. М. П. Вікуль — член іспитової комісії, проф. Б. Ю. Іваницький — ректор-гість, доц. В. М. Іванис — декан інженерного факультету, голова комісії, проф. С. Д. Комарецький — член іспитової комісії, доц. Б. М. Голіцинський — член іспитової комісії, інж. Л. М. Мосендз — докторант. В аудиторії „Централь”.

докторантів. Всі вони пробули під керівництвом чеських професорів по два роки, написали докторські дисертації, а керівники видали їм найвищі оцінки. Одначе захищати ці дисертації в чеських школах не було можливо, бо цього не дозволяли статuti цих шкіл. Треба було відбутися ці іспити в Академії. Через те ж, що всі ці інженери були з інженерного факультету, то В. М. мусив дістати правила відбуття іспитів і промоції з Празької техніки, перекласти на україн-

ДІПЛОМ

УКРАЇНЬСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ
в ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕПУБЛІЦІ

ВІД РЕКТОРАТОМ

НАГО ПОСЛАНОГО

БОРИСА ІВАНЦЬКОГО

ПРОФЕСОРА АГРОНОМІЇ ТА ЗООТЕХНІКИ

НА КАРТІНІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ

НАУК

ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ

МОСЕНДЗОВІ ЛЕОНІДОВІ

в Мюнхені на Фінанси, на Зброю

ІНТРА І ГІДНІСТЬ

ДОКТОРА НАУК ТЕХНІЧНИХ

На цей диплом, підписаний і скріплений, зазначається, що він, Леонід Мосендзов, є
власником диплома інженера-технолога в галузі інженерно-технологічної науки, який
отримав за результатами своїх досліджень, виконаних у галузі інженерно-технологічної науки, в
інженерно-технологічній академії, в галузі інженерно-технологічної науки.

Диплом в Мюнхені, 15 травня 1940 року.

Доктор Л. Мосендзов

Доктор Л. Мосендзов

Доктор Л. Мосендзов

Доктор Л. Мосендзов

67

сертацію написав доц. Б. М. Лисянський. Ректор Б. Іваницький довго вагався, чи допустити його до захисту в Академії, але нарешті дав згоду, але щоб екзамінаторами були не професори Академії. Були запрошені фізики з чеських вищих шкіл (два чехи і один українець), а за декілька днів перед захистом, коли вже все було приготоване, ректор написав деканові інженерного факультету, що не погоджується на відбуття цієї процедури. На цьому і вся справа з докторатами припинилася.

Коли інж. Л. Мосендз виїхав до Берна, В. М. запросив як допомоговою силою студента Мирона Кириленка, який гідно заступив Л. Мосендза, а це ж був кол. сторож лябора-

*Як додаток до знімок на сторінках 66 і 67. *) М. Кириленко.*

торії. Фотографія лабораторії В. М-ча — Кириленко сидить на боці стола.

Слід згадати, що абсолюенти Академії швидко мушили ставати до праці, бо стипендія припинялася з моментом захисту дипломних праць. Щоб полегшити їм улаштування на працю за фахом, Академія подбала про те, щоб чеське міністерство хліборобства підтверджувало, що це вища школа, рівнозначна з чеськими, давало підпис і печатку. Але це ж міністерство, на домогання Союзу чеських архітектів із конкуренційних мотивів заборонило подебрадським інженерам працювати за фахом у Чехо-Словаччині. Отже, лише невеликій кількості цих інженерів щастило улаштуватися в цій державі на працю за фахом, а решта мусила виїздити до інших країн. Найбільше виїздило до

Польщі, де визнавали Академію за високу школу й охоче приймали на працю. Звичайно, меншими групами абсолвенти УГА з'явилися у Франції, Бельгії, США, Канаді, Аргентині, Парагваї та інших країнах. З Польщею якийсь час був такий казус. Під час переслідування урядом Польщі українців-галичан — у Подєбрадах відбулися віча, на яких винесено резолюцію, негативну до Польщі і яку зібрані підписали. Ця резолюція з підписами опинилася, мабуть, у польського консула в Празі. Консул, коли хто з подєбрадчан просив візи, заглядав до тих підписів під резолюцією і кого там знаходив, тому відмовляв у візі. Волинякам же й галичанам у візах не відмовлялося. Пізніше й ця перешкода була усунена.

Прибуваючи до іншого краю, інженери з УГА, призвичаєні належати до фахових гуртів, відразу створювали т-ни чи спільки українських інженерів. Так постали організації українських інженерів у Польщі, Бельгії, Франції, Канаді, США, Аргентині і т. д. У всіх цих спілках головами або секретарями були інженери з УГА, в чому була перевага цієї школи. Ті високошкільники-українці, що кінчали чеські школи, до організаційного життя були пасивніші.

На 1929/30 навч. рік ректором перебрали проф. Б. Іваницького, проректором обрали проф. Л. Фролова, а секретарем доц. О. Бочковського. До деканату інженерного факультету обрано: доц. В. Іваниса — деканом, доцента В. Лісянського — продеканом, а доц. В. Кучеренка — секретарем. Остання трійця переобиралася аж 5 акад. років підряд. В. М. з цими колегами працював з приємністю, бо всі були однакових переконань і працьовиті. В Сенаті акуратно висиджував В. М. Він же стежив за формальним покладженням усіх справ. Трохи дивні були звички у Б. М. Лісянського. Він у своєму кабінеті технічної фізики часто переставляв меблі, з чого найбільше підсміювався Л. М. Мосендз, який колись був його допомогоюю силою. Ці свої звички Борис Миколайович переносив і в деканат, але тут він пересував і чужі столи й папери. В якийсь день приходите, а ваш стіл стоїть в іншому кутку чи біля іншої стіни. Доц. В. Ф. Кучеренко не раз після такого пересування довго не міг знайти якогось папера чи печатки. Тому коли приходив Борис Миколайович, то Василь Федорович відразу просив: «Борисе Миколайовичу, Бога ради, не чіпайте нічого на могому столі!...» Але взагалі праця йшла в повній згоді.

У 1930 році і кол. ректор, проф. С. П. Тимошенко, покинув Академію й переїхав до Польщі. Оселився він у Луцьку, на Волині, де мав значно краще матеріальне забезпечення. На початку він працював над різними проектами мешканевих будинків, хуторів тощо.

Сергій Прокопович Тимошенко ще в Подєбрадах прийняв польське громадянство і мав відповідний пашпорт. Через те в Луцьку він відразу почав відігравати і політичну роль: був радним Луцької міської ради, діяльним членом

Останні п'ять років деканат інженерного факультету (зліва направо): проф. Б. М. Лисянський, прорекан проф. В. М. Іванис, декан і доц. В. Ф. Кучеренко — секретар.

Луцького Церковного Братства, Т-ва Лесі Українки, був обраний депутатом до Польського сейму, а пізніше став і сенатором. Виїхавши з Подєбрад, Сергій Прокопович перестав цікавитись і долею Академії.

У цьому акад. році приступили до дипломної праці з нафти два студенти: Б. Іваницький і А. Остахів. Тему їм дав В. М. — дослідження кракового процесу за різних умов за нормального тиснення. Треба було робити нагрівання протягом 12 й більше годин. Через це одному висидіти такий процес було неможливо. Отже над тою ж самою темою В. М. посадив двох дипломантів. І тут ускладнялася ситуація тим, що студент Остахів вважався змінювцем, що-правда, дуже спокійним, мовчазним і майже найкращим щодо успішности у своєму річнику. Довелося умовити Б. Іваницького (сина ректора), щоб згодився працювати разом зі змінювцем. Працювали вони над нафтою з м. Грозного, Північний Кавказ. Обидва дипломанти захопилися цією працею і не чути було про будь-яке між ними непорозуміння. Мабуть, студент А. Остахів і «вилікувався» із свого змінювництва. По закінченні Академії він не поїхав на Укра-

їну, знайшов працю за вузьким фахом (робота зі смолами) в Братиславі — на Словаччині, де його відвідував, як колегу й Л. М. Мосендз.

У цьому ж році В. М. узявся й сам до експериментальної праці за кракування під звичайним тисненням при уживанні різних каталізаторів. Для цього був сконструйований спеціальний залізний апарат з 12-цалевої рури з контролем температури і тиснення, відбирання дестилатів і газу і в контролі їхньої якості. Нагрівний кубик мав скрізь автономне залізне лютування, щоб при нагріванні до 400°С не втрачалася повна герметичність. Всю цю апаратуру під безпосереднім доглядом В. М-ча зробив добрий майстер (чех), що мав робітню в трьох км. за Подебрадами. Майже щодня В. М. мусив до майстра ходити й стежити, щоб чогось не пропустити. Це конструювання затяглося на 3 місяці і після перших спроб децю треба було змінювати. Для дослідження В. М. взяв солярову фракцію з північно-кавказької нафти, розкладаючи її при вживанні різних каталізаторів, відбираючи й аналізуючи різні дестилати. Тривання одного досліду доходило до 12-14 годин. Працювати доводилось ночами, коли в лабораторії ніхто не перешкоджав. Найкраще праця йшла влітку, коли студенти роз'їздилися. Продовжувались ці експерименти два роки. У висліді В. М. вдалося одержати з цієї фракції 45% найлегшої бензини, а найкращі нафтові рафінерії під тисненням в 40-45 атмосфер одержували 40% і то важчої бензини. При цьому виявилось дуже багато характеристичних кривих. Ця праця була опублікована в німецькому журналі «Petroleum» — в декількох числах. За цю працю факультетська рада й рада Академії В. М-чеві надала звання професора, а міністерство затвердило.

Крім експериментальної праці, В. М. продовжував писати великий курс про «Битуми й їх деривати», не занедаючи, очевидно, й допомогового комітету (див. раніше) і також готуючись до 2-го Українського Наукового З'їзду. Лекції ще й на Економічному факультеті (промислова сировина) та з хемічної технології неорганічних продуктів з дерева, нафти й оброблення шкіри В. М. продовжував скрупулятно, як, очевидно, й лабораторні вправи із студентами.

Інженери, випущені з Академії, потворивши, як уже згадувано, по різних державах фахові організації, тим уже не задовольнялися. Вони стали до деканатів своєї альма матер писати про створення одного об'єднання для всіх інженерів-емігрантів. Цю ідею Академія підтримала. Почалося жваве листування. В. М. спочатку прислухався до того, що писали з різних спілок. Особливо великий галас зчиняв інж. Семен Нечай у Парижі, який був секретарем Т-ва ук-

раїнських інженерів у Франції. Сам він закінчив Комерційний Інститут у Празі і в той час працював у редакції «Тризуба». Найбільша інженерська спілка у Варшаві (понад 100 членів), де вже було досить членів і не з УГА, також натискала, щоб Академія виявила ініціативу й об'єднала інженерів українців на еміграції. До цієї справи були залучені стипендіяти УГА, що ще перебували в Подєбрадах, як інж. Прохода, В. Кучеренко, К. Подоляк та інші. Так усі дальші організації інженерів прагнули такого об'єднання, а ті, що утворилися в Чехо-Словаччині, якось огиналися. Це були Т-во укр. інженерів у Празі і Спілка інженерів у Братіславі. Перша була досить численна, з великою перевагою інженерів-галичан. Членом цієї ж організації був інж.-економіст М. Трєпет, кол. кооператор, який у той час працював у великій фірмі «Колбен-Данек», Головою Т-ва був інж. будівельник Галька. Це Т-во вимагало, щоб у З'їзді не брали участі Спілки, що потворилися при Академії, бо в їх складі є й кандидати-інженери. В Академії цим з'їздом особливо захоплювалися доц. М. М. Добриловський та лектор В. Сапицький. В. М. ставився досить байдуже до цієї справи, коли її обговорювали декілька разів в Сенаті Академії. У братіславській спілці головою, а може дуже активним членом, був Савка Зеркаль, який відмовився вступати до цього б'єднання, хоч сам був абсолювентом УГА.

18. Союз Організацій Інженерів-Українців на Еміграції.

Після довгих листувань і розмов з Т-вом укр. інженерів у Празі, головою якого тим часом став інж. М. Трєпет, нарешті порозумілися, що фундаторами цього Союзу стануть 10 таких організацій: 1. Спілка інженерів та техніків у Польщі, 2. Товариство українських інженерів у Чехії, 3. Спілка укр. інженерів у Франції, 4. Спілка укр. гідротехніків і меліораторів при Українській Господарській Академії. 5. Спілка українських лісівників у Чехії, 6. Товариства укр. економістів в Чехії, 7. Спілка українських техніків сільського господарства в Чехії, 8. Гуртка українських інженерів у Берні на Мораві, 9. Хеміко-Технологічного гуртка та 10. Товариства українських кооператорів при Українській Господарській Академії. Академія опрацювала проєкт статуту цього союзу і, розуміється, брала активну участь у з'їзді, запропонувавши на голову його проф. І. С. Шереметинського, як члена Спілки українських техніків сільського господарства. З'їзд відбувся 15-17 листопада 1930 року в Подєбрадах. Однак Т-во інженерів в Чехії за день до відкриття з'їзду поставило ще й таку вимогу, щоб на з'їзді була виголошена Інавгураційна промова, без якої вони не візьмуть уча-

сти. Вимога була явно тенденційна. Скликали надзвичайно засідання Сенату, думали-гадали, що робити. Проф. Іваницький, Бич, Чередиїв, Добриловський, Гарбина — всі відмовляються виступати з промовою. Відкласти з'їзд також не можна, бо вже деякі делегати приїхали. Тоді декан інженерного факультету заявив, що він виголосить ту промову. На запит ректора Б. Іваницького, на яку тему, відповів — «Хемічна промисловість світу після 1-ї світової війни». На тому розійшлися. В. М. пішов до бібліотеки, вибрав декілька чисел нім. журналу «Централь блат» і децю з чеських і засів в лябораторії доц. Голіцинського писати. Вночі дома передрукував на машині й ранком прибув на з'їзд і виголосив інавгураційну промову, яка повністю була надрукована у звіті про цей з'їзд.

Академія, як непрофесійна організація, на з'їзді не фігурувала, хоч без її участі заснувати таку організацію не пощастило б. Після урочистого відкриття, інавгураційної промови й обрання президії (головою, як і намічалось, був проф. І. Шереметинський) зроблено перерву на обід. По обіді засідання відбувалися в аудиторії «Централі», а відкриття було в просторій залі «Заложні». Прийняття статуту було дуже тяжке, бо «пражаки», як їх називали, чіплялися до кожної літери. Як виняток, статут дозволяв приймати члени й поодиноких інженерів, коли в країні їхнього перебування не було української організації. Назву Організації визначила так: «Союз Організацій Інженерів-Українців на Еміграції». При заснуванні цей Союз мав 556 фізичних членів-інженерів. На з'їзді була ухвалена резолюція: «Відбути конгрес українських інженерів на своїй землі у Львові в Технічним Т-вом Галичини». Ця резолюція була запропонована емігрантами і вона не тільки порадувала, але й сполохала галичан, бо вони не знали, хто організує й проведе той конгрес. В. М. і доц. М. М. Добриловський без надуми запропонували, щоб те зробило Технічне Т-во, яке перебуває в себе дома, найстарше і має більше всіляких можливостей. Ця пропозиція була прийнята одноголосно.

Перед виборами управи Союзу дехто з подебрадських інженерів, як Прохода, Кучеренко, Подоляк, просили В. М-ча не відмовлятися, як назвуть його кандидатуру, бо може все заморозитися... додавали. Охоти у В. М. до цього нового громадського навантаження не було, але й відмовлятися було незручно. На засіданні ця кандидатура виявилася не така вже одіозна і пройшла значною більшістю. На з'їзді ухвалили зараз же видати звіт про його відбуття і надрукувати інавгураційну промову та статут з короткою характеристикою основників цього Союзу. Згідно з статутом, Союз ставив собі такі завдання: 1. Об'єднання професійних організацій інженерів та техніків українців на емі-

рації: 2. Допомогу у фаховому удосконаленню членів окремих організацій Союзу; 3. Вилчення чужих країн з боку технічного та господарчого, як також інформування чужинців про Україну; 4. Зв'язок з чужинецькими технічними організаціями; 5. Репрезентацію організованих в Союзі інженерів та техніків українців на чужині; 6. Видання фахової літератури; 7. Різного роду допомоги членам організації, що входять до складу Союзу. Містом осідку Союзу мала бути та держава Європи, де перебуває більшість членів управи. Фактично місцем осідку Союзу були Подєбради в Чехо-Словаччині.

На цьому установчому з'їзді 1930 року прийняті постанови щодо видавничої і взагалі культурної діяльності Союзу. При Головній Управі, очоленій доц. В. Іванисом, були засновані такі секції: пресова під головуванням доц. М. Добриловського, шкільно-допомогова на чолі з інж. В. Проходою (також кубанця з навгородніх), а також консультативне бюро, редакційна колєгія тощо. Слід сказати, що звіт про з'їзд б. в видрукований і розісланий на протязі 10 днів, а він же мав 48 сторінок великої вісімки. Таке скорє видання упорядкованого звіту вразило празьких інженерів, бо вони своєю діяльністю обмежували лише сходами в кав'ярні і скромненькими та не частими доповідями. Скоро до Союзу приступили спілки інженерів в Аргентині (голова кол. лектор Академії І. Кулик) і в Бельгії (голова абсольвент УГА Мартинів, а секретар Ю. Яковлів, дуже активний) і пізніше інші.

У виконання постанови з'їзду Головна Управа вислала свій звіт і запропонувала Управі Технічного Т-ва проявити ініціативу й скликати конгрєс українських інженерів у Львові, пообіцявши від себе всебічно допомагати в тому. Технічне Т-во створило для цього Організаційну комісію на чолі з інж. Андрієм Мельником. З цього моменту розпочалося жваве листування Головної управи Союзу з головою Організаційної комісії інж. А. Мельником. Творення Союзу заби́рало занадто багато часу у В. М-ча, бо, крім листування в справі Конгрєсу, відразу організовано бюро праці при Гол. управі, яке мусило підшукувати працю за фахом у різних країнах світу. Треба було виявити працю Союзу виданням свого органу, який названо «Українським інженером» і перше число якого, понад 80 стор., вийшло вже в 1931 році. Поява цього журналу обури́ла празьке інженерське «болотце», яке особливо пихкало проти самої назви, — «як посміли так свій орган назвати?» Якби це був... татарський, черкеський, грузинський чи ще якийсь інженер, то б так не обури́лися. Від цього Т-ва була лише одна стаття інж. М. Трепета.

Треба було дбати й про співробітництво з культурно-науковими установами українців. І вже в листопаді 1931 р. Союз став членом Українського Академічного Комітету. У 1932 р. планувався 2-й Український Науковий З'їзд у Празі. Потрібно було розворушити членів, щоб якнайбільше їх взяло участь в доповідях на цьому з'їзді. Крім поточної праці в Союзі, велася підготовка до чергового з'їзду. 1-й річний з'їзд відбувся по-діловому в грудні 1931 року — під головуванням доц. Голіцинського. Із звідомлення про цей з'їзд видно, що Гол. Управа Союзу спричинилася в значній мірі до об'єднання розпорошених на еміграції українських інженерів, а також значно поспонула вперед справу Конгресу у Львові, розгорнула видавничу діяльність і установила зв'язки з чужинецькими організаціями в Європі й за океаном. Цей з'їзд висловив Гол. Управі подяку і одноголосно обрав В. М-ча на новий рік головою. Переобирання повторювалось кожного року і це В. М-ча дуже обтяжувало, але так уже, мабуть, було на роду написано, як сказали б на Кубані.

19. Український Академічний Комітет.

Цей Комітет засновано наприкінці 1924 року, як автономний орган Історично-Філософічного Товариства в Празі. Ініціативу до його заснування подав проф. Ол. Шульгін, який виступив у Т-ві з доповіддю про «Організацію українських наукових сил та Лігу Націй». Отже Український Академічний Комітет був заснований для об'єднання українських наукових діячів і участі їх в міжнародній інтелектуальній співпраці.

Головніші завдання Укр. Академічного Комітету полягали: 1) в поширенні зносин із закордонними вченими та науковими установами, 2) в допомозі існуючим науковим українським установам та створенню нових, 3) допомагати українським науковим силам у виконанні їхніх плянів, 4) організовувати наукові з'їзди і т. інш. До складу Академічного Комітету, крім засновника-Історично-філологічного Товариства в Празі, належали всі українські вищі школи й наукові Т-ва в Чехії. Згодом членом його стало Наукове Т-во ім. Шевченка (Львів) і Український Науковий Інститут (Берлін), а з 1931 р. і «Союз організацій інженерів українців на еміграції», представник якого постійно обирався до управи, Комітету. Головою Комітету на початку обирався голова Історично-філологічного Товариства, пізніше, традиційно ним був ректор Українського Вільного Університету. Представником до управи від «Союзу організацій інж. укр. на еміграції» весь час був В. М. аж до виїзду з Чехо-Сло-

ваччини до Польщі. Цей Комітет прийняв на себе представництво української науки за кордоном, він виступав перед різними науковими установами, брав участь у міжнародних наукових з'їздах. Однак фінансові засоби Комітету були дуже скромні, ніяких субсидій він не одержував. Та все ж Академічний Комітет спромігся видавати щомісячну допомогу ЦЕСУС-ові і спеціальні підмоги на подорож його делегатів на міжнародні студентські з'їзди.

Найважливішим же ділом Українського Академічного Комітету була організація двох наукових українських з'їздів у Празі.

20. Українські наукові з'їзди в Празі.

Перший Український Науковий З'їзд на еміграції відбувся в Празі 1926 року. Думка про організацію наукових з'їздів на еміграції зродилась ще в перші роки вигнання, бо всі розуміли, яке велике значення це має для пропаганди української ідеї. Однак здійснити це бажання пощастило лише в 1926-му році. Перший Український Науковий З'їзд 3 — 7 жовтня 1926 року — з ініціативи Українського Академічного Комітету, який обрав і організаційну комісію в тій справі. Головним завданням першого наукового з'їзду було підсумувати наукову діяльність українських учених на еміграції та встановити зв'язок між окремими дослідниками в їх науковій праці, Головою організаційної комісії і самого з'їзду був обраний академік І. Горбачевський, тодішній ректор Українського Вільного Університету, і проф. органічної хемії в Українській Господарській Академії в Подєбрадах.

Учасниками цього наукового з'їзду були науковці-емігранти, переважно ті, що перебували в Чехо-Словаччині, та дехто з західньо-українських земель. З дальших держав приїхати тоді було важко за браком коштів і через труднощі з одержанням віз. Кошти на відбуття з'їзду і видання звіту про нього були покриті членськими внесками (по 50 корон з члена) та спеціальними внесками вищих шкіл (Університету, УГА й Педагогічного інституту) по 150 чеських корон з кожної. З'їзд урочисто відкрився третього жовтня 1926 р. у великій залі Геологічного інституту в присутності численних наукових діячів — українських і чеських, а також членів державних урядів і представників національних колоній в ЧСР — грузинської, білоруської, вірменської та інших. На з'їзд прислали привітання майже всі вищі школи та наукові установи і т-ва в Чехо-Словаччині, а також західньо-українські та еміграційні діячі науки. З'їздова праця відбулася 4, 5, 6 жовтня на засіданнях окремих секцій і підсекцій в

авдиторіях Карлового університету. Секцій було 4. На першому Науковому З'їзді відбулося 41 засідання, на яких заслухано й продебатовано 154 доповіді.

Під час з'їзду була влаштована виставка українських книг та підручників, виданих за десятиліття 1917-1926 років. Виставка була приступна не тільки для членів З'їзду, а й гостей. Представлено тисячі видань.

Після закінчення з'їзду члени його відвідали Українську Господарську Академію в Подєбрадах. Переважна більшість членів професорського складу УГА також взяла участь у з'їзді.

Через п'ять років, у 1931 році, мав відбутися 2-й Український Науковий З'їзд. Організація цього з'їзду затяглася і він відбувся щойно від 20 до 24 березня 1932 року. Ініціатором і організатором і цього з'їзду був також Український Академічний Комітет. Організаційну Комісію і самий з'їзд очолював академік Степан Смаль-Стоцький. Ця ж комісія подбала про видання докладного звіту про 2-й з'їзд. Була обрана й спеціальна виставко-бібліотечна підкомісія на чолі з проф. С. Строполком. Підкомісія подбала про виставку видань української еміграції за останні 10 років. Тут уже фігурували й видання Союзу Організацій Інженерів-Українців на еміграції. Всього було виставлено понад 1000 різних публікацій. Секретар підкомісії П. Зленко склав бібліографічний показник наукових праць української еміграції за рр. 1920-1931. Виставку відвідало, крім учасників з'їзду, багато чужинців, переважно бібліотечних діячів і бібліофілів. Цей з'їзд, у наслідок ліквідацій і скорочення українських установ чехо-словацьким урядом, пройшов у менш сприятливих умовах.

Завдання 2-го Укр. Наукового З'їзду формувалося так: а) обговорити й вирішити різні наукові питання й справи, з особливою при тому увагою до інтересів української науки; б) підвести підсумки наукової праці української еміграції за останнє десятиліття; в) намітити наукові завдання та плани для їх здійснення, і г) встановити зв'язки між окремими українськими науковими діячами та поглиблювати між ними співробітництво.

Урочисте відкриття 2-го Наукового з'їзду відбулося 20 березня 1932 року в Празі, у великій залі філософічного факультету Карлового університету. Відкрив з'їзд голова Академічного Комітету академік І. Горбачевський. Велику промову виголосив академік С. Смаль-Стоцький, голова Організаційної Комісії і з'їзду. Привітання склали представники чеського філософічного факультету Карлового Університету, Слов'янського інституту в Празі, представники Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка зі Львова, від українських

Наукових Інститутів (Варшава, Берлін і Львів), Воєнно-Історичного Т-ва у Варшаві і багатьох інших наукових установ, чужих і своїх.

До участі в з'їзді записалося 137 делегатів, а прибуло 104 (найбільше було з Чехо-Словаччини, менше з Варшави, Берліну, Відня, Кракова, Львова, Франкфурта н/Майні й інш.). На з'їзді прочитано 159 доповідей, винесено низку ухвал і прийнято резолюції в справі завдань і ведення української наукової праці закордоном. В цьому з'їзді взяли участь і члени Союзу Організації Інженерів-Українців на еміграції.

Обидва з'їзди російські емігранти науковці і кабінет Прокоповича зігнорували, промовчала й російська емігр. преса.

21. Останні роки перед ліквідацією УГА.

Уже з 30-х років чеське міністерство хліборобства виразно почало обмежувати працю Академії, урізувати кредити як на утримання персоналу, так і на бібліотеку, лабораторії, кабінети тощо. В. М. закінчив дворічну експериментальну працю в лабораторії, а продовжити надалі не міг за браком коштів. Д-р Л. Мосендз горів бажанням щось робити, а йому за рік припинили стипендію і зробити його асистентом не дозволили. Тоді В. М. запропонував йому тим часом зайнятися кресленням різної апаратури до написаної вже великої праці «Битуми і їх аналоги», вишкрябуючи йому платню з різних факультетських статей (літом він підробляв, працюючи хеміком на цукроварні). Нарешті і креслення було закінчене й останні фінансові можливості вичерпалися. Книгу прочитали два професори, дали позитивну оцінку, а факультетська рада ухвалила її до друку. Коли ж її передав В. М. ректорові, щоб запропонував у чеському міністерстві до друкування бодай літографічним способом, то там відмовили, бо Академія вже була в стадії ліквідації. Велика праця, що готувалась протягом 6 років, не побачила світу. З великим трудом пощастило габілізувати лектора д-ра В. М. Кучеренка на доцента Академії і якийсь час затримати при катедрі органічної хемії, зробивши його керівником цієї катедри.

У ці роки почали відходити з цього світу один по одному чільні члени УГА. Міцний, як дуб, доц. Є. М. Голіцинський (інженерний факультет) захопив сепсис від зуба, і скільки не переливали крові — за два місяці згорів. Поховали його на Ольшанському цвинтарі. Голова Термінологічної комісії Академії, всіма шанований Є. Х. Чикаленко, завжди веселий, був одвезений до шпиталю в Прагу на останню операцію, яку він витримав, але... в стані видужу-

вання він, як передчував, друзям заповідав: «як помру, то спаліт у крематорії, а попіл, як можна буде повернути на Україну, розвіяти по її ланах». . . В останні його дні до Парижа зїхався весь екзильний актив УНР, який взяв участь у його похороні в Празькому крематорії. Урна з його попелом зберігається в колумбарії УГА на Подебрадському цвинтарі. Несподівано Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська кинулась під потяг і покінчила життя самогубством. Причини цього випадку не з'ясована, але річ зовсім не в тому, про що написав Луговий у книжці «Визначні українські жінки», бо вона лишила капітал у сумі понад 30,000 чеських корон, мала гарантовану задовільну пенсію. Всім, хто її відвідував, в тому і В. М., вона говорила: . . . «Олександра Валеріяновича нема — і мене нема». . . Померло кілька студентів УГА, серед яких відійшов і кубанець (свідомий українець) Олександр Кокунько. На його похороні в Празі, на Ольшанському цвинтарі, В. М. зустрів Ф. К. Воропінова, який щойно втік з СРСР після довгих мандрувань. Він доповідав у Празі про свої враження. В. М. порадив йому лише точно переповідати те, що він пережив, бачив і чув, без жадних коментарів, які йому підсунуть друзі — старі празькі емігранти. Він цього не зробив, а до своїх доповідей додавав міркування своїх товаришів по зміновіхвству. Доповіді через це стали нецікаві і їх не хотіли слухати й кубанці, студенти в Подебрадах. Скоро він помер від менінгіту. Відновилася в дуже гнзкій формі закавказька малярія у проф. Л. Бича, на лікуванні якої він одержав річну відпустку й виїхав до Парижу. Так поволі й цим ще ослаблювалася діяльність УГА.

Нормальне навчання в УГА ще продовжувалося, але перспективи цієї школи ставали все туманніші. По всіх факультетах і відділах останні дипломні іспити готувалися на весну 1932 року. З цього річника вже ніяких професорських стипендіятів не лишали. З хеміко-технологічного відділу у 1931 р. дуже добрі успіхи виявив Мирон Кириленко. Він не захотів узяти шабловий уже дипломний проект цукроварні, броварні чи нафтодестиларні, а просив дати йому тему з модерної деструктивної (т. зв. сухої) дестиларії дерева. Це був перший і єдиний проект з цієї галузі. В. М. згодився дати завдання і з цієї дисципліни, хоч тут були складні обрахунки колонних апаратів тощо. Слід зазначити, що йому довелося дуже багато працювати над мало відомими апаратами з їхніми розрахунками й викресленням. Кінець же кінцем, Кириленко упорався з своїм завданням і на захист з'явився з солідно опрацьованими даними й прекрасно розробленими викреслами. Він безперечно заслуговував на залишення при Академії стипендіятом, але перешкодила лі-

квідація її, яка затяглася аж до 1935-го року. Останній випуск гідротехнічного відділу складався лише з 14 абсолювентів, але й серед них були ще з солідною підготовою молодики.

Випуск 1932 р. Екзаменаційна комісія (зліва направо): доц. О. Коваленко — член комісії, доц. С. Сокович — член комісії, проф. Гриський — член комісії, проф. В. Іваницький — ректор-гість, доц. В. Іванис — декан, голова комісії, проф. А. Грибика — член комісії, проф. Єждін — член комісії.

Деякі студенти трохи відставали і склали дипломні іспити ще в р. 1933-му.

У травні 1932-го року Академія справляла 10 ліття свого існування. У зв'язку з цим вона влаштувала ювілейне свято, що відбулося 16 травня 1932 року. На свято відгукнулося не лише українське, а й чеське громадянство. На свято в Подєбради прибули визначні чеські професори, як Стоклаза, Кукач, Єждік і інш. Ректор УГА Б. Іваницький, вітаючи гостей, між іншим і такє сказав:

»З малими засобами і скромно починала Академія своє життя й діяльність. Сім членів першої професорської ради, два канцелярських спієробітники, друкарська машинка, папір та олівці, декілька кімнат в колишньому готелі «У Короля Юрія» — з цього починалася перша українська політехніка з сімома відділами, маючи перед собою завдання — розвиток наукових дисциплін та готування фахівців високошкільної кваліфікації в галузях сільського господарства й лісництва, хемічної технології й гідротехніки, економіки, кооперації й статистики. Не було ні таблиць, ні збірок, ні пристроїв, ні одної фахової книги й ні одного українського підручника«.¹⁾

¹⁾ Симон Наріжний. Українська еміграція. Прага, 1942, ст. 164

Прихильники ж УГА у своєму виданні з 1932 р. зробили такий підсумок:

«Отже Українська Господарська Академія уявляє собою поодинокі культурну цінність. За короткий час своєї діяльності вона встигла дати помітні позитивні наслідки. Вона стала поважною високою школою, належно упорядкованого та забезпеченого кваліфікованим професорським складом. В ній здобули собі освіту та інженерський диплом майже п'ятсот молодих людей з Великої України, Західної України, Кубані, Буковини і навіть з Зеленого Клину. Вона витримала себе як осередок наукової дослідчої праці. Вона спричинилася до значного поширення наукової та фахової літератури українською мовою. Вона, нарешті, зробилася одним з більших організуючих центрів української інтелігенції закордоном». (С. Наріжний, Цит. праця, ст. 165). Про УГА видано 10 інформаційних брошур різними авторами

Не маючи змоги, за браком коштів, продовжувати експериментальну працю, В. М. береться за монографію «Енергетичне господарство України й Північного Кавказу», яку закінчив у 1932 р., а Український Науковий Інститут її видрукував в 1934 році у Варшаві (обсяг її 141 ст. великих сіємік).

Коли виявилось, що чеський уряд обмежив дальні асигнування на утримання УГА й коли в зв'язку з цим посталала проблема ліквідації, серед професури УГА зродилася ідея самодопомогової організації у вигляді Товариства прихильників УГА (скор. ТПУГА). На 100-му засіданні професорської Ради УГА 15 травня 1931 року прийнято проєкт заснування товариства, яке б поставило своїм завданням утримувати УГА та її установи власними українськими засобами й тим врятувати її від ліквідації. 20 червня 1931 р. відбулися в цій справі ініціативні збори, які обрали спеціальний Комітет на чолі з проф. Б. Матюшенком. Цей Комітет реалізував заснування Товариства прихильників УГА, що розпочало свою діяльність з жовтня 1931 р. і під головуванням проф. Б. Матюшенка діяло до 1934 року з місцем осідку в Празі. Товариство Прихильників УГА від початку свого існування не шукало жадних вигід для своїх членів. Метою його було виключно добродійство: матеріально підтримувати подебрадську Академію «доки з її лона на рідних теренах не постане самостійна українська політехніка». Для цього Товариство почало збирати кошти шляхом членських внесків, пожертв тощо. Своєю структурою ТПУГА складається з членів-протекторів (внесок 100 амер. доларів), звичайних членів (внесок 10 дол. річно) і членів-жертводавців (3 ам. дол. річно).

22. Конгрес Українських Інженерів у Львові

Підготовку до цього Конгресу мусило провести Технічне Товариство у Львові, яке для цього обрало Організаційну

Комісію на чолі з інж.-лісником А. Мельником, як уже згадано. Праця посувалася досить кволо. Інженери-емігранти були перечулені щодо большевизму. Вони з застереженням ставилися до вимог Організаційної Комісії. Особливо багато клопоту було з анкетною, що її Організаційна Комісія назвала «квестіонар» і в якій поставила надзвичайно багато запитів, як: звідки походить, у якій армії був, яку рангу має і т. інш. Для тих, що були дома (галицького походження) ці питання не викликали підозри, а для інженерів-емігрантів, які боялися пошкодити рідним, кожне таке питання викликало підозріння (говорили, що большевики використовують оті відомості для переслідування їх рідних). Головна Управа Союзу мусила роз'яснювати усно й писемно, а у Львові не розуміли такої нововости. Багато витворилося непорозумінь і з Товариством Празьких інженерів, які на конгресі у Львові хотіли виступати як цілком незалежна організація, а не член Союзу. На всьому цьому ще відбивалася пройдена боротьба із зміновіхівством. Часто інженери-емігранти попереджали, що як у львівських, так і серед празьких інженерів є багато совстофілів і большевицьких симпатиків. Тут висувалося багато моментів з протибольшевицької боротьби в недавньому минулому. Ця психологічна розбіжність інженерів-емігрантів і галичан до певної міри гальмували підготову до Конгресу. Скликання його затяглося аж до травня 1932 року (тривало близько 2-х років).

УГА в ці часи шукала способів продовжити своє існування в нових формах і хотіла наблизитися до західно-української провідної верстви. Через те що відбуття Конгресу збіглося з 10-літнім ювілеєм УГА, в Подєбрадах рішено дати почесний докторат визначнішому діячеві із Західньої України. Инж. Є Храпливий, директор «Сільського Господаря» у Львові, рекомендував прелата Войнаровського, який написав чималу економічну розвідку. Другий такий же почесн. докторат рішено дати талановитому самоукові А. В. Лукасевичеві, що був у той час головою Варшавської Спілки інженерів і мав солідну працю з економічної організації залізниць. За царських часів Лукасевич був відомим співробітником графа Ю. Вітте, що був міністр. шляхів, а пізніше прем'єром Росії в часи 1-ї революції (1905 р.). Передати ці докторати доручено В. М-чеві, який очолював Союз організацій інженерів-українців на еміграції. Задля економії делегацію від Союзу з Подєбрад обмежили до двох осіб: послали В. М-ча й В. А. Сапицького, а до них попросили долучитися проф. Феценка-Чопівського з Кракова та інж. Є. О. Гловіньського, заступника голови Варшавської спілки, яка мала більші матеріяльні можливості. Ідучи з Подєбрад до Львова і

дивлячись з вагону у вікно, В. М. перед Перемишлем зауважив різку зміну: перше мелькали села з обідраними хатами, стодолами, садиби без огорожі й одного деревця на обійсті, а потім раптом з'явилися біленькі хатки, з малими садочками, навколо яких скрізь була огорожа, в багатьох же ще й огорожа «городчиків» з квітами перед хатками, як на Кубані. Це були вже українські села, які різко відрізнялися від польських, як на наддніпрянщині на межі Московщини й України.

До Львова прибули ввечорі (6-7 годин вечора). На вокзалі прибулих зустріли голова Технічного Товариства й інж. С. Храпливий. Відразу відвели по квартирах — В. М. до сенатора Ю. Павликовського (на вулиці Потоцького), а Салицького деінде. Але ще того вечора зустрілися в кав'ярні з головою Технічного Т-ва, головою Організаційної Комісії інж. А. Мельником, інж. Є. Храпливим і ще кількома особами. Львов яни поінформували про техніку відкриття Конгресу і його перебіг. На цій нараді активні були голова Т-ва і особливо інж. С. Храпливий, який запропонував двічі на день видавати «Конгресові Вісті», що В. М. з радістю підтримав. Інж. А. Мельник тримався мовчазно і ніби чогось не домовляв. Тут В. М. довідався, що до Львова вже приїхали проф. І. Феценко-Чопівський і інж. С. Гловінський. Представництво було майже рівне (Союз — 550 інж., Технічне Т-во — 600 інж.) поза ними незалежна спілка з Братіслави — до 50-60 інж-ів — з представником інж. С. Зеркалем. На цій нараді В. М. поінформував, щоб можливе об'єднання творилося з інженерів українських земель — Галичини, Буковини й Закарпаття і одного Союзу емігрантів без дрібних спілок інженерів на еміграції. Ця пропозиція була несподіванкою для львов'ян, які не розуміли (чи не хотіли розуміти), що в цей спосіб дійшло б до принципового об'єднання технічних сил країв України — покищо без головного пня, цебто Наддніпрянщини, яку тимчасово заступав би сурогат — Союз організацій інженерів-емігрантів, який з визволенням України ліквідувався б. Оцей проєкт прихильно зустрів голова Техн. Т-ва і інж. С. Храпливий, але інж. А. Мельник промовчав і свого ставлення не виявив. Далі умовилися, що урочисто Конгрес відкриє Голова Організаційної Комісії інж. А. Мельник, запропонує очолити урочисте засідання проф. І. Феценкові-Чопівському, а президентом ділових засідань буде сенатор інж. Ю. Павликовський, головуватимуть же по черзі голова Союзу й Технічного Т-ва.

Після цієї наради В. М. з дир. С. Храпливим уже пізенько відвідали прелата Войнаровського, щоб познайомитись із ним та попередити про те, що на урочистому засіданні йому В. М. передасть від Академії диплом почесного докто-

ра. Старенький дуже розхвилювався і готовий був відмовитись від цієї чести, але Храпливий його заскочив, що це ж честь і «Сільському Господареві», почесним головою якого він є. На бігу Храпливий інформував В. М., що галицька верхівка інженерів дуже рада Конгресові ще й тому, що це буде нагода вплинути на своїх членів советофілів, щоб вони побачили своїх колег з еміграції, непримиренних до большевиків, а це ослабить вплив останніх. Крім того, у Львові з нагоди Конгресу інженери хочуть зрушити й деякі практичні справи, як заснування свого банку тощо. Але Храпливий попереджав В. М-ча, щоб був дуже обережним з «енглішменами» (так він називав галичан), які є «дивно-хитрі». . . Уже близько 12-ї ночі В. М. був на помешкані на вулиці Потоцького, де застав пані Павликовську, яка відгравала визначну роль серед галицького жіноцтва, мала закінчену консерваторію. З нею ще довго розмовляли, і В. М. відчув, що деяких слів і виразів він не міг ухопити. Та все ж розповів про схему, як би Союз бажав створити Федерацію Українських Інженерів, а вона те переказала чоловікові, який звідкись приїхав пізніше.

16-го травня 1932-го року о 10-й год. ранку в просторій залі находилося з 500-600 інженерів і гостей. Передні лави зайняло переважно духівництво, що його В. М. уперше бачив в такій великій кількості. Більшість священиків була підперезана широкими червоними пасами. Короткою ша-

(Зліва направо): 2-й — прелат Войнаровський, 3-й — проф. І. Феценко-Чопівський, 4-й — доц. В. Іванис.

блоною промовою відкрив Конгрес інж. А. Мельник, попросивши проф. І. Феценка-Чопівського бути головою цього урочистого засідання, а потім закликав до президії певних осіб між якими був і прелат Войнаровський та доц. В. Іванис.

В. М. передав привітання від Укр. Господ. Академії й від Союзу. Після заслухання інших привітань В. М., як представник УГА, прочитав постанову її Ради професорів про надання почесного докторату прелатові Войнаровському, який прийняв диплом зі сльозами на очах, розцілувався з В. М.-чем і висловив тремтячим голосом подяку. Далі були усталені комісії і їх склад та приміщення, де вони мали працювати, після чого розійшлися на обід. В. М.-ча запросили до себе сенатор Ю. Павликовський, який жив по-великопанськи. По обіді розпочалося засідання комісій. В. М. головував у комісії по винаходах, в якій було й 3 жінки-інженерки (між ними редакторка жіночого журналу Л. Бурчинська й Стефанія Чижовичівна). До цієї комісії надійшло чимало доповідей на письмі, між якими було аж три від доц. В. Доманицького. В. М. преділив до читання й реферування їх вісьмом інженерам з Галичини, щоб уникнути необ'єктивності. Всі доповіді на другий день були зреферовані. Варто згадати, що в день відкриття на комісіях уже роздали «Конгресові Вісті». Видно було добру працю інж. Храпливого.

На пленумах всі три доповіді виголосив сам доц. В. Іванис, а решту доповідей передали до комісій. Рішено створити Федерацію Українських Інженерів, але хто саме мав бути членами її, і Союз і більшість учасників не дійшли до порозуміння. В. М. боронив уже згадувану схему, яку беззастережно підтримував сенатор Ю. Павликовський, Храпливий і ще дехто з галицьких інженерів; більшість їх однак були за те, щоб членами окремо були й Празьке Т-во та Братиславська спілка. Дебати були палкі і з великою демагогією. В. М., доводячи свою засаду, зазначав, що він сам не може змінити постанову Головної Управи Союзу. Заносилось на розрив. Під час перерви сен. Павликовський радив не поступатися. Представники ж Союзу організацій інженерів насадили, щоб В. М. погодився (особливо ж просили подобрядські інженери, що працювали у Львові). Увечорі 17 травня В. М. зробив заяву, що він свою схему вважає правильною, але щоб не робити розриву, згоджується з пропозицією більшості. Після цього був швидко прийнятий Статут Федерації Українських Інженерів, хоч сама федерація ніколи не була здійснена через урядові формальні перешкоди. Про цей Конгрес була видана і пропам'ятна книга. По закінченню Конгресу В. М. побував на іменинах пані Ірени Пав-

ликовської в колі великої кількості самих жінок на мешканні Павликовських, потім відбув декілька нарад з громадянами, на яких були сен Ю. Павликовський, О. Луцький, посол Макарушка. Засідання ці відбувалися в приміщеннях Ревізійного Союзу. Після інформації В. М., відповідей на різні запити, невеликої сутички студентів із сенатором О. Луцьким — все таки дійшло до того, що кооперативні установи Львова призначили 10 стипендій для студентів УГА і пообіцяли підтримати заснований Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання. Перед виїздом зі Львова інж. А. Мельник запросив В. М-ча з В. Сапицького до себе на обід. Він же влаштував побачення В. М-ча з митрополитом А. Шептицьким, який уже тоді лежав і не міг рухатися. В. М. передав Владиці привіт від професури й студентів УГА. Побачення тривало коло 20 хвилин. Митрополит цікавився ситуацією еміграції в Чехо-Словаччині і як влаштовуються на працю випускники Академії.

23. Подорож до Варшави.

Закінчивши всі справи у Львові, В. М. виїхав до Варшави, де на вокзалі його зустрів голова Спільки інженерів у Польщі А. В. Лукасевич. Це було опівдні і через те відразу пішли на помешкання голови на обід.

По обіді з головою й іншими інженерами переїхали до домівки Спільки інженерів, де при якійсь сотні зібраних прочитано постанову Ради професорів УГА і передано диплом почесного доктора А. В. Лукасевичеві. Після цієї формальности В. М. зробив односторонню доповідь про Конгрес, заторкнувши й діяльність Головної Управи Союзу та її видання «Український інженер». Через те ж, що більшість зібраних були абсолювентами Академії не обійшлося й без інформування про стан Альма Матері. Натурально, що після доповідей було дуже багато запитів, які зайняли більше часу, ніж сама доповідь. Був на цій доповіді й проф. І. О. Шовгенів, який потім запросив зайти до нього на помешкання, хоч він і був неприємно вражений, що диплом доктора Академія дала не йому, як першому ректорові, а не зв'язаному з цією установою чоловікові.

Через візиту до проф. І. О. Шовгенова В. М. мусив ще переночувати у Варшаві. У Шовгенова В. М. застав другу його дружину, старшу жінку, яка розмовляла по-російському. Це дуже вразило В. М. і коли ж господар спробував ще висловлювати жаль, що його Академія недоцінила, то він мусив в обороні колег сказати, що його (Шовгенова) раптовий від'їзд з Подебрад всі попередні заслуги значно надщербив.

У Варшаві В. М. відвідав і Науковий Інститут, де зустрівся з його найвищим авторитетом — директором, професором О. Г. Лотоцьким.

24. Видавнича діяльність Союзу й Слов'янська Федерація Інженерів.

Видавнича діяльність організації Союзу українських інженерів-емігрантів кінець-кінцем звелася до видання «Українського Інженера». Це був фаховий поважний орган, у якому містилися наукові статті, а писали в ньому переважно падебрадські професори, які належали до Союзу через свої фахові спілки. Видано всього 4 числа тиражем у 800 примірників кожне. Уміщені статті таких осіб: архітекта Д. Андрієвського, проф. Л. Бича, проф. С. Бородаєвського, доц. О. Бочковського, проф. Л. Грабини, лект. Г. Денисенка, проф. М. Добриловського, проф. В. Іваниса, проф. Б. Іваницького, асист. С. Колубаєва, доц. В. Кучеренка, проф. Б. Лисянського, проф. Б. Мартоса, доц. К. Осауленка, асист. К. Подоляка, інж. Рейтера, лект. В. Сапицького, асист. В. Січинського, доц. Є. Соковича, інж. М. Трепета, проф. І. Феценка-Чопівського, проф. В. Чередієва, проф. І. Шовгенова, інж. Ю. Яковлева й інші. Головним редактором журналу весь час був голова Союзу організацій проф. В. Іванис.

Видання розсилалися до 24-х держав, в найбільшій кількості в самій Чехо-Словаччині, а далі у Польщі, Франції та Бельгії. З обміну цих видань при Головній Управі Союзу створилася невелика бібліотека фахової літератури. Ніякої фінансової допомоги (дотації) журнал не мав. Висилання ж по різних країнах дуже було складне і коштовне. Інженери, закинуті в далекі країни, поволі байдужніли, і журнал все більше заходив у борги перед друкарнею; за статті й редактування журналу не платили нічого.

Рецензії на журнал були позитивні, але упорядкувати фінансову справу не вдавалося. Сподівання, що створення Федерації Українських Інженерів у Львові збільшить кількість переплатників у Галичині, не виправдалося. За вислані до галицьких визначніших інженерів декілька десятків цього журналу одержано плату лише від пари осіб. При цьому трапився один цікавий випадок. На о. Борнео (голландські колонії) працював український гірничий інженер Скрипник. Він, одержавши «Український Інженер», показав його чужинецьким колегам (голландцям і англійцям), які були ним захоплені. Цей інженер прислав наперед пожертву і дуже намовляв видавати журнал частіше. Коли ж він одержав відпустку і приїхав до Чехо-Словаччини, то з'явив-

ся до голови Союзу, пропонуючи сам платити половину коштів видання. Одначе борг у друкарні так зріс, що коли не сплатити бодай половину, не можна було братися до нового видання. Так зникло ще й видавництво фахового журналу. Скликати й відбувати річні збори Союзу ставало з кожним роком важче. Федерація Українських Інженерів, створена такими зусиллями у Львові, лишилася на папері. За законами Польщі, Статут такого об'єднання, члени якого перебували б і поза межами держави, не дозволялося. Через це для створеної федерації не організовано навіть управи. Це об'єднання, не розвинувшись, завмерло. Взагалі ближчих взаємин між інженерами-емігрантами й західньо українськими так і не витворилося, бо в них були розбіжні інтереси. Спілка інженерів-емігрантів у Польщі також не могла налагодити співжиття з Технічним Т-ом у Галичині. Емігранти мали політично відмінні аспірації від тих, що перебували на своїй землі (галичани).

Інженери Чехо-Словаччини, Польщі, Юрославії й росіяни (емігранти) створили федерацію Слов'янських інженерів, яка мала більше політичний характер. До цієї спілки пробував вступити й Союз Організацій Інженерів-Українців на еміграції, голова його мав про це розмову з чільними представниками Технічного Т-ва. Одначе останні до цієї ідеї не виявили зацікавлення. При розмові з представниками чеських інженерів, які в тому році очолювали федерацію Слов'янських інженерів, обіцялося підтримати прийняття й українців, але це могло статися лише в Парижі, в якому відбувався черговий з'їзд. Довелося зібрати кошти, щоб командирувати бодай двох представників і третього взяти зі спілки у Франції. Для цього уповноважено голову Союзу В. Іваниса, доц. Є. Голіцинського і з Франції інж. С. Нечая. Відбулося це в 1933-му році. Російські інженери розвинули при цьому таку антиукраїнську кампанію, що представників Союзу не допустили на з'їзд. Ця спроба ще раз показала, що й білі фахові представники твердо стоять на імперіялістичній позиції. Слід зазначити, що як голова, так і доц. С. Голицинський без особливої охоти відбували цю подорож.

Перебуваючи в Парижі, В. М. бачився з чільними українськими представниками, як В. К. Прокопович, О. Я. Шульгін, ген. О. Удовиченком, і мав довгі зустрічі з екзильним президентом Грузії Н. М. Жорданія та послом Чхенкелі. А один день перебув у кол. міністра Кубанщини А. А. Намітокова й його дружини письменниці черкешенки, яка народилася вже в Туреччині. З цією родиною В. М. порозмовляв багато про справи Кубанщини, бо вони обоє виявили палкий кубанський патріотизм.

З більшою групою кубанців В. М. спіткався в ресторані «Волга», що його тримав кубанський полк. Єлісєєв і до якого запросив на вечерю ген. Удовиченко. В невеличкій залі було більше молоді (деякі юнаки в черкесах і легких чобітках). Зайшов до ресторану і ген. А. Г. Шкуро, який, побачивши В. М., надзвичайно розчулився. Вигляд цей колишній герой мав нужденний. Із старших кубанців був там полк. Білий, нотар з Катеринодару Подушка і ще дехто. В залі ресторану за окремими столиками вечеряли, всередині молодь танцювала. Десь коло 10-ї вечора хтось затягнув «Ти, Кубань, ти наша родина»... Всі встали й, навісточки проспівали цілий гімн, а Подушка розридався... У Парижі зайшов до В. М. старшина Якименко — з Єйського відділу Кубанщини, що довгий час був секретарем «Вольного Ко-зачества».

25. Реагування Академії на процес Спілки Визволення України — (С.В.У.)

Коли в березні-квітні 1930 р. розпочався розгром української інтелігенції судовим процесом у Харкові, то в Академії всі дуже захвилювалися, а особливо ж ті з персоналу, у кого були приятелі серед тих, що їх арештували й посадили на лаву підсудних. Академія придбала найкращий радіоприймач і організувала запис всього процесу. Велика кількість персоналу Академії кожний виступ на судовому процесі уважно вислуховувала. Отже подебрадська колонія була докладно поінформована, що творилося в залі суду. Особливо всіх обурював прокурор Панас Любченко. Деяких відповідей академіка Сергія Єфремова не розуміли, з захопленням слухали відповіді Людмили Старицької-Черняхівської, але ні в кого не повернувся язик осуджувати отих страдників. Те, що довелося пізніше прочитати в писаннях різних критиків цього процесу, подебрадські інтелігенти безумовно засудили б. Всі ж бо не мали найменшого сумніву, що відбувається щось нелюдське, чого еміграція не може собі уявити. Один-по-одному проходили люди, яких добре знали подебрадчани як кришталєво чистих патріотів, кожний з яких був готовий понести всю відповідальність, аби лише улегшити становище інших. Взагалі цей процес-монстр гнітюче діяв на всіх, включно з советофілами, і в багатьох викликав велику депресію. Приходили, мовчазно слухали, як на панахиді по найближчих, і молитовно розходилися, коли вислухали.

26. Експонати УГА на світовій виставці в Чикаго (США).

На світовій виставці в 1932-му році в Чикаго (США) українці мали свій павільйон, на якому виставлялися ек-

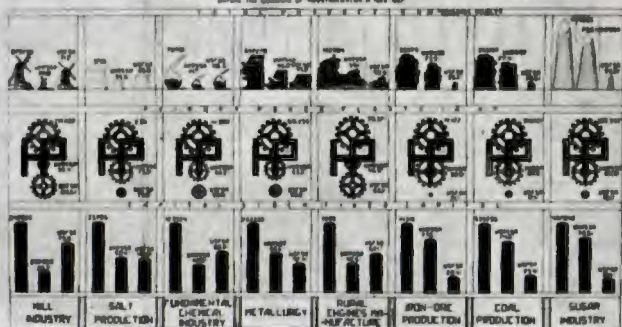
спонати українського мистецтва (вишивки, кераміка, писанки тощо). Для організації цієї виставки у Львові був створений спеціальний комітет. Останній звернувся до УГА з проханням про виготовлення наукового характеру експонатів. Часу на це виготовлення дано 10 днів, при чому оплачувались тільки креслярі, а професура, яка мала постачати статистичний матеріал, мусила це зробити даром. Цю пропозицію Сенат Академії згодився прийняти, хоч такий короткий час, здавалося, був фантазією. Сенат призначив для цього спеціальну комісію, яка б визначала, що саме треба представити і хто та що виконає.

Отже комісія ухвалила виконати таку працю: Виготовити мапу України в етнографічних межах, перевіривши точню останні демографічні дані в мірилі мапи проф. Ст. Рудницького. Це мусів виконати доц. Л. Шрамченко з своїм статистичним відділом. На цій мапі мали бути намальовані етнографічні типи України (чоловік і жінка в національних убраннях) — лемки, гуцули, центральна Галичина, правобережжя й лівобережжя України і козак з жінкою на Кубанщині. Виготовити мапу ґрунтів етнографічної України з позначенням усіх типів ґрунтів, у мистецьких трикутниках і колах показати в різних частинах врожаї найголовніших культур (пшениці, жита, ячменю, вівса), тваринництва (копей, рогатої худоби, овець і свиней), зазначаючи їх головами. Виконати це доручено доц. Осауленкові під доглядом проф. Мацієвича. На такій же мапі дати геологічну мапу, на якій подати запаси вугілля (мистецькою брилою) і нафти (мистецькою вежею), порівнюючи ці запаси з іншими продукцентами цих копалин у світі. На такого ж розміру мапі нанести промислові підприємства за місцем їх розташування — відповідними знаками і в мільйонах вартости продукції (для гірничої промисловости розсувний ключ і навхрест молоток, харчову промисловість — силует млина, цукрової — голови, люлька для тютюнової, манганова — кубик у колі, соляна — кубик у колі і т. д.). Для останніх 2-х мап дані зібрав проф. В. Іванис. Під низом — порівняльні діаграми продукції сталі, потужности всіх двигунів у кінських силах в порівнянні з більшими промисловими країнами. В тих же межах доц. Січинський на мапі визначив усі найважливіші пам'ятки української культури (церкви, промислові споруди, як Дніпрогес, допасовуючи мініятюру до дійсного вигляду). На окремій діаграмі проф. Б. Іваніцький зазначив залісненість України й породи лісів. У відсотках. За даними, надісланими «Сільським Господарем» зі Львова виготовлена мапа з показом його організацій у вигляді кола.

На окремих сімох діаграмах показано густість населення України за Шрамченком, порівняльні діаграми збору

THE IMPORTANCE IN / OF SOME BRANCHES OF INDUSTRY

IN THE UKRAINIAN SOV. SOCIAL REPUBLIC AS COMPARED WITH THE TOTAL INDUSTRIAL OUTPUT OF THE UNION OF SOV. SOC. REPUBLICS

Порівняльні діаграми на Чикагській виставці.

пшениці, жита, ячменю, вівса з більшими продуцентами світу; така ж порівняльна діаграма головами — коней, рог. худоби, овець, свиней; такі ж порівняльні діаграми добування вугілля, нафти і потенціальних ресурсів водної енергії, а окрему порівняльну діаграму вартості найголовніших галузей промисловості.

Всі написи подані англійською мовою, на яку переклав доц. П. Вуков. Він же написав по-англійському супровідну брошуру до цих експонатів.

Всі мапи виконані акварельними барвами (мапа ґрунтів зображена в 42-х барвах).

Технічним керівником усіх креслень і малюнків був декан інж. факультета проф. В. Іванис, який призначив малювати етнографічні типи інж. — малярів В. Добровольського й П. Петренка. Сільсько-господарську мапу (з ґрунтами) виконали інж. С. Черняхівський і П. Петренко, геологічну — інж. О. Антипів. Трудність цієї праці полягла в тому, що умовні позначення треба було комбінувати з мап, які мали різні умовні знаки, напр., мапа ґрунтів Наддніпрянщини була виготовлена за проф. Маховим, мапи Галичини — за Міклашевським, Закарпаття — за Копецьким, а Кубанщини за люксемовим виданням «Весь Кавказ». Ті ж самі труднощі були і з геологічною мапою. І все було зроблене за 10 днів (починали працювати від пів восьмої, а кінчали у 2-й ночі, останні дві ночі зовсім не спали, їли бутерброди й пили чай у креслярні). Це не був «півворк», це була національна свідомість, яку могли викувати лише Подебра-

ди. Коли закінчили цю працю, з'їхалась Рада Академії і «поцмокала», дивлячись на ті експонати, які були точні й по-мистецькому зроблені.

Виконавці експонатів (зліва направо): інж. О. Антипів, В. Іванис (сидить), П. Петренко і С. Чернягівський.

Інженерам за це заплатили копійки, а «багатим» професорам — ні слова навіть подяки. В Чикаго багато відвідувачів уважно оглядали цю працю. Чикагський музей прохав передати те все йому, він все те розвішає й збереже, але американські українські «патріоти» не прийняли цієї пропозиції. Очевидно, все загинуло.

Пізніше інж. В. Добровольський і О. Антипів попросили проф. В. Іваниса зробити в спокійніших обставинах ще одну мапу в тих же етнографічних межах і з новішими даними з економіки України. В. Іванис мешкав уже тоді в Празі і працював над монографією «Промисловість України й Північного Кавказу», мав найновіші матеріали з кабінету Прокіповича. Отже для цієї мапи були зроблені найсвіжіші діаграми. Таких мап зроблено чотири, які передано в: Румунію, Лондонське бюро (українське) і дві в канадійські інституту П. Могили й М. Грушевського. Інженери за це, хоч і запізнено, одержали заплату, а керівник мав честь підпису на тих мапах. А при кресленні тих мап довелось ще й сваритися, бо один інженер так розпалився патріотизмом, що хотів дещо з цілком чужої території собі «прирізати», а професор уперся, що не підпише, як не буде виправлена неточність.

27. Академія в стадії погасання.

На 11-му році свого існування 16 травня 1932 р. УГА прийняла ухвалу про останнє підвищення звань викладацького складу Академії. Ставало більше вільного часу, можна б трохи і в лабораторії продовжити працю, але... кредитів для цього більше не дали, фахові журнали більше не приходили до бібліотеки. В чужих книгарнях не все, що треба, можна дістати. Під натиском «братів русів» почали в міністерстві експериментувати: утримання почали платити лише з харитативних міркувань, а не за працю. Морально це було дуже тяжко приймати... Треба було думати про якісь інші заробітки.

У цей час багато хто з професури працював у виданні «Загальної Енциклопедії» в Коломиї. Хтось із редакторів безбожно робив «виправлення», від яких автор «зеленів», писав, що тими «виправленнями» перекручено зміст, а той хтось далі своє робив. На початку ще ушановували авторів відповіддю, а пізніше-замовкли. Так видана ота «Загальна Енциклопедія», яка могла б служити лише матеріалом для другого видання.

* * *

У ці роки до «кабінету Прокоповича» почав заходити в спортовому вбранні доц. В. Кубійович, де з ним познайомився і дехто з професорів подебрадчан, зокрема В. Іванис. Трохи згодом доцент запросив побачитись в кав'ярні «Граф» проф. К. Мацієвича, В. Садовського і В. Іваниса. Доц. В. Кубійович поінформовав, що хоче видати «Географію України й сумежних країв». Обговорили й такий намір та дещо порадили, особливо щодо південних кордонів етнографічної України. В. М. погодився написати для цього видання розділ про промисловість і приготувати позначення умовними знаками розміщення промисловости. Книга ця видана у 1937 році. Дві мапи, опрацьовані у виданій книзі проф. В. Іванисом чомусь були підписані доц. В. Кубійовичем. Доцент прислав листа проф. Іванисові з вибачанням, що таке сталося. Нормально в таких випадках робиться примітка в кінці. Та «етика» цього автора виявилась занадто «своєрідною»...

28. Українська Наукова Асоціація.

У зв'язку із зменшенням кредитів українським вищим школам, група подебрадських науковців виявила ініціативу в створенні такої організації, яка б уможливила їм наукову працювати. Через те, що до цієї організації думалося залучити і науковців з інших українських шкіл та що бібліотеки й інші наукові заклади зосереджені в Празі, рішено міс-

цем осідку тієї організації зробити Прагу. Так постала «Українська Наукова Асоціація» в Празі в 1932 році. Метою її було і об'єднання українських наукових сил у Чехо-Словаччині.

Установчі збори Асоціації відбулися 7 грудня 1932 року. На цих зборах рішено відкрити 4 відділи в Асоціації: 1.) гуманістичних наук, 2.) права й суспільних наук, 3.) природничих та математичних і 4.) технічних та економічних. Завдання УНА за статутом визначено досить широко:

«Плекати українську науку в усіх галузях знання, а перед усім досліджувати минуле й сучасне української культури, природу, техніку, господарство, правниче, соціальне й громадське життя українського народу та зв'язки його з іншими країнами й націями. Для цієї мети Т-во організує та провадить наукову працю (організує наукові реферати); утворює наукові заклади (бібліотеки, лабораторії, кабінети); видає наукові твори книжками, збірниками, періодичними й неперіодичними виданнями; увіходить в зносини з іншими українськими та чужими науковими установами й товариствами і т. д.»

Програма — дуже широка, для здійснення її потрібні великі сили й матеріальні засоби. Ні того, ні другого Українська Наукова Асоціація не мала. Свою працю вона розпочала запізно — в часи гострої ліквідації культурно-наукової праці української еміграції в Чехо-Словаччині. Не всі з решток сил взяли участь в праці Української Наукової Асоціації, до якої пішли головним чином «легітимісти» УНРівської політичної концепції. На установчі збори УНА зібралося лише 48 членів-фундаторів, а на перших річних зборах було тільки 20 осіб. Бували ж і засідання, які не могли відбутися за відсутністю належної кількості членів. Абсентеїзм членів треба пояснити насамперед тим, що в Асоціації не було коштів на видання прочитаних доповідей.

УНА об'єднувала до 50 членів, маючи свою управу, наукову раду і президії окремих відділів. Головною формою її діяльності була організація наукових доповідей на різних її відділах. Протягом 1933-35 років наукових засідань відбулося 47. Головою УНА спочатку був ректор УГААкадемії проф. Б. Іваницький, а з виїздом його до Польщі функції голови виконував проф. К. Мацієвич. Заступником голови ввесь час був проф. А. Яковлів. Проф. В. Іванис був головою відділу технічних та економічних наук, аж поки виїхав до Українського Ліцею в Польщі. Він зробив три великих доповіді про перспективи розвитку Кузбасу й Донбасу, у зв'язку з перенесенням в СРСР промислових центрів на схід: розбудова Магнітогорська й переведення всіх металургійних заводів на Уралі з опалювання деревним вугіллям на кокс. Всі ці доповіді згодом були видруковані у виданнях Наукового Інституту у Варшаві в Збірнику актуальних питань в промисловості СРСР.

Сама УНА за час свого існування видала лише декілька своїх звітів та кілька дрібних циклоstileвих друків. УНА збирала й бібліографічні відомості про українських наукових діячів, як живих, так і покійних. Ці відомості мали бути використані для словника українських вчених. У цій справі була вироблена спеціальна анкета і опублікована відозва. Але ця справа не була закінчена.

29. Козакійство.

Після підписання у Ризі миру Польщі з Сове́тами у полковничій групі першої зродилася «ідея» створити з козаків окремий «народ». Цей своєрідний «народ» мав бути приятелем Польщі і став би їй у пригоді на випадок якогось нового конфлікту зі сходом. Цю думку почали підказувати українським колам у Варшаві. Одначе за життя С. Петлюри, який коза́че питання належно розумів і серед українців відгомону така концепція не знаходила. Після вбивства Головного Отамана політика українського центру стала значно «елястичнішою»: почалися різні комбінації, якими думалося відірвати донських козаків від ідеї «єдиної неподільної» Росії. Про це багаторазово дискутувалося з В. Іванисом і його оточенням (К. Я. Безкровним, І. В. Івасюком, П. М. Сулятицьким і інш.). Ця група кубанців добре знала донських козаків (див. попередні томи «Стежками Життя») і твердила, що це лише зве́де й кубанців. З цими думками президент А. М. Лівіцький приїздив до Праги і навіть до Подєбрад. А нарешті польський посол у Празі запросив до себе В. Іваниса й К. Безкровного. Поїхав тільки Безкровний. Відбулася ніби приязна довга розмова, в якій спритний дипломат намагався довести, що козаки ї́дягом, вдачею й по походженню відрізняються від усіх націй, вони всі є самі в собі окремою нацією — різняться від москалів і українців. Уважно вислухавши все те, Безкровний поставив таке питання: «Я бував на Познанщині, приглядався до тамтешнього населення і вважаю, що воно говорить якоюсь особливою мовою, побут його цілком відмінний від Польщі з-під забору Росії чи Австрії, і хотів би запитати пана, чи не є то вже «познанська нація»?» Посол почервонів і відповів, що познанські поляки чи найтвердіші польські патріоти. Далі посол почув: «А хіба пан з історії не знає, що більшість кубанців походить від запорозьких козаків, для яких Україна завжди була матір'ю і вони зберегли до сьогодні українські звичаї більше, ніж познанчики — польські». На цьому «приятельська» розмова закінчилася. Більше безпосередніх розмов з поляками ця група кубанців не вела.

Одначе за кілька тижнів асистент УГА Г. Білий похвалився В. М-чеві, що він з полк. Фроловим, донським козаком (перебував у Варшаві), почне видавати політичний журнал «Вольное Козачество» (Вільне Козацтво). І дійсно скоро почав виходити цей місячник з перевагою статей російською мовою. Перші статті в ньому були писані рутчюваними українцями з УНР-івських кіл; оформлення зроблено також з тих кіл українцем. Скоро до К. Безкровного почав наїздити полк. Фролов, інтелігентний молодик, який командував донським полком, що всю визвольну війну перебув в армії УНР. Він до деталей розповів умови, на яких їх найняли видавати журнал: редакторами були він і Білий з доброю платнею; загальна місячна субсидія була солідна щось біля 30,000 чеських корон, назвав і співробітників-українців; хлібодавець зобов'язався провадити антиукраїнську лінію; останнє цьому молодому й порядному донському козакові (він був син директора гімназії на Дону) не було до вподоби. До цього корита потягнулося багато явних авторів, як поет Поляков, Глазков, Колесов, ген. з одним оком Бикадоров та інші донці, кубанець С. Федорів і ще дехто.

Та якось несподівано й загадково полк. Фролов нагло помер у Варшаві. Редагував далі сам Г. Білий. Він скоро покинув асистентство в УГА і віддався виключно цьому редагуванню. Під тиском групи кубанців і В. М. українські дописувачі відмовилися співпрацювати в цьому журналі, окрім одного маляра. Скоро почалися в редакції цього журналу гострі непорозуміння, — донець Колесов побив Г. Білого, про що докладно розповідав ген. Бикадоров, який також висловлював невдоволення редактором. У висліді цих непорозумінь частина співробітників, між ними й студент УГА С. Федорів, відкололась від журналу. Федорів запропонував доц. О. Бочковському прочитати реферат на його соціологічному семінарі на тему «Постання націй». В цьому рефераті автор подав досить матеріалу про відмінність козаків від усіх інших мешканців на сході Європи. Об'єднуючи всіх козаків від Чорного моря до Тихого океану (12 військ), Федорів цю саламаху назвав козацькою державою — «Козакією». Отак назва «Козакія» виникла не деінде, а в Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Підбадьорений, що його вигадану «козакію» визнав найавторитетніший доц. Ольгерд Бочковський, С. Федорів почав видавати в Празі (циклостилем) неперіодичний журнальчик під назвою «Козакія». Досі слово це не тільки на рідних землях, а і на еміграції не вживалося і як новотвір найбільше припало до вподоби відламові від «Рольного Казачества». А через те, що така назва загальнокозачої держави була чимсь новим

і оригінальним, то патрони Білого оцю назву наказали присвоїти й організації «Вольного Казачества». Отак Варшава «утворила» і «Козачу націю» при всій абсурдності й безґрунтовності цього поняття

Маючи не аби які матеріальні можливості, «Вольное Казачество» в 30-і роки почало розробляти фундамент для «козачої нації» ширше й глибше. Романтичний реферат студента С. Федорова на семінарі доц. Бочковського став теоретичною основою нової нації без території, і при незначній групі послідовників на еміграції. Ідея об'єднання всіх козачих військ почала звужуватися до Кубанщини, Терщини, Донщини, Астраханщини та Уральського й Оренбурського війська. Згодом і два останніх війська згадували рідше. А тому, що кожна нація й держава має свою історію, то про

Останній Сенат Академії. (Зліва направо): Доц. І. П. Мазепа — продекан Агрономічно-Лісового Факультету †, проф. В. М. Черодійєв — декан Агрономічно-Лісового Факультету, проф. Л. П. Фролов — проректор Академії †, проф. Б. Ю. Іваницький — ректор Академії †, доц. О. А. Бочковський — секретар Академії †, проф. В. М. Іванис — декан Інженерного Факультету, проф. М. М. Добриловський — декан Економічно-Кооперативного Факультету, проф. Л. О. Грабіна — голова Ревізійної Комісії Академії, Шиянів — управитель канцелярії.

написання її подбав і редактор «Вольного Казачества». Він доручив написати її донському генералові І. Бикадорову, відомому з своєї відваги (мав офіц. орден св. Юрія) і життєвого романтизму (застрелив коханця своєї дружини ще за царату). Цей автор обробив пікантніші моменти з історії «бродників» (з Ключевського), повстання отамана Булавіна на Дону у XVIII столітті, руйнування Запорізьких Січей і т. д. Так за певною інтерпретацією була складена історія «козачого народу» і його «держави». Участь війська гетьма-

на І. Мазепи при усмиренні бунту донського отамана Булавіна, а донських полків при руйнуванні і ограбуванні Запорозької Січі в 1775 році надхнений козакійським патріотизмом автор делікатно обійшов. Той момент, що на територіях козачих військ козаки становили меншість населення (в деяких становлячи лише $\frac{1}{3}$ населення) «козачий історик» також не обмовився й словечком.

Коли була написана ця «історія», одержаний за неї гонорар, «історик» перемандрував до Парижу, де він спіткав таких донських політичних провідників, як В. А. Харламов, Мельников, А. П. Богасвський та інші. Настав момент, яким в усі часи кінчалась донська «самостійність»; ген. Бикадоров признався, що його «історія» не цілком об'єктивна і він їй її зіркається. Очевидно, стався конфуз для вождів козакійства. «Козакійський народ» і «козакія» побачили свою наготу. Цю «історію» перестали згадувати, ніби вона й не існувала. Але «Вольное Казачество» видавалося далі, перенесене до Парижу — світового центру. Видання продовжувалось до 2-ї світової війни. З наведеного бачимо, що хрищенням батьком козакійства були свідомі українці, але... політично підсліпуваті.

30. Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання.

Діяльність Товариства Прихильників Української Господарської Академії, про яке вже згадувалося, десь за рік виявила, що зібрати для повного забезпечення УГА бодай 1.000,000 чеських кор. річно при тодішній господарській кризі було неможливо. Вихід знайшли в організації заочної політехніки. Це рішення прийнято з великим застереженням як професури, так і деяких абсолювентів Академії. Це була цілком нова справа і братись за неї без досвіду й фінансового забезпечення було боязко. Деякі абсолювенти Академії боялися, що організація заочної школи з тією ж професурою підірве престиж УГА. В. М-чеві як голові Союзу інженерів, досить багато доводилося обговорювати цю справу з інженерами-поребрадчанами. Багато заперечень проти такого інституту доводилося вислухувати від д-ра Л. Мосендза, інж. В. П-ди та інших. Особливо важко було уявити навчання з технічних дисциплін із формулами й кресленнями. Були звичайно роздобуті зразки заочного навчання в російському й американських інститутах.

Беззиглядність же знайти якусь іншу працю для більшості професорів спонукала до такого рішення від 12 листопада 1932 р.: відкрити при УГА Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання (скорочено УГ-

ГІ). Сенат Академії і члени управи Т-ва Прихильників УГА почали енергійно працювати над проектом організації УТГІ. його статуту, кошторису і т. інше. Товариство прихильників УГА постановило своїм безпосереднім завданням надалі — фінансувати УТГІ. Це Т-во (ТПУГА) ні на яку державну допомогу в своїй діяльності не розраховувало й фактично такої допомоги не мало. Воно вирішило діяти під гаслом «народ-собі», автором якого був доц. Бочковський.

Головним джерелом прибутків ТПУГА, крім членських внесків, були ще пожертви від не-членів. Для збору цих пожертв засновано при ТПУГА «Фонд Української Політехніки» (ФУП), що діяв на основі окремого положення й керувався спеціальною комісією, підпорядкованою Управі. ФУП був розрахований на масовий приплив пожертв малими датками. Збірка ця робилася карнавочним способом та продажем виданих Товариством марок.

ТПУГА працювала надзвичайно енергійно і тому швидко спопуляризувало саму ідею і завербувало багато членів. У 1937 році Товариство вже мало 562 члени, з них 2 члени протектори; 258 звичайних, 282 жертводавців; окремих осіб було 480, а організацій і установ 82. Серед членів ТПУГА було найбільше абсолювентів УГА, які не забули свою Альма Матір. Багато також було взагалі українських емігрантів з різних європейських і американських країн (із західних українських земель членів ТПУГА в 1937 р. було лише 80). Управа Товариства подбала і про заснування місцевих комітетів підтримки УГА (у Львові, Канаді, Варшаві та Парижі) й створила інститут уповноважених на місцях.

Товариство Прихильників УГА від початку ж широко пропагувало ідею української політехніки — друкувало спеціальні брошури, статті, меморандуми, заклики, розсилали анкети і т. под. З цих видань слід назвати брошуру доц. О. Бочковського «Нарід-собі» 1932 р. «Свято Подєбрадської Академії 1922 — 16. V 1932» М. Добриловського, «Фахово-літературна чинність УГА» — брошура «Соборними силами за українську політехніку» (1936 р.), що містила інформації про ТПУГА і УТГІ. Крім того всього, Товариство прихильників УГА видавало свій бюлетень «За Українську Політехніку» і свої річні бюлетені-звідомлення про діяльність ТПУГА, УТГІ, списки членів, жертв і т. ін. Для пропаганди ж використовувалися річні З'їзди Союзу Організацій Інженерів українців на еміграції.

Наладнана збірка по європейських країнах, вирішено іслати доц. О. Бочковського до Канади. Його обрано головою Товариства Прихильників УГА і в 1936 році вислано до Канади. За чотири з половиною місяці подорожі по Канаді (в провінціях Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альбер-

та) доц. Бочковський серед канадців-українців зробив понад 100 публічних викладів на різні національні й українознавчі теми, а також інформаційно-пропагандивні про УТГІ. Під впливом цих викладів в ТПУГА вписалося багато нових членів та зібрано було значні пожертви, які дали можливість поширити працю УТГІ відкриттям Вищої Школи Політичних Наук, Вищих Курсів Громадської Агрономії, Технічному с.-г. промисловості й інш. фахових курсів.

Всього за перші 6 років свого існування Товариство Прихильників УГА збрало 283,800 чеських корон, з яких передано УТГІ 223,600 ч. к Субсидії Товариства для УТГІ становили шороку половину кошторису УТГІ і фактично були матеріальною базою для діяльності Інституту. Більш субсидій, що використовувалися переважно на видавничі підручників УТГІ, діяльність останнього не була б можлива. На жаль, останніми роками було майже унеможливлене масове збирання пожертв на деяких українських землях (зокрема владою кол. Польщі) і це негативно відбилося на успішній діяльності Товариства Прихильників УГА.

Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання (УТГІ) заснований з ініціативи Товариства Прихильників УГА після того, як виявилось, що утримати Академію неможливо. Сталося це після відсвяткування 10-річного ювілею Академії (12 листопада 1932 року) у порозумінні з Чехо-Словацьким міністерством хліборобства, як статутарну установу при УГА в Подєбрадах. До основних завдань УТГІ належало: 1) готувати українських висококваліфікованих фахівців для самостійної практичної праці в головних галузях техніки та економіки; 2) дати можливість особам, що вже працювали практично в тій чи іншій ділянці техніки чи економіки, поповнити свої знання теоретичними відомостями; 3) сприяти ширенню технічних та господарських знань серед широких верств українського суспільства. Загалом УТГІ ставив своїм завданням також і ширення систематичної загальної освіти. УТГІ був і є школою політехнічного типу; цей інститут був і першою українською школою, що поставила своїм завданням ширення технічно-господарської освіти серед українського загалу шляхом заочного навчання. У цей спосіб УТГІ продовжував навчальну працю УГА. Він розсилав для своїх студентів лекції або підручники, а також інструкції щодо студій і завдання для практичних виправ. Відповіді на поставлені в курсах питання студенти надсилали для перевірки професорам інституту. Цим же способом студенти складають і деякі іспити.

УТГІ в навчальному і адміністративному відношенні від початку підпорядковувався УГА. Зверхнім керівником була професорська рада Академії. Педагогічний персонал

складався в основному з професури Академії. Першим його директором був ректор УГА проф. Б. Іваницький, керівником Агрономічно-Лісового відділу був проф. Чередіїв, декан цього ж факультету УГА, керівником Економічно-кооперативного відділу був проф. М. Добриловський, декан цього факультету УГА, а Хеміко-технологічний відділ очолював проф. В. Іванис, він же декан інженерного факультету УГА.

На початку 1936 року через ліквідацію УГА формально-правне становище УТГІ змінилося. За згодою міністерства хліборобства він був переданий до адміністрації Спілки професорів УГА. Фактично це не внесло жадних змін, бо керівники й викладачі лишилися ті самі. З виїздом проф. Б. Іваницького до Галичини учителювати в українському ліцеї директором УТГІ і головою Спілки професорів УГА обрали проф. Б. М. Мартоса. Останнього в 1937/38 акад. році заступив проф. Л. Бич, після якого обраний був проф. Л. П. Фролов, а після цього довгий час директором лишався проф. С. Комарецький.

УТГІ творилося на взір Академії — з трьома відділами, кожний з яких розраховувався на 8 семестрів, але на інженерному відділі гідротехнічного підвідділу не було. Всі відділи з повними курсами були розраховані на студентів, що закінчили нормальну середню школу. У вересні 1932 р. проголошено запис студентів на всі відділи. На Економічно-кооперативний відділ записалося найбільше студентів (на два підвідділи — кооперативний та промислово-торговельний). На інші два відділи було заяв значно менше. Пояснювалось це тим, що на тих відділах студенти мусили приїздити до Подєбрад і відбувати лабораторні вправи, бо заочно їх відбутися неможливо. Щоб улегшити навчання бодай для студентів з Галичини й Волині, УТГІ порозумівся з деякими крайовими установами, що мають свої лабораторії, щоб там студенти могли відбувати свої вправи. Та й це багато не помогло. В наслідок невеликого припливу на ці відділи інституту, на Агрономічно-лісовому відділі відкрили лише агрономічний підвідділ, але й він був закритий через малу кількість студентів. Хеміко-технологічний відділ також не відкривали. Замість Агрономічно-лісового відділу пізніше були відкриті вищі курси громадської агрономії.

Скоро виявилася потреба відкрити, поряд з вищими фаховими курсами, викладання практичних дисциплін для короткотермінових курсів для широких верств українського народу. На цих курсах могли вчитися і особи без закінченої середньої освіти. Ці фахові курси були розраховані на один-два семестри. Вибір цих популярніших курсів потешувався ще й тим, що слухачі могли брати і окремі предмети або групи предметів за своїм вибором. З окремих курсів

були відкриті при УТГІ такі курси: 1) бухгалтерії, 2) чужих мов, 3) оброблення шкіри, 4) основ радіотехніки, 5) практичної фотографії, 6) практичного миловарства й 7) паєніництва. Розпочинало нові курси УТГІ в залежності від кількості бажаючих учитись. 7 жовтня 1933 р., напр., переважно на бажання українців з Канади, були відкриті при УТГІ трисеместрові курси українознавства.

12 листопада 1936 року була відкрита вища школа політичних наук, що були фактично підвідділом економічно-кооперативного факультету. Курс навчання на ній був трирічний (шестисеместровий). Її завданням було готувати фахових працівників на громадській і політичній ниві та в царині журналістики. Курс наук цієї школи складався з 38 дисциплін — з обсягу загальної політики, правничих наук, соціології й соціальної політики, економіки й економічної політики, історично- й політично-суспільного та господарського українознавства, теорії й техніки журналістики, теоретичних основ військової науки, техніки ведення громадської та парламентської праці, а також загально-освітніх та політичних дисциплін.

1-го квітня 1937 р. в УТГІ, при його Хеміко-технологічному відділі, відкрито Технікум сільсько-господарської промисловости з такими завданнями: 1) допомогти українському хліборобові піднести прибутковість господарства шляхом ознайомлення його (господаря) з різними галузями перероблення сирових с.-г. продуктів; 2) підготувати організаторів та керівників дрібних галузей с.-г. промисловости; 3) дати курсантам відповідне знання в галузі фабричної промисловости с.-г. продуктів. Малося на увазі, щоб випускник цього технікуму міг самостійно організувати та вести своє власне підприємство або керувати підприємством кооперативним.

Запис до УТГІ не обмежувався часом — нові студенти могли вступати до інституту протягом цілого року. Студентство УТГІ поділялося на дійсних студентів, що мали закінчену середню освіту, і курсантів, якими могла стати кожна особа, не молодша 17 літ, що вважала себе підготованою до студіювання фахових наук.

Протягом 1932-1937 років до УТГІ записалося всього 749 осіб (записалося номінально 993, але дехто студював відразу кілька різних курсів). По окремих ділянках записані розподілялися так: 1) на високошкільних ділянках (Економічно-кооперативний відділ, Вища школа політичних наук, Вищі Курси громадської агрономії) — 226 осіб; 2) на курсах українознавства — 153 особи; 3) на інших фахових і загально-освітніх курсах — 370 осіб. До вибуху 2-ї світової війни в рр. 1932-1939 через інститут пройшли 1003 особи.

На перше жовтня 1941 року загальна кількість записаних студентів зросла до 1783, а кількість записаних перевищила 2,000. З вибухом війни в рр. 1940-1944 було 7017 осіб. Разом заочників подебрадського періоду життя УТГІ 1932-1945 рр. пройшло 8,020 осіб

Переважає більшість студентів УТГІ мали заняття — це були вчителі, хлібороби, ремісники, кооператори, промисловці, духовні особи й т. д.; тільки несповна п'ята частина не була зв'язана заняттям і могла віддатися цілком студіям. Вік студіюючих від 17 до 45 літ і більше, але найбільше було студентів середнього віку. За своїм походженням переважали студенти, народжені на західних українських землях, яких нараховувалося до 85%, решта студентів походила з-поза української території. За місцем перебування студентство УТГІ ділилося так: 75% перебувало на західних українських землях, решта розкидана по 19 країнах Європи, Азії й Америки. По кількості студіюючих в УТГІ емігрантів на першому місці стояла Канада, за нею йшла Франція. Частина студентів припинила свої студії з різних причин: ув'язнення (в кол. Польщі), безробіття, через військову службу, девізові труднощі при оплаті такс і т. ін.

Видавання лекцій з окремих дисциплін було особливо складним. Академія при аудиторному навчанні не потребувала такої уважності до технічного виконання видань: мову й зміст прочитувало двоє лекторів з ближчих галузей, ніяких запитників при тих підручниках не друкувалося, а для УТГІ треба було кожну лекцію вигладити з мовного боку, а на кінці подати питання з охопленням всієї написаної лекції. В Академії друкувалося все на яких-будь машинах з долученням, при потребі, відповідних креслень і все множилося на літографії в Празі, бо в Подєбрадах літографії не було. Для УТГІ ж потрібно було мати, крім усього іншого, чіткий і дрібний друк, а для цього треба було машини, наявні і докуповувати, переставити на дрібні літери, на т. зв. перлічку. Дуже ж складна справа була з кресленням у фахових курсах, яке часто на літографії не виразно відбивалося. Креслярами спершу були інженери-подєбрадчани В. Добровольський і С. Ч-кий, які мешкали в Подєбрадах.

Важкою літографії було ще й те, що коли ввесь друк книжки розходився, то знову треба було все друкувати на машині й робити нові креслення, а це здорожчувало видання. Через це рішено придбати циклостил і випускати на ньому друку, зберігаючи болони, які можна було вживати для нового друку, коли бував вичерпаний друк лекції і при цьому можна якісь зміни робити, замінюючи лише певну кількість болон. Але при циклостиловому друку уск-

ладнялося питання з кресленням на болонах спеціальними рильцями, чого інженери Академії не вміли робити. Однак з часом і цю трудність подолали і всі видання УТГІ переведено на циклостилеві. Перші ж лекції були виконані на літографії. Одним з перших технічних видань УТГІ був курс «Оброблення шкіри», який без захоплення написав проф. В. Іванис в розмірі 154 стор. і який дуже швидко розійшовся. За якийсь рік цей курс перевидано після перерібки на циклостил і далі вже йшло виправлення окремих частин і друкування в міру потреби. Крім цього технічного курсу, УТГІ видав: «Енергетику. Джерела енергії та її використання» (ст. 91), який також написав проф. В. Іванис. Великий (декілька сот сторінок) курс «Товарознавства» декількох авторів — (проф. Л. Фролов — «Цукроварство й консервація овочів», доц. Зайцев — товщі, проф. В. Іванис — «Продукти неорганічної технології палива й металургії», ст. 138) в рр. 1933-34 також видав УТГІ. За кілька років видавництво лекцій стало такою звичайною річчю в УТГІ, що з цим особливого клопоту не було. Технологічно-хімічний відділ видав ще: «Радіотехніку» проф. Б. Лисянського, «Фотографію» В. Іваницького (молодшого), «Міловарство» інж. Л-ка та Б-ко-го.

Про студії в УТГІ курсантам видавалися відповідні свідоцтва. Хто ж із студентів склав усні істоти (кінцевий дипломний іспит складався усно перед комісією), діставав диплом і звання агроном, економіст чи технолог. Всі студенти УТГІ мали право носити відзнаку УТГІ, яку установив Сенат УГА.

За перші роки своєї діяльності УТГІ згуртував у себе науковий колектив, що складався понад 70 осіб. З того близько 50 професорів кол. УГА, а решта з інших українських вищих шкіл або фахівці-практики; було також і кілька молодих сил, що закінчили УГА.

Професори УГА працювали в УТГІ безплатно, решта діставала незначний гонорар; технічний персонал УТГІ так само оплачувався мізерно. По написанні курсів головна праця професури УТГІ полягала в листуванні з студентами, виправлянні їх помилок. Індивідуальне листування з студентами УТГІ провадилось інтенсивне — щороку висилалися тисячі листів. Самий тільки Економічно-кооперативний відділ за перші 4 роки одержав вісім з половиною тисяч листів. За перші два роки секретаріят вислав 4 287 листів та 6 799 пакунків-друків. Крім індивідуального листування, УТГІ мав зі своїми студентами й колективне листування, а то через свій «Журнал шкільного листування УТГІ», який виходив у рр. 1932/33, та його продовження «Вісті УТГІ» (пних у 1934 р. була надрукована й стаття проф. В. Іваниса

про «Рідке паливо на території розселення українського народу»). В цих виданнях містилися статті на технічні, господарські, культурно-національні та інші теми, а також і багато хроніки з життя УТГІ, бібліографія, студентська сторінка тощо. «Вісті УТГІ» розсилалися безплатно всім студентам. Душею цього журналу були лект. Е. Денисенко і В. Саницький. Видавництво було дуже важливим чинником УТГІ. Майже всі курси Інституту складалися наново його професорами й видавалися засобами УТГІ. За перші п'ять років УТГІ випустив 1047 аркушів своїх видань. На 1-е жовтня 1941 року надруковано 1 400 друк. аркушів 4°. Видавнича діяльність Інституту забирала найбільше його коштів, хоч авторські гонорари за курси майже й не платилися. Значні кошти УТГІ витратив також на фундацію власної бібліотеки, для якої придбано до 5,000 томів за 75,000 чеських корон. Із своїми виданнями УТГІ брав участь в книжковій виставці Товариства «Просвіта» в Коломиї 1934 р. й на виставці в Перемишлі 1935 р. На обох цих виставках видання УТГІ були відзначені дипломами.

УТГІ утримувався виключно на українські кошти. Він не був ні комерційним підприємством, ні благодійною установою. За право навчання УТГІ брав із студентів малу плату. Крім цих шкільних вplat, фінанси УТГІ складалися з продажу власних видань, дотацій Товариства Прихильників УГА й різних пожертв та прибутків.

Головний прибуток УТГІ становили дотації ТПУГА, які вже в першому році становили 62% цілого бюджету УТГІ. Якби не було ТПУГА, то сама б ідея УТГІ не здійснилася. Товариство прихильників УГА не могло фінансувати цілу УГА, але воно зобов'язалося покривати дефіцит УТГІ. У цій справі між УГА та УТГІ була укладена відповідна умова: тільки після цієї умови Міністерство Хліборобства погодилося на заснування УТГІ та затвердити його статут. Лише завдяки тому, що ТПУГА забезпечило функціонування в фінансовому відношенні, УТГІ й міг розпочати працю навіть у часи тяжкої господарської кризи. Допомогу для УТГІ подали й деякі крайові установи — найбільше «Сільський Господар» та інші, з якими УТГІ був у близькій співпраці. Але загалом більшість коштів на УТГІ (біля 80%) дала українська еміграція, хоч більшість студентів його (до 80%) складали студенти з Краю. Західня Україна користалася для навчання своєї молоді з ідейної, матеріально дуже бідної еміграції. Край фактично паразитував за рахунок еміграції.

Історія заснування й праці УТГІ свідчить про надзвичайну ідейність і велику жертвовність старої політичної еміграції. Свої матеріальні життєві потреби ця еміграція мог-

ла б задовольняти краще, одержуючи допомогу від уряду і працюючи в різних галузях з відповідною оплатою, як то й зробили деякі інші українські установи. Подєбрадська ж інтелігенція вибрала надзвичайно тяжке завдання — працювати безплатно, а персонал технічний — за мізерну платню творити оті цінності, всіляку літературу для свого народу, підносячи його духово. Діяльність подєбрадської інтелігенції також показала, що ці люди мали не абиякий організаційний хист. Слід пам'ятати, що писати курси для зовсім невідомих студентів, з особливим підходом до них, складати оті запитання — це не таке просте завдання. А як мусив зіграно й віддано працювати технічний персонал, стежити за розсиланням безліч листів і нагадувати професурі, щоб не забула прочитати й виправити тому чи тому студентові. А систематичне висилання лекцій та інших друків з перевіркою, щоб не вислати тому, який не заплатив? Треба брати до уваги ще й те, що інститут у спокійних умовах діяв лише 7 років, а в дальші 7 років була військова пора з певним поштовим зв'язком і відпаданням цілих держав поза Чехією (навіть Словаччина й Закарпаття та Судети опинилися поза межами засягу УТГІ, не говорячи вже про Францію й Канаду). Крім того, з оголошенням Чехії проєктором Німеччини змінилася вища адміністрація і до неї треба було пристосовуватися. Але й це перетривав УТГІ.

* * *

З організацією УТГІ припинилася праця в деканаті. Через безгрошів'я сумно стало в лабораторії і довелося переключатися на працю в економічній ділянці. Крім писання підручникового матеріалу для УТГІ, В. М., на прохання д-ра Є. Храпливого, написав до львівського «Українського Агрономічного Вісника» (почав виходити у 1934 р.) велику статтю: «Сучасний стан сільського господарства на великій Україні та Кавказі» (1934 р.). Для III-го Українського Статистичного Річника, який виходив спочатку під редакцією Лукасевича в Варшаві, написав статтю на тему: «Промисловість на Українській етнографічній території». На цю тему писав в 3-х річниках. По-англійському написав більшу статтю з багатьма таблицями й етнографічною мапою країни під назвою: «The present agricultural situation in Russia and prospect for intensification» яка була надрукована в канадійському фаховому журналі і за яку мав неприємність з польською кураторією у Львові (дивись далі). Статтю «Олійна промисловість в СССР» опублікував у Віснику Чехо-Словацької Академії Хліборобства в Празі (1935 р.). Статтю про «Промисловість добування нафти на Сході Європи» надруковано в «Технічних Вістях» у Львові в

1936 р. Статтю про «Українську металургію» надрукував в «Українському Віснику» в 1936 р. у Львові. На згадувану вже тему — «Донбас та Урал-Кузбас в часи першої і другої п'ятилітки», про що зробив доповіді в Науковій Асоціації, надруковано в Збірнику «Сучасні проблеми економіки України» видань Українського Наукового Інституту у Варшаві в 1936 р. Три статті — «Розвиток і упадок чорної металургії на Сході Європи», «Чорна металургія на Сході Європи і її відбудова по війні» та «Чорна металургія на Сході Європи в часі її відбудови» — надруковані в «Кооперативній Республіці» в 1936 р. у Львові. Стаття по-німецькому на тему: «Стан нафтової промисловости в ССРСР» надрукована в німецькому журналі «Петролеум» в 1936 р. У цих же роках написав монографію: «Промисловість України і Північного Кавказу» (152 стор.), яку видав «Український Науковий Інститут у Варшаві» в 1937 р. «Виріб і споживання угноєнь в ССРСР» по-чеському передав до Вісника Чехо-Словацької Академії хліборобства в Празі, де стаття була надрукована в р. 1937.

* * *

Очевидно й інші професори Академії працювали й писали на різні теми, але про всіх їх В. М. не має матеріялів. Лише про інженерний факультет і то про головніші праці може згадати. Проф. Л. Фролов написав фундаментальний курс «Цукроварство», «Цукроварська аналіза», «Технологія води»; проф. М. П. Вікул видав «Кількісна аналіза», переклав із студентом Л. Мосендзом «Неорганічну хемію проф. Форманека» і зо 2 роки працював над «Кобальто-нітритами»; Академік І. Горбачевський видав великий курс «Органічна хемія»; проф. С. Комарецький видав курс «Якісної аналізи», який в ССРСР перевидали під його прізвищем, не зазначаючи, що те написав емігрант; доц. М. Зайцев написав «Конспект технології туків»; проф. Б. Лисянський видав солідні курси: «Технічна Фізика», «Електротехніка» й «Радіотехніка»; доц. А. М. Коваленко видав курси: «Аналітична геометрія», «Теоретична механіка»; проф. Грабина видав курс на 1000 стор. — «Геодезія»; проф. О. В. Вілінський видав курси: «Нарисна геометрія» і «Парові котли»; проф. І. Шовгенов почав писати з 1901 р. ще — російською мовою, як «Выправительные работы на II группе перекаатов р. Волги» в р. 1901, «Наблюдение над ручьем, влекущим наносы» в 1901 р. А в Подєбрадах він видав: «Аналітичну геометрію на площі», «Гідравліку, ч. ІХ Гідростатику», «Водне господарство на Україні», «Гідрологія», «Курс гідротехніки, ч. 1», «Сільсько-господарська гідротехніка», «Гідравліка, ч. II, Гідромеханіка», «Гідравліка підземних вод», «Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні», «Енер-

гетичні ресурси на українських землях в Європі», «Організація водного господарства в УССР», «Організація комунікації в Україні», «Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну» «Схема організації водного господарства в Україні», «Меліоративний 50-літній плян в Італії та його здійснення (висушення Понтійських багн під Римом)» і багато статей польською мовою; доц. Сокович надрукував курс «Меліорація»; доц. Романовський видав курс «Диференціального рахування»; проф. С. Тимошенко написав курс «Будівельні матеріали» і дав багато проектів на будову церков і різних поважніших інших будинків. Крім цих основних праць професорів Інженерного факультету, більшість їх писали статті й наукові розвідки чужими мовами, про які В. М. міг лише випадково довідатися. Більшість професури брала активну участь в Українських Наукових з'їздах, виступаючи з доповідями. Про праці професури з інших факультетів, як згадано на початку, В. М. поінформований мало і через це утримується перелічувати їх. Загально можна сказати, що й на тих факультетах з усіх основних дисциплін були написані й видані високошкільні курси, монографії й різними мовами багато статей.

* * *

З припиненням праці в лабораторії (на неї більше не відпускали кредитів) треба було переключатися на іншу форму роботи, яка була можлива при користуванні з більшої бібліотеки, якою був кабінет проф. Прокоповича, заснований у Празі спеціально для дослідження процесів, що відбувалися в ССР. Цей кабінет мав фонди і випускав усю найповажнішу літературу, що видавалася в ССР.

Так у 1933 р. В. М. з родиною переїхав до Праги, де міг дозволити собі жити в «єднотлівим биті» (одна кімната з плитою в ній і купеллю та туалетом). Хлопець бігав спочатку до доброї чеської школи, учився грати на скрипці і був серед кращих учнів. Сам він часто говорив: «Без праце, не есеця колачі»... Після початкової школи його приділено до англійської гімназії, де він скоро опанував англійську і німецьку мови. Однак скінчити цю школу не пощастило, бо з проголошенням німецького протекторату її закрили. Учням дозволено перейти до німецьких або чеських гімназій. Євген (син) був якось уражений німецькою брутальністю і через це не захотів закінчувати німецьку гімназію і перейшов до чеської. Університет також закінчив чеський. Варте згадки також навчання релігії в Чехо-Словаччині. Президент Т. Г. Масарик, як філософ, спочатку допустив цілковиту свободу релігії в державі, включно до «без визнання», цебто атеїзму. Однак оте «без визнання» значно поширилось, бо багато людей ставали атеїстами через ску-

пість, щоб не платити на церкву. Безвизнанство ж скоро відбилось і на моралі народу, який почав опускатися, особливо на сексуальному ґрунті. Тоді було заведено навчання релігії по середніх школах. (Євген) вступив до школи уже в останню добу. Конфесій в Чехо-Словащині багато: гусити, католики, різні протестанти, юдаїзм, православ'є й інше. З усіх цих головніших визнань учнів зводили до однієї школи і вчив їх духівник цієї релігії. Євген учився в групі яких 10 школярів і школярок. Учив їх педагог з теологічною освітою, але не священик. Спочатку він зацікавив Євгена, а коли почав повторювати те саме, то хлопець охолов і відвідував ці години раз на тиждень і то неохоче.

* * *

У Празі жило багато приятелів В. М-ча, але вони були дуже розкидані по місті і їх частіше зустрічав на засіданнях професорських Рад в Подебрадах, або в Науковій Асоціації чи в Кабінеті Прокоповича, куди частенько заходив проф. К. А. Мацієвич, В. В. Садовський. До них час-від-часу заходив В. М. і на мешкання. До Праги ж переїхав учити дітсй і проф. М. Грабіна, але з ним більше були формальні відносини. Добросердні відносини були з д-м Юрком Добриловським, його колегою д-ром хірургом Наливайком, проф. Б. Матюшенком. У Празі мешкав з дружиною і двома доньками, Алою й Валею, проф. Б. М. Лисянський, який нудився й часто скаржився на серце. Коли ж Ала блискуче закінчила Художню Академію і вмерла на сухоти, то Борис Миколайович почав зовсім підупадати. Жив уже в Празі й І. П. Мазепа з дружиною та двома доньками, Б. М. Мартос з дружиною, І. М. Кабачків, М. А. Славінський.

Частіше зустрічався В. М. з проф. М. П. Вікулом, який якось несподівано згас. Подебрадчани, що перекочували до Праги раз на місяць мусили їздити до Подебрад отримувати платню. Щоб заощадити видатки на дорогу й час, дехто передавав поквитування колезі, який мусив їхати до Подебрад і привозив його платню. В. М. частіше відвідував Подебради у зв'язку з виданням курсів і з адміністративних обов'язків. Одного дня Микола Павлович Вікул просив В. М-ча зайти до нього і взяти поквитування, щоб привезти з Подебрад платню. Коло 8 години ранку В. М. зайшов до М. П-ча і застав його в ліжку скорченим від болю. Зайшов д-р Б. П. Матюшенко (мешкав у 5 хвил. ходу). Негайно викликав амбулянс і відвіз недужого до шпиталю. де моментально без наркозу його оперували. Було вже пізно: сліпий відросток лопнув — і гній вилився. На другий день, не прийшовши до свідомости, М. П. упокоївся. Так примха долі вирвала з живих ще молодого (трохи старше 40 літ) талановитого українця-хеміка. Похорон його

відбувся на Ольшанському цвинтарі і був одним з найтяжчих для В. М-ча. Була на тих похоронах купка людей, сіяв дрібний дощ. Через рік йому поставили дубового хреста за проєктом проф. В. Січинського. Осиротив він дружину й дуже люблену ним доню Оксану, абсолювентку англійської гімназії.

* * *

Справи Кубанські жевріли, поволі затухаючи. У Польщі представником Кубуряду був його член д-р В. Ледомський, який за секретаря собі при потребі брав П. І. Білінського, але після повного вичерпання засобів доктор був змушений прийняти польське підданство (він походив по батьковій лінії від польського повстанця). Працював він спершу лікарем при війську, а згодом одержав посаду в невеликому шпиталі — і працював хірургом в м. Сьроді на Познанщині, а згодом перейшов на приватну практику. Він при першій нагоді приїхав до Подєбрад і склав звіт. Член уряду П. М. Сулягицький мешкав в Варшаві, важко хоріючи на печінку, ця хвороба закінчилася передчасною смертю в 1934 році. Він у Варшаві заступав Кубанський Край у «Прометей», раз на рік доїжджаючи до Подєбрад. По його смерті представником Кубанщини в «Прометей» став П. І. Білінський, але й він скоро був змушений переїхати на працю до Луцька (Волинь), рідко доїжджаючи до Варшави. Чл. уряду В. І. Івасюк був лектором і скарбником в Академії, але теж несподівано в нього виявився рак жовчного пухиря. Перезвезли його до празького шпиталю, де пробували лікувати радієм, та ці муки скоро припинила невблагана смерть.

Студенти-кубанці, кінчаючи Академію чи чеські вищі школи, розпорошувалися по всіх усюдах. Найбільше їх можна було спіткати в Чехо-Словаччині й Польщі, але поодинокі з них осідали й у Франції, Бельгії, США, Канаді, Аргентині, Парагваї, Бразилії, Югославії й інших країнах. З наддніпрянцями, як під час навчання, так і по закінченні вищих шкіл вони приятелювали і товаришували нормально. Обидві ці групи здебільшого середню освіту набули в російських гімназіях чи інших школах. Українську літературну мову вони вивчали вже у вищих школах. У розмовах цих студентів часом виривалися русизми — хороше, конечно і т. інш. Але як наддніпрянці, так і кубанці пропускали це мимо вух, без найменшого зуду. Обидві ці групи добре бачили, що в Академії їх вчили переважно професори з Наддніпрянщини й Кубанщини, а з Західної України в професорському складі було 2-3 особи. Через це наддніпрянці й кубанці вважали, що студенти західних земель мусять на них рівнятися, а не навпаки. Поняття національної свідомості у них було нормальне своє, ніяких гіпернаціоналізмів

вони не проявляли. ОУН вони приймали спокійно, як забавку ще незрівноважених молодиків.

Студенти походженням з західних земель пнулися зі своїм «братерством, соборністю», всіх пробували вчити, не виключаючи й професорів. Лише себе вважали українцями на 100%. Коли хтось з кубанців чи наддніпрянців скаже «хорошо» чи «конешно», то західняки плямували його «москалем». Самі ж залюбки користувалися такими «українськими» виразами, як: квестія, кобіта, клеч, огер, вспаняло, сидзеня, прошу пана, дай Боже щістя й под. Оте глузування українців західнього походження відштовхувало від них і кубанців і багато наддніпрянців. Через це Спілка інженерів емігрантів у Польщі не змогла єднатися з Технічним Т-вом у Львові, федерація українських інженерів зійшла нанівець при народженні і т. д. Зарозумілість українців із західних земель шкодила й шкодить пропагованій ними ж соборності.

При такій утраті кубанських патріотів і розбраті взагалі серед кубанців стало неможливо видавати журнальчик «Кубанський Край» і популярні книжечки. Зв'язок утримувався лише листуванням та заїздами окремих осіб (д-р В. Ледомський щоліта заїздив до Подєбрад). З Югославії писали члени Ради Д-ль, П. І. Курганський, Г-ко, досить часто — до самогубства — ген. Болховітінов, ген. П. І. Кокунько. В Болгарії кубанці почували себе вільніше, пристосовуючись до місцевих обставин. Натомість в Югославії далі панував військовий режим: козаки були на роботах більших підрядів, наприклад, на будові доріг, рахуючись в полках і відраховуючи з заробітку певний відсоток на утримання командного складу. Збанкрутувавши в Парижі, ген. А. Ш-о повернувся до Югославії й також присмоктався на утримання козаків. Козаки у Франції й за океаном почували себе вільніше. Відважніші й спритніші козаки спочатку творили групи, як кубанський хор, їздили, джигіти, що виступали в різних державах і поза Югославією — в Чехо-Словаччині, Франції, Англії, США й Південній Америці. Однак ці організації довше існувати не могли й розпадалися. Ген. Павличенко чи не найдовше «джигітував» по Південній Америці.

* * *

Перебуваючи в Чехо-Словаччині, В. М. найближчий зв'язок підтримував з інж. В. О. Н-ком, про якого була згадка раніше. Він працював один час в кооперативі, потім в міністерстві Торгівлі й промисловости. Він відносився сердечно і завжди був готовий допомогти. У нього бували кол. господар М. Е. Парамонов, як переказував В. О., говорив про всяку-всячину по-приятельськи. Другий же «з підходцем». Де-

нікін нагадав В. Очеві, що йому добре жилося в Росії, хоч той перебував лише на Дону й Кубанщині, та що відроджена Росія ще приязніше поставиться до чехів, що так шляхетно поставилися до змучених страдників – російських емігрантів. Говорив генерал тоном покровителя, від якого залежить повернення до отієї батьківщини. На це добродушний В. О. відповів, що він не думає, щоб за цього покоління прийшли в Росії такі зміни, при яких Антон Іванович (Денікін) і він могли б бути потрібними ще Росії. Генерал же просив не бути аж таким песимістом, Європа довго не витримає.

Варте окремої згадки зречення президента Т. Г. Масарика. Доживаючи дев'ятий десяток, він відчув занепад свого здоров'я. В наступники він готував свого учня Едварда Бенеша, майже незмінного міністра закордонних справ по створенні Чехо-Словацької республіки. Це був лише виконавець Масарикових плянів, але сам був хоровитий і безкритичний русофіл, яким Масарик не був. Серед чеського громадянства і парламентарних кіл міністер Е. Бенеш не користувався великою популярністю. Коли постало питання кандидата в президенти, то крім Е. Бенеша почали називати й інші кандидатури. Росіяни дуже захвилювалися, бо ж Е. Бенеш задовольняв усілякі домагання російської еміграції. Однак всю справу розв'язав сам президент Масарик, що був хворий і загрозив парламентові, що якщо ставитимуть інших кандидатів, то він, хоч і недужий, приїде сам на виборче засідання. Шануючи свого «ослободителя» (так чеський народ називав Т. Масарика і ще за життя в багатьох містах поставив йому пам'ятник), парламент обрав президентом д-ра Е. Бенеша, який усі надії рятунку Чехо-Словацької республіки поклав на ССРСР. Сталін же, зговорився з Гітлером і визнав його протекторат над Чехією, відірвання від неї Судетів, Словаччини й Закарпаття. І після цього цей гореполітик далі підлабузнювався до Сталіна.

31. Український Рільничий Ліцей (з українською мовою навчання).

Під час перебування на Конгресі Українських Інженерів у Львові В. М-ча інформував інж. Є. Храпливий, що у Польщі, у зв'язку з широкозакроеною реформою шкільництва, західні українці сподіваються мати спеціальну трирічну фахову рільничу школу з українською викладавкою мовою і з назвою ліцею. До неї мали приймати учнів з закінченою нового типу чотирирічною гімназією. У ліцеї мали викладатись загальноосвітні предмети в обсязі старих гімназій з додачею фахових дисциплін: с-г хемією, такою ж техноло-

гією, з відбуванням і практичних вправ з різних галузей польового господарства, молочарства тощо. Є. Храпливий казав, що це буде новий тип школи, яку треба буде від початку організувати по можливості раціонально, для чого в них (галичан) підготовлених фахівців нема. Храпливий і просив, що як тільки їм удасться отримати такий дозвіл, то запросять приїхати з Подєбрад й зайнятися цим ділом. Ніби при цій комбінації можна буде перетворити ліцей на вищу с.-г. школу.

Ректор Б. Іваницький, довідавшись про такий намір в Галичині, поїхав до Варшави і допоміг через уенерівські кола добитись дозволу на організацію такого рільничого ліцею. А водночас, звичайно, улаштував і себе учителем цього ліцею, з оплатою по VI групі, цебто цілком достатньою для утримання його родини. До ліцею проф. Б. Іваницький переїхав у 1935 р., коли й почалося в ньому навчання при наявності чотирьох учнів.

Д-р Є. Храпливий написав В. М-чеві, щоб прислав свою заяву до Кураторії у Львові, бо в ліцеї ще далеко не всі місця заповнені. Зразок такої заяви польською мовою Храпливий прислав, і В. М-вич її переписав і вислав. Після цього минув рік, а відповіді не було. В. М. закінчив саме другу монографію й вислав до Наукового Інституту у Варшаві. Вислав і вже згадувану статтю по-англійському до проф. Павличенка в Канаді. Закінчив чотири мапи з інженерами Антиповим та Добровольським і вислали за призначенням.

Коли це з датою 5 серпня 1936 року від Кураторії Львівської Шкільної Округи до В. М. надійшов лист, що його хотіли б zatrudнити в Державнім Рільничім ліцеї з «руською» мовою навчання в Черниці з 1 вересня 1936 р. по 30 червня 1937 р. з повним навантаженням годин і з платнею по VIII групі. Ставилась вимога — до 1 вересня прибути до Ліцею й з директором Ліцею підписати умову, як контрактному учителеві на один рік. Це запрошення трохи здивувало В. М-ча, бо він ту справу уже вважав за неактуальною. Умова була лише на один рік і з платнею по VIII групі, тоді як проф. Б. Іваницький мав VI групу. Розміру тієї платні В. М. ще не знав, але догадувався, що вона буде невелика. В чеській міністерстві платили трохи менше, але тут було життя разом з родиною, яку забирати до Польщі не міг, бо не хотів відривати сина від англійської гімназії і взагалі при контракті лише на 1 рік не варто було зриватися з Чехії, де були можливості працювати в бібліотеці і заробляти статтями.

Повідомлення Кураторії директор Ліцею д-р М. Холев-

чук надіслав з листом, датованим 17 серпня 1936 р. В ньому директор, між іншим, повідомляв:

...«Мусите бути приготовані, що з якийсь місяць мусите почекати на асигнування платні. Добре було б, щоб Ви прибули на день два перед 1. IX. ц. р., щоб якнайскорше повідомити, що Ви обняли обов'язок, для скоршого поладження формальностей.

»Вам прийдеться вчити цього року хемії неорг., орган., фізики і математики. Прохаю Вас дуже зібрати собі потрібний матеріал. Вам це легше буде, бо у нас з цього ділу майже нічого немає. Добре було б зібрати підручники, які уживають в середніх хліб. школах в Ч.С.Р. Я на днях перешлю Вам програм навчання тих предметів, щоб Вам легше було орієнтуватися... дуже було б побажаним, щоби Ви скомплікували собі потрібний матеріал, бо тут маємо труднощі. Школа нова — підручників немає і треба збирати з різних підручників. Подумайте над примітивним уладженням хем. лабораторії, бо ми теж нічого не маємо. Я не міг і не хотів організовувати лабораторію, поки не прийде професор, який буде вчити хемії. Можливо, що у Вас є до цього потрібні матеріали, якщо ні, то зберіть ще в Празі. Ходить про це, щоб можна було деякі речі виконати у власному заряді, напр., дистиляційний апарат і т. п. необхідні апарати, які є доволі дорогі (і грошей не маємо), а які можна би виготовити в бляхи при допомозі наших ремісників.

Будьте приготовані, що тут не має нічого! І грошей багато на це не буде, тому треба розраховувати на примітивне мінімум, щоб як-так виконати програму. Що до цієї справи можете зі собою привести, буде великим облекшенням праці.

Тепер ще про Ваші персональні справи.

Ви дістали VIII ступень, це є 200 зол. місячно **нетто**. З тим мусите влаштуватися.

Зачуваю, що маєте намір залишити ще дружину в Празі, це ускладнює справу, бо немає чим ділитися, але в крайній мірі на цей переходовий час муситься якось влаштувати.

Ви моглибися самим влаштувати так, що харчувалися б в інтернаті (я і більшість персоналу харчуються в інтернаті) як що не вибагливі, то за 30 зол. місячно, до цього помешкання біля 15 зол. скажім з опалом в зимі 20-25 зол., це було б 50-55 зол., інші видатки залежно від особистих вимог.

Пропиш мені відвратно написати, чи Ви будете самі, чи з дружиною, щоби я підготував Вам в селі можливе помешкання, бо в ліцеї приміщення ще не має. Та це не є нещастям, бо в селі дістанете дешевше, як ми платимо, які мешкаємо в приміщеннях шкільних.

Все ще обговоримо вже на місці.

Вичікуватиму від Вас вістки згідно Вашого приїзду остаю...»

(Зміст і ортографія за оригіналом). Листа цього одержав 20 серпня. За 11 днів треба було здати керування відділом УТГІ, придбати книжки і виїхати так, щоб прибути до Черниці не пізніше 30 серпня, це фактично зменшувало до яких 8 днів на всю цю роботу. А головне ж безпросвітні перспективи, які описав сам директор Ліцею. В. М. хотів був відмовитись від такої пропозиції.

Та того ж дня з Відня (відбувався уєнерівський закритий з'їзд) повернувся проф. К. А. Мацієвич. Він повідомив В. М., що А. М. Ливицький і ще дехто дуже просили, щоб В. М. не відмовлявся від переїзду до Черниці, що платню

збільшати, про де подбає проф. Р. С. Смаль-Стоцький. З Ліцею треба спробувати утворити вищу школу, а через те ні в якому разі не слід відмовлятися. В. М-ча дивувало, що проф. Б. Іваницький також був у Відні й не заїхав до Праги, щоб розповісти про обставини в Черниці. Після довгої розмови з Мацієвичем і К. Безкровним В. М. таки погодився їхати. В Подєбрадах побував і передав всі справи хеміко-технологічного відділу, давши обіцянку, що листування з своїх дисциплін продовжуватиме і в Польщі. Директорові ж Ліцею того дня відповів, коли приїде і що приїде без родини. Побував у керівника бібліотеки Хлібороб. Академії д-ра Бошчика, який дав усі підручники, що їх В. М. вважав за потрібні. У Польському консуляті без затримки й безплатно поставили візу.

28 серпня 1936 р. В. М., супроводжуваний сином і дружиною, поїхав на вокзал, звідки з сумом помандрував знову в мало відоме. Мав сидяче місце у вагоні, не надто переповненому, їхав з відчуттям пригнічення — «втративши синицю й без перспективи вхопити журавля». На кордоні перевірка у вагоні. Доводилось побоюватись, щоб не намацали булави, бо з нею, як побачать, цілий клопіт: розпитують, вимагають ще посвідчення політичного і т. д. До Львова допхався пополудні, а далі треба було пересісти на місцевий потяг до ст. Пісочної, останньої перед Стриєм. На Пісочну прибув у вечорі 29 серпня. Там уже стояла на високих колесах незграбна бричка і були інж. Б. Іваницький з незнайомим молодиком. Коли сіли, двоє добрих коней зразу бадьоро рушили. Проїхали село Пісочне, гарну липову алею повз католицький костелик і на початку с. Черниці вїхали в браму мастку Ліцею.

Тут зустрівся з директором Ліцею ветиринаром д-ром М. Холєвчуком і проф. Б. Іваницьким та його дружиною Надією Олександрівною. Куфри внесли до кімнатки. Після короткої розмови з директором Іваницькі запросили до себе на вечерю. Почалися розпитування про Подєбради й Прагу, про знайомих. Прогомоніли за північ, не оминаючи й життєвих питань, як, де краще й дешевше мешкати й харчуватися. В. М. поінформував, що директор йому написав, що з виплатою утримання можуть на якийсь місяць запізнитися, а в нього (у В. М.) в кишені лише 10 злотих. Всі побідкалися і запропонували жити в гостинному покої за злотий на добу, але можна й наборг, а харчуватись в їдальні також наборг. Пізенько зайшов до кімнати, ліг на ліжко й не міг довго заснути, міркуючи, як його жити на такому хуторі і де знайти приміщення на селі, бо ж директор в листі обіцяв знайти приміщення, а при зустрічі не згадав про це.

На другий день прокинувся о 5-й рано, знайшов воду до вмивання, причепурився й вийшов оглядати ліцей і господарство. Клясні кімнати були в досить просторому будинку, в якому жили колись поміщики. До будинку прилягав дуже добре утримуваний англійського типу парк з різноманітними породами дерев. До головного будинку фронтоном стояв менший будинок, в якому жив завідувач господарства інж. Євген Брилинський з дружиною і п-во Ішаницькі. Через вулицю була стайня і до неї прилягала оборя, а ззаду стояла височенька водяна вежка, яка постачала водопроводами до всіх будинків і до корита для коней і худоби воду. Був також кілька гектаровий сад і простора стодола, в якій стояла молотарка, трактор, плуги, борони, вози й інше знаряддя, а більша частина заповнена конюшиною. За цими забудовами, по-господарському огороженими, було 120 га поля й трохи лісу. Вподовж поле перетиналося широкою дорогою, з обох боків обсадженою берізками. Частина поля була під пасовиськами, а на решті росла картопля, пшениця, буряки (кормові), конюшина, овес, свиріпа тощо. У стайні В. М. побачив з півтора десятка майже самих легких коней. В оборі було понад 40 корів різної породи (голівне голендерки), окремо стояв величезний породистий бугай, а далі в окремо загородженому хліві були йоркширські свині.

В оборі В. М. застав доїння корів. При вазі тут же стояв літній жид, що важив удій молока з кожної корови. Молоко потім зливалось до поцинованих коновок. В. М. підійшов до жида й познайомився. Це був завідувач обори, який у цьому маєтку працює декілька десятків років, на цьому ж місці працював його батько й дід. Цей Вейнгартен говорив місцевою українською мовою, знав ціле село і вважався дуже порядним своїм чоловіком. Коли В. М. запитав його, де б знайти помешкання, то він зразу назвав декілька прізвищ селян, хати яких були далі, а потім зазначив, що і в нього є вільна кімната. Коли закінчилось доїння, і всі коновки поставили на плятформу воза, а кучер повіз їх до молочарні, Вейнгартен повів В. М. показувати кімнати. Але всі вони були бруднуваті й превбого мебльовані. У нього (Вейнгартена) перед хатою — городчик, ловний прегарних квітів — найрізнокольорових далій чи жоржин. Вікно виходило на цей городчик. Домик був критий дахівкою, чепурненький, а в кімнаті, на диво, дубові і горохові з точеними ніжками меблі, підлога фарбована чистою зразкова. В. М. не витримав і запитав, звідки у нього такі меблі. Відповідь була, що цей маєток був колись удвічі більший і належав якомусь графові, який за порядну службу подарував йому (Вейнгартенові) кусень землі, побудував оту катину і

умеблював своїм коштом (включно з письмовим столом). Кращого мешкання, безумовно, знайти тут не можна. Домовилися за 12 злот. місячно зі сніданком і вечерею, але дружина Вейнгартена заявила, що за гас треба платити окремо; вона його буде купувати сама і даватиме рахунки кожного місяця. Ці рахунки ніколи не перевищували півтора злотих на місяць. В. М. згодився, але як бути з платнею, коли вона може прийти аж через місяць? На це Вейнгартен сказав: «Можете й через три місяці заплатити». . . Звичайно, В. М. пропозицією Вейнгартена не покористувався, бо платню йому кураторія ні одним днем не спізнилася прислати і він 12 зт. заплатив точно.

Куфри В. М-ча Вайнгартен розпорядився перенести до 9 год. ранку 30 серпня, так що гостинною кімнатою покористувався лише одну ніч і один злотий йому адміністрація Ліцею подарувала. Біля 9 год. ранку 30. серпня 1936 р. В. М. підписав контракт з директором Ліцею. На пропозицію директора мешкати в гостинному покої і не поспішати з шуканням кімнати в селі В. М. відповів, що вже знайшов кімнату і переніс до неї речі, звільнивши ліцейне поміщення. А як додав, що найняв кімнату у Вейнгартена, то директор сказав, що то дуже порядна, хоч і жидівська, родина. Однак цим кроком і то таким скорим директор не «захопився».

Полагодивши формальні справи і почувши, що регулярне навчання почнеться за тиждень, бо деякі учні не приїхали з практики на маєтках, В. М. пішов розглядати далі маєток. Ідучи алеєю поміж берізками, зліва побачив на одній з ділянок, загороджених кільчастим дротом, купанку корів і ялівок. Дві поруч ділянки з такою загорожою були закриті, на яких трава підросла. Трохи далі невеличкий гай, що його здаля В. М. прийняв за ліс, якого цей маєток не мав. Праворуч у копицях не вся зведена коношина, а за нею зеленіла вже озимина. Вздовж маєтку тихо пливла річечка Черничка, півтора-два метри завширшки, а в деяких місцях з ніби роздутими ковтюбками. За гайком побачив чотири елегантних сарни, які, не поспішаючи, пострибали й сховалися в сусідньому ліску, що не належав до маєтку ліцею. Кінцем березової алеї замикалася шкільна власність. Далі йшли мочарі, що їх при купівлі цього об'єкту придбали собі директор ліцею й д-р Є. Храпливий. Оглянувши ліс, В. М. почав поволі повертатися до дому. В алеї зустрів вродливу пані з двома добре вгодованими невеликими псами. В. М. представився. Вона була донькою артистки Борисоглібської, з кол. театру Садовського, сама артистка з театру Загарова, за першим шлюбом одружена з доц. Є. М. Голицинським, а тепер Олена Гнатівна Брилин-

ська, дружина інж. Є. Брилинського, викладача і господаря ліцейного маєтку. Все це вона одним духом переказала В. М-чеві, про приїзд якого вона вже була інформована. В добру погоду вона завжди з псами прогулювалась по алеї. Поза увагою В. М. не лишилося надзвичайно розмальоване обличчя її, так ніби загриміроване до сцени. З цією пані ще трохи пройшовся, разом повернувши до ліцею, де зустріли інж. Брилинського, який знав В. М. Зайшли разом до Брилинських, напилися чаю, що його інженер через хворобу шлунка пив цілий день.

Пообідавши в інтернаті і забравши відбиті циклостилєм всі програми ліцею, В. М. повернувся до своєї кімнати. Почав перечитувати дуже верхоглядно складені програми. До курсу математики, наприклад, входив солідний відділ диференціального й інтегрального числення, у фізиці був цілий відділ рухів внутрішнього згоряння зусіма марками самоходів, що вживаються в Польщі, а найбільша саламаха була в програмі з хемії, яка складалася з неорганічної, органічної (з розділом нафтенів) і аналітичної із вправами й визначенням азоту, тобто і з кількісною аналізою. Годин же призначено мало. Перечитавши все докладніше, В. М. пішов на розмову з директором. Від нього почув, що хемія ще не рушена, а математика доведена лише до квадратових рівнянь, викладання ж фізики лише почато. Під лябораторію ще немає навіть кімнати і ні одної склянки, чи краплини якогось реагенту. Під лябораторію вони (адміністрація і кураторія) плянували кімнату, в якій мешкає проф. Б. Іваницький, а він не поспішає звільняти її. Директор при цьому почав просити В. М-ча, щоб той переговорив з проф. Б. Іваницьким і намовив його підшукати мешкання на селі, що він йому допоможе перевезтися. В. М. пообіцяв переказати плян дирекції, а давати пораду не буде. Коли ж зайшов до Іваницьких і розповів про намір директора, то почув велике обурення, бо йому (Іваницькому) обіцяно помешкання при ліцеї, а тепер хочуть вигнати на село, де вони боятимуться жити, бо там повно злодіїв. Дійшло до того, що Борис Юркович почав радити В. М-чеві викладати хемію без лябораторії. На це ніяк не можна було згодитися, бо само демонстрування певних явищ вимагало хемікаліїв, підогрівання тощо, чого у звичайній клясі не можна робити. Оце шукання приміщення для лябораторії трохи поспувало відносини між Іваницькими й В. М-чем. Так ніби останній особисто про себе тут дбав.

Одначе В. М. відразу замовив теслярові довгі столи з спеціальними шуфлядами. Для верха приготував стійку фарбу й сам пофарбував. Замовив великі шафи для хемікаліїв. За пару тижнів Іваницькі знайшли недорогу кварти-

рю й вибралися. В. М. декілька разів побував у Львові; відвідав проф. В. І. Сімовича, доц. К. Коберського, д-ра Є. Храпливого і розповів їм про умови праці в ліцеї і платню. Всі троє замовили статті для журналів, редакторами яких вони були, і це допомогло все утримання посилати родині до Праги, а самому перебиватися з хліба на воду платними статтями. Храпливий був оптимістом і радив так улаштуватися, щоб частіше приїздити до Львова, а не «пліснити» в Черниці. Для демонстрацій на викладах і якісної аналізи все куплено й доставлено зі Львова, включно з технічною вагою, а на аналітичну не стало кредиту. Взагалі ж Львів складами посуду, хемікалій і різних хемічних припаратів був у порівнянні з Прагою дуже вбогим. Транспортування було несамовито зле. Часто треба було їхати й забирати з собою куплене для лябораторії.

Взагалі ж і викладати предмети було важко: не було належного розміру дощок (таблиць), в лябораторії не було стільців для учнів, а головне програми так складені, що важко було порадити відповідну книжку. На першому прийомі було лише чотири учні, що мали ніби ще нормальну середню освіту, але лише Равлика можна було вважати підготованим, Яремович і Баранський були слабкіші, а 4-й якийсь хорий і фізично дефективний. Про хемію вони не чули і треба було учителеві писати самому, щоб було по чому їм готуватись. І В. М. на тонюсінькому папері писав на машині 5 примірників (чотири лишав учням, а один у себе). схемки креслив дуже простенькі. Математику, фізику, особливо аналітичну геометрію й тригонометрію було важко представляти крейдою на дошці. Отже перший випуск вийшов покалічений, крім Равлика, здібного й працювитого учня. Другий річник уже складався з одинадцяти учнів, які майже всі мали закінчену нормальну гімназію, а третій і найбільший річник уже наповнився переважно учнями з нового типу чотирирічної гімназії, до яких треба було пристосовуватися ще по-інакшому.

На початку учительський персонал ліцею складався з директора, д-ра ветиринарії Михайла Холевчука, агронома Брилинського, учит. Рачуня та Б. Іваницького й В. Іваниса. Директор М. Холевчук закінчив ветиринарний відділ в Берні (Чехо-Словаччина) і якийсь час у Львові працював у «Сільському Господарі», заступаючи д-ра Є. Храпливого. Це був чоловік полохливий, плохий, дбаючий про свій престиж, на який ніяк не міг спромогтися, бо не мав ні до чого ініціятиви й дуже боявся поляків, яким не насмілювався абсолютно ні в чому перечити. Він занадто багато уваги приділяв дрібницям. Коли він довідався, що В. М. пише лекції з хемії і дає текст учням, то з поважною міною звер-

пався до нього (В. Іваниса) з запитанням: «А чи вони (учні) хоч папір дають Вам?» В. М. здивовано відповів — «Ні». «Е, так ви від них вимагайте папір», — порадив директор. Другий випадок був такий. З Кураторії приїхав візитатор інж. Масюр (зі Львова), директор скерував його на лекцію в лябораторії (слід зазначити, що В. М. брав собі завжди ранні години під 8-ї ранку й ніколи не спізнився). Після півторагодинної лекції візитатор подякував В. М.-чеві й запитав, чому для учнів нема стільців, бо ж їм незручно нотувати стоячи? В. М. відповів, що то не його справа, а дирекція, мабуть, не має засобів купити стільці. По від'їзді візитатора директор, зустрівши В. М., висловив жаль, що той денунціював Масюру на нього. В. М. із здивованням переказав, як то вийшло, і запитав: «А що б ви сказали?» Директор щось помимом і пішов. Агроном Брилинський, як чоловік жінки зі сходу, намагався удавати з себе наддніпрянця, але насправді був типовим сином своєї вузчої батьківщини. Він якийсь час завідував нижчою агрономічною школою в Миловані і викидав себе компетентнішим за Холевчука керувати ліцеєм. Через це між ними завжди були якісь «конкурентні відносини». Він господарив у маєтку як кожний «жондця», без якого новаторства. Учителі Рачунів викладали мову, літературу й ще якісь гуманістичні дисципліни. Про нього чого говорили, що він урядовий інформатор, але доказів на це не було. Жив він з дружиною (вірменського роду) й донеку на селі проти ліцею і був якось ізольованим. Коли з ним В. М. розговорився про літературну українську мову, то почув, що йому (Рачуневі цебто) приписано триматися мови Паукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Це вперше В. М. почути про якусь окрему мову НТШ у Львові. Проф. Б. Іваницький, поселившись у селі Пісочнім, замкнувся в собі, відбував лекції і сидів дома. В. М. разом з учнями харчувався (власне, обідав) і пополудні відбував в певні дні лябораторні вправи, а також приправляв демонстративні покази для лекції й задачі для учнівських вправ. Ніколи до лябораторії приходив хтось із селян з порізами чи збитими виразками, щоб затамувати кров і дезинфікувати, бо ні в одному селі не було медичних пунктів, ні фелдшера, а лікар був аж у м. Розділ (6-7 км). Через такі обставини В. М. майже цілий день перебував в ліцеї. Зрештою це відповідало його характерові. З учнями В. М. зживався дуже швидко. Вони часто йому звирялися в своїх особистих справах.

Треба також згадати катехита ліцею о. Калинюка — постать до певної міри особливу. Він був з бородою («назорей»), але духовних предметів у нього не помічалось. Він обслуговував дві церкви в селах Пісочному й Черницях, до яких ходили учні під проводом одного чергового учителя.

До третього прийому учні в церкві стояли в вівтарі. Один час учні організували непоганий хор, який співав і в церкві, але згодом о. Калинюк чомусь перейшов на спів цілої церкви. Отець дуже любив полювати (для православних священників це заборонено). І на цьому ґрунті о. Калинюк наразився на неприсмність. Коли хотіли виорендувати ліцейське поле під полювання, то рада учителів ухвалила з морально-педагогічних мотивів не робити цього, щоб звірина бодай на цьому полі мала спокій. І сарни скоро призвичаїлись, що на ліцейському полі їх ніхто не чіпає. Цю постанову затвердила й кураторія у Львові. Але о. Калинюк, добре знаючи про це, потихеньку рішив поласувати сарниною. Він з кущів коло р. Чернички застрелив одну сарну у той момент, коли поліція переїздила жидачівським шосе через село. Два поліцейські кинулись на стріл і впізнали о. Калинюка, який кинувся тікати поза горбом до хати в Пісочному. Поліцаї знайшли вбиту сарну і пішли до отця, який признався, що то він стріляв, але в рогача (самця), яких дозволялося стріляти. Поки допитували отця, вбиту сарну забрали селяни. Поліція звернулася до суду і довела, що вбита була сарна, а не рогач. Але отець намовив двох селян, щоб вони «кривоприсягли», що вбито рогача, і що гріх він їм простить на сповіді. Коли поліцаї довели, що селяни свідомо говорять неправду, їх суддя покарав в'язницею, а о. Калинюк одержав епітемію. В. М. уперше тут почув отой термін «кривоприсяга», бо на східних землях присягали лише в дуже важливих справах і про фальшування присяги не доводилося чути. На східній Україні до Святої Присяги ніколи не доходило у зв'язку з убивством сарни, як і не міг той, що приносить святі безкровні Дари, убивати живе створіння. А один з покараних селян на сповідь і причастя дивився як на малозначуще явище.

* * *

Там же було й посвячення єпископом Будкою греко-католицької церкви в селі Черниці. Єпископ Будка з двома чи трьома священниками прибув до ліцею. Наступного дня єпископ відбув посвячення престолу й церкви. Робив це дуже театральнo, св. престол поливав оливою й вином, пояснюючи селянам, що то означає (у вівтарі були проф. Б. Іваницький і В. Іванис, як гості, і вони ж у першому ряді за духовенством трикратно обходили навколо церкви). Моментами єпископ проголощував латинські речення. Однак почуття побожності вся ця процедура не викликала ні в духовенства, ні у вірних. Це була більша розвага в одноманітному житті селян і ліцею. Перед обідом єпископ з жартом запитав В. М.-ча, як йому показалась їхня «гра». Той відповів, що було зле: дякони часто плутались, не знаючи де ста-

ти, голоси в них слабенькі, а головне — не викликало це почуття побожності. Під час їзди за повозом Владики їхало десятка два вершників (бандерія), більшість у національному вбранні — на селянських маленьких коненятах, здебільшого без сідел і якого-будь ладу. На Кубанщині таку процедуру б провела півсотня на добрих осідланих конях в лавках, вирівняних по шнурові. По закінченні трапези Владика любив розповідати «віци», щоправда, не особливо доточних.

Після святкування в Черниці Владика в супроводі бандерії, відіхав до містечка Миколаїв. На мосту через Дністер на ту бандерію напала якась частина польських військ, нібила цих молодиків і з декого позривали вавшавані сорочки. Владика тоді припинив візитівання, виїхав до Львова з метою скласти скаргу на таке безглузде, образливе і нічим не спровоковане поводження воеводи. Ця візитація не була закінчена і не чути було, щоб греко-католицька церква одержала якусь сатисфакцію. Розперезана адміністрація, керована немудрим урядом Польської держави, без потреби ображала частину населення з групи меншин, підтримуючи цим революційні настрої і протидержавну підпільну діяльність, що була почасти вислідом польського розбишацького парубоцтва. Безглуздість така перевершувала навіть поводження російської царської адміністрації.

* * *

Прождавши з пару місяців і не одержавши жадної листки від українських кіл у Варшаві, В. М. написав А. М. Лівницькому листа, переказуючи запевнення проф. К. Мацієвича, що матеріальна сторона відразу буде поладжена, і запитуючи, чи щось робиться у цій справі. А. М. через проф. Р. Смаль-Стоцького коротко відповів, що нічого вдіяти не може.

Про свій переїзд до Польщі В. М. повідомив і д-ра В. Г. Ледомського. Той прислав довгого листа, в якому запросив В. М. приїхати до нього погостювати на Різдвяні канікули, а водночас і долучив оплату дороги. Різдвяні свята тривали в ліцеї більше 2-х тижнів і В. М. вирішив таки побувати у приятеля і більше його пізнати. Як тільки відбув сестанні виклади і вправи, В. М. з кувром та всілякою найновішою літературою з економіки УССР і цілого СССР та з писальною машинкою зібрався й поїхав до Срьоди на Поданщині. Перед тим у В. М-ча війшло в звичку майже щосуботи й неділі бувати у Львові і відвідувати «Сільський Господар» з присмним д-ром С. Храпливим, К. Коберського з його «Кооперативною Республікою», В. І. Сімовича і у «Віденській» кав'ярні бачитися з д-ром Д. Донцовим. Ці відвідини освіжували й давали інформації про події в світі. Д-р Д. Донцов регулярно читав усі чужомовні газети і політично-інформативно був завжди добре підкутий. В. М. зрід-

ка дописував до «Вісника», але підписував свої статті псевдом.

До Срьоди путь слалася через Львів, Варшаву, Кутно, Познань. У Львові, Варшаві й Познані треба було пересідати. Пересіданням В. М. користувався, щоб відвідати знайомих. У Варшаві щоразу бачився з проф. О. Г. Лотоцьким — директором Укр. Навкового Інституту, тихим внутрішнім опозиціонером до А. М-ча, та з його відданим діловим секретарем інж. Є. О. Гловінським. Останній, буваючи в справах видавництва у Львові, відвідував і В. М-ча в Черниці. Олександр Гнатович завжди бував життєрадісним і не старів. Якось В. М. його запитав, чому в нього майже немає сивого волосся й інших прикмет старшого віку. На це О. Г. жартома відповів: «Щоб не старіти, треба не багато — стало працювати, дуже любити свою дружину і частіше бувати у голярні, щоб не заростати вовкулакою». Бував звичайно В. М. і в А. М. (частіше на зворотному шляху) і то по обіді, але в нього можна було наслухатися, більше про життя укр. колонії в Варшаві.

У Познані зупинка була коротенька (15-20 хвилин). За 2 години після того вже був в Срьоді — на Гурній вул. ч. 1. де д-р Ледомський мав власний цім, дуже гарний і затишний. Господар жив у цьому просторому будинку сам із сестрою і тримав дві служниці: покоївку й куховарку. На першому поверсі був лікарський кабінет, приймальня, бібліотека, простора кімната для гостей і позаду парникова кімната, де вирощувалося багато квітів. На другому поверсі було по кімнаті докторові й його сестрі, вітальня, їдальня, кімната для служниць, кухня, ванна й туалет. Все було вже слячено. В. М. містився в кімнаті для гостей з багатою ширмою, що закривала ліжку, просторим письмовим столом і декількома стільцями. Режим у доктора був точний: о 8-й легкий сніданок, по якому починався прийом хворих, а В. М. читав та писав статті, о 1-й добрий обід, о 2-й починався об'їзд хворих (В. М. інколи також їздив із ним (автом), знайомлячись з околицями), о 4-й год. доктор повертався і бував підвечірок з часм (іноді з самоваром) і різним печивом. Раз на тиждень на підвечірок приходила лікарка Федюшко, колега доктора, дружина вчителя гімназії Федюшка — білоруса родом (вони побралися в Царицині (Сталінград) і як польські громадяни були випущені на батьківщину). По підвечірку — читання газет і журналів, а о 6-й вечеря, після якої слухали по радіо добру музику й новини і розмовляли про нові вичитані чи вислухані вісті, домішуючи до того, як звичайно, спогади з недавнього ще минулого.

Про свій добробут і своє становище доктор за декілька вечорів розповів таке. Після того, як він, за браком коштів,

мусив покинути представництво Кубанщини в Варшаві, він відвідав міністерство охорони здоров'я й довідався, що бач польського громадянства він не може в цій державі лікарувати. У нього ж був старий російський паспорт, в якому було написано «шляхтич» з походження. Це означення відкрило йому дорогу до громадянства, яке йому дали за декілька днів. Отримавши громадянство, він зразу одержав призначення до військового шпиталю в Бидгощі, з якого перевівся на спокійніше місце до невеликого шпиталику сестер в Срьоді, яко хірург. Тут до нього звернувся по діагнозу дуже заможний землевласник поляк, що побував у берлінських, віденських, паризьких, варшавських, познанських і інших медичних світил, але ніхто не міг визначити, що в нього за хвороба. Ледомський уважно вислухав прояви хвороби і відповів, що в нього апендицит. Хворий не міг повірити й просив ще його оглянути. Після оглядин доктор певніше заявив, що крім апендициту у нього ніяких вад немає і радив поїхати до Познаню в університетську клініку, щоб йому зробили цю легеньку операцію. Хворий просив, щоб він же (Ледомський) і зробив цю операцію, але Ледомський відрадив, бо в цьому шпиталику не було навіть окремих кімнат з належним устаткуванням. Хворий з'їздив до Познаня і на другий день повернувся, бо там не повірили його діагнози і не захотіли оперувати. Ледомському нічого не лишалося, як оперувати самому. За десять днів недужий почував себе, як «новонароджена дитина». За це вилікування пацієнт подарував Ледомському будинок і зробив таку рекляму, що до нього почали ходити всі землевласники і їх робітники навіть з дальших околиць; він не встигав усіх приймати.

Перебування сестри в його домі доктор пояснив також незвичайним випадком. Поблизу Срьоди п. Залеський, тоді міністер закордонних справ Польщі, а тепер польський президент в екзилі, мав невеликий маєток. Дружина його мала якусь незнану жіночу недугу, яку ніякі «світила» не могли визначити й вилікувати. Пані наслухалась, коли приїхала до свого маєтку, про славу Ледомського і просила чоловіка закликати доктора до неї. Ледомський двічі відвідав її — і вона стала цілком здоровою. Ледомський був самотній, але в Бугульмі (Саратовська губ.) були його старенька хвора мати й сестра, що вже побувала в психіатричній лікарні. Доктор років з п'ять клопотав, щоб випустили цих двох жінок з СССР до нього. Але бездушний уряд СССР зробив з нього статтю прибутків: виманював гроші, а німечних жінок не випускав. Коли Ледомський вилікував пані Залеську, то чоловік її приїхав до нього подякувати й так висловився: «Я знаю, що ви грішми не цікавитесь, Ви їх маєте досить, але,

що я міг би зробити таке, щоб віддячити мам — я міністер Залеський?» Доктор розповів про своїх рідних і запитав, чи не міг би він у тому допомогти? Залеський відповів, що за декілька днів він мусить бути в Женеві на засіданні Ліги Нації і там попросить самого Літвінова, щоб з СРСР випустили матір і сестру лікаря. Через місяць Залеський потелефонував з Варшави до Ледомського, що його мати й сестра вже на території Польщі, деє близько кордону, що їх можна зустріти і перевезти до себе. Мати так нездужала, що прожила не цілий рік і упокоїлася, а сестра жила з братом, часом проявляючи трохи ознак ненормальности.

Гостювання у Ледомського було добрим відпочинком для В. М. Від нього він завозив до Львівських редакцій дві-три статті. Доктор всім цікавився, виписував багато советської літератури. Із Срьоди В. М. відновив зв'язки зі своїм учнем д-ром, інж. Миколою Закоморним, який працював у Познанському університеті. Навідуючись до нього, знайомився з сільсько-господарською лабораторією, де він тоді працював асистентом, дістав деяку потрібну літературу. Взагалі це були приємні й корисні відвідини. Коли ж до Познаня переїхали й П. І. Білінський з дружиною Н. Л. — подєбрадчанкою — і маленьким синком-кубанцем Ярком (тепер д-р політ. наук і викладач в університеті США), то й їх гостинного дому ніколи не минав. Після перших відвідин В. Г. Ледомський просив В. М. приїздити до нього і на час літніх канікул. Так установилося, що різдвяні й літні відпустки В. М. проводив у д-ра В. Ледомського.

32. Організація видавництва в ліцеї.

Для другого річника написаних В. М.-чем листків з с-г. хемії вже не вистачало, а всі хотіли мати листки з собою. Дехто пробував переписувати для себе, але те забирало багато часу і траплялося багато помилок при переписуванні. при кресленні схем і рисунків. І коли в 1937 р. записалося понад 30 нових учнів, то питання деяких підручників ще більше загострилося. Почали шукати способу, як видавати лекції. Літографувати в Польщі було задорогим. Учні, особливо 3-й річник, все допитувалися, як би те зробити. Якось зійшлися в лабораторії учні з усіх трьох річників, щоб домовитися про збірку на потреби видання. В. М. розповів, як в УТГІ додумалися, що найзручніше те робити на циклостилї, і пояснив, як то робиться, що таке болони, як їх можна переховувати тощо. Серед учнів був такий Яремович з 1-го річника. Він заявив, що в його тата в різниці стоїть така машинка, але він нею не користується. Дали відпустку цьому учневі, щоб той зїїздив до Тернополя й привіз батьків

циклостиль. За три дні Яремович привіз старомодний цикло-стиль заржавілий, трохи перекошений, але який ще кру-тився. В. М. у чергову суботу накупив два пакети болон і фарби. Хлопці ржу зчистили, промили терпентиною й бен-зиною, а перед Різдвом 1937 р. почали крутити. Скрипіло, перекошувалось, але виходило все чітко. Молоді учні з за-хопленням придивлялися до всього і швидко навчилися да-вати відповідну кількість фарби, а В. М. також пристосу-вався до удару по болоні, щоб лєнше відбивалося. Ціла «друкарня» містилася в лябораторії. Під час лекцій і вправ її доводилось ховати в шуфляди, а болони під вікно, щоб не перегрівалися. Так у кожну вільну годину в лябораторії відбувалося друкування. Особливо цим захопилися учні 3-го річника — Олександр Дроздовський і Богдан Ткачук. Вони щодня по обіді, як не було вправ, бігли удвох до ля-

За машинкою В. Іанніс. (Зліва направо) Богдан Ткачук, сторож Яроська й Олександр Дроздовський.

бораторії й друкували. Писання формул і креслення рисун-ків швидко опанував Дроздовський. Лише на початку дово-дилось більше вживати коректора, а потім робота йшла гладко. По Різдві 1938 р. 150 сторінок довгого формату «Сіль-сько-господарчої хемії» в кількості 110 примірників були надруковані: д-р Є. Храпливий за рахунок «Сільського Гос-подаря» виготовив типографським способом обкладинку. І за якихось два тижні цей наклад розкупили. Треба було под-бати про другий наклад, зібрали трохи грошей. Слід зазна-

чити, що з лекторського складу мало хто цікавився цим друкуванням, хоч ніякого секрету з цього не робилося. Повторювати друкування на позиченому циклостилї не наважилися. Директор лише раз зайшов до лябораторії, проф. Б. Іваницький ніразу й не запитав про цю роботу, інж. Брилинський заскакував і з жартом кидав одну-дві фрази.

Щоб легалізувати оце друкування, В. М. з учнями створили «Видавниче т-во при Ліцеї». У справі придбання нового циклостилю В. М. з учнем Дроздовським поїхали до Львова і відвідали представництво фірми «Гестетнер», розповіли, що не мають грошей, а хотіли б придбати циклостиль, завдаткуючи тільки 100 золотих. На здивовання прибулих, фірма згодилася продати не тільки циклостиль, а ще й дві стандартні машини: з латинськими (для писання формул) й українськими літерами. Фірма все те склала в самохід, забрала обох покупців і відвезла до ліцею в Черниці. Тут представник фірми продемонстрував, як слід поводитися з циклостилем. Радости було в учнів багато.

Друге видання «Сільсько-господарчої хемії» зробили в більшій кількості примірників, дещо виправивши й поліпшивши рисунки. В. М. наполовину мав написану «Сільсько-Господарську технологію», уже значно складнішу до друку, бо мала вона 350 стор. і біля 300 рисунків. Правлячи ще й коректуру монографії і статті в Статистичному Збірнику, В. М. мусив як найскоріше дописати згадану технологію. Щоправда, інж. Брилинський уже писав «Ґрунтознавство», яке й було видруковане. Технологію В. М. майже довів до кінця вліті 1938 року, гостуючи у д-ра Ледомського, а перед Різдом уже цілком приправив до друку на болонах. Друге видання хемії і технологію на болонах уже навчилися друкувати учні, а В. М. лише переречитував і корегував. Технологія була надрукована на початку 1939 р. Після неї надрукували також «Ботаніку» проф. Б. Іваницького, написану для ліцею. На цьому почалися військові події, що не сприяли культурній праці. Отже видавнича діяльність розвивалася близько двох років. Придбані циклостиль і машини майже наполовину сплатили. Чотири книги, конче потрібні для ліцею, були видані. Одначе, найголовніше в цій праці було залучення учнів до організаційної продуктивної діяльності, пробудження у юнаків вірити в їх сили та в досягнення поставлених цілей. Молодь була цією роботою захоплена, вона непомітно для себе розвивала свій інтелект, почала по декілька разів переречитувати тексти, звертатися до авторів, щоб таке чи інше місце викласти виразніше. Предмети неабиякої ваги учнями вивчалися в період самого друкування. Деякі учні зперше сідали за друкарські машинки і привчалися до праці на них. Багато з них уперше

входило в організацію видавництва, вони мужніли і критичнішими ставали.

* * *

Варто згадати, що при першому переїзді через Варшаву на літні канікули в 1937 р. проф. О. Г. Лотоцький переказав, що в міністерстві освіти В. М-ча жде керівник фахових шкіл пан Вишневський. В. М. пішов до нього і його відразу прийняв п. Вишневський. В. М. вибачився, що не вміє говорити по-польському. Співбесідник заспокоїв, зазначивши, що він так володіє українською мовою, що все зрозуміє і сам почав говорити по-українськи. Вишневський розпитував про життя в ліцеї і запитав, як то автор лекцій з сільсько-господарської хемії уживав після кожного заголовка низку запитів. В. М. відповів, що то УТГІ-вська метода, щоб після кожного розділу студент міг себе проконтролювати й пригадати собі перечитаний розділ і ще раз проглянути, якщо забув щось. Наприкінці цієї візити п. Вишневський з усмішкою сказав, що їхня рада ухвалила підвищити В. М-чеві місячну платню на 100 злотих, як видатному фахівцеві.

Проф. О. Г. Лотоцький очікував В. М. в Інституті, щоб разом піти пообідати. Коли В. М. розповів про бесіду з Вишневським, він сказав: . . «Все таки серед поляків є державники й джентлмени. Він мені казав про захоплення візитатора Масьора і про якісь Ваші скринти з хемії. Уміють цінити». . . Однак в ліцеї, коли довідалися про ту надбавку, дехто, хоч і мав вищу від В. М. платню, крутив носом через те «видатний фахівець». Та все буває на світі. Д-р Ледомський, коли до його приїхав і розповів, щиро поздоровив.

Ця ухвала підбадьорила В. М-ча і він у Срьоді ще з більшим запалом почав писати технологію, вишукуючи найвиразніші виклади з окремих галузей. І це в основному вдавалося. Коли пізніше В. М. возив учнів на екскурсію по заводах, то не раз чув: «Так, як у книжці написано». . . Слід сказати, що технологію В. М. писав не цілком дотримуючись програми, а якнайбільше звертав увагу на те, щоб описувати галузь від початку до кінця мала чіткі переходи від етапу до етапу. Цей машинопис в багатьох місцях перероблювався й дописувався. Це уповільнювало працю, але вийшло кінець-кінцем добре.

* * *

Заїздив до Черниці (до В. М-ча), і старий знайомий ще з перебування в Америці — І. Г. Базяк. Він довгий час був секретарем «Промет.ю» в Варшаві і мав сантимент до кубанців, яких зустрічав (П. М. Сулятицького, П. І. Білінського й інших) Він мав гарне помешкання і жив непогано. Як пропагандист він був добрий і здавалося, що ота посада пасувала йому якнайкраще. Та чомусь він зненавидів варшав-

ських ес-здеків-українців, ніби щось вони йому перешкоджали в пропаганді, пересиланій на той бік залізної завіси. Ще далі він посварився зі своїм шефом проф. Р. С. Смаль-Стоцьким. Кинув секретарство в «Прометей» і тепер орендував цілі сади на Волині (головню яблучні). Коли яблука дозрівали, то вагонами їх транспортував і продавав у Варшаві великим гуртівням. В. М. у такі операції Ісака Григоровича не дуже вірив. . . Нарешті в один з таких приїздів він привіз картки з непристойною карикатурою на А. М. і Р. С. Смаль-Стоцького, пропонуючи їх розповсюджувати. В. М. взяв одну для себе, а за розповсюдження трохи висварив цього невгомного чоловіку. Однак цим не закінчилося «проекти» Ісака Григоровича. Якось він з'явився з пропозицією звалити д-ра Д. Донцова й передати «Вісник» в надійніші руки, але в чий саме, він не сказав. Однак допитувався, чи В. М. дописував би туди якби змінився редактор. В. М. відкинув саму думку про заміну д-ра Д. Донцова, не вважаючи останнього ідеалом, але серед українців під Польщею не знаходив ліпшого. Найголовніше, що до д-ра Д. Донцова горнулася молодь. Він для неї був божищем. Кожний інший мусів мати більшу ерудицію і завуальовану демагогію, щоб перетягти до себе молодь. Такого В. М. не бачив серед громадсько-політичних діячів на землях під Польщею. На цьому припинилися силкування цього «карбонарія» з колишніх українських есерів. Інколи В. М. зустрічав його, переїздячи через Варшаву.

33. Екскурсії з ліцеїстами.

З досвіду подебрадської Академії В. М. знав, що оглядини фабрик і заводів дуже багато допомагають навчанню технологічних процесів. Вони заохочують глядача звернути увагу на такі деталі, про які в книжках не вичитаєш. Скажімо, конвеєр на беконярні дуже важко переказати теоретично, а побачивши цей процес практично, уява про нього залишається назавжди. Екскурсії треба було припасовувати до праці підприємств, з яких одні діють безупинно рік, а інші лише якийсь місяць-два і то в пору, коли надходить сировина, як цукроварні, гуральні сирового спирту з меляси чи бараболі. При цьому треба було з адміністрацією порозумітись, щоб дозволила оглянути, бо не всі згоджувалися, щоб їх роботі перешкождали. Звичайно не можна було робити екскурсію, не порозумівшись з директором та іншими учителями ліцею. Дехто екскурсії (з польського витечки) зараховував до забав і марнотратства. Крім того, ліцей не мав ніяких кредитів на екскурсії, а через те їх треба було організовувати якнайдешевше (по залізницях добиватися

якнайбільших знижок, почівки мати безкоштовні в школах чи якихось українських установах, харч також мати якнай-дешевший і т. д.) Через такі умови екскурсії на стало діючі підприємства відбувалися звичайно по закінченню навчання і тривали до п'яти днів, а інколи й тиждень. Короткі екскурсії відбували найчастіше за одну добу, щоб не доводилося ночувати поза ліцеєм.

Проводити екскурсії В. М. почав з другого річника, до якого частіше приєднувалися й учні першого річника. З цього типу екскурсій ліцеїсти пшчки відвідали склярню в Пісочній, яка виробляла скло для лямпи, малі пляшки тощо.

Екскурсія з 3-м і 1-м річниками на гуральню в Рудниках. Без капелюха — керівник гуральні, праворуч нього В. М.

Ця склярня давала надзвичайно багато браку, бо мала дуже примітивний канал для загартування скла і не мала жадної лабораторії. Піхотою ж ходили до Миколаївської цегельні з круглими безупинними печами, паленням вапняку, а восени бували на гуральні в Рудниках, де виробляли сировий спирт у маєтку, здається, Полянського. По дорозі у Ходорові відвідували модернізовану (електрифіковану) цукроварню і новісіньку беконярню, в якій простежили конвеєр від захоплення, приглушення, убивання 80-кілового підсвинка до підвішування двох його половин в холодній камері.

Весняні екскурсії (довші) відбувалися в одному напрямку, інколи мінялися відвідувані об'єкти. Перша зупинка —

м. Стрий. Тут оглядалася українська гарбарня, де виробляли лише верхній товар хромовим чиненням (т. зв. бокс з телячих шкір). Тримав цю гарбарню місцевий адвокат. Гарбарня була в якійсь stodolі і могла втримуватись лише через малу конкуренцію. Оглядали солідну механічну майстерню залізниць, два поважних вальцевих млини (проми-

Ліцеїсти під церквою св. Юра. Церква св. Юра в Дрогобичі, яку перевезено з Києва й яка має понад 400 літ. Зроблена без жодного залізного цвяха.

слових), відливання парафінових свічок (переважно для жидівських потреб), підприємства Маслосоюзу, передусім сироварні слухали доброго провідника про організацію відбирання молока тощо. Зі Стрия їздили оглядати примітивні склярні, добування природного газу, тиснення якого доходило тоді до 60 атм. Газопроводи тоді доходили до Львова й ближчих міст та підприємств. Вечеряли різними ґатунками сиру і спали в приміщеннях маслосоюзу, де ліцеїстів приймали завжди доброзичливо.

На другий день раненько вибиралися до Дрогобича з великою й зовні імпозантною в'язницею. Тут відвідували

великі й досить добре устатковані нафтодестиларні з добрими парафіновими відділами «Полмен» і «Галиція.» Це були найбільші підприємства в Польщі, але таких колонн для кракування, як мала рафінерія «Вакум Ойль Ко» в Коліні, тут ще не було. Бували на свердловинному добуванні соляної ропи, заснованій за короля Батерія і випарюванні її на відкритих сковородах. Недалеко від солеварні стояла дерев'яна церковця св. Юра, якій було понад 400 років. Її нібито привезли запорожці й чумаки з Наддніпрянщини і поставили, змонтувавши все дерев'яними кілками без єдиного цвяха. Ще бували на новозбудованій молочарні Маслосоюзу і великій українській гімназії «Просвіти».

Так переїздили до Борислава. При цих екскурсіях всілякі клопоти про приміщення, харчування, збирання ліцеїстів та купівлі квитків В. М. доручав якомусь зі спритніших ліцеїстів. В одній екскурсії таким провідником був ліцеїст Барабаш. На Стрийському вокзалі касир вимагав, щоб Барабаш говорив по-польськи, а той відповів, що за конституцією Польщі урядники в Галичині мусять говорити українською мовою. Касир упирався і хотів не дати квитків: довелось кликати жандарма і той наказав квитки видати. До Борислава одного разу приїхали перед обідом у суботу. А містечко, як вимерло: ні одної відчиненої крамниці, ні одного ресторану. По вулицях в чорних убраннях (балахонах) поважно походили жиди і навіть молодь з пейсами. Екскурсанти ж не мали нічого їсти ні де переночувати. На щастя, натрапили на якогось українського інженера, який і нагодував цілу орду та дав де переночувати. Він же провів екскурсію до державної геологічної установи, де представник її детально по докладно викреслених мапах добре ознайомив курсантів з нафтовими Бориславського й сусідніх районів. Маючи загальну уяву, екскурсанти оглянули свердловинні вежі від баянсових до наймодерніших ротаційних конструкцій. Побували на копальні, на якій добувався озокерит — природна парафіна, що була гордістю Борислава. В копальню не пустили, бо підприємство вимагало підпису, що воно не відповідало, коли що станеться. Оглянули декілька апаратів наймодернішої колонної рафінації з одбиранням бутану, гексаметилену та інших легких вуглеводнів. На цих підприємствах майже не видно людей, бо всі апарати працюють автоматично.

З Борислава екскурсанти йшли пішки мальовничою стежкою, через переліски й поляни до курортного містечка Трускавець; напивалися всілякої води, кінчаючи «нафту-сею» (з запахом нафти) і з провідником оглядали важливіші об'єкти цього тихого, затишного селища. Пробували години зо три, слухали музику й поїздом від'їздили до Стебни-

На фоні нафтових веж в Бориславі

ка, другого продуцента мінеральних добрив у Галичині. Ці оглядини також обмежувалися на поверхні, бо в копальню (під землею) адміністрація не впускала. Ночували в селі у заможніших селян, які давали й вечерю, по стодолах. Далі заїздили до Болехова, де оглядали декілька гарбарень, що виробляли, між іншим, імітацію червоної юхти, уживаючи, замість вербової, соснову кору і товщуючи не березовим дьогтем, а комбінованим товщем. Так доїздили до Калуша — гордості Галичини, бо на цілу Польщу постачав потасові гноїва (каїніт тощо). Тут спускалися й під землю в копальні. В Калуші не лишали без уваги і малої, але раціонально устаткованої молочарні Маслосоюзу, ласуючи маслянкою... (сколотиною).

При цих подорожуваннях оглядали й декілька тартаків. Одного разу заїхали на льорах (відкритих плятформах) під'їзної залізниці до Підлютого, де стояла кедринова палата митрополита А. Шептицького, повз неї булькав гірський потічок, і навколо густий ліс метрополичих дібр. До середини палати не було кому пустити, а екскурсанти не мали часу чекати довше. З Підлютого з пересадками поїздом прямували до своєї Черниці через Пісочну. Частіше ці екскурсії відбувалися в гарну сонячну погоду. При переходах пішки чи в вагоні учні любили співати, дехто з них співав у хорі Котка. В. М. уважно прислухався до співу і частіше дивувався, що вони, знаний мотив і на Кубані, спрощували і тому в їх співі бракувало окремих варіацій, які надавали особливої витонченості співові. Ці екскурсії давали добрий відпочинок учням і тому, хто водив. Ніхто з учительського

складу не брав участі в таких екскурсіях, хоч користування зниженим тарифом здешевлювало все це. За час екскурсії ж, крім ліпшого засвоєння дисципліни, зближувалися учителі з учнями, ліпше їх пізнавали, а це помагало знайти ліпший підхід до кожного індивідуально.

34. Смерть Кузьми Якимовича Безкровного

Восени 1938 р. В. М. несподівано одержав сумну телеграму, що тесть його, Кузьма Якимович Безкровний, помер у Празькому шпиталі. У телеграмі вказано й день похорону. На похорон В. М.-чеві приїхати не було можливо і череп те відразу відповів, що не зможе приїхати. Про недугу К. Я. Безкровного й перебування в шпиталі В. М. не був інформований, бо його дружина й донька (дружина В. М.) відзначалися великою байдужістю. Довгий час К. Я. недомагав ни печінку, а помер, як пізніше виявилось, від запалення прострати, яку чомусь не могли оперувати. Пізніше розповіли, що у хворого в останній день був онук Євген, і вони ніби весело пожартували. Уночі ж Кузьма Якимович міцно засну і... не прокинувся. Одначе корчі так змінили до невпізнання риси його обличчя, що баба й мама не хотіли, щоб внук побачив zdeформованого покійного дідуся. Хлопчик так ридив і просив, що вже на цвинтарі рішили допустити його попропатися з улюбленим дідусем. Коли ж відкрили, то побачили покійного, ніби сплячого, спокійно горілиць лежачого, як живого. Внук поцілував свого великого дідуся і не вірив, що той помер.

Ця смерть викликала у В. М.-ча велику депресію. Одішшов не тільки тесть, а й друг і постійний дорадник. Це був великий насамперед українець, а потім кубанський козак шляхетної крови. Завжди спокійний і мовчазний. Серед кубанських інтелігентів це була найбільша особистість. Чорноморці любили й шанували його, лінійці шагували, але боялися, а ура-козаки ненавиділи, боячись, що він Кубань «продасть» Україні. Він широко знаний і на Україні, був членом РУП і ТУП, пізніше українським соціал-демократом. На Кубані був незмінним членом конспіративної української громади (за перебування С. В. Петлюри названої «Чорноморською»), тоді ж Щоголів приліпив йому звання «мазепинця», присвячуючи йому найнебезпечніші епітети, містячи його й двох дітей фотографії за те, що вони вчилися в Перемиському ліцеї. На важливіші національні зібрання, як відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, він їздив як представник Кубані. Наказний отаман ген. Бабиш вислав був його до Новоросійська, за мазепинство. Невдалий претендент на всеросійського диктатора ген. Де-

нікін ненавидів Безкровного за те, що його діти інтелігентні, а говорять по-українськи. З вибухом революції К. Я. тримався української лінії, пристосовуючи до неї всі кубанські події. Ні Рябовол, ні Бич, ніхто інший не доросли до такого глибокого розуміння української справи, як К. Я. Безкровний.

Скоро надійшли листи від теці, сина й дружини. В. М. відразу вирішив помагати теці й щомісяця посылати певну суму і для неї й на пам'ятник, попросив щоб замовити пам'ятник з білого мармуру. На Різдво попросив відпустку й поїхав до Праги. Першим ділом пішов з дружиною на Ольшанський цвинтар — до дорогого покійника. Могила виявилася занедбаною (провалилася), на хресті з дощок був напис — о диво! — російською мовою: «Здесь покоится прах кубанского казака К. Я. Безкровного», дати народження й смерті. «Хто зробив таке кощунство?» — запитав дружини. Почув: «Не знаю, мабуть кубанці, бо про це клопотався С.Ф. Манжула». В. М. зламав хреста й відкинув, найняв робітника при цвинтарі, якому замовив упорядкувати могилу. Заплатив за 10 років за землю й охорону могили і, вийшовши з цвинтаря, вибрав мармуровий пам'ятник, заплатив половину вартости з умовою заплатити другу половину, коли буде пам'ятник поставлений. Через три місяці пам'ятник був поставлений і фірма прислала з нього фото. Пізніше могила ця трималася в належному вигляді.

35. Відносини з учнями.

То були часи, коли серед західньоукраїнської молоді розростався націоналізм. В. М. з учнями говорив лише про навчання. Учні слухали й виконували всі вимоги. Перевірки ж В. М. робив письмові і то майже щотижня з якогось предмету. Учнів було мало й тому можна було виготовляти завдання індивідуально кожному учневі так, що сильніший одержував важче завдання і не міг допомогти сусідові за браком часу. Інколи викликав до дошки окремих учнів, щоб не забували, що й цей спосіб можна вживати, а головне, щоб не розгублювалися, коли зайдуть на лекцію вищі гості, як директор, візитатор тощо. Щоправда директор М. Холевчук ні одного разу не зайшов на лекцію В. М. Найкраще В. М. зжився з 2-м річником, на якому були старші хлопці і переважно з закінченою матурою. Заходив В. М. поглянути на їх практичні зайняття, щоб орієнтуватися, як вони виконують фахові прикладні роботи. Серед другого річника були найбільшого діти інтелігентів (священиків, учителів, урядників тощо), які до практичних праць важкого рільництва не були підготовані. Не вмючи на початку тримати вил, граблів.

Другий річник ліцеїстів

лопати, сапи й подібного знаряддя, деякі швидко при звичаювалися, а дехто викликав своєю працею сміх у глядача. Інж. Брининський сам добре оперував всіма тими знаряддями, але показував рідко й коротко, як треба сапати, скажімо, чи картоплю викопувати. З третім молодшим річником щойно починав знайомство; він був значно молодшим, переважали учні з нового типу 4-річної гімназії. Ця молодь була ніби активніша, але й хитріша, рідко виявляла, що думає.

Дедалі трудніше було ухилятися від політичних тем. Зайняття Гітлером Сарської області показало, що Франція психологічно роззброїлася і не бралася за зброю. Коли б таке сталося, то це бодай уповільнило б події. Німеччина ж була і була приготована обрушитись на кого завгодно. Убивство Дольфуса, прем'єра Австрії, і дуже швидко, майже беззбройне захоплення цієї держави зрівноважених політиків обурювало, але швидко знайдено виправдання: мовляв, німці об'єднують свою націю. Муссоліні прийняв вдову по Дольфусові, щось обіцяв Шушнігові, прем'єрові, але Гітлер багатьом імпонував, особливо молоді. В ліцеї було добре радіо і все частіше сходилися послухати, що ще сталося. Чемберлена з парасолом ліцеїсти висміювали, як старого нездару. Авторитет Гітлера день-у-день зростав, слово «Фюрер» вимовляли з побожністю і «переконанням», що він звільнить і Україну. Захоплення Судетів також усі прийняли за

нормальне явище. «Моцарствова» Польща через свого міністра Й. Бека ще була певна, що її ніхто не зачепить. Більше того, з «благословення» фюрера Польща й собі напала на єже понівечину Чехо-Словаччину. Цей виступ Польщі ліцеїстам не всім подобався, але ж фюрер непомильний... а Заользя таки ж належить Польщі...

Ці події запаморочили старих і молодих, дуже важко було зрівноважити імпульси холодним розумом. Коли ж почали творити «Карпатську Україну», то ліцеїсти як навіжені лаштувалися переходити Карпати й допомагати будувати «Українську державу». Однак старші ліцеїсти не раз радилися і з В. М., чи покидати навчання і йти спасати Закарпаття. Він зразу сказав їм, що все залежить від фюрера. Якщо йому цей скрайок української землі потрібно мати самостійним васалом, то чи підете ви туди, чи ні, він буде одірваний від Чехо-Словаччини і пишатиметься якийсь час самостійністю. Коли ж Гітлер вирішить віддати Закарпаття комусь, що відповідає концепції «Моя Боротьба», то участь ліцеїстів не захистить Карпатської України. На це ліцеїсти не погоджувалися, посилаючись на той аргумент, що Німеччина дала невелику матеріальну поміч Закарпаттю. Оця закарпатська справа викликала настороженість до В. М.-ча. Учні були ввічливі, але якийсь час не підносили тих питань.

Та що говорити про ліцеїстів, з яких ні один не покинув ліцею, коли старі емігранти, уже діди, як проф. Л. Бич, ген. В. Петрів, не згадуючи вже тих, що учителювали в ньому краєві, почимчикували на Закарпаття. Вони собі уроїли, що Гітлер з Закарпаття почне будувати Україну. Це була така засліпленість, що не хотіли уважно перечитати твір Гітлера й зробити правильні висновки.

Але і поляки й чехи на всякий випадок готувалися до війни. З Кураторії прислали багато матеріалу про отруйні гази, їх хемічну природу, отруйливість і дію їх і як від них рятуватись та яку давати поміч тим, що отруїлися. Наказано прочитати ліцеїстам про військові гази цикл лекцій. В. М. зробив це за приписом. Кінчаючи ж говорити про особливо небезпечні гази, як іперит і луїзит. В. М. попередив слухачів, щоб поважно не брали собі всі ці формули й не боялися небезпеки, бо отруйних газів не вживатимуть у цій війні, яка скоро вибухне. Почались запити слухачів, чому не вживуть? На це В. М. відповів, що кожна сторона боїться, що як уживе газ, то противник може відразу відповісти ще сильніше діючим, як було на Іпрі під час 1-ї світової війни. Тому ніхто перший не захоче ризикувати. При цьому переказав коротко матеріальні засоби воєн останнього століття, підкреслюючи, що в кожній наступній війні не

користалися тими важливими видами зброї, якими закінчувалася попередня війна.

У Чехо-Словаччині ж підготовка цивільного населення проти газів зайшла так далеко, що кожного мешканця від старого до малого поліційно змусили придбати газову маску, яка коштувала досить дорого, а це «допомогло» певним фірмам добре заробити.

* * *

Навчання в ліцеї все ж продовжувалося в 1938/39 академічному році нормально. Умову на 1938/39 акад. рік кураторія прислала підписати, підносячи В. М-ча в VII групу — з фаховим додатком на 100 злот. Це вирівнювало його з VI групою, яку мав проф. Б. Іваницький. У цьому ж році в ліцеї були запрошені нові педагогічні й канцелярійні сили: інж. Онищук, ветеринар Моспанюк, як помічник директора, Олександр Гудзяк — асистентом проф. Б. Іваницькому і канцелярійна сила — Микитка. Останній — не на бажання адміністрації ліцею. З усіма новими особами В. М. скоро установив найкращі відносини.

Але восени 1938 року у В. М. сталася прикра й несподівана «історія». У статті, яку вже згадувано (англійською мовою), що була вислана проф. Павличенкові до Саскатуну, він (Павличенко) подав характеристику автора, в якій було й таке написане: ... «тепер професор В. Іванис працює в Інституті в Західній Україні під Польщею» ... Одержавши цей журнал, візитатор Масьор викликав В. М-ча до Кураторії у Львів. При розмові Масьор заявив, що він поляк і не може толерувати, щоб Галичину називали «Західною Україною», коли це заборонено законом. В. М. сказав, що в його висланому оригіналі цього не було, коректуру йому не прислали і він не знає, хто зробив той додаток. Масьор тоді попросив показати копію оригіналу. На щастя, оригінал в Черниці був і В. М. з'їздив і привіз ту копію. Зміст статті сходився точнісінько з оригіналом, додатка не було — і це Масьора заспокоїло. Він попросив лишити йому копію, щоб показати кураторові.

У 1938 році господар Вейнгартен вийшов на пенсію, продав свій будиночок і переїхав до Львова. Довелося найняти кімнату у заможного селянина Лютака, що жив візаві. Зовні будинок був гарний, але в кімнаті майже не було меблів. Довелося у Вейнгартена меблю з кімнати купити і перенести до нового мешкання. Тут уже був клопіт з утриманням чистоти. Хоч і була умова, щоб щосуботи мили дерев'яну білу підлогу, за що окремо платилося, але щоразу доводилося сперечатися, бо господарині здавалося, що й так чисто. Мешкаючи у Лютака, В. М. уважніше приглянувся до селянського життя.

36. Спостереження над суспільним життям в Черниці й околицях.

Селяни Черниці й Пісочної були середнього достатку, маючи по 3-5 моргів середньої родючості землі. Обробляли вони свою землю дбайливо, обов'язково угноюючи натуральним добривом з-під корів і коней. Обійстя невеликі з кількома деревами вишень, слив і яблунь. Обійстя були загороджені парканами. Паркани, за розпорядженням центрального уряду в Варшаві, обов'язково білилися вапном, особливо двори впродовж головної вулиці. Всю торгівлю давніше тримали у своїх руках жида. В часи ліцею в Черниці й Пісочній лишилося по одній жидівській родині. В першій жидівська родина мала ще корчму, де продавався різний крам по нижчій ціні, ніж в кооперативі, а в Пісочній уже ні одної жидівської крамниці не було. Тут село купило досить велику корчму в жида й улаштувало в ній читальню з бібліотекою і невеличку крамницю. Поляки в обох селах репрезентувалися парою родин, але і для них на межі сіл збудована невеличка капличка, де раз на два тижні правив службу Богу приїжджий ксьондз. Також на межі сіл підносила простора цеглова семирічна школа ім. Пілсудського — для русинів, бо польських дітей було не більше десятка. Учителі в цій школі — поляки, що повинні б за конституцією володіти й русинською мовою, а в дійсності вони її не знали.

Інтелігенції по селах було обмаль і вона все ж трималася ізольовано від хлопів. Півінтелігенти бували в кооперативах, читальнях. В Пісочній мешкала родина землеміра Дувала, що мала надзвичайно здібного хлопчика Юрка. Він закінчив школу Пілсудського, а після вибуху війни з батьками був на скитальщині, потім переїхав до Торонто в Канаді, першим студентом скінчив фізико-математичний факультет університету, набув усі наукові ступені, до доктора включно, і два роки був уже викладачем університету в Віндзорі. Ідучи на самоході в гості до батьків, попав у нещасливий випадок і був забитий на місці. За пару років після цієї трагедії упокоївся й батько в Торонто.

Варто зупинитися на отих «русинах», на яких польська держава хотіла будувати свою національну політику. В ліцеї лише двоє (з Наддніпрянщини й Кубані) в паспортів прописані як українці, а решта, починаючи від директора й кінчаючи учнями, мали в паспортах позначення, що належать до «русинської» нації. У цей примітивний спосіб та назвою Галичини «Малопольською» (змалповано з російської Малоросії) польський уряд намагався своїх українців відрізнити від братів з Великої України. Це було своєрідне

козакійство з кубанців і донців. Таке ставлення сприяло більшому згуртованню галицьких українців, особливо молоді. У своїх установах українці себе називали справжнім ім'ям.

По селах не було медичних пунктів, не було навіть фелдшерів. Лікар був у містечку Розділ — в 10 км. від сіл.

Пошта з телеграфом була лише в Пісочній з єдиним працівником — полькою, яка не розмовляла по-українському. Дуже кидалося в вічі, що по селах постійно роз'їздили верхи й фірманками поліція. В кожному «русинові» вони вбачала внутрішнього ворога — «гайдамаку». Такий напружений стан відчувався скрізь по селах і містечках. Які розрахунки були польської влади, важко збагнути, але вони сама витворювала ненависть до себе. Слід ще згадати мішані подружжя — поляка з українкою чи навпаки. Тут увійшло в традицію, що в таких родинх бували подвійні свята (українські — греко-католицькі і польські — римо-католицькі). Діти у таких подружжях ділилися так: хлопці християлися за батьковою вірою, а дівчата за материною. Полк. Є. Коновалець, як відомо, мав матір польку. В таких родинх панувала якась внутрішня релігійна боротьба. Часто траплялися й такі аномальності, що діти-католики ставали запеклими українськими націоналістами, а греко-католицького визнання — ревними поляками. Вгазгалі ж населення Галичини було якесь двоєдушне, хитрувате й нещире. З самого малечку діти призвичаюються брехати. Прямий, відвертий селянин траплявся рідко. Крадіжка також у Галичині була побутовим явищем: крали все і то «фахово» — свиню садять в мішок з попелом, щоб не могла кричати. Білизну, що сушиться, на ніч надворі не можна було лишити, бо покрадуть.

Втрачена тут українська інстинктивна охайність. У хатах здебільшого брудно — зі смородом. Одяг зовнішній (напоказ), ковнір, костюм чи пальто більш-менше чисті, а спідня сорочка чи інше може місяцями не мінятися. Якась «водолякливість» — миються дуже рідко, а особливо з милом. Вліті в Дністрі (півтора км. від Черниці) можна бачити лише дітей, молодіших людей, а як тільки одружилися, то їм якось «соромно» купатися. Літом мале й старе ходило босоніж і з непокритою головою, чого на Кубані до революції майже не траплялося. Можливо, що це пояснюється бідністю, але по стерні босому стрибати таки небезпечно. У лябораторії часом доводилося перев'язувати рани людям з такими брудними ногами, що на шкірі створювалися груба верства бруду, яка, ламаючись, рвала й шкіру і спричиняла кровотечу. Весною, літом і восени по суботах і неділях хлопці й дівчата збиралися на головній вулиці й співали, проходжуючись,

українські пісні, чим трохи нагадували далеку незабутню Кубань. Але тут окремі інтонації в деталях не вивершувались. Степових же пісень з заспівом і виводінням, які так талановито передає Вірьовка, тут не було чути.

Працюючі дівчата виходили на працю й поверталися з неї без співів, але працювали, майже весь час співаючи, часом аж до хрипоті. Дівчата в полі пололи, копали буряки, картоплю, гребли сіно тощо. Цим були зайняті 30-40 дівчат майже все літо й осінь в ліцеї. Набирали їх на поденщину (по тамтешньому «днівки»), зі своїми харчами й спати вони розходилися по домах. Робочий день починався зі сходом сонця, а кінчався з заходом. На Кубані часто виводили дівчат, коли ще добре не розвиднилося, а кінчали, коли потемніє. Всі робітники на Кубані були на харчах працедавця, який мусив давати їм нічліг. Самі господарі здебільшого не перепрацьовувалися. В царину вони виходили по сході сонця, а поверталися ще до того, як воно зачухувалося. Брязкоту коси до сходу сонця тут не було чути. Виходячи на першу лекцію на 3-му годину ранку, В. М. зустрічав господарів, що йшли косити, гребти чи складати в копиці сіно.

Мораль населення тут також була інакша. На Кубані чи на Наддніпрянщині дівчата-покрітки до самої революції нещадно суспільством каралися: дівчина з байстрюком майже не могла одружитись, яка б вродлива та працьовита вона не була. Все, що читаємо в «Кобзарі», було і в дійсному житті. По селах же Західньої України часом покрітка знаходила собі суженого швидше, ніж найчесніша дівчина. Тут же й матеріяльні обставини відігравали значно більшу роль при шлюбі, ніж на Наддніпрянщині, не кажучи вже про Кубань.

Особливу роль і то додатню в Галичині відігравав священник: він був дорадником селян у всьому — в навчанні дітей, в організації читалень, кооперативів, в родинних справах і т. д. Учителі в Галичині переважно були поляки або польські симпатички, які були далекі й чужі населенню: до їх порад воно (населення) ставилося з великою підозрою. Інтелігенція до 1-ї світової війни тут складалася частіше з «поповичів та адвокатовичів» (вираз Л. Мосендза). Селянські сини й дочки почали попадати до вищих шкіл щойно по першій світовій війні. І оцей, власне, елемент створив верству, яка була близька селянам і яка піднесла культуру їх через закладання читалень, кооперативів, спортивних товариств тощо. Добре освічені вихідці з селян ухопилися за організацію власних варстатів праці ще й тому, що польська державна адміністрація не брала їх на поважніші посади, а як кого й призначала, то обов'язково на чисто польській території. Ці інтелігенти відривалися від свого народу і

змушувалися до вживання лише польської мови. Таке ставлення польських цювіністів, які всі надії покладали на скору асиміляцію галицьких українців (за їх термінологією — русинів), збільшило спротив та самодіяльність інтелігентних українців у Галичині. Так постали організації: «Центросоюз», «Маслосоюз», «Сільський Господар», «Ревізійний Союз», що дуже швидко розвинулися в відносно сильні господарські об'єднання з мережею своїх філій і спонукали селянство до самодіяльності, підносили його національну свідомість. А разом із зростанням економічним викристалізовувалася й політична концепція. Націоналізм у Галичині зріс і викривлявся значною мірою польським асиміляційним тиском. Коли б поляки зрівняли «русинів» у правах із собою, то невідомо, чи не витворилась би суцільна верства польських патріотів і з цієї вітки українського народу. А так, коли пайбідніший духово поляк чи полька вважали себе вищою клясою, а всіляких русинів, білорусинів, литвинів називали смердю, держава перетворилася в тимчасовий, сезонний витвір.

* * *

Ще в перші дні по прибутті до Черниці до В. М-ча заїхав познайомитись панотець Степан Яворський з Рудник (велике село). Він почував себе якомсь незалежно, якимось культуртрегером у своєму селі. Довго цей великий, трохи позграбний батюшка, хоч і без бороди, оповідав про свої симпатії до східних українців, аж нарешті перейшов до справи, задля якої приїхав. На межі його церковної землі із землевласником Полянським він не раз бачив витікаючу ніби нафту (ропу — по-місцевому). Він чув, що В. М. — фахівець у нафтовій справі і приїхав порадитися, як можна перевірити, чи є там нафта. В. М. пояснив, що він не є геологом і дещо знає лише про способи перероблення нафти, а не про її залягання й відкриття, порадив священникові звернутися до якогось геолога з бориславського району, де існує спеціальна геологічна інституція, що має геологічні карти цілої Галичини і, мабуть, докладно може сказати і про перспективу у нафтовому відношенні с. Рудники. Але священник не відставав, вчипившись як кліщ і кличучи поїхати до його села, до якого було з півтора десятка км. В. М. тоді пояснив, що для висновку бодай поверхового треба бачити перекрій верств землі, що про це інколи дає уяву крутий високий беріг ріки або сухого ерка (рівчака). За це й ухопився гість, кажучи, що на його землі є ерки, глибокі провалля і невелика річка, де зараз плюскає малопомітний потічок. Відпекатись від гостя ніяк не вдавалося, і В. М. після довгогодинної розмови згодився приїхати у вільні від лекцій години.

Умовилися про день і час і панотець прислав воза, запряженого добрими кіньми. В с. Рудниках дійсно було чимало ярів і майже висохла річечка, по крутому березі якої були потьoki, на яких соняшне проміння грайливо відбивалось веселкою. Одначе будьякого запаху не чути було (міг, звичайно, й вивітритися). В. М. спробував зрізати верхній шар. Під ним були глинисті з піском і вапнистим гравієм нашарування без жадних ознак виходів нафти. В. М. пояснив, що при сухій погоді, витікання, якщо вони й були, швидко випарюються, а коли пройде дощ, то ознаки можуть виступити яскравіше. Взяли декілька пробок, щоб якісно перевірити в лабораторії. Батюшка запросив до себе на підвечірок до хати, де зібралася велика родина, з якою і познайомився. Одна донька скінчила ветеринарний факультет і лікувала всілякі тварини. Обійстя батюшки було велике, з багатими господарськими забудовами. Дружина цього священика маленька, ніби залякана і заклопотана дітьми. Після підвечірка В. М. попрощався і його відвезли до Черниці з тим, що в дощову погоду за ним ще заїдуть.

Як поленив інж. Є. Брилинський, цей священик вважався раніше москофілом, але по ліквідації в Росії монархії ніякої приязні до росіян більше не виявляв. Він дуже діяльний серед селян: заснував добру кооперативу, ліквідував корчми і навіть зумів провести комосацію селянської землі, що піднесло добробут його парафіян.

В лабораторії пробки ніякої ознаки нафти не показали. Але, як почалися дощі, В. М-ча ще раз забрали до Рудник. Патьoki були більші і в самому потічку на поверхні води, але коли розбили палицею оті ніби олійні плями, вони не збігалися до купи, як це буває при нафті. Не чути було й найменшого запаху нафти. Такі патьoki дає бурій залізняк, переходячи в гідроксидну форму. Знову взяв води з плямами, щоб ствердити свої припущення. Щоб левніше переконатися в можливостях наявності нафти, В. М. радив зробити глибше свердлення, порадившись з геологом. Це, звичайно, коштувало б більше і то без певності, що щось знайдеться. На цей раз батюшка просив зустрітися з землевласником Полянським, що мав двір у Рудниках. Коли прибули до будинку і ввійшли до передпокою, то на прибулих накиннулися двоє старих людей, хапаючи й цілуючи руки, а потім здіймаючи пальта. Це була незвичайна й відразлива сцена отого повзання хлопа перед паном. Як потім В. М. довідався, обидва хлопи були українці.

Полянський відразу прийняв прибулих. За «гербаткою» панотець почав на всі заставки розхвалювати професора, якого вже він раніше поміщикові рекомендував. В. М-чеві прикро було слухати оті дитирамби і він перебив отця й сам

сказав, що по-польськи не говорить та що він не геолог, а готувався на працю на нафтових рафінеріях. Сказав також свою думку, що він зустрів при огляді різних берегів. Полянський відповів, що він розуміє українську мову та що розпитає про цю справу у колег геологів. Було видно, що йому панотець свердлив голову із своєю уявою, а він сам тим цікавився мало. Після годинної візити вийшли й В. М. покотив повозом до Черниці. Ніякої нафти в Рудниках так і не знайдено. Випадок цей свідчить лише про ініціативність панотця і вміння даром використовувати інших людей, відбираючи їм час.

37. Останні часи діяльності перед 2-ю світовою війною.

У червні 1939 року відбулися нормальні кінцеві іспити 2-го річника. Теми з мов надіслала кураторія в закритих ковертах, які відкрито в день іспитів. Усні іспити відбувалися в присутності візитатора представника кураторії, директора ліцею д-ра М. Холєвчука й учителів: інж. Брилинського, проф. Б. Іваницького. В. Іваниса й Рачуня. Процедура була звичайна в таких випадках. Більше уваги звертали на фахові предмети, як сівозмінні системи, зоотехніку, технологію тощо. Ніяких особливих проявів не сталося. Хлопці підготувалися добре і солідно трималися на іспитах. Першим кінчив Лучка, що протягом трьох років навчання вів перед. Представник кураторії був задоволений і навіть вражений солідністю підготовки. Викликали нараз по двоє, пропонували витягти білети з запитами, давали час на обдумання, а потім відповідати на питання у витягнутому білеті. Після цього присутні також задавали декілька запитів. Іспит кожного тривав 20-30 хвилин. Характер іспитів був високошкільний. Представник кураторії ставив запити польською мовою, якою ж йому й відповідали. Всі інші питали, а учні відповідали – по-українському.

* * *

По закінченні іспитів В. М. з ліцеїстами виїхав в екскурсію, яка відбувалася за описаною схемою. Після цього ще на два дні поїхали до Львова, де побували на всіх значніших українських підприємствах та на особливо важливих чужих. Докладно оглянули найбільший у Галичині промисловий млин, який скуповував збіжжя, перемелював, а борошно пакував і експортував. Млин мав під'їзні залізниці. Потягами ж і експортував борошно на захід. Керівник млина, німецький інженер, провів екскурсію по всіх відділах з діловими поясненнями. Із млина екскурсанти вирушили ще до великої броварні, модерно устаткованої, в якій біль-

шість апаратів і холодильні були з алюмінію. Варилося там світле пиво. Та як не була дотримана чистота на цій броварні, хоч пиво й варилося фахівцем (Сладіком) з Пільзна, все ж воно не дорівнювалося пільзенському. Ця броварня не мала й традицій Пільзна, де екскурсії приймали особливо гостинно, в спеціальних залах окремого будинку. Тут же дали, настоячки, вишити по гальбі пива. Після броварні пішли на підприємства Бачинського, де виробляли спеціальні (гатункові) горілки й ректифікували сировий спирт. Тут були Саваля ректифікаційні колонни, але подекуди постарілі. Деякі відділи були засекречені і їх не показали.

З українських об'єктів найімпозантніше виглядали відділи «Маслосоюзу». Пояснення ліцеїстам давав інж. Хронов'ят. Він усі етапи виробництва пояснив коротко, але з підкресленням найважливіших моментів. Найбільше враження справила будова, де переховувалося масло при сталій холодній температурі $4\frac{1}{2}^{\circ}\text{C}$. Стіни будови ізольовані корком, освітлювали лише червоними лампами. Вхід до маслосховища лише через подвійні двері, щоб не порушити температури і не впустити білого світла. Чистота в сховищі надзвичайна. Вступ до нього — як до якогось містичного храму. . . Сироварення у Львові не було.

Цілком нова була українська фабрика виробу цикорію. Належала вона спілці, мала три поверхи й нагадувала такої ж виробу фабрики в Коліні в Чехо-Словаччині. Ця фабрика подарувала кожному екскурсантові пачку готового цикорію.

Із підприємств Центросоюзу відвідали миловарню; вона містилася в купленому переустаткованому будинку і вже деякі відділи переробляла. Варення було парове. Різалися стиглі «колоди» ручним способом — дротом. Фабрика виробляла тільки просте селянське мило, яке одначе за язик не хапало, цебто не мало надміру дугу. Ця фабрика ще не могла постачити всьому населенню Галичини мила і тому мала всі дані розвинутися.

Побували також на механічній українській фабричці, що містилася також у переустаткованій будівлі, де виробляли різних гатунків цвяхи тощо. Керівник, спиритний інженер, по оглядинах подарував кожному ліцеїстові по олівцеві з написом фірми. Це була ознака доброго комерсанта.

Не минули ліцеїсти фабрики простого виробу винного оцту (великі діжки, заповнені буковими геблинами, на які через сегнерове коло розбризкувався спирт і стікав донизу, передаючи на дальшу діжку згори, а назустріч вдувалося повітря для окисації).

Побували на цукерковій фабриці, яку провадила якась

українська жінка. Підприємство з декількох кімнат, але вироби розбиралися так, що не встигала постачати. По закінченні кожний екскурсант одержав по торбочці мішаних цукерок.

Так закінчилася й ця дводенна екскурсія. Більшість двигунів на цих підприємствах були газомотори, що працювали на природному газі з Дашави. Це було дешево і надзвичайно зручно. Яке ж було здивовання, коли в 1959 році писалося у советських журналах, що Советський Союз збудував газопровід з Дашави до Львова, хоч там користувалися підприємства газом ще до 2-й світової війни. Така большевицька правда...

Веселі, хоч трохи стомлені, повернулися молоді ліцеїсти до своєї Альма Матері в Черниці і, переночувавши в ній, роз'їхались на літні канікули. Повернувшись до Черниці, В. М. застав листа від Крайового Контролера Павла Івановича Курганського з датою 22 червня 1939 року з Білгороду (Югославія). Головне з цього листа таке:

38. Захоплення Кубанських Військових Регалій ген. В. Науменком.

...»У суботу 10-го червня о 9½ год. рано помер і на другий день похований наш поважний кубанець Петро Іванович Кокунько; помер він у мене на пошканці і похований в Земуні, поруч з могилою покійної його дружини...

Ви, мабуть, знаєте про боротьбу, яка велась навколо Кубанських Військових регалій; з одного боку, покійний Петро Іванович, законний хранитель і розпорядник цих регалій, а з другого боку, «отаман» Науменко, Зв'язищев і Саламахин, яким допомогла наша делегація в справі захисту інтересів російських біженців у королівстві Югославії. Військовий міністер в суперечці написав листа до Петра Івановича, що Югославська влада в справу переховування регалій не втручається; але делегат Штрандтман подав до Військового міністерства заяву про те, що делегація «розпалась» і просив Військового міністра призначити комісію, щоб передати регалії на переховування до Військового Музею із Топографічного Інституту, де вони зберігалися. Помічник військового міністра, безумовно, не інформуючи самого міністра, на звороті заявив наказав Начальникові музею прийняти регалії від комісії, яку називав Штрандтман, а п. Штрандтман прохав Міністерство призначити в Комісію: Югославського генерала Бошковича, ген. Науменка, «Військового контролера» Щупляка, полк. Білого і військового агента полк. Базаревича, — осіб, які ніякого відношення до регалій не мали. Безумовно, Воєнне міністерство було неправильно інформоване делегацією в справі захисту руських біженців.

Ще до цього покійний Петро Іванович по згоді з Начальником Музею хотів передати регалії на схов до Військового музею, але коли він прийшов на передачу, з'явився ген. Бошкевич і заборонив передавати, пославшись на те, що регалії передадуться окремою комісією.

Після цього П. І. одержав від Управління Музею листа з запрошенням прибути для укладення умови про збереження регалій разом

з Комісією. П. І. на це не згодився і послав Управителеві листа, протестуючи проти присутності осіб цілком сторонніх; кінець-кінцем, «Комісія» зробила умову, копію якої Вам долучаю. Раніше покійним був написаний проєкт умови, на який згодився і Управитель музею, але «Комісія» погодилася на подиктовані їй умови з тим, щоб все ж «вона» підписала умову. Як бачите, регалії тепер Кубанському Війську не належать.

Покійний вирішив звернутися до суду; місцеві адвокати твердили, що умова безперечно буде анульована, бо одна сторона — «комісія» ніяких документів на укладання умови не мала, а через те не мала й права складати ту умову; одне слово «комісія» — самозванця, а по закону про музей він має право приймати об'єкти на збереження, поперед упевнившись, що особа, яка передає регалії, мала на те уповноваження, документи й т. ін. Такою особою був тільки покійний П. І. Справа з поданням прохання затяглася чере брак коштів і П. І. збирав і настигав біля $\frac{2}{3}$ потрібної суми; можна було вже починати позов, а П. І. занедужав і... помер.

У нас тут виникла така думка: покійний одержав уповноваження від Кубанського уряду, на чолі якого стояли Ви, тим більше, що на документах П. І., хоч і не на всіх, є Ваші підписи, як Голови Уряду. Ми вважаємо, що тепер тільки Ви — єдиний із кубанців маєте право звернутися до суду і нам здається, що Вам слід це зробити, щоб відновити права Війська. Якщо Ви принципово згодні взяти справу в свої руки, негайно напишіть мені. Будемо говорити з адвокатами. Кошти кінець-кінцем зберуться. У випадку негативної відповіді також не відмовте написати на мою адресу. Так чи інакше дайте мені знати про Ваші плани.

Ще одне прохання: на другий же день після похорону з'явилася до мене «військова» комісія в складі: «генерала» (підвищений в минулому році в «генерали» п. Науменком) Голощипова, Володимира Білого, інж. Богославського і Сперанського і передали мені «наказ» «Тимчасово виконуючого обов'язки помічника Кубанського Військового Отамана» Звягінцева, яким комісії «наказувалось»: піти на мою квартиру, списати всі речі й документи покійного, речі залишити у мене (для якої мети, не говорилося, мабуть, на переховування), — а документи і листування щодо Військових регалій, взяти для представлення «Кубанському Військовому Отаманові». Як Вам це подобається? Я їх розумію. Звичайно, документів я не дав і робити списки речей не дозволив. Про такий наскок з боку цих панів мене попередили приятелі раніше.

На цьому оті панове не зупинялись, а натиснуть на всі пружини, не перебираючи в засобах; Вам напевно відомо, що на донос тутешнього ...«Кубанського Правительства» я й покійний були арештовані; П. І., як старого звільнили того ж дня, а я просидів за ґратами дев'ять днів, поки державна влада не розібралась і не випустила й мене. До чого докотилися... Ніяких документів я цим панам не дав; якщо хто може їх від мене вимагати, так це, по-моєму, тільки Ви.

Я просив би Вас на бланкові Військового Отамана вислати мені офіційну вимогу: «з огляду на смерть такого-то, уповноваженого мною й Отаманом Букретовим на перевозку й охорону Кубанських Військових регалій, прошу такі документи зберегти і при першій можливості переслати або передати мені». Або інакше..., як будете вважати за потрібне.

Маючи такий документ, я відіб'юся від цих панів. Вони з регаліями «опилялися в бегні» і зараз вживають всіх заходів, щоб замести сліди. Я ще в документах покійного і не розібрався. З відповіддю прошу не затриматися.

Шість років жив у мене покійний — годував, поїв його і доглядав за ним. Оті панове цькували його, очорнювали, зводили наклепи на

нього і т. інш., а тепер, коли помер, з'явилися.. ні, треба плати
в шию цих панів!.. З пошаною до Вас П. Курганський».

Копія умови, яку прислав П. І. Курганський так:

»Умова

між Управою Воєнного Музею і представниками Кубанського Ко-
нотного Війська про передачу регалій на переховування у Воєнному
Музею в Београді.

1.

Регалії Кубанського Козачого Війська, полкове срібло і майно Ку-
банського Гвардійського дивізіону (кол. Конвою його величкхтн)
і Катеринодарського козачого полку, передаються Югославському
Воєнному Музеєві на переховання до відновлення в Росії Нацїон-
альної влади, або відновлення в цілому Кубанського козачого війсь-
ка, яке буде визнане з боку Югославської Держави. Повернення ре-
галій у всякому разі повинно відбутися з особливого Вищого «со-
ізволєнія».

2.

Управа Музею переховує і виставляє доручене йому майно за сти-
тутот і правилами Воєнного Музею, як одне ціле.

3.

Передане майно не може бути взяте раніше здійснення т. І. цієї
умови.

4.

Поповнення майна новими предметами може статись на прохання
Кубанського Військового Отамана і за згодою Керівника Воєн-
ного музеєм.

5.

Особисте срібло і речі покійного генерала Букрєтова, внесені в
приймотно-здаєчний список під чч. 133, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 153 і 154 можуть бути повернені вдові по-
кійного ген. Букрєтова, яка живе тепер в Америці, якщо вона через
Делегацію, що завідує інтересами російських емігрантів у королів-
стві Югославії подасть Управі Воєнного Музею офіційні документи
про своє право наслідкування.

6.

Столове срібло й столова білизна Кубанського Гвардійського диві-
зіону за дозволом Керівника музею можуть видаватися дивізіоні
один раз на рік в день їхнього свята, після чого всі речі в найко-
ротший термін повертаються до воєнного музею.

7.

Згідно з т. 2 розпорядження Російсько-Морського Міністра Королів-
ства Югославії Пов. 3. бр. 2120 від 12-III-938 року, Комісією прина-
чєний полковник В. П. Білий, перед тим член Делегації в справі
охорони регалій, для співпраці з Керівником Воєнного Музею в справі
охорони й розміщення регалій. Зміну полковникові Білому при-
значає Кубанський Військовий Отаман в порозумінні з делегацією,
що завідує інтересами Російської еміграції в Королівстві Югославії.

8.

На підставі правил Воєнного Музею, Комісія на чолі з Кубансь-
ким Військовим Отаманом зобов'язується у випадку перевезення ре-
галій в Росію, лишити Воєнному Музею деякі предмети в оригіналі
чи копії, по згоді з Керівником Музеєм.

9.

Всі спірні питання, які виникли б між членами Комісії з приводу
передавання й переховання регалій і решти майна Кубанського Ко-

зачого Війська, повинні бути розв'язані Делегацією, яка завідує інтересами руських емігрантів у Королівстві Югославії в порозумінні з Кубанським Військовим Отаманом.

10.

Цю умову виготовлено у двох оригінальних примірниках, з яких один лишається в Управі Воєнного Музею, а другий передається Кубанському Військовому Отаманові.

Цю умову підписали: від імені Югославської Держави: 1. Геодез. генерал С. Бошкович, 2. Арт. генерал В. Дукович.

Від імені Кубанського Козачого Війська: 1. Отаман Куб. Козачого Війська ген. Науменко, 2. Начальн. Від. Руск. Дел. полк. Базаревич, 3. Поміч. Куб. В. От. ген. Звягінцев, 4. Нач. Походи. Штабу ген. Соламахін, 5. Контролер Куб. К.В.Я. Шупляк, 6. Полк. В. Білий — кол. член Делегації, 7. Полк. С. П. Білий, 8. Полк. А. Рогожин — Ком. Гвард. дивіз. і 9. В. Ст. Галушкін — Пом. Ком. дивіз.

Управа Воєнного Музею. Ч. 2604. 26-го листопада 1938 року. М. Београд.»

Коментувати цю Умову й лист П. І. Курганського, мабуть, нема потреби — вони занадто виразні. Умову з боку Кубанщини підписували не тільки до неї байдужі, а й ворожі до неї генерали й полковники. Вони дбали лише про Росію і подекуди, у всякому разі на другому місці, за Кубанське Козаче Військо. Край і в Курганського не фігурує. Делегація ж російська в числі сигнаторів, розпорядчиків реталій. З умови ясно, що Науменко цілком на шнурку у Російської делегації. Перевозити реталії лаштувалися до... Росії. Отак докозакувалися!

Діставши такого запізненого листа від Курганського, В. М. не мав часу просити роз'яснень, тим більше тому, що мова була про доконаний факт. Через те В. М., як тільки прочитав листа, написав формального листа, приклавши печатку Військового Отамана Кубанськ Війська, і приватного листа й обидва разом рекомендованою поштою відіслав. Офіційний лист був такий:

«В. об. Військового
Отамана, Голова Кубан-
ського Крайового Уряду.
Дня 27 червня 1939 ро-
ку, ч. 0370
С. Черниці, Польща.

Панові Кубанському Крайовому
Контролерові Павлові Іванови-
чу Курганському.

З огляду на смерть Голови Комісії в справах охорони Кубанських військових реталій генерал-лейтенанта П. І. Кожунька, який був уповноважений ген. М. А. Букретовим і мною, як Головою Кубанського Крайового Уряду, на перевезення й збереження Кубанських військових реталій, — прошу всі документи, пов'язані з цим його уповноваження, зберегти і при першій можливості переслати чи передати мені.

Професор, інженер (власпоручно)
М. П. (В. ІВАНИС)»

А приватний лист був також коротенький:

27/VI. 1939 р.

«Вельмишановний Павле Івановичу!

Вашого листа від 22/VI. 1939 р. й додаток до нього я одержав. Наказ, про який просите, до цього долучаю. Друкованих бланків при собі якраз не маю. Якщо в цьому є потреба, то пізніше я міг би ще написати.

Щождо другого питання, а саме — суду, то ця справа виділяється місцевим адвокатам. Із свого далекого села думаю, що з цього нічого не вийде, — занадто розпанопились у Ваших місцях росіяни, а з ними й наші ренегати. Вони, особливо останні, не спиняться ні перед чим і можуть Вам дуже нашкодити.

Якщо ж Ви вважасте за потрібне і корисне для справи почати судовий процес, то від мого імені треба діяти дуже обережно. Я живу в дуже обмежувачих обставинах: політичною діяльністю я займатися не можу. Подруге, я не маю ніяких засобів. За свою учительську працю я одержую таку скромну платню, що її ледве вистачає на утримання сина й дружини в Празі. Сам я перебиваюсь тим, що заробляю літературною працею у фахових журналах (інколи пощастило написати монографію). Таким чином ніяких матеріальних зобов'язань я виконати не зможу. Маючи на увазі вищесказане, Ви можете діяти. Порадьтеся з адвокатами і якщо щось потрібно — підпишіть. Моя адреса у Вас написана правильно.

Про смерть П. І. я довідався до одержання від Вас листа із досить плутаної замітки в місцевій газеті. Покійного я мало знав, але з листувань з ним ясно уявляю його образ чесного козака з деяким сентиментом в бік українців. Чесні люди відходять, а авантюристи й ренегати процвітають.

Будуйте здоровенькі й Богові
милі, Ваш (власноручно)
(В. Іванис)»

На цього листа відповіді не було. Можливо, вліті все затихло і листуватись людям не хотілося. А ранньої осені вибухла війна, що переплутала всі поштові зв'язки. Югославія була спершу в орбіті союзній і до неї не доходили листи. Польща ж незабаром стала Генералгубернаторством зі всілякими заборонами. Так чи інак, а більше з Югославії листи не доходили. Про Курганського десь у 1945 році була чутка, що він помер, а регалії опинилися в Німеччині, про що буде мова далі.

39. Останнє гостювання в д-ра В. Г. Ледомського.

Закінчивши всі справи в ліцеї й Черниці, В. М. пустився на старий маршрут — до Львова, Варшави, Познаня й Срьоди.

У Львові В. М. зупинився лише до відходу потяга. Місто спорожніло: хто мав змогу, виїхав відпочити, в установах сяк-так, нудьгуючи, ворушилися «заступники». Цікавішого нічого не почути. Отже покотив далі — до Варшави. По дорозі прислухався до розмови двох польських патріотів. Один із них, кол. військовий, доводив, що Гітлер побо-

їться нападати на Польщу, знаючи, що поляки — не чехи. Напевно він читав про Грюнвальд. Другий же песимістично відповідав, що німці так приправилися, що десь мусять вистріляти мільйони своїх набоїв, мусять випробувати свої й загарбані у чехів літаки, ніби досконаліші за німецькі, що історія не повторюється і сподіватися Грюнвальдів не доводиться. Перший горячкувато доводив, що й Франція та Британія не сидітимуть, як це сталося при загарбанні Чехії, бо недарма ж міністер Бек літав до Лондону... Під таке «політичне» базікання В. М. задрімав і прокинувся аж під Варшавою.

Як і у Львові, життя в Варшаві ущухло. Навіть емігранти порозлазилися ловити рибу, гриби збирати. В Науковому Інституті репрезентантом і господарем лишився сам інж. Є. О. Гловінський. Він у холоднішій кімнаті щось виправляв і дописував. Зустрілися, як завжди, по-приятельськи. Розповів він про уенерівські справи, про заступлення О. Г. Лотоцького проф. А. І. Яковлевим — не вважаючи це за позитивний крок. Випадково зустрів ген. В. Сальського, який категорично твердив, що з Польщею війни не буде, але доказів не згадував. Взагалі всі хотіли відпочивати. Увечорі подлякував Євгенові Олексійовичу за приємно проведений день і покотив експресом на Познань через Кутно. До східсонця тихо підсунулися на головний вокзал Познаня. Місцевий поїзд на Срьоду вже стояв. В. М. пересів на потяг до Срьоди, до якої доїхав також досить рано — коли міське населення продирає очі й ще позіхає. Володимир Гнатович з сестрою саме сідали до сніданку, коли подзвонив В. М. В. Г. помітно поблід, з'явилися якісь маленькі бородавочки в деяких місцях на обличчі, голос посиплішав... Порозмовляли про се, про те. В. Г. висловив побажання, щоб цього літа більше відпочивати. Нахвалявся, що сховає машинку В. М-ча хоч тижнів на два. Додав, що Білінські просили бодай на тиждень до себе в Познань; Закоморний уже прислав картку; а далі казав, що поїздимо по польському «пяху» (піску навколо Срьоди) і подивимось на широкі лупинові поля й на прегарні арабські трилітки, побуваємо в Курнику. Цим В. Г. враз намітив програму цих літніх вакацій.

Прийшла Яся й повідомила, що в приймальні повно пацієнтів, і доктор пішов виконувати свої обов'язки, а В. М. пішов розташовуватися в кімнаті. Не встиг написати листівку синові до Праги, як прийшла Яся й сказала, що купіль готова. Незабаром після того В. М. вийшов у квітник з декількома карликовими бергамотами, черешнями й бросковинами. Невеличка площа вабила очі найрізноманітнішими кольорами квітів, особливо багато було водоненаситних бе-

гоній. Трохи в тіні стояли три лежаки. на одному вже сиділа велика й огрядна сестра доктора. Обійшов усі квіти й дерева цього райського куточка, наповненого тонким ароматом троянд (а їх було багато різних сортів і кольорів) — білих, жовтих, оранжевих, чайно-рожевих й темночервоних японських. Все було свіже, до східсонця полите. Всюди прибрано, як і торік, з педантичною чепурністю, всі доріжки посипані білим, як цукор, пісочком. Прогулявшись по всіх стежечках. В. М. присів поруч із сестрою В. Г-ча. Вона завжди була перейнята споминами про батьківський сад у її рідній Бугульмі. Відразу почала ніби іронізувати, що у Володі тут гарно, але занадто чепурно і бур'яночку нема, а у нас, мовляв, у Бугульмі, десятини зо три саду: яких тільки яблук там не було, а яка розкішна брусниця, чорна смородина, терен, в деяких же глухіших місцях росла й кропива, з якої можна було «щі» варити, лопухи, трава, хоч сіно коси. А як прийшли «большаки», зайняли дома, лишивши їм з мамою одну кімнатку, що раніше коміркою була, яблуні та інші фруктові дерева порубали — і скрізь поріс самий лопух... Не вірилося, що так швидко можна все занепастити... Так гуторили, аж поки прийшов доктор, стомлений, і присідав на пів години перед обідом.

Ці відвідини були якісь тривожні, коли приходила (раз на тиждень) колега доктора — д-р Федюшко; завжди приносила якісь політичні новини, яких не можна було десь вичитати. Ця жінка була надзвичайно рухлива і велика польська патріотка. Вона все твердила, що німці не рушать Польщі, бо їй договір про ненапад кінчається лише через два-три роки. Якщо ж Гітлер наважиться напасти «і на нас, то дістане доброї прочухранки, бож ми не чехи!» Обидва слухачі більше відмовчувалися, вважаючи, що таку фанатичку переконати в можливостях інакшого розвитку подій не можна.

В одну з перших неділь приїхали до Срьоди в гості Білінські із вродливим сином. Всі, окрім сестри доктора, швиденько зібралися й поїхали потягом на озеро, де зустріли багато таких, як самі. Поплавали човном, веслюючи по черзі. Все там було педантично прибрано, човни чистесенькі, видно було, що жили всі тут трибом німців, хоч мови останніх майже не чути: почувався виразний польський нагляд. Після купання й плавання човном «каналки», яких доктор звелів наробити побільше, зникали, як роса влітку. День був прегарний, гарячий, при воді ж почувалася прохолода. Цей пікнік удався — трохи запалилися; при заході сонечка вернулися додому. По вечері провели гостей до автобуса. Білінські просили В. М. приїхати до них погостювати хоч на тиждень і познайомитися з Познанем. Це ж зруч-

піше було зробити, як Петро Іванович одержить відпустку, про що обіцяли протелефонувати.

Довідавшись, що П. І. має вільний час, В. М. автобусом покотив до Познаня. Шосе було новозбудоване з сірого й цеглястого граніту, якого колеса автобуса ніби й не дотикалися і без жадного грюкоту крутилися: чувся лише легенький шелест. Проїхали запилений історичний Курник, що належав колись графам Замайським, останні нащадки яких подарували державі палац, бібліотеку, чудовий парк і декілька десятків фільварків. Вулиці Курника вимощені гравієм з далеких часів і мали досить вибоїн, на яких автобус трохи шкобертав, нагадуючи про мандри часів Наполеона. По обох боках шосе рівнини піскуватий степ, місяцями вкритий лусинами й горохом. При фільварках впадають в очі обідрані «чвораки» (приміщення для с-господарських робітників), не загороджені й без квітників: ніде живої деревини й куца! Неприваблива сіро-жовтувата пустеля. Трохи зазеленіло під самим Познанем. На автобусній станції В. М-ча зустрів П. І. із сином. Разом доїхали до його квартири, що була трохи віддалена від центру міста. В затишному чистісінькому помешканні привітала гостя Наталія Лаврентіївна з Балабаїв, подебрадська інженерка, знайома з попередніх років.

В Познані оглянув В. М. все, що було відкрите в літню пору. Особливий спомин залишив палац останнього кайзера Німеччини, Вільгельма II-го. В ньому була невелика картина галерея, деяка старовина і церковця-капличка, в якій колись молився нещасливий монарх. У капличці вражала ікона-картина за престолом, на якій по-високомистецькому виконані три постаті: посередині — Мойсей, а по боках царі — Давид і Соломон. Більше ніяких маловидел. Провідник не назвав ні майстра картини, ні її символіки.

* * *

Тиждень промайнув у розмовах та прогулянках, а в неділю д-р Ледомський з сестрою приїхав на могилу його матері, для якої він зробив просторий склеп, маючи на увазі ще місце для сестри й для себе. Приїжджих зустріли на автобусній станції Білінські й В. М. і разом поїхали на цвинтар, де могила матері була у військовому відділі поруч з дільницею англійських вояків, що загинули на східному фронті у 1-шу світову війну. Посеред цієї дільниці побудований залізобетонний високий хрест з мечем вподовж. Біля кожної могили невеликий надгробний камінь з вирізьбленим написом: прізвища, дата народження й смерті, назви провінції (графства), з якої походить, а перед каменем ростуть троянди з місця народження усопшого. Дільниця була чисто при-

брана, бо англійський консул за своїми покійниками доглядав.

Після цього всі захотіли поглянути на цвинтарі інших держав. Крім німецьких і австрійських, по всіх інших цвинтарях росте лопух і бур'ян, а здебільшого й могили позападали, багато дерев'яних хрестів попадало. Про якісь написи не доводилося й говорити.

З цвинтаря поїхали до Білінських, де прогостювали до вечора. Перед заходом сонця Ледомські і В. М. вернулись автобусом до Срьоди

* * *

В розмові про Курник лікарка Федюшко сказала, що її дочка працює бібліотекаркою в палаці Замоївських. У разі військової завірюхи вона найголовніші старовинні архіви хоче кудись вивезти на схов. В. М. запитав, чи може відвідати той палац і чи дозволять подивитися на ті архіви. Йому відповіли, що вступ вільний, навіть безплатний скрізь — цілий палац, бібліотека, архів і парк. Одного дня В. М. з'їздив і до Курника.

Палац був просторий. Щоб його докладно оглянути, треба пробути там декілька днів. Молоденька симпатична Бібліотекарка з охотою обводила по більшості покоїв, даючи пояснення. Показала декілька власноручних листів Наполеона 1-го, написаних прямими великими літерами, показала скриню, на якій снав і помер останній граф Замоївський, шкодуючи грошей на купівлю ліжка. Тут панна відсилала по докладніші пояснення до д-ра Ледомського. А він потім цілий вечір розповідав про останню двійцю (брат і сестра) Замоївських, які жили аскетами, боячись потратити зайвий гріш на себе.

Обоє не одружувалися і вважали, що їхнє багатство належить народові, а через те вони найощадніше мусять витратити гроші на свої потреби. Одягалися бідно, а в їжі налягали на гречку, ніякої меблі не купували. Для передачі своїх маєтків народові (державі) брат виїхав до Варшави найдешевшим потягом з харчами — каструлею з гречаною кашою. Коли в уряді оформили передачу маєтків і запропонували йому постійний безплатний квиток 1-ї класи по всіх польських залізницях, то він відмовився, мотивуючи тим, що то було б марнотратством. Повернувся граф до Курника дуже виснажений, і лікарі нічого не могли вдіяти. Він швидко помер, а через деякий час пішла за ним і сестра. Походили ці аскетичні графи ніби з українського роду, а прийнявши католицизм, ополячилися.

* * *

Уже в серпні, в одну з неділь, В. Г. показав В. М.-чеві пакет з заповітом, додаючи, що призначає, крім В. М., коле-

гу-лікарку Федюшко й П. І Білінського виконавцями заповіту і хотів би показати невелику ділянку землі біля Познаня, який йому подарував якийсь пецієнт. Тут сказав, як би він хотів розподілити свій маєток, зазначаючи, що надходить непевний час і все може статися... У двох поїхали на «пікнік» до Познаня. Заїхали до Білінських і всіх забрали на ту ділянку землі. Недалеко від квартири Білінських на площі побачили досить глибокі окопи-сховища від бомб з літаків. Коли ж приїхали на подаровану під ліском (може з гектар) площу, то побачили цілий ряд піхотинських окопів, але без «козирків», якихось делітантських. На цій ділянці росли бур'яни, хоч у сусіди був посаджений садок. В Г., жартуючи, пропонував П. І. використати цю землю безплатно.

Погулявши трохи по лісі й проголодавшись, сіли під тінню дерев і зі смаком спожили привезені із Срьоди найрізніші продукти, як курка, яйця, померанчі тощо. Після цього повернулись до Білінських і ще почаювали. Додому рушили з заходом сонця. Цей день врізався в пам'ять В. Мча. У ньому відчулася якась підготовка до чогось неясного й страшного. Хоч В. Г. часто, жартуючи, казав, що всі ми вже інваліди, а хто перший зійде з грішної землі, передбачати важко, але в цей день раптом виникла думка, що він приготує собі оту далеку довгу путь. Після цього В. М. їздив з В. Г. по його пацієнтах. Вечорами багато розмовляли про газетні новини. У Москві радилися з советами делегації з Лондону й Парижу. Міністер зак. справ Й. Бек літав до Берліну й Лондону.

40. Перед вибухом війни.

Міністер Й. Бек повернувся з Лондону, не зупиняючись в Берліні, з підписаною угодою про взаємну допомогу на випадок агресії, але особливого захоплення від цього в пресі не виявилось. Повідомлялося, що німецький міністер зак. справ Йоахім Ріббентроп прибув до Москви, а советського міністра зак. справ М. М. Литвінова (Фінкельштейна) в СССР заступив В. Молотов. 27 серпня 1939 р. Володимира Гнатовича викликали до Познаня, звідки він повернувся пізно і з такою новою: його призначили керівником військово-санітарної частини помор'я та що мусить ранком прийняти цю посаду й стати майором Польської армії. В. М. вирішив 29 серпня також виїхати до Черниці. У цей день ранком В. М. попрощався з сестрою В. Г., купив до Черниці квиток і вирушив у дорогу залізницею з пересадкою в Познані. Там довелося довго ждати потяга на Варшаву і через те В. М. заїхав ще раз до Білінських. З трамваю В. М. по багатьох шкільних дворах побачив натовпи людей в мунди-

рах і в цивільному, з рушницями й без них; вздовж парканів стояли порожні вози, запряжені парами коней. Так виглядала мобілізація в Познані — люди валялися під відкритим небом. Щоправда, в повітрі була ще велика спека. По обіді В. М. в супроводі Білінського з синком повернувся на вокзал, де вже застав Володимира Гнатовича у військовій уніформі лікаря. Розмова була сумна і ніби вимушена. Коли подали потяг, В. М. заніс багаж, повернувся на перон, на якому попрощався з приятелями. Цього разу Вол. Гнатовича бачив живим востаннє. Вздовж залізниць видно було збільшений рух різних фірманок, запряжених селянськими кіньми, і групи солдат в уніформах. Під'їжджаючи до ст. Кутно, В. М. побачив батарею польових трицалевих гармат, що рухались польовою дорогою вдовж залізниці. За гарматами їхали селянські возики, навантажені скринями та набоями. Це дуже вразило В. М., бо йому не було зрозуміло, щоб на початку війни за гарматами не їхали гарматні скрині, запряжені шестернею добрих військових коней. Мимоволі виникла думка, що Польща байдикувала й не готує до війни. Пригадалися й німці, які на 4-й рік 1-ї світової війни в ст. Ольгінський (на Донщині) все мали в найліпшому стані. Вперше виникла думка, що німці прогуляються по Польщі без великих втрат своїх вояків.

Ранком, 30. VIII., на головному варшавському вокзалі залишив багаж на схов і пішов по знайомих. Газети всі кричали, що війни не буде і вихваляли вдову Пілсудського, що вона копала сама окопи у Варшаві, вулиці й площі якої перетиналися глибокими ровами-сховищами, щоб рятуватися від бомб з літаків. З ким тільки не зустрічався з українців (ген. В. Сальський, Змієвський та інші) — всі запевняли, що війни не буде, підготовка робиться за прислів'ям: «Коли хочеш миру, будь готов до війни!».. Контрактовим старшинам-українцям в Польській армії запропоновано, що коли не хочуть брати участі в можливій війні, можуть подати заяву й відійти. Цього ні один не зробив. Відвідав і Андрія Миколайовича Лівицького, який жив у добрій дільниці, займаючи гарний будинок з великим садком, у якому росли й кавуни, виплекані агрономом Я. Танцюрою. А. М. був уже на підпитку й потяг В. М. зразу в садок до літнього столика й лави. Тут він, оглядаючись, з бічної кишені витяг пілсесковату пляшчину з якоюсь алькогольною рідиною й почав частувати... Це частування було дуже відразливим і В. М., попробувавши варшавського мало солодкого кавуна, попрощався. До поважніших розмов А. М. не надавався. Сдиний чоловік у Варшаві, І. Гр. Базяк, сказав В. М.-чеві, що німці розпочнуть війну і то днями. Решта вперто доводила, що війни не буде. Дехто ж додавав, що якби вибухла

війна, то поляки легко не піддадуться... а можуть німців і заламати. В цей час по радіо дуже часто якийсь полковник кричав, що треба стріляти точно, спокійно й без промахів... Цей часто повторюваний крик не пасував до пацифізму, який вилітав з уст кожного варшав'яка.

Увечорі 30 серпня В. М. виїхав до Львова, куди й прибув 31 серпня вранці. Насамперед зайшов до «Сільського Господаря», де застав чимало агрономів, які відбували якусь нараду. Під час перерви всі цікавилися враженням від Познаня й Варшави. Усі були переконані, що війни не буде, а якби розпочали німці, то поляки битимуться. Декому, в тому й д-рові С. Храпливому, В. М. сказав, що війна буде і то дуже скоро та що німці візьмуть Варшаву за два тижні. В підтвердження своєї думки В. М. нагадав, що делегації англо-французів виїхали з Москви, не домовившись, а Ріббентроп уклав договір. Скоро, може, треба буде всім утікати. В. М. вважав, що Сталін мусив щось вигандлювати від Німеччини, а найправдоподібніше Галичину. Коли ж так, то українській інтелігенції не слід чинитися під сонцем «соціалізму». Однак від Храпливого і декого іншого довелося почути, що таке принищення хибне та й большевики змінилися — пом'якнули... Переконувати людей було трудно — їм мрії видавалися за дійсність.

Вечірнім потягом В. М. повернувся до Черниці, в якій жнива закінчилися, лишився збір картоплі, кормових буряків і деякої садовини й городини. В ліцеї того ж вечора зійшлися директор Холєвчук та інші послухати інформації. Бо хоч у ліцеї й було дуже добре радіо, а живе слово притягало. Після інформацій, що затяглися за північ, В. М. почув те саме, що говорили в Варшаві й у Львові: німці не посміють, поляки запекло битимуться, большевики набралися розуму та інші нісенітничі. Дуже дивно тримався проф. Б. Іваницький, який поділив думку, що боятися большевиків тепер уже не слід... військовий комунізм проминув і вони стали державниками... Розійшлися з думкою, що побачимо, як буде, бо «ще так не бувало, щоб якимось не сталося»...

Ранком В. М. заглянув до лябораторії. Розбираючи деяку пошту, В. М. біля 10-ї години ранку почув надзвичайний шум. Вискочив надвір і побачив на великій височині, з гарним блиском на сонці, рядами йшли алюмінієві птиці на схід. Повиходили й інші і скоро згодилися, що то не польські літаки. Вони перелітали понад лісцем, маючи, очевидно, за орієнтаційний пункт водяну вежу. Зараз же кинулись до радіо і... почули промову Гітлера, який проголосив війну Польщі. У багатьох йокнуло, бо ще вчора переконли-

во запевняли, що німці не почнуть війни. Сталося це 1 вересня 1939 року о 10. 30 ранку.

41. Початок війни Німеччини проти Польщі, Франції й Англії.

Наступ на Польщу німці провели за принципом блискавичної війни (бліцкріг). Суцільного фронту не було, як у попередній світовій війні, окопів також не уживалось. Не були вжиті й отруйні гази, хоч німецькі вояки довго за плечами посили маски. Як відомо, німецька армія наступала клинами, охоплюючи цілі групи військ противника, нищачи його чи полонячи. Летунство німців на початку було непереможне (в Польщі, як вияснилося пізніше, німці вживали переважно чеські літаки). В момент нападу німці знищили всі польські літаки, не давши бодай одному піднятися в повітря. Польське командування на чолі з маршалом Ридз-Сміглім передавало військовій повідомлення лише три дні, а потім замовкло, втративши зв'язок з армією, що розпалася на декілька частин. Найбільший спротив польська армія чинила у Ватеплях, Кутно й Варшаві, яка все одно по двох тижнях була зайнята, зазнавши жахливої руйнації від бомбування з повітря і важкої наземної артилерії. Боронитися проти бомбардування і гарматного вогню Польща не мала чим. Найгірше ж було те, що за три дні армія лишилася без керівництва й постачання та харчування. Багато частин за цілу війну ні одного разу не з'їли гарячої страви, похідні кухні не діяли, вояки голодали й самотужки промишляли за харчами і утікали світ-за-очі, уникаючи боротьби. Головне командування й уряд Польщі відразу утекли до Румунії, більшість оборонців Львова особливо старшинство, пробрались до Угорщини й там були інтерновані. Такого швидкого й тотального зникання державності, якого зазнала Польща, не траплялось навіть при боротьбі за незалежність проти большевиків. Такого розгрому самої ідеї великої держави, про що так багато галасувалося в польській пресі перед цим, ніхто не передбачав. Мабуть і самі німці були вражені такою несподіванкою.

Через Черницю також почали переходити групи вояків по декілька десятків. Частина з них покидали навіть рушниці, а загалом вони були жалюгідні й перелякані. Про якийсь польський гонор соромно було нагадувати. Це була лише нещаслива голодна юрба. До неї домішувалися також невеликі групки цивільн. Такий рух протягся яких 3-4 дні, а потім все затихло й села лишилися без будь-якої влади. Та природа не зносить порожнечі — і в селах почали «господарити» молоді парубчакі, присікуючись переважно до

місцевих польських родин. Ночами почались крадіжки. Щоб їх припинити, В. М. запропонував селянам Черниці визначати з себе охоронників на ніч, які б обходили по вулицях подвое. В цих обходах брав участь і сам В. М. Крадіжки припинились. Але парубчакі захотіли помститися на учительках-польках зі школи Пілсудського, всі чоловіки котрих були мобілізовані. Тоді В. М. з О. Гудзяком (асистент проф. Б. Іваницького) зайшли до тієї школи, попросили не лякатися й спати разом у забарикадованій (це зробили із шкільної меблі) залі. Невміру ж злобних парубчаків попередили, щоб вони до жінок не лізли. У цей спосіб Черниця й Пісочне заспокоїлись. Та не надовго.

Одної ночі на протилежному боці Дністра появилось сяйво від пожежі. Розпитались й довідалися, що спалили декілька сіл поліційні польські загони, що нагло з'явилися і тероризували населення. На ранок такий загін озброєних людей увійшов і в Черницю. Він сплундрував кооперативу, обшукав ніби підозрілу в націоналізмі родину Шведів, молодші учительки якої поховалися. Ці польські розбишаки забрали всі книжки у Шведів і на вулиці спалили. Дійшовши ж до брами ліцею, ця ватага прочитала. «з руським язиком навчання» і вирішила, що тут засіли якісь гайдамаки. Одначе, зайшовши до канцелярії ліцею, переконалися, що то «панствова» інституція і лишили її, пересуваючись до Пісочного. Там вхопили якогось молодика, застрелили й тіло вкинули в рів при дорозі. Далі ця «хоробра» ватага десь зникла, бо почувся гарматний гуркіт від Стрия.

На ранок гуркіт зі сторони Стрия зріс і по обіді В. М. з іншими, стоячи на горбку спостерігали, як по шосе зі Львова на Стрий шмигали сотки сірих особових самоходів. Потім поволі гуркіт припинився, Стрий захопили німці. Увечорі того ж дня до ліцейного двора в'їхав гарматний моторизований дивізіон з полковником, начальником гарматної школи у Відні, на чолі. Це була дуже культурна частина, — старшини й рядовики молоді, високі та стрункі хлопці. Вони ніяких особливих вимог не ставили. На ранок старшини з полковником і ліцейним персоналом слухали по ліцейному радіо промову Герінга, який перелічував успіхи, досягненні за яких три тижні і, між іншим, таке кинув: «тепер, коли ми заволоділи такою житницею, як Галичина, і джерелами нафти в Бориславі, ми свої потреби задовольняємо цілковито»... Це була груба демагогія, бо все гіперболізовано в сотки разів. В. М. придивлявся до облич старшин і ні на одному не помітив критичної міни. Виходило, що вони остільки не поінформовані, що всю ту брехню брали за правду. Удень до В. М. в кімнату зайшли два лейтенанти з дивізіону порозмовляти,

бо їм, очевидно, директор представив, що В. М. з Кубані (можливо, з Кавказу). Почали вони розпитувати про нафтові й продовольчі можливості Галичини, всієї України й Кавказу. В. М. пояснив їм, що вчорашню промову маршала Герінга треба приймати, як певну пропаганду, бо Галичина є одною з найбільш багатих частин українських земель, що себе своїм хлібом прогудовує, але великих надмірів вона не має, а її нафтові поля вже на вичерпання, що без румунської й кавказької нафти їм не обійтися. Натякнули вони й на те, що можуть обійтися бензиною з вугілля. В. М. роз'яснив, що продукція тієї бензини дуже ще мала, а головне, що вона не надається для літаків. Так порозмовляли годин зо три і вони попросили дозволу ще й на другий день поговорити. на що В. М. дав згоду.

Наступного ж дня прийшли чутки, що, виступивши проти Польщі, большевики претендують на Львів і майже на цілу Галичину. Ліцей почав готувати вози й запрягати коні, щоб вивезти весь персонал. Прийшли знову лейтенанти, але вони про демаркаційну лінію з большевиками нічого не знали. Вони хотіли довідатися насамперед про англіїців, які відразу проголосили війну, як і французи, Німеччині, а не допомогли своєму союзникові. В. М. відповів, що англіїці розгойдуються дуже поволі. Взагалі ж друга розмова якось не клеїлась, бо В. М. поспішав до ліцею, щоб довідатися, чи хто виїздитиме, якщо Черницю залишать большевикам.

В ліцеї застав Холєвчука, Іваницького й інших. Вони радились, чи варто тікати від большевиків, які, мабуть, уже змінилися. Особливо обстоював цю думку проф. Б. Іваницький, що В. М-ча дуже здивувало. Усі, окрім В. М-ча, згоджувалися лишатися. В. М. рішуче заявив, що буде втікати. Директор тоді сказав, що він дає йому право вибрати який хоче віз з парою коней, а за фурмана буде лабораторний сторож Ярослав. Іваницький був дуже незадоволений, що В. М. не хоче підлягати колегіальному рішення. На цім Іваницький пішов до хати, а В. М. звернувся до полковника із запитанням, чи Черниця може бути передана советам. На таке питання полковник відповів, що він сам ще не знає, де пройде демаркаційна лінія, але він певен, що де стала німецька нога, те місце стає німецькою землею. Це трохи заспокоїло В. М., але просив не розпрягати сивих кобилиць, а сам пішов до хати. Не дійшовши до неї, побачив, що за ним прямус ад'ютант полковника. Від останнього той переказав, що Черниця увійде в зону СРСР і що вони зараз виїжджають до Рудник. Якщо В. М. не хоче залишатися, то мусить негайно з ними чи сам виїздити, бо за годину чи дві в селі будуть большевики. В. М. подякував за попередження, негайно

но пішов до ліцею й просив Ярославку підїхати до його помешкання, а сам пішов попрощатися з директором. Директор передав В. М. такий документ, написаний рукою:

Панство́ве Ліцеу́м Ро́льни́че
з ру́ским (украї́нськи́м)
снзи́кем на́вча́ння в Че́рни́це
По́шта Пясе́чна к/Жіда́чова
Дня 18 в́жесня р. 1939

Пан Проф. Васи́ль Іва́нис
в Че́рни́ці!

Дирекція Державного Рільничого Ліцею
в Черниці в полагодженні Вашого прохання
з дня 18. IX. ц. р. уділяє Вам відпустку до
часу урухомлення школи для полагодження
Ваших родинних справ.

Директор: М. Холєвчук.

Поклавши два куфри й портплед та саквояжик на воза, в рівень з драбинами заповненого сіном, попрощався з господарями, а при цьому маленький хлопчик (років 5) аж розплакався, В. М. з Ярославком рушив на Рудники, куди вже вирушив і дивізіон. А з протилежного кінця в Черницю в цей час входили вже большевики.

Отак, без стрілу й навіть найменшого поранення, СССР анектував Черницю і взагалі умовлені українські землі по ріки Буг і Сян, майже по лінії лорда Керзона, запроєктовану ще в двадцятих роках. Львів був також здобутий німцями, а потім задармо переданий СССР. Прибічники «собо́рної України» мали сатисфакцію. Але скоро в ній розчарувалися.

Зрівнявшись з брамою ліцею, В. М. підібрав ще Микитку, який не захотів залишатися під червоними господарями. Виїзд відбувся в суботу 20. 9. 1939 р. В Рудники вїхали вже за темноти і попросились переночувати у о. С. Яворського. В. М. пішов до командира гарматного дивізіону, який заквартирував у дворі поміщика Полянського. Командир поінформував, що він ще не має директиви, куди переїздити, і може видавати дозвіл на рух людно́сти тільки до Перемишля. Посвідку на переїзд до Перемишля В. М. одержав таку.

»II Відділ
Артилерійського
полку, ч. 116

Рудники 20. 9. 39

Професор Іванис Васи́ль з Че́рни́ці й Ми́китка маю́ть дозві́л ї́хати до Пере́мишля. Його ро́дина знахо́диться в Празі.»

Печатка з орлом і свастикою, підпис полковника були не чіткі. З цією посвідкою В. М. мусив мандрувати далі.

У хаті о. Степана перебували дві родини поляків (4 особи) з Сянока, яких отець просив підвезти. Це були якісь інтелігенти. Відмовляти отцеві було незручно і В. М. погодився, попереджаючи, що виїзять дуже рано. Спали з Ми-

киткою на возі, а Ярославко десь у stodolі. Розвіднялося, коли почали збиратися в дорогу, а Ярославко зник (утік). В. М. застріг коней і сам сів за візника. Мапи не було і дороги добре В. М. не знав, а тому їхали, розпитуючи зустрічних. Дорога була переважно польова, не брукована. По полях уже показувалися советські вершники, але від них вибирали дальші шляхи. Коли наблизилися до Дрогобича, то довідалися, що він уже зайнятий червоною армією. Довелося обминати це місто бічною дорогою. Переїздячи через різні села, можна було бачити, що в них урядували вже українці, по вулицях вешталися якісь озброєні хлопці, вони підходили до воза, допитуючись, хто й куди їде. Часом дехто з них чув прізвище В. М., дехто косився на польських пасажирів. Надвечір закульгала одна кобила і в неї почала набрякати нога. Довелося зупинитися ночувати раніше, щоб спробувати порадитися з ветеринаром чи поважнішим господарем. На ніч стали в великому селі на площі. Тут зразу прийшла українська вже поліція, перевірила документи і ухопилася за поляків. Вона їх забрала, але випустила пізніше, звільнивши від них В. М-ча. Селянам дуже подобалися коні, вони підходили й натякали, що панам коні не потрібні, і запрошували ночувати до хати.

В. М. відчув небезпеку й рішив спати на возі при конях. А коли коні відпочили, як слід, застріг і за темноти виїхав, розпитувши раніше поважніших господарів про дорогу лісом, де траплялися й грабування, навіть із вбивствами. Парубчаки хотіли ранком затримати, але один з селян попередив і порадив виїхати вночі. Коли проїхали густіший ліс і попали на кращу польову дорогу, то трохи зідхнули. Большевицьких розїздів більше не було і подорожуючі вибирали для почівлі більші села й двори заможніших господарів. Треба зазначити, що вся ця територія мала тимчасову, частіше самозванну українську адміністрацію з молодших націоналістів, до яких у цей момент могло приставати й шумовиння. Кращі селяни лише похитували головами. Німці де-не-де зустрічалися військові, які до управління селами не втручалися. Після трьох днів блукання вїхали до Самбора, де полк. Сушко мав свою націоналістичну формуцію, здається батальйон. Коли вїхали на головну площу, то несподівано побачили П. Поташника, який привів дир. М. Холєвчука.

Вони розповіли, що коли зайшли большевики в Черницю, то їхній командир зібрав учителів і почав присікуватися, чому вони мають буржуазні порядки, що вони все переробляють на свій лад: забрали коней, зарізали декілька корів і не тільки ні з ким не рахувалися, а й погрожували карами. Це поведження так усіх налякало, що послали ко-

гось до Рудник з проханням до німців, які ще там були, вивести на свою територію (власне зону). Полковник виявився джентелеменом, прислав вантажне авто і забрав усіх з їх багажем.

Директор Холєвчук почав просити В. М., щоб забрав до себе чету проф. Б. Іваницького, яка була цілком безрадна і мала дуже велику й тяжку корзину багажу. Довелось погодитися. Насилу піднесли на задок воза оту велику корзину, біля неї посадовили власників її і рушили до Перемишля. Тут уже було поше, але по ньому був великий рух з великою швидкістю військових мотоциклів, самоходів, які не звертали уваги на цивільну публіку і часто змушували їхати бічними польовими дорогами. Коні, не звиклі до гудків і швидко проскакуючих машин, часто кидались убік у канави вздовж обочин, кілька разів перекинули довгого незграбного воза. У Перемишлі треба було переправлятися через річку Сян, а для цього була потрібна спеціальна перепустка від польової комендатури. На одержання перепустки потрачено півдня. Сама переправа була по наведеному понтонному мосту, перед яким скупчилася велика черга. А тут іще почалися дощі.

В Засянні (Перемишль на другому боці) зупинилися в старих українських емігрантів д-ра Шкурата й ще когось. хата яких була переповнена новими біженцями: серед них були пані Малець, здається, Пекарчукова, полк. Кузьмінський. Було мокро й холодно. Переправилися 24. 9. 39 по обіді. «Погостювали» в Засянні дві доби й виїхали далі на захід. Подорожування далі погіршувалося, бо рух війська збільшувався, інколи машини йшли у два ряди і треба було зупинитися або об'їздити бічними дорогами. Ночували у священиків-грекокатоликів, в стодолах на фільварках; з харчами й фуражем для коней ставало все гірше. Догляд за кіньми й доставання сіна й вівса для них лежало цілковито на В. М., в дечому, щоправда, допомагав Микитка, а інші пасажири були цілковито безпорадні.

Коли прибули до Ланцута, то тут довідалися, що почали якось ходити потяги, майже самі товариші, але до них причипляли й порожні вагони для пасажирів. Тут п. Микитка відстав, щоб далі мандрувати вже залізницею. На возі залишилося лише троє. Тимчасом занепогодилось дужче, сів безупинно дрібний дощ з пронизливим вітром. За день промокали й так промерзали, що зуб-на-зуб не попадали. Слід додати, що чим далі на захід, тим менш гостинні були люди — часто не пускали в двір переночувати; важко стало дістати харчі, а особливо фураж для коней. Кобила ж з пухлою ногою почала дуже кульгати. Спробували її перекувати, але те не помогало. Вимагався довгий відпочинок і,

може, довше лікування, а не було де. Українські села зустрічалися рідше. Майже всі господарі (поляки) покинули свої маєтки, лишивши управителів, які були дуже налякані й не могли розпоряджатися єном, вівсом чи чимось іншим. Хто заїздив на ці маєтки, мусив свавільно брати, що йому потрібно, бо управителі брати гроші відмовлялися. Де проходили німці, поляки були тероризовані. Це змусило біля якоїсь малої станції, на якій саме стояв потяг, і проф. Б. Іваницькому пересісти на потяг разом з речами. Іваницькі поїхали тим потягом до Тарнова. Пригадується, як Борис Юрійович скаржився, що йому неприємно повертатися на старе селище, в якому він довго перебував після інтернування армії УНР.

Лишившись сам і майже з порожнім возом, бо ні сіна ні вівса вже не було В. М. повернув голоблі на Краків. Довго їхати не довелося. Назустріч стали попадатися польові німецькі батареї і великі валки обозів. Один з таких обозів мав підбиті коні. Начальник попросив уступити їм свої коні й воза, запропонувавши по 150 нім. марок за кобилу, а віз віддати задармо. Сперечатися із «надлюдиною», хоч ніби й ввічливою В. М. не наємівся, бо ще не знав добре німців. Попросив лише відвезти його до ближчої станції, щоб міг доїхати до Кракова. Так і зробили. Але поки В. М. розмовляв з начальником (було це в якомусь містечку на площі), з воза вкрали саквояжик, куплений ще в Тифлісі. На станції В. М. прождав близько 5 годин, жуючи груші й яблука, які поцастило десь купити; хліба тоді вже ніде не можна було дістати. На станції стояв у польській уніформі з набряклим лицем салдат. Він був нерухомий і робив тяжке враження. На безлюдну платформу іноді виходив німецький салдат і кидав погляд на поляка. В. М. улучив момент і запитав німця, чого той польський салдат стоїть і мабуть голодний. Той відповів, що їм не дозволено годувати поляків, а якщо маєте щось, то непомітно дайте. В. М. дістав груші й яблука і, проходячи мимо, непомітно сунув йому в кишеню шинелі. Той крадькома став гризти. Несподівано на платформу вийшов, шкутильгаючи, комендант і побачив, що поляк щось жує. Зразу повернувся в станцію й послав за В. М. свого салдата, щоб покликав. Лейтенант ввічливо попросив документ, проглянув і запитав, чи то не він дав щось їсти полякові. В. М. відповів, що так. Тоді лейтенант запитав, чи знає він, що то ворог німців. В. М. на це сказав, що він був ворогом, а тепер став в'язнем та ще й поваленим на землю, що він (В. М.) — Кубанський козак з діда-прадіда, у яких престара засада — лежачого не б'ють, з полоненого не знущайтесь, а вчинив ось тут — по закону свого народу... Лейтенант замислився... і потім сказав, що

він розуміє В. М., але просив більше цього не робити, бо можуть за таке і... розстріляти. Надходив потяг і відпущений В. М. з допомогою німців до критого товарного вагону.

У вагоні багато було всілякого люду, найбільше мабуть уже починаючих промишляти за харчами. До цих вагонів заглядали коменданти станцій, шукаючи, чи нема полонених у мундирах, яких вони виловлювали. Їхав потяг черепнахою, спинявся серед поля, ніяких, звичайно, туалетів не було, а на зупинках, кому треба, вилазили, точніше зіскакували і бігли в поле за куцці. Жінок у вагоні було декілька. Спали сидячи або й стоячи. Всі замурзані. За два дні цієї подорожі до Кракова ні кусника хліба ні в кого В. М. не побачив, а коли ставав потяг серед картопляних полів, то багато вискакувало, виривало, коли знаходився сухий бур'ян, пекли на ньому картоплю, а дехто їв сиру. В цьому вагоні був польський полонений, що тікав додому. Він піджак і кашкет поміняв на цивільні, штани ж мав ще військові і через це боявся вискакувати з вагону. В. М. дістав свої старі штани і віддав йому. Треба було бачити радість цієї ще молодій людини...

Нарешті допхалися до Кракова. Вокзал його набитий ходячими, сидячими й лежачими, склунками й без них. Розкладу поїздів ніякого. На станції панувало військо і його лише обслуговувано. В. М. пригадав собі, що в Засянні була пані Малець, яка поверталась до свого мешкання в Кракові, але не знав адреси. А може ще й не повернулася? Вирішив сідати в такий потяг, що наближував би до Чехо-Словаччини, бо довідався, що на р. Одері залізничний міст підірваний і прямого сполучення з Прагою нема. Перед вечором подали потяг до Катовиць. Пригадуючи, що в Катовицях мав бути проф. Феценко-Чопівський, а Маслосоюжною філією там завідував подебрадський інж. Котик, понікутильгав до вагону цього потягу (звичайно товарного) і ледве в нього вліз. Потяг довжезний і паротяг пихкотів от-от стане, хоч у полі, як це було до Кракова, але не зупинявся. Біля півночі був у Катовицях. Просторий вокзал цього промислового центру і всі його перехідні тунелі набиті, важко було пробиратися між тілами лежачих і сидячих, які спали аж хропли. В. М. і тут стрінув декількох знайомих, що розпівіли, як знайти філію Маслосоюзу, а адреси проф. Феценка-Чопівського не знали, зазначаючи, що мало хто його знає. На світанку, лишивши під опіку знайомих речі, В. М. пішов до Маслосоюзу і застав там якийсь урядника. Розпитав його, як пробратися до Праги. Порадив їхати залізницею до кінця Заользя, а там уже можна найняти селянина, щоб підвіз до більшого міста, з якого ходить трамвай до чеської залізниці. Цікаво, що В.

М. уже чотири дні не мав ріски в роті, а голоду вже не відчував. Треба ще зазначити, що по Польщі всі оті подорожування тоді відбувалися без квитків.

Коли повернувся, то на вокзалі вже все ворушилося, як в купині муравлини. Підходили потяги і їх майже з бійками захоплювали. Уже сонечко добре підбилося, як проголосили про подавання потягу на Заользя. Це був якийсь місцевий потяг, але в ньому вже були особові вагони і не сідало так багато пасажирів. Квитків одначе не продавали. В. М. зайшов до вагону, який був з твердими лавами, але чистий, і пасажири приходили краще повбيرانі, ніж було досі. Слідів війни тут менше було помітно, а чим далі їхали, тим ставало затишніше: на вокзаликах начальники їх говорили й по-польськи без галасу, який до цієї пори скрізь панував. Було враження, що людина вискочила з пекла. На третій чи четвертій станції В. М. побачив, що продають хліб, але не пішов купувати, бо почуття гострого голоду вже не мав. Поїзд рухався повільно, спиняючись на всіх перестанках, простоював лише визначений час, а серед поля не ставав. Отже тут скрізь почувався нормальний лад. Біля полудня поїзд підійшов до кінцевої станції Заользя, про зайняття якого (відібрано від чехів) так багато галасували польські часописи. В. М. почав прислухатися до пасажирів — говорять польською мовою, чеської не чути. Не зрозуміло, чому чехи так гаряче боропили цей скрайок землі... Можливо, що були якісь інші, престижеві мотиви. У всякому разі, слов'яни скублись за Словаччину, Закарпаття і оте Заользя, а німаки всіх за чуприну і... помирили. Шоправда, не надовго, бо через своє зарозуміння не тільки всіх слов'ян до комунії приєднали, а й біля 18 мільйонів повнокровних німців уже 18 років не можуть до себе повернути й «незайману» столицю здобути.

На станції В. М. підійшов до буфету, де продавали білий хліб, якісь тиріжки, м'ясиво. Гроші ще приймають польські. Купив, не перебираючи, сів на лаву й почав жувати. Був гарний осінній день, сонечко ще припікало добре. Підкріпившись, став міркувати, що далі робити. Пасажири всі з вокзалу порозходилися. Підійшов до В. М. залізничник і запитав по-польському куди він їде. Довідавшись, що до Праги, порадив якось добратися до села, яке було видно в 3-4-х кілометрах. Там можна дістати недорого фірманку, якою й переїхати річечку і добратися до Чехії, де поїзди ходять нормально.

Вислухавши цю пораду, В. М. взяв свої три досить важкі пакунки і поволі рушив до села. Дорога була польова, але наковчана. Іти було б легко, коли б не такі важкі пакунки. Доводилось часто зупинятися й відпочивати. І чим далі.

тим частіше. Так відійшов від станції з півтора км. й сів на куфер відпочивати. У цей час з боку станції їхав парою коней возом якийсь дідусь. В. М. попросив підвезти його до села за ціну, яку він захоче, бо він вибився з сил. Дідусь зліз з воза, допоміг покласти на нього пакунки і попросив сідати біля нього. Ідучи, В. М. коротко розповів свою одісею і попросив дідуса поради, до якого селянина звернутися, щоб одвіз до чеського кордону. Дідусь охоче і з співчуттям вислухав, перепитуючи про дещо, подумав і відповів, що зараз вони поїдуть до його двору на другому кінці цього села. Там пан відпочине, а завтра зраня він відвезе сам, бо він частенько туди їздив і дорогу добре знає. В. М. сердечно подякував, і запитав, чи це не буде затяжко його родині. На це дідусь розчулювався і, не витримав, зі сльозами в очах коротко сказав: я маю велике господарство з двома синами й зятем, які всі трос пішли воювати й невідомо, де зараз є, може й убиті. У нього мешкають дві невістки й донька з малими внуками, які будуть раді допомогти панові. Він має великий дім і «пляцу» хватить і для пана. Так надвечір доїхали до цього дідуса. Ворота розчинилися й в'їхали в просторе обійстя. Дві молодинці помогли розпрягти коні, поставили десь у стайні і знесли речі В. М. до хати. Цілком несподівано В. М. став бажаним гостем: його роздягли, нагріли купель, дали помитися, дали свою білизну, а його негайно випрали, висушили й випрасували, зготували багату вечерю, якої В. М. боявся багато їсти. При цьому все розпитували про польських вояків, куди вони поділися. У них ніяких вісток уже більше місяця немає, ніяких газет, як на незалюдному острові живуть. В. М. також міг поінформувати тільки, що бачив в Черниці й по дорозі, а часописів зо два тижні сам не тримав у руках, полонених зустрічав не великими групами, про маси вояків не мав поняття. Взагалі то був час повної невідомості.

На другий день, добре відпочивши, щиро подякувавши несподіваним опікунам, В. М. із стареньким склали речі й сіли на воза з високими колесами. Ні про яку плату за харчі й ночівлю не захотіли й розмовляти. Люди морально були змучені і не знали, що їх далі чекає. Завойовник ще не встиг показати себе в повній мірі. Господарство у цьому закутку мало виразні сліди чеського характеру — все чисте й добірне. Їхали досить доброю дорогою, перебрдаючи двічі річки, із них одну глибшу (по маточини). Години за три в'їхали в містечко перед Моравською Остравою, до якої доїздили місцевим потягом. Дідусь відмовився від якої-будь заплати і сердечно попрощався. Довідавшись, що поїзд відходить через декілька годин, В. М. хотів купити квитка, але платити треба було чеськими коронами, яких В. М. не мав.

Йому порадили обміняти в банку (тут банки функціонували нормально). Здавши речі на схов, В. М. направився в місто, обміняв злоті на чеську валюту і придивився до життя в містечку. Перше враження було таке, що тут війни не відчувалося — продукти продавалися вільно, люди поспішали до праці цілком нормально. Після всього пережитого здавалося, що в Чеському протектораті райське життя.

До Моравської Острави було недалеко, приміські потяги бігали часто: люди дуже не розсідалися і не звертали уваги на «сусіда», багажів тут не везли, митного огляду не робилося. В. М. оцього огляду якраз боявся, бо окрім булав в куфрах було безліч рукописів, архівних документів. В Моравській Оставі пасажирів швидко позсакаували і побігли до міста, очевидно, на працю до різних установ. На цій станції робилася перевірка особистих документів і багажу. В. М. мав дві німецьких перепустки, польський паспорт для чужоземців і залізничну посвідку кураторії на знижку при подорожуванні польськими залізницями. Візи чи іншого дозволу на в'їзд до Чехії не мав і через це міг бути затриманий чеськими формалістами. Пасажирів на вокзалі не було багато. Всі вони добре одягнені, поголені і виглядали пристойно. В. М. же майже три тижні не голився, пальто й костюм поміняти й заплямовані. Очевидно, його вигляд не був привабливий і викликав у багатьох підозріння. Трохи згодом до нього підійшов чеський урядовець в супроводі німця й попросив показати документи. В. М. розповів, відкіля й чому їде до Праги, підтверджуючи посвідченнями й польським паспортом. Урядник відразу на паспорті прибавив печатку на право в'їзду до Чехії і вказав на місце, де мусили проглянути багаж. Надійшов старший митний урядник, запитав, чи В. М. раніше жив у Чехії і, почувши про Подєбради, не вимагав розв'язувати, а крейдою написав хрести, що все проглянуто. Після цього В. М. легко зідхнув і купив квиток до Праги.

Подорож залізницею в Протектораті була цілком нормальною, обслуґа чеська, але довелося двічі пересідати. У вагоні панувала чеська мова, а німецькою говорять якось неспішно — тихіше. До успіхів фіурера чехи ставляться якось іронічно, не ховаючись з цим. В. М., хоч і скинув дуже непривабливе пальто, все ж виділявся серед пасажирів своїм виглядом, які кидали в його бік косяки і не зближувалися. Та по якомусь часі один чоловік наважився запитати, хто він з походження, звідки й куди їде. В. М. лакопично сказав, що їде з Польщі до Праги, де має родину. Відповідь цілий переділ заінтригувала. Всі звернули очі в його сторону і посипались запити й коментування. Більшість була вдоволенна, що німці так швидко захопили Польщу і що

поляки покарані за Тешин (Заользя). Але меншість з обуренням доводила, що Тешин є дурницею, але треба замислитися над таким успіхом Гітлера, який може підкорити Францію, а потім і Англію. Однак більшість не вірила в велику силу німців, а успіхи німців пояснювала нікчемністю польського військового командування й самого державного апарату.

Всі дуже дивувалися, коли Гітлер устиг набудувати таку силу літаків. В. М. додав, що чув, як десятками років літаки будувалися й випробовувалися в ССРСР. Там же відбувалось школення німецьких летунів. Ще більше огірчило цих «політиків», коли В. М. подав німецьку версію, яку він чув, що над Польщею оперували виключно чеські літаки, загарбані при окупації Чехії. Це надзвичайно вразило слухачів, які сходилися і з інших переділів. Були серед них різних професій люди, але здебільшого міщани й гандлярі різним краном та «обходні цестуюді» (торговельні агенти), якась частина й селяни. З великою цікавістю слухали про «Руско», яке без бою захопило Волинь і Галичину після очищення їх німцями від польських військових формацій. В. М. ще розповів про панівне в Польщі пояснення, чому створено Протекторат із Чехії. Це нібито сталося через те, що уряд президента Е. Бенеша дозволив урядові ССРСР побудувати бази в Чехо-Словаччині. Дивно було, що більшість оцих випадкових громадян-чехів майже не чули про якісь там бази, але чимало серед них було сердитих, що Руско їм не допомогло, коли напали німці. Що самі вони не зробили при цьому одного стріла, ніхто не згадував. У всякому разі, «братрами-русами» ці випадкові говоруни ще не переставали захоплюватися, а склачали вину за змову з Ріббентропом на Сталіна й Молотова.

При двократному пересіданні у кожному новому вагоні інформації В. М-ча повторювалися з невеликими відмінами. Настрій виявлявся той самий: німців ненавиділи, а для «русів» шукали виправдання. Віра в «богоносця» ще не була захитана. Деякі реметствували й на свого Бенеша, який утік до Англії, кажучи, якби був «татінек» — Т. Г. Масарик, то він би знайшов кращий вихід. У них розмовах не відчувалось страху перед німцями. Чехи глузували з заяв Гебельса і нахвалянь фюрера. Якоїсь критики на адресу своєї власної влади не чути було. Найбільше ж незадоволені були чехи з самих поляків, які не викликали в них жадного співчуття в тяжкій їх долі.

Та наразі такі знайомі Пардубіци, Колін, Лазне-Подєбради, Ліса і Златоглава Прага. Залишивши речі на вокзалі, на всякий випадок, трамваем добрався до Палацького, яка тепер уже звалася Бісмаркова...

Виліз на 4-й поверх, подзвонив, але ніхто не відгукнувся. Трохи пристояв, аж прибіг син господаря знизу, який попросив підждати, а сам швиденько застрибав по сходах. За хвилину з'явився господар будинку з дружиною В. М., яка рюмсала. . . Скоро прибіг і син зі скрипкою з лекції музики, який особливо зрадів цьому прибуттю. Вони мали «точну вістку» від агронома подебрадчанина Гавриленка, який «сам бачив», як біля Штирця (він там працював) проф. Іванис «був забитий». Гавриленко ж ніби спритно використав якесь німецьке авто й доїхав від Штирця до Праги. Дружина В. М. уже найнялася нянчити вдень дітей. Це був 20-й день, як виїхав В. М. із Черниці, цебто 10 жовтня. За ці 3 тижні В. М. не тільки охляв і стратив на вазі, у нього помітно почала тремтіти права рука. Поза тим начебто усе було в порядку, але тремтіння руки не припинялося. Звертатися до лікаря зразу не став, бо не боліло, а до того ж треба було якось легалізувати свій приїзд.

Скрізь по Празі розклесні проголошення, що кожний прибулий мусить з'явитися до поліції. В. М-ча поліція попередила, щоб негайно зайшов до «Арбайтсамту», бо вік (51 р.) ще підлягав робочій мобілізації. Проситися, щоб тут залишили його, як проф. УТГІ, В. М. не важився, бо й тим, що без перерви одержували допомогу від чеського уряду, важче стало після утворення Протекторату. Через це пішов таки до Арбайтсамту й попросив, щоб дали якусь працю як інженерові. У цій установі дали заповнити досить довгу анкету і запитали, чи має він посвідку про арійське походження. В. М. засміявся, бо на Кубані по станицях семітів ніколи не було. Йому урядниця дала адресу української установи, яка видає такі посвідчення. Він зацікавився, які українці роблять таке. Виявилось, що то було бюро закарпатчан, які за пів години таке свідоцтво приправили. Через день знову зайшов до Арбайтсамту і одержав фактично наказ виїхати до Берліну і звернутися до ферттрауенштелле в Берлін Зах. 30, Баварська Площа 3. На залізницю ця установа видала безплатний квиток, даючи на збори три дні.

В. М. з'їздив до Подебрад побачитися з колегами, поговорив з проф. К. Мацієвичем, В. Садовським, І. Мазепою, В. Мартосом, братами Добриловськими й ще з деким. К. Мацієвич попросив відвідати А. Севрюка, дав його адресу й телефон. Запався В. М. і адресою проф. Б. Лисянського, що вже працював у Берліні, і вирушив до німецької столиці. Їхав без захоплення, але ж ситуація склалася так, що не було іншого виходу. Рано прибув до Берліну. Залишивши речі на вокзалі, зразу поїхав до ферттрауенштеле. В цій установі зустрів урядовця Іванницького, здається, буковинця. Він коротко запитав, хто й звідки і зник за дверима сусідньої кімнати. За

хвилину повернувся і впустив В. М. до шефа установи, досить молодого ще хлопця — Суніка, як пізніше довідався, родженого у Відні українця і вже наці-партійця. Він говорив по-українському галицькою говіркою із акцентом чужинця. Прийняв він лагідно, без особливих розпитувань і зараз же запитав, де В. М. спинився. Почувши, що на вокзалі, зараз же покликав Іваницького і наказав зареєструвати й направити до «гайму науковців» у Берлін-Шарлоттенбург при вул. Зофі-Шарлоттен 113. Попросив, коли В. М. заквартирує, зайти до нього. Іваницький просив заповнити анкету, а сам написав записку до адміністрації «гайму» в справі помешкання. Коли В. М. заповнив анкету, Іваницький по малі зорієнтував його, як добратися до помешкання, і просив поспішити, бо там приймалися мешканці лише в певні години. Це було далеченько, з подорожуванням підземками, але блудити не довелося, і В. М. за якої пів години передав свою цидулку при вході в канцелярію. Процедура була коротка, і В. М. був представлений керівниці цього «гайму». Вона сказала, де буде ліжко, і зараз же сама повела до їдальні, де саме обідало чималенько збігців. Обід був скромний, але не бідний.

По обіді запитала керівничка, чи має В. М. речі, попросила дати їй залізничний квиток на них і зараз же післала на вокзал двох хлопців з гітлерюгенд, щоб привезли ті речі. В. М. відразу ознайомився з розпорядком у новому мешканні і до вечора вже познайомився з багатьма безпритульними інтелігентами, між якими були українці з Зах. України, а також подебрадський інж.-економіст Нянчур, який був одружений з німкенєю і через це досить добре говорив німецькою мовою. Серед галицьких українців було двоє молодих — Катамай, що мав громадянство США, і другий, якого прізвище забув. З обома зразу В. М. заприятелював. Обидва вони щиро старалися допомогти В. М. зорієнтуватися в нових обставинах, а при виїзді з Берліну проводили до вокзалу і занесли речі. Катамай з гетьманської групи, пізніше він виїхав до США і був там журналістом.

Опинившись у Берліні, В. М. рішив якнайуважніше приглянутись до всього, що в ньому творилося. Це був осередок, який намагався свою владу поширити на цілий світ, це був конкурент комуністичній доктрині, але без ніякого заважчання: зробити німців володарями всесвіту. В цьому центрі збігалися прерізні аферисти, діяли розвідки з цілого світу, перепліталися ідеї й ідейки європейських, американських, азійських і чорного континенту народів. Очевидно, не було цивілізованої держави світу, яка б не мала в Берліні своїх явних чи таємних спостерігачів. Одержання праці для В. М. також було не байдужим. Через це на другий же

день він поїхав до Арбайтсамту з папірцем від празького. Ця установа в столиці Німеччини займала величезний будинок, в якому стояли черги до різних вікон з написом, який саме фах реєструють В. М. підійшов до віконця для вчених, інженерів, мистців і т. д., де великої черги не було. Скоро урядовець дав анкетний листок, і В. М. його заповнив, одержав номер, щоб через день прийти за робочою книжкою. Приглянувшись до праці цієї установи, В. М. заважав, що людей за столами більше, ніж потрібно — сидять, майже всі палять цигарки, мають насуплені обличчя і вдають, що дуже зайняті. Такий бюрократизм трохи здивував В. М-ча. Коли ж через день він ще раз прийшов, то книжка не була кимсь підписана і просили прийти втретє. Зробив, як сказали. При видачі книжки в іншому віконці запитали, чи він не хотів би стати німецьким громадянином, але дали записку до підприємств «Леуна-Верке», куди міг піти лише на другий день. Це були підприємства переробки твердого палива в рідке. Тут зустріли ввічливо і з зацікавленням розмовляли, а під кінець запропонували виїхати на працю, але коли попросили паспорт і прочитали «штатен-лос», то зразу зупинилися. Запитали, чи не хотів би стати громадянином великої Німеччини, бо на їхніх підприємствах можуть працювати лише їхні громадяни. В. М. відповів, що майже 20 років проблукав по світу, ні до кого не приписуючись, терпеливо ждучи, що нарешті постане, хоч мала, своя держава. На цім попрощалися і пізніше з такою пропозицією В. М. не один раз іще стрічався.

У «гаймі» В. М. скоро обжився, його перевели до кімнати на двох осіб. Часом пополудні до гайму навідувалася патронеса цього гайму, висока, пристійна блондинка слов'янського типу, з усміхненим лицем жінка. Вона з першого ж знайомства зазначила, що вони, німці, винні перед очима безпритульними в гаймі людьми. Коли б ми, німці, не розпочали цю странну війну, то кожний з вас мав би свою працю й не потребував би тинятися по чужих країнах і не був би на чужих харчах без перспективи в майбутньому. Вона твердила, що всі чужинні інтелектуали мають право вимагати від німців поліпшення свого становища. Ця пані, як виявилось, була другою дружиною головнокомандувача німецької армії маршала Браухіча.

* * *

Треба ще згадати, що в Берліні тоді мережа телефонів була дуже розвинена і багато міських мешканців, навіть українців мали телефони, що дуже улегнювало зносини. Цього якраз бракувало Празі. Телефонічно домовився про зустріч з... фон-Сеєрюком, який уже мав повідомлення від проф. Мацієвича про приїзд В. М-ча. Зайшов до нього на

Монте вулицю. Зустрів привітно, але цідив слова дуже обережно; переказав про недавні відвідини Праги, зокрема проф. Мацієвича, докидаючи, що в тому місті ще архаїчні способи зносин — багато часу марнується на всілякі повідомлення і зустрічі по кав'ярнях. Щодо німців, був надзвичайно обережним, повідомивши, що Ляйбрандт (співробітник Розенберга) знає про перебування В. М-ча в Берліні і слід би з ним побачитися. В. М. просив Севрюка таку зустріч улаштувати, якщо йому зробити це нетрудно. Господар пробував більше довідатися про настрої українців у Польщі й Чехії

Бачився В. М. з Севрюком ще зо два рази, улаштував він також зустріч з Ляйбрандтом в його канцелярії на Маргаретен вул. 17. Щодо праці в Німеччині, то він не гадив і оозпочинати, а шукати на Сході, в Польщі, де німцям важче самим опанувати. Взагалі ж Севрюк показався загадковою людиною. Його помешкання добре обставлене: що він робив — ніхто не знав. Одні називали його німецьким агентом, інші — французьким. Націоналісти до нього ставилися з великим застереженням, як до представника Уенерівського центру. Одне можна було відчутти, що це був інтелектуал неабиякий і за це також його могли не любити примітивні люди.

* * *

Під час одного відвідування фертрауенштелле В. М. несподівано зустрів д-ра Д. Донцова. Він був бідно й нехлюйно одягнений і низенько, під машинку пострижений. На запит, що з ним, відповів, що вирвався з Берези Картузької, до якої його вивезли перед самим нападом на Польщу. Умовилися зустрітися в Шарлоттенбургу в гаймі.

На другий чи третій день доктор зайшов до гайму і довгенько проговорив з В. М-чем. Виявилось, що в нього навіть немає білизни. Про Березу Карт. він багато не розповідав. Тоді ж сказав, що має листа від А. Мельника, який мешкав тоді в Берліні. В тому листі доктор Д. Донцов запрошувався до активної праці. В. М. таку пропозицію цілковито підтримав, вважаючи, що якраз прийшла пора націоналістам виявити себе, що вони можуть зробити. Одначе доктор слухав все апатично і здавався якимсь переляканим. Після цього В. М. зустрічався з Донцовим ще зо два рази, але розмова не клеїлась далі. Про свій намір заховатися до затишної Румунії Донцов тоді В. М-чу не сказав.

* * *

Зрозуміло, що В. М. зайшов і до Українського Наукового Інституту на Брейте вул. 36. Керував ним уже д-р І. Мірчук, який ще був у військовому мундирі. Тут же зустрів проф. Кузеля, доц. Крупницького і кол. асистента на еко-

ном. факультеті Подєбрадської Академії інж. Романа Димінського, який зустрів В. М. як свого рідного (подєбрадська риса). Димінський дуже добре знав берлінські обставини і німецьку мову. Його об'єктивні інформації були найцінніші. Відхід проф. Д. Дорошенка з посту керівника інституту стався ніби тому, що він мав матір семітку. Д-р же Мірчук одружений з німкенєю і був старшиною німецької армії.

Інж. Р. Димінський багато поміг різними перекладами на німецьку мову і давав поради у тих обставинах. З ним В. М. зустрічався частіше, бо до того ж його легко було знайти в Інституті, в якому він бував щоднини. Між іншим, він спростував думку, що Інститут є гетьманського напрямку, як твердили визнавці цього напрямку. Науковий Інститут у цей саме час потроху активізувався, частіше робилися виклади для українських студентів, що зростали числом.

* * *

В. М. відвідав також домівку гетьманців при Геллендорфляц, де «царював» інж. Мурашко (подєбрадець), який у той час був канцлером ексгетьмана П. Скоропадського. Мурашко мав велике помешкання і добре умебльоване — з кращої якості килимами тощо. Особливої ж діяльності не було помітно. Заскакували якісь люди, частіше молодики, щоб достати якусь пораду, де приміститись, як знайти нетяжку роботу тощо. «Катюша» (дружина Мурашкова) вдавала з себе велику пані, але це їй не було до лиця. У Подєбрадах вона все на московську мову з'їздила; ця «хвороба» в ній залишилася на Закарпатті і з нею вона переїхала до Берліну.

У канцлера Мурашка В. М. спіткав інж. Сухенка, який приїхав з Варшави, де він був тройгандером на радіопідприємстві Філіпса. Він радив В. М. якнайскорше їхати до Варшави, де легко знайти навіть за фахом працю. Він доводився п-ві Мурашкові якимось родичем, а до війни вештався в універсальних колах, був пізніше «на короткій нозі» з І. Базяком.

* * *

Відвідав В. М. і «Українське Національне Об'єднання» (скор. УНО), яке до якоїсь міри нагадувало теперішнє УНО в Торонто. Головою його був підполк. Тиміш Омельченко, який у той час виїхав до Кілю. Не було тоді й відданого мельниківця інж. М. Селешка. По кімнатах «вітер віяв». Та вже при виході спіткав знову таки подєбрадчанина Ю. Артюшенка.

З ним зайшли до якоїсь ближчої кав'ярні і В. М. прослухав дуже гарячу пропаганду, як то в УНО все добре робиться та які мельниківці мудрі і свідомі. Прощаючись, подумав, але не сказав: «Погана та дівка, що сама себе хвалить».

Проф. Борис Миколайович Лисянський, почувши, що В. М. показався до Берліну, знайшов його й змусив побувати у нього десь в Карсгорсті. Він працював на якійсь оптичній фабриці в лабораторії з більшою групою чеських напів інтелігентів, що за обідом і в себе дома дуже глузували з німців. В. М. запитав, як вони тримаються на праці, на фабриці. Б. М. відповів, що так само. Як тільки дістануть німецьку газету, то до крапки й коми скритикують і висміють, а німці все терплять, як добрих фахівців, заступати яких ніким. При прощанні сердешний Б. М. дуже скаржився на самотність. Він ходив до церкви, відвідував гетьманську організацію, УНО, але скрізь почував себе чужим. Перестав і вірші писати. Про політику він нічого не знав, ніщо його не цікавило. Завжди оптимістичний, тепер ставав до всього байбужим.

Відвідуючи різних людей і установи, В. М. зайшов і до І.О. Ляйбрандта на Марґареттен вул. 17. На здивовання В. М., д-р Ляйбрандт говорив добре українською мовою. Пояснив він це тим, що дитячі роки провів на Херсонщині, де всі говорили по-українськи. В. М.-чеві цей німець здався не таким уже хитрим чоловіком, але цілком поінформованим. навіть в деталях: українськими прізвищами сипав, як з рукава. Про працю сказав, що треба їхати на Схід, бо в Німеччині вистачить своїх фахівців. Декількома наворотами пробував розпитувати про Український Науковий Інститут у Варшаві, при тому зазначаючи: «Ви ж там співробітничали, писали книжки, статті». На це В. М. відповів, що останнім часом в Інституті сталися зміни, про які він ще не був поінформований. Ці відвідини трохи затягнулися і д-р Ляйбрандт просив ще відвідати його.

При ще одній нагоді Ляйбрандт запропонував В. М. їхати до Варшави й прийняти під своє керівництво Український Науковий Інститут. В. М. запитав, як буде з проф. А. Яковлевим, що був директором до вибуху війни, заступивши проф. О. Лотоцького. На це Ляйбрандт зазначив, що проф. А. Яковлів відмовився від обов'язків директора. Тоді В. М. просив дозволити йому подумати. Домовилися, що через день В. М. дасть відповідь.

При третьому відвідуванні В. М. хотів довідатися, що з того Інституту залишилося після бомбардування, чи залишилася бібліотека, архіви і що можна буде робити, чи будуть відпущені якісь кредити на видання? На це д-р Ляйбрандт відповів, що він знає, що будинок Інституту не розбитий, а про решту можна довідатись на місці. Після цього покликав стенографістку й продиктував їй листа для В. М.

до гестапо у Варшаві, яке мало у своєму догляді і Укр. Науковий Інститут.

42 Повернення до Варшави й Кракова,

По одержанні листа від д-ра Ляйбрандта В. М. почав заштовпуватися до виїзду. Повідомив про це керівничку гайму і того ж дня зайшла дружина маршала Браухіча, яка запропонувала написати листа-рекомендацію чиннику в губернаторстві, але В. М. не скористався з нього. Потелефонував ще до інж. Сухенка, попереджаючи, що їде до Варшави, а той запросив зупинитись у нього. Раненько двоє молодих українців, про яких уже згадувано, допровадили В. М. до прямого поїзда до Варшави й посадили. В. М. попрощався і з цими новими приятелями. Це було в першій половині листопада 1939 р. Приємним це подорожування не було, хоч все ніби було гаразд: багато вільних місць, люди добре одягнені, весело розмовляли. Але було якось тоскно на душі, передчуття чогось невиразного. За вікном — мряка, спершу сіяв дощ, а чим далі — сніжило. Вокзал Познаня — без особливих ознак руїни, але наближаючись до Варшави, побачив голі стіни й димарі, ніби тут відбувся страшний землетрус з пожежею. Варшаву впізнати не можна. Де-не-де стоять ще будинки (може яка третина), а решта — купи обгорілого каміння, цегли, скла, тинку й сміття, сміття безконечно. Для переходів між вулицями люди протоптали стежки через кол. двори між купами сміття з кол. будівель. Уцілілі будинки зайняті німецькими установами, біля яких стоять самоходи, багато військових.

До Варшави потяг прийшов надвечір. Візником доїхав В. М. до квартири інж. Сухенка, який вже також повернувся з Берліну самоходом. Це помешкання було в дільниці (здається, називалося Залібож), менше зруйнований. Інженер мешкав з дружиною, бо син учився в Данцірській політехніці і ще не приїхав. Прибулого прийняли привітно. Ранком другого дня В. М. підвіз інженер до Укр. Наукового Інституту (Служевська 7). Тут ще мешкав інж. Є. Гловінський, діловий секретар. На дзвінок вийшов інж. Є. Гловінський. Увійшовши в середину, В. М. побачив скрізь покидані шматки паперу, полиці, де стояли книги — порожні; всі помешкання виглядали, як після погрому. Все це інженер пояснив господарюванням гестапо перед декількома днями. Воно минулого тижня підїхало декількома великими й відкритими вантажними самоходами і почали забирати все інститутське майно, як архіви, бібліотечні книжки й видання Інституту. Інженер просив, щоб для цього подали бодай закриті самоходи і забирали та складали за списком Інсти-

туту, що є дуже цінні матеріали. Його не слухали, а валили вкупу, як попало, зминаючи, відриваючи тверді обкладинки і т. д. Так і вивезли все, а куди — не сказали; за чийм наказом це зроблено, також не вважали за потрібне поінформувати. Одне слово, учинили погром вандали 20-го віку. Забираючи це все, вони ще й приміщення сплюндрували.

Інж. Гловінський про цей напад повідомив директора проф. А. Яковлева, а той був у такій депресії, що боявся вийти з хати. Чому така злість, така ненависть до наукової інституції, важко пояснити. Дехто пробував казати напасникам, що це не польська установа, а українська, на що була відповідь: «Дас іст егаль». . . У всьому цьому був практичний приклад «приятні» німців до українців, про яку доводилося часто чути пізніше. Такими зусиллями створений Інститут, з несамовитою посвятою проф. О. Г. Лотоцького, інститут, що видав десятки монографій, найповніше видання пророка України Т. Г. Шевченка, який провідіння зберегло під час бомбардування, — за один день був розгромлений легальною шайкою розбишак. Це був випадок, що його свідомий українець не сміє забути. Це було дике зневажання українства. Цим підтверджувався «високомудрий» вислів самого фюрера, що наймудріший українець повинен стати дурнішим найдурнішого німця. Дуже можливо, що руйнування саме українських установ і об'єктів відбувалося не без прямого й прихованого діяння руки тодішнього приятеля Гітлерового зі сходу. Куди тільки заходили наці, вони вишукували культурні українські установи, щоб нищити їх. Таке ж сталося з бібліотекою Симона Петлюри в Парижі (про ще докладніше див. далі). Ні в Польщі польських, ні в Парижі французьких бібліотек, музеїв та іншого німці не спустошували, а вивозили лише те, що їм здавалося історично чи мистецьки найціннішим. До українських же надбань з самого початку гітлерівські посіпаки поставилися, як до диких тубільців, що не сміють мати культурних скарбів, а аспірації українців до суверенної держави ці зарозумільці вважали безпідставними. Таке ставлення німців до українців було й за кайзера Вільгельма II-го. Таким наставленням відзначаються широкі верстви німецьких інтелігентів і сьогодні. Це мусить знати кожний український справжній інтелігент, який не живе ілюзіями.

Зайшовши до кімнати Євгена Олексійовича Гловінського, В. М. мав ще вислухати розповідь про надзвичайно сумний кінець творця цього Інституту проф. Олександра Гнатовича Лотоцького. Під час облоги Варшави проф. Лотоцький мешкав у будинку, який віцент був розвалений, а О. Г. ледве вискочив з душею. Але в цей час він дуже простудився, потім довелось йому мешкати в якомусь вогкому підвалі без

догляду. Гловінський, знайшовши його з гарячкою, просив проф. Д. Дорошенка, який мав добру квартиру в незруйнованому будинку, прийняти до себе проф. Лотоцького. На жаль, Дорошенки лишилися байдужими до свого великого приятеля. (Проф. Лотоцький допоміг Д. Дорошенкові улаштуватися в Варшавському університеті і взяв його до Інституту, коли той нидів у Празі). Отже, скоро Лотоцький і помер серед чужих. Скромний похорон улаштував секретар Гловінський. За труною йшли лише з десяток приятелів покійного. Труну небіжчика поклали в склепі, який він збудував для дружини й себе, «щоб не мали клопоту співробітники при похороні» — не раз казав покійний. Відійшов великий українець і православний глибокий християнин, який від дитячих літ до останнього подиху жив ідеєю Суверенної Української Держави і Автокефальної Православної Української Церкви в ній. Праці його, переклади Богослужбових книг, видання найповнішого «Кобзаря» й неперевершених спогадів, як також ще за царату виданої дитячої літератури лишаються преїдешнім поколінням прикладом, як мусить діяти справжній українець.

Ознайомившись із спустошенням Українського Наукового Інституту, В. М. з листом від Ляйбрандта пішов до голови Гестапо в Варшаві. Його прийняв якийсь доктор і просив прийняти під своє керівництво Інститут. В. М. з'ясував цьому інтелігентові, що від Інституту залишився лише будинок, а всі матеріяли з нього вивезені і працювати там ні з чим. Доктор дуже здивувався цій новині, покликав когось підлеглого, щоб довідатися, хто те учинив, але і той нічого не знав. Тоді він попросив В. М-ча почекати з тиждень, поки він з'ясує, куди вивезли архіви й бібліотеку, щоб повернути те все назад. Певности ж у д-ра не було, що все те легко знайти, і В. М. рішив, що ця справа безнадійна, якщо найвища інстанція не відає, що діють її ж малі відпоручники.

Після цієї інформації В. М. зайшов до Українського допомогового комітету, який у Варшаві недавно постав. На чолі його був доктор Ю. Липа, а секретарем учитель Боровець (пізніший Бульба-Боровець). Це були аматори в організуванні громадської установи. У доктора буяла велика фантазія; він вважав, що німці дуже зацікавлені в українській справі і все буде полагоджено якнайкраще. Голова привітав В. М-ча, попросив на якесь зібрання того ж дня і не відмовити поїхати з ним і його секретарем та дружиною до Кракова. Щодо Інституту, то Липа запевняв, що сталося непорозуміння, яке скоро з'ясується, що він сам просив, щоб В. М-чові доручили урухомити цю інституцію. Увечері відбулися українські сходи, на які зійшлося може зо два

десятка людей, здебільшого незнаних для В. М-ча. Липа проводив ці збори якось особливо, намагаючись з серйозним виглядом ставити питання, мало їх пояснюючи, а вимагаючи одноголосного схвалення. Але все те не проходило легко, багато хто просив пояснень, голова хвилювався й губився: діловості не було. Відразу видно було, що голова не надається в «фюрери» і не вміє головувати, забагато говорячи про справи, яких добре сам не розумів. Ледве закінчили це зібрання. Більше В. М. на таке не ходив.

У найближчий день В. М. з Гловінським зайшов до проф. А. І. Яковлева, в якого застав більше уснеровців (ген. В. Сальський, сенатор С. П. Тимошенко й інші.). Всі були якісь залякані. В. М. жартома звернувся до Сальського, нагадуючи про його прогноз, що війни не буде, а якби й вибухла, то поляки мають добру армію і легко не піддадуться. Він на це щось промимрив. Проф. Яковлів про Інститут відмовився говорити. Про президента А. М. Лівицького також ніхто нічого не сказав. Видно було, що люди ще перебувають в непевному стані, не знаючи, як поведуться німці.

Подорожування залізницею в межах навіть Генерального Губернаторства тоді було можливе лише за спеціальними дозволами. Через це для проїзду до Кракова голова УДК д-р Ю. Липа мусив добути спеціальні перепустки. Потягів ще було мало і вагони були переповнені, але у вагонах «лише для німців» було просторно. Д-р Липа зі своєю групою всіх до вагону для німців і контролери дозволили українцям сидіти поруч з надлюдьми. В Кракові ще не було сталого Комітету. Шукали кандидата на голову. На одній такій нараді, де був і інж. Хронов'ят, В. М. запропонував як кандидата доц. В. Кубійовича, що ні в якій протинімецькій діяльності перед тим не був замішаний і своїм виданням «Географії України й сумежних земель» виявив левну опозицію до поляків. У Кракові тоді було багато українців, переважно з Західної України. Уже тоді працювала там українська їдальня, де гомоніли, як у вулику бджоли. Вулиця Зелена майже вся була зайнята українцями. Полк. Бізанц, який був раніше в Січових стрільцях, тепер був головним зв'язковим між німцями й українцями. Але великого впливу він ще не мав. Прибулі з Варшави з д-ом Липою поселилися також на Зеленій. Вони бували на різних нарадах з українцями й поодинокими представниками німців, які не були управнені вирішувати багатьох питань, які виникали щодня. Побувши зо три дні в Кракові, не домовившись і з представниками мельниківців, від яких там були інж. Бойдуник, полк. Сушко й ще дехто, повернули до Варшави. У Кракові життя було впорядкованішим, ніж у Варшаві. Це

місто майже не було зачеплене війною, а тому й мешкання можна було знайти легше.

Повернувшись до Варшави, В. М. зайшов, як умовився, до того самого начальства в гестапо. Доктор був заклопотаний, бо ніби й досі не могли розшукати, куди попало майно Інституту. В. М. просив звільнити його від справи Інституту. Однак його намовили ще декілька днів подождати, бо вони очікували якихось нових відомостей. В. М.-чеві пропонували якесь тройгандерство у Варшаві, але це було щось цілком нове для нього, а головне, що само перебування серед руїн цього міста не тішило. Сухенки, сподіваючись приїзду сина з Данцігу, мусили відвезти В. М.-ча на мешкання в одній кімнаті з І. Г. Базяком. В гестапо, нарешті, сказали, що нема змоги повернути Інститутіві вивезеного з нього майна. В. М. зробив з цього належний висновок і попросив перепустки до Кракова. На другий же день він стояв у вагоні для всіх, з трудом до нього влізши. Це було мандрування, як 20 років тому перед залишенням Ростова н/Дону. Більшість пасажирів везли якісь лахміття для обміну на харчі. У вагоні дихати було важко, але в окремих кутках чувся регіт — хтось веселив розповіданням анекдотів. На півдорозі більше пасажирів вилізло і В. М. знайшов і собі місце сісти. Надвечір поїзд дошкунтильгав до Кракова і можна було вийти з отруйного закуреного повітря.

В Кракові В. М. сперш оселився в напівпорожньому будинку, в якому хоч і були залізні ліжка, але без матрасів і якої-будь білизни. Головне ж, в сусідніх кімнатах мешкали незнайомі люди, які часто мінялися і не було жадного забезпечення від крадіжки. За допомогою інженера подебрадчанина Я. Герасимовича В. М. знайшов інженерку — подебрадчанку Надію Мальцеву, в мешканні якої вже було повно безпритульних, але вона прийняла ще й професора її чоловіка. Крім того, що мешкання було чистеньке, в ньому безпечно було лишати речі.

Ось так улаштувавшись, В. М. зайшов до місцевого арбайтсамту, де познайомився з С. Скрипником, який радив подати заяву про працю, хоч не обіцяв її знайти. Побував у панства Іваницьких, які вбогенько примостилися в одній кімнатці, в Українській їдальні зустрів Мирона фон-Луцького, Кальбу та інших. Ближче познайомився з середовищем мельниківців, де зустрів крім Бойдунека й полк. Сушка, ще й інж. з Подебрад М. Сціборського, Сеника й інших. Всі ці націоналісти ставилися доброзичливо, але все якось конспірувалися. У них же часто спіткався з полк. Бізанцом, який познайомив В. М.-ча з якимось проф. економістом з Берлінського університету, який мав його (В. М.) книжку «Промисловість України й Північного Кавказу», ви-

дану в 1938 році. Його дуже цікавили питання, що і як змінилося відтоді, зокрема добування залізної руди, нафти й вугілля за останні пару років. Таких зустрічей було більше. В. М. використав це знайомство для відвідин нафтодестиларень в Ясло й Єдліче і з відповідними дозволами побував на них, пробував улаштуватися там на працю. Однак ці рафінерії переробляли імпортовану сировину, якої ставало все менше й менше. Всі місця на цих підприємствах були зайняті.

Повернувшись з нафтового району, В. М. в українській ідальні познайомився з інж. Романом Шепаровичем, який порадив поїхати до Пшеворська до тройгандера Скрипченка, у якого завжди буває можливість улаштувати когось та він ще бавиться в набір до армії. Перебуваючи в Кракові, В. М. зустрів інженера Г-да з Сільського Господаря. Він жваво торгував всячиною. Одного разу він привіз із Ліцманштадту (Лодзь) привіт від д-ра В. Ледомського, який працював уже в цьому місті головним лікарем у величезному шпиталі польських полонених. В. М. передав листа Володимирові Гнатовичу. У своїй відповіді В. Г. просив до нього якось добратися і подав свою адресу для листування.

За порадою Шепаровича В. М. вибрався до Пшеворська на найбільшу в Польщі цукроварню. Там було підприємство великого розміру, але дуже пошкоджене (рафінадний відділ був цілком спалений). Тройгандером цієї цукроварні був електротехнік з німецького технікуму. Він умів працювати, а ще ліпше пропагувати й хвалитися. При вході до дифузійного й сатураційного відділу стояла велика дошка з німецьким написом, коли цукроварню прийнято в цілковитій непридатності, а за два, здається, місяці пущено в рух. Цей тройгандер прийняв В. М. привітно, вислухав, повів на якесь горище, де насипом лежала свиріпа, яку треба було побити на олію. На запитання В. М., чи є гідравлічні преси, тройгандер провів і показав два преси на 250 атмосфер кожний. Решту апаратури можна зробити з тих апаратів із рафінадного відділу, що валялися, вкриті снігом. Але ж для цього треба багато й добрих слюсарів й солідного механіка. зазначив В. М. Тройгандер, повів у просторні майстерні, де щось робили 30 слюсарів, а завідував ними старенький механік, що не мав достатньої освіти, але мав 30-літню практику. Коли ж В. М. запитав про літературу, то Скрипченко відповів, що на цукроварні нема нічого і це, мовляв, ваша справа, де те дістати. Однак В. М. сподівався, що щось дістане. Поговорив на самоті з механіком, який дуже просив взятися за цю роботу, бо це врятує і його слюсарів. Всі вони поляки, але більшість задовільно говорила московською мовою. Отже В. М. погодився будувати олійницю. Платню

тройгандер призначив солідну. І тієї ж ночі В. М. повернувся до Кракова по літературу й свої речі.

42а. Будування олійниці в Пшеворську.

У Кракові В. М. ні в книгарнях, ні в бібліотеці не знайшов ні одної книжки з олійництва. Довелося покласти на пам'ять, на те, що колись сам складав іспити й при екскурсіях оглядав у Катеринодарі, Армавірі й біля Рудниці в Чехії та написав ліцеїстам в сільсько-господарській технології, якої також ніде не міг дістати Другого дня В. М. повернувся до Пшеворська, де поза територією цукроварні була відведена для нього кімната. Прибувши на цукроварню, В. М. з'явився до Тройгандера і просив його указати місце для майбутньої олійниці. На цей раз Скрипченко досить грубо й навіть вульгарно накинувся на В. М-ча, що він з такими дрібницями лізе до нього, по-горло зайнятого важливішими справами. Де хоче, мовляв, там і будуйте, або й цілком не будуйте. В. М. не знав, що робити й розповів про це механікові. Той під секретом поінформував В. М-ча, що тройгандер — наркоман, якому лікар щодня, а часом два рази на день дає ін'єкцію якогось наркотика. Після ін'єкції він буває нормальним і навіть присмним, а коли перестас діяти наркотика, він стає сам не свій. Тоді до нього не треба ні з чим звертатися. На другий день тройгандер був зачісаний під... Гітлера і веселий, сам запропонував В. М-чові оглянути місце під олійницю. Треба було використати обгорілі стіни й поставити на них дах. Недалеко від цього місця був провізоричний склад цукру. Це був величезний сарай, в якому насипом лежали тисячі тонн цукру. Мішки всі згоріли. Насипом же ваптажили цукор і до вагонів. Очевидно, що втрати при цім були дуже великі. Цукроварня була електрофікована: енергетична станція складалася з двох великих паротурбін, зв'язаних з потужними генераторами. а вся апаратура урухомлювалась електромоторами.

На подвір'ї ж цукроварні В. М. побачив групи чоловіка по 20 людей, які відбували військові вправи. У В. М. мимовільно вирвалося: Що то таке? Тройгандер усміхнувся і попросив зайти до нього на... чашку чаю. Увійшли до його добре умебльованої їдальні. Тройгандер просив подати сніданок. Все робилося швидко й з польською елегантністю. Тройгандер почав інформувати: він не тільки вправлений електротехнік, а й старшина української армії; він був певний, що конфлікт між Німеччиною й СССР виникне і то невдовзі. При цій же сутичці українці мусять скористатись. Він не вірить у постання великої цілої України, бо на це фюрер ніколи не погодиться. Мала ж Україна, як Словач-

чина, може постати і для цього він підготовляє зародок армії отієї малої України. Я знаю, — казав він — що Ви військовий і на такі вправи дивитесь песимістично, але при наших обставинах більшого зробити не можна — треба ж усіх годувати, зодягати і трохи платити і давати ще якусь працю. В. М. обережно висловився, що як не відновиться Україна на більшому масиві Української території, то Мала Україна матиме дуже коротке існування. Тройгандер витяг з кишені кропильницю, на долоню накропив декілька капель і язиком злизав їх, сказавши трохи здивованому В. М-чеві, що в нього слабе серце, тому він мусить заспокоюватись нітробензолом. Це була, можливо, колись цікава людина, а тепер з неї став інвалід, що намагається боротися не тільки за життя, а й за якісь «політичні» уроєні ідеали. Коло нього роїлось досить багато українських «політиків» походженням з Наддністрянщини. Вони уміло використовували цього маніяка піддакуванням його фантазіям. Пізніше він опинився під судом, попав до в'язниці. При німецькому наступі на Україну він одержав знову доручення відбудовувати цукроварню десь на Полтавщині і.. помер. Ходив він завжди з револьвером і при депресії був не цілком безпечний.

За ніч В. М. накреслив схему олійниці, розташування апаратури і після визначення місця для неї, зайшов до механіка. Той добре знав весь брукхт від рафінадного відділу і став, коли повідкидали сніг, показувати покорчені й погнуті апарати. Так вибрали півциліндер на сковороду, бляху для кожуха на вальці підшви для бігунів та різні відстойники, які мусили бути дуже міцні. Коли все намітили, то механік покрутив головою, бо він не сподівався, що так багато доведеться конструювати. А вже був початок грудня 1939 року. Одначе механік відразу пішов з В. М-чем до майстерень і призначив з десятка слюсарів, що мусили виключно цією роботою займатися. На спеціальних платформах вузькоколійками попритягали на двір майстерні відібраний залізний брукхт, почистили його й уважно ще раз переглянули, особливо той, що призначався для праці під тиском. Дещо було забраковано й замінено іншими матеріялами. І з Божою поміччю робота закипіла! В. М. зраня до смеркання наглядав, як виправляли, злютовували, точили, свердлили, автогеном різали й зварювали. Вдалося отих простуватих слюсарів так зацікавити цією роботою, що вони працювали з якимсь надхненням: приходили раненько й відходили пізно, часто зоставалися працювати при електриці. У той же час друга група працювала над будівництвом даху, а мулярі бетонували підлогу, підготовляли глибокий міцний фундамент під пресові установи із спеціальними прогоничами. Коли вже була більшість апаратури готова і

треба було починати монтування в олійниці, прибув до Пшеворська молодий інженер Гермак з Данцізької політехніки. В цукроварні для нього тройгандер не знаходив місця і через це післав допомагати В. М-чеві. Це була неабияка поміч. Інженер виявився добрим фахівцем і захопився розрахунком всіляких колон, балок, кронштейнів тощо. Звичайно нового матеріалу для цього не вживалося, а використовувалося все, що валялося на дворі. Через це багато вживалося з подвійним і потрійним запасом міцності. Інж. Гермак виявився й пресимпатичною людиною. В. М. скоро з ним заприятелював так, що коли він перейшов на цукроварню у Люблину і на Грубешівщину, то підтримував зв'язок. Згадка про цю співпрацю В. М-чеві була самою присм'ястою.

Встановлення апаратів, спорудження різної арматури було досить складним ділом, манометрів, термометрів, спеціальних ліхтарів з грубим склом треба було шукати поза цукроварнею, треба було купувати й деякі спеціальні вентилі. Припускалося, що ці речі можна було дістати в Варшаві, а в крайньому разі в Лодзі (Ліцманштадті). Тройгандер бажав якнайшвидше цю будову закінчити, а через те вирішив післати в справах цієї купівлі В. М-ча й механіка. Слід зазначити, що зима була надзвичайно холодна, а В. М. мав легеньке пальто й капелюх. Що констатуватимуть всі речі, ніхто не знав, а через те на руки В. М-ча видали 30,000 злотих та ще переважно 20-злотівками. Посвідчення видали, звичайно, німецькою мовою, з німецькою печаткою. З цим двоє й виїхало.

Подорожували не в німецькому вагоні, бо механік боявся до нього сідати, хоч і мали добрі посвідки. Людей було небагато в вагоні, але холод залазив скрізь: вікна позамерзали, вагони зле ogrівались. Скрізь лежав сліпучий глибокий сніг. Було багато вимушених зупинок: пропускали військові поїзди. Намерзлись і проголодавшись трохи, аж підвернувшись наступного дня допихкали до дерев'яної довгої буди, яка звалася Варшавським головним вокзалом. Умовились про зустріч ранком і сьомми розїхалися: механік мав у Варшаві сина, а В. М. мусив примоститися все в того ж І. Г. Базяка.

На другий день з 8-ї години ранку почали ходити і їздити, часом телефонувати по різних фірмах, здебільшого зустрічали різні звалища вентилів тощо, а фільтрів і сервет для завершення насіння свіріпи й одержання макухи у Варшаві ніде не було, а скрізь інформували, що напевно ці речі ще є в Лодзі. Отже й туди треба було їхати. В. М. написав д-рові Ледомському, що в суботу ввечері приїде. Коли оббігали всі фірми, де могли те чи інше знайти і закупили по ціні, яку від них забажали (торгуватися тоді не було можли-

во, аби лише було), але на все це витратили до 1,000 злотих, — побачили, що до Лодзі таки треба їхати. Механік добре знав фірми в Лодзі і міг би, як у Варшаві, швидше зорієнтуватися, де що можна купити, але він рішуче їхати туди відмовлявся. За його відомостями, в Лодзі всі жиди вже зігнані в гетто, а більшість фірм належала їм, а через це там все перевернулося, отже він там тепер чужий буде, як і В. М. Він боявся німців, які могли присікатися, як до поляка. В. М. на один вечір був запрошений до сина механіка, де ще раз обговорили за «гербаткою», як бути з тією подорожжю до Лодзі. Син також підтримував батька, що йому небезпечно їхати до Лодзі, де панує великий терор, при якому кожному не-німцеві можна попасти в халепу. В Лодзі, наприклад, без квартиранту не можна ніде зупинитися на мешкання. Навіть В. М-чеві не радили їхати, а його тягло побачити д-ра Ледомського. Було ще й таке ускладнення: Лодзь входила до Райху, але ходили там ще злоті, хоч в газеті зазначалося, що кожного дня можуть її замінити (злоті) на німецьку марку. Взагалі ж ввіз і вивіз грошей до Лодзі контролювався. Невідомо було, яких і скільки грошей можна було провезти до Лодзі. Ранком В. М. довідався у девізенштелле, що може ввезти 100 м. Яка там є валюта, точно не сказали, можливо, що й дійсно не знали. В. М. тоді зайшов до банку і поміняв 3,000 злотих у 20 зл. купюрах на 100 злотів і рішив з усім цим їхати. Мандрувати довелося стоячи і часто на одній позі. У вагоні, не зважаючи на страшний мороз надворі, дихати було важко, а роздягтися було ніяк. Пасажири — майже самі спекулянти, одягнені в якісь лахміття, попідперізувані мотузками, говорили якимсь свосрідним жаргоном. Вони добре знали, куди і що можна привезти і на що проміняти. У вагоні не тільки на полицях до самої стелі, а і в проходах на долівці лежали якісь вузли із ношеними речами на обмін. Люди ці жартували і не надавали великого значення тому, як з ними поводитися німці. Вони думали лиш про те, як роздобути більше муки, картоплі, смальцю і т. д. на те, що вони везли, а деякі їхали за мануфактурою до Лодзі, яку купували з під-поли за гроші, яких не вільно було перевозити. То типові пристосуванці, що їх швидко витворили військові обставини й безглуздо-жорстокий режим нації, який прирікав людей на голод. Люди ж боронилися всіма способами від загину. Вони безоглядно обдурювали нових панів, які бундючно й жорстоко силкувалися правити, не розуміючи психології населення країн, на груди якого ставали своїм чоботом. Так швидко постав непереможний польський шмугель, який врятував населення великих міст Польщі від голоду. Зруйнована

віцент Варшава дуже бідувала, але в ній з під-поли можна було одержати все найпотрібніше.

Коли поїзд наближався до кордону Райху, населення у вагоні затихало й починало шепотіти, дехто христився: ніхто не знав, чи будуть контролювати речі й гроші, у кого і що саме відберуть все, кого викинуть з потягу, а кого й арештують. На цей раз розглядали лише деякі вузли (на вибір), декого забрали з вагону. Прикордонники здебільшого були звичайні салдати, які не мали спириту дошукуватись та й точніших вказівок мабуть не було, що саме забороняється перевозити. До того ж був мороз понад 30°C із пронизливим вітром, тому довго вовтузитися, а особливо ходити понад вагонами — і сторожі не було приємно. Через страшний холод поїзд дуже спізнився і до Лодзі підійшов пізно ввечері, коли добре стемніло. На останньому перестанку значна кількість пасажирів вискочила з вагону і скоро зникла в темряві, уникаючи, очевидно, цим обшуку. Нарешті, станція Лодзь. Усі пасажирів потягу стають в ряди й посуваються до двох будок, де щось питають, показують (не всі), що у вузлі, розкривають гаманці, декого відводять в окреме приміщення, декого пропускають, не оглядаючи. В. М. підійшов з портфелем грошей і приготованими паперами, але його нічого не спитали і пропустили. Вийшовши за станцію, В. М. оглянувся за візником з саньми — ні однісенького. А вогні міста блимають далеко.

Підняв ковнір і протоптаною по хіднику стежкою рушив у напрямку міста, поскрипуючи. Дув в лице сильний вітер. Мороз хапав не тільки за вуха, а й палив усе лице. Побачивши першого поліція, В. М. запитав, де є готель, щоб там переночувати. Той здивовано відповів, що без наряду квартиранту, ніде не приймуть. Дав адресу цієї установи і сказав, як її знайти. В квартиранті було трохи людей, ждати довго не довелося. Дали записку з адресою. У помешканні огрядна жінка глянула на папірець і провела через велику кімнату, де за великим столом одні грали в карти, а решта спостерігала. З цієї кімнати жінка одімкнула комірку, де стояло одне ліжко і стілець, попросила заплатити за добу наперед і, засвітивши лампу, вийшла. «Кімнатка», яку відвели В. М-чеві, мала з трьох боків дощані стіни, які не доходили до стелі, тому гамір картярів у великій кімнаті було добре чути. Білизна на ліжку свіжістю й чистотою не відзначалася. В. М. зняв лише капелюх, пальто, піджак і черевики і ліг, поклавши портфель під подушку. Довго не міг задрімати у цих чужих і трохи дивних обставинах, маючи купу чужих грошей при собі. Намагався пригадати когось із знайомих, які могли мешкати в Лодзі. 1-го рішив відвідати Володимира Гнатовича, але він, ма-

буть, на становищі полоненого. Було це в суботу. Нарешті, пригадав, що в 1913 році (27 років тому) з Лодзі до Новочеркаська до дружини студента Б. Терсаркісова, Соні, приїздила чета вірмен Чіквіянових, які були дуже заможними купцями і мали на Петроковській вул. велику споживчу крамницю. Якщо цей чоловік ще є в Лодзі, то він мусить знати добре місто і порадити, як знайти фірми, адреси яких були в нотатнику. Ця пригадка заспокоїла і В. М. почав дрімати. Вже було далеко за північ.

Прокинувся коло 6-ї ранку. В хаті — тиша. Помацав портфель, включив світло: в кутку побачив табурет, на якому стояла емальована миска з таким же глеком з водою, а коло них цинкове відерце. Швиденько встав, бо вода затягнулась кригою, треба було рухатись, щоб розігрітись. Помившись і одягнувшись, посидів, поки добре розвиднилось. потиху вийшов через сніг, в яких не було нікого. Фактично В. М. утік з помешкання, до якого не думав більше повертатися, але не поміркувавши, як рано можна було виходити на вулицю. Уже добре розвиднялося, але на вулиці людей не було видно. В. М. пригадав, що то була неділя, і цим пояснив безлюддя на вулиці. Мороз збільшився. Під ногами скрипіло на цілу вулицю. Пройшовши пару бльоків, В. М. опинився на головній, Петроковській вулиці, яка була ширша за інші. Йдучи по цій вулиці, скоро побачив великий споживчий склеп Чіквіянова, який був закритий. Підійшов і роздивився. Скоро з'явився дідусь, який почав відкидати сніг. В. М. запитав його, де живуть господарі цього склепу. Той рукою показав на близький будинок, де мешкали Чіквіянови. Подзвонив. Вийшла дуже злякана жінка, яка пригадала все, що їй переказав В. М. Чоловік її вже помер, а вона дуже мало знала місто, до того військові події й новий незвичиний для неї режим стероризували її так, що й те забула, що знала. Отже, пішов шукати Володимира Гнатовича, шпиталь якого був на краю міста. Довелося прогулятися на морозі, поки знайшов браму з німецьким вартовим

На запитання В. М-ча про головного лікаря Ледомського, одержав відповідь: він учора ввечорі ходив на вокзал зустрічати свого приятеля, повернувся сам і, піднімаючись по сходах, упав і нагло вмер. В. М. тоді попросив заступника д-ра Ледомського. Той скоро з'явився й докладніше розповів, провів В. М-ча до каплички, в якій у польській уніформі майора лежав небіжчик. Прочитавши молитву, В. М. зазначив, що небіжчик був православного визнання, а його вже збираються хоронити за католицьким обрядом. На це сказали, що ніхто не знає, де знайти православного священика. До каплички несподівано ввійшов проф. Федюшко із Срьоди, якого викликали телеграмою.

Проф. Федюшко розповів таке. Його дружина-лікарка (приятелька В. Г.) також в останній мент була мобілізована і біля Лодзі убита гранатою. Її поховали на цвинтарі в Лодзі і він, Федюшко, попросив, щоб викопали й для В. Г-ча могилу поруч з його дружиною, з якою він за життя приятелював. Зайшли втрьох до кімнати В. Г-ча і його заступник дістав заповіт небіжчика, який і прочитали. Виконати той заповіт В. Г. просив В. М-ча, лікарку Федюшко (покійницю) і П. І. Білінського, який мешкав у Познані. В заповіті було прохання похоронити його на Познанському цвинтарі в склепі поруч з матір'ю й сестрою, якщо та раніше помере. У дальній частині заповіту говорилося про майно. Військова влада розпорядилася похорон відбутися на другий день в понеділок. В. М. звернувся до німецького генерала. здається, начальника гарнізону, переказуючи волю небіжчика бути похованим у Познані. На це генерал ввічливо відповів, що поки йде війна, вони не мають права перевозити трупи навіть німецьких достойників. Довелося з цим погодитися. На другий день, в понеділок, відбувся похорон, у якому взяв участь сам генерал, рота німецьких солдат, з пів сотні полонених із шпиталю і В. М. з Федюшком та ще кілька цивільних випадкових людей. Перед походом В. М-чеві й Федюшкові дали по примірникові німецької газети, в якій був великий некролог д-ра Ледомського, а закінчувався він тим, що німецька армія і чесних ворогів шанує так, що віддає їм військові почесні. Дійсно, рота при опусканні труни дала три сальви. Підійшовши до В. М-ча з висловам співчуття, генерал додав, що доктор, хоч і був ворогом, але imponував і німцям своїм авторитетом. В. М. тоді пояснив, хто такий д-р Ледомський, що він неправильно в газеті потрактований ворогом німців, що через випадок йому на схилі віку довелося опинитися в польському війську. Генерал знав, що таке Кубанські козаки і був вражений тим, що Ледомський емігрант з Кубані спершу був громадянином Кубані, де його дуже шанували, як лікаря і покликали на міністра охорони здоров'я. По закінченні похорону В. М. з Федюшком знайшли візника й почали відвідувати різні торговельні фірми. Другу й третю ніч В. М. перебував разом з Федюшком у знайомій йому польській родині. При шуканні редукційного вентиля В. М. вперше почув, що такий можна знайти хіба в гетто. В останнє вже були зігнані всі жида, яких на вулиці не зустрічалось. В. М. рішив спробувати відвідати гетто, до якого вхід був закритий.

Під'їхавши до вартового. В. М. попросив його пропустити в середину. Вартовий покликав офіцера, якому В. М. пояснив в чому справа і він наказав впустити. Коли в'їхав у цю

частину міста, В. М. побачив дійсне пекло на землі. Якись мізерні напіврозвалені хати, в яких кишіло брудними й цілком виснаженими людьми — рухалися кістяки, обтягнені шкірою. Всі помешкання переповнені отими півтрусами. Діти з величезними животами. В. М. знайшов особу, яка ще мала в якійсь прибудівці брухт заліза, уже переритий. Коли В. М. запитав російською мовою, чоловік якось пожвавився і почав розпитувати, для чого йому такий вентиль, яких розмірів тощо. Після цього почав ритися в рундуку, приставленому до хатинки, і витяг з нього аж два вентиля з бронзи, що відповідали ескізові В. М.-ча. Одначе власник боявся продати. Довелося довго умовляти і давати слово, що німці не знатимуть. Про ціну продавець мало говорив, назвав якусь цифру в десятках злотих. В. М. дав йому стозлотівку, але поквитування не можна було й вимагати, а довелося сина господаря попросити, щоб написав рахунок. З гетта випустив уже інший вартовий без офіцера, чим увільнив В. М.-ча від зайвої брехні. Фільці й сервети також пощастило знайти і намовити продати за злоті в 100 купюрових кредитках. Так довелося перебути в жахливій Лодзі три доби, переночувати три ночі. Надзвичайно здивувало В. М. те, що в Лодзі ще не було каналізації і нечистоти вивозилися бочками. Такий стан великого промислового міста був незрозумілий. За 20 років володіння цим містом Польща і великі промисловці не спромоглися завести модерний санітарний стан. Це вказувало на повну безрадість кол. господарів. На всі закупы витрачено до 1000 злотих і на руках ще лишилося близько 28,000 злотих, з якими треба було вертатися до Варшави.

Назад до неї (Варшави) В. М. виїхав з Федюшком, який в Кутному пересів на Познанський поїзд. Поїзд знову набитий, а в Кутному ще підсіло чимало міщочників. Контролювали перед самим кордоном з генералгубернаторством. Знову нервозність пасажирів, червоніють обличчя, втихають розмови. В. М. пакунок рішив показати, пред'являючи папір з цукроварні. На цей раз контролював поважний митний урядовець. В. М. пояснив, що в пакунку і хотів показувати папір, але урядник попросив не турбуватися, а портфель з грішми був закинений на саму гору всіх торбин і на нього не звернено уваги. У Варшаві довелося ще раз переночувати, а ранком виїхали на Краків-Пшеворськ. Тепер після таких хвилювань, їхалося ніби дуже добре і весь час безтурботно дрімалося. Підвечір були дома. В Кракові не затрималися, а лише пересіли в інший поїзд.

Скрипченко зустрів мандрівників в доброму настрої, докладно не вислуховуючи. Грошовий звіт і двадцятизлотівки В. М. передав скарбникові. За якийсь тиждень, напри-

кінці січня, олійниця була готова. Перед пуском Скрипченко показав В. М-чеві дуже солідну книжку по олійництву — німецькою мовою. На запитання В. М-ча, коли він її одержав, тройгандер відповів: «Я її давно мав і по ній стежив за будовою олійниці. Деякі речі, як відокремлення осаду з олії через ліhtar, Ви зробили досконаліше». Такий вчинок В. М. вважав за хамство примітива. Він (В. М.) часто ночами не спав, комбінуючи якийсь деталь, а той все це мав з добрими рисунками. По цій розмові Скрипченко розповів В. М-чеві таке. Колишній господар цукроварні і ще деякі сусіди-поміщики мають тисячі га під рубарбаром. Раніше вони його збували в сировому вигляді на базарах Кракова, Варшави й менших міст. За теперішніх обставин — за браком транспорту й з зубожінням населення — в сировому вигляді продати таку кількість рубарбару не пощасть. Що ж можна з нього зробити? — «Мармелад», відповів В. М. «Це дуже кисла рослина, але при наявності свого цукру таке виробництво дасть непоганий дохід». Тройгандер попросив В. М. поміркувати над цим виробництвом і спробувати скласти калькуляцію, а також продивитися ржавіючий залізний лом у дворі. Ця нова можливість В. М-чеві подобалась, хоч розмова з тройгандером про олійницю його дуже обурила. За декілька днів В. М. обрахував більше з пам'яті (якби тепер йому ота «Сільсько-господарська технологія»!) мармелядарню, оглянув з механіком залізо і доповів тройгандеру, що за місяць-півтора можна організувати і збудувати і це підприємство. Тройгандер сіяв бож він усім хвалився, на яку ідею він натрапив. До В. М-ча почав ставитися з підкресленою увагою.

А через декілька днів після цієї розмови Скрипченко з нагоди пуску олійниці в рух улаштував велике прийняття, на яке запросив декількох німців, а найбільше польських громадян. За обідом обговорюють працю олійниці, яку перед тим усі оглянули. (Як пізніше В. М. довідався, поляки й Скрипченко з ними стали акціонерами олійниці). Почалися запити про мармелядарню й чи можна її збудувати до збору рубарбару? В. М. пояснив, що це значно простіше підприємство, ніж олійниця, та що його вдасться легше збудувати. Під час цього обіду принесли В. М-чеві телеграму від шефа Люблинського воєводства, в якій в імперативній формі запрошувалось прибути до Люблину й прийняти шкiряні заводи. В. М. не мав особливої охоти їхати до Люблину, але тут Скрипченко дуже знервувався, кажучи, що це військовий наказ, який ігнорувати не можна, а треба негайно виїхати. В. М. похапцем зібрав свої речі, одержав платню і ранком вирушив поїздом до Люблину. Зима ще лютувала, особливо це відчулося при переїзді р. Сян, на

якій міст був зірваний. Всі пасажери виходили й пішки чи санками по льоду переходили на другий берег, де очікували іншого потяга на Люблин. Перехід був в голому степу, по якому гуляв різкий вітер. Чекати потяга доводилося в невеликому провізоричному барачку з дощок. Ніякої оселі поблизу, вітер свистів, як в пустелі. Дорога ця була не приваблива і по ній навіть спекулянти мало їздили. За годину-півтори надійшов люблинський поїзд. Він навіть не був заповнений, але їхав, як волами, часто свистів і зупинявся, поки колію розчищали. Уже стемніло, як зупинилися на Люблинському вокзалі. Біля нього стояло багато візників з санками. Носіїв багажу ще тоді не було. В. М. все виніс сам і взяв візника. Мав адресу кол. посла до Сойму Зенона Целенського, з яким був знайомий і до нього поїхав. Проїжджаючи досить широкими вулицями, В. М. дивився на добре освічене місто, яке мало характер російського губерніяльного міста. За 20 років панування поляки все ж не встигли надати цьому місту специфічно польського вигляду.

43. Контроль гарбарень у Люблині.

У кол. посла велике поменшання в центрі міста, але воно було набите людьми, кufрами, клунками, як на вокзалі. Все ж посол прийняв В. М-ча привітно і сказав, що подбає про ночівку. Зікраз зайшов до нього син кол. посла до Сойму В. Болюха, учень В. М-ча з ліцею. Він зразу попросив прибулого до себе; це було близенько на Краківському передмісті, головній вулиці Люблину. Болюхи прийняли В. М-ча, як рідного. Після вечери кол. посол розповів, нащо викликали В. М-ча. В Люблині працювало 6 гарбарень, з яких лише одна була в польських руках, а рештою керували жиди, хоч вони мали тройгандерів поляків, але ті не були якслід ознайомлені з цією галуззю (переважно то були старі адвокати, що в нових обставинах не мали роботи). Досі тройгандерів призначав бургормістер — німець. людина з великою ініціативою. Він безправно захопив під свою опіку всі гарбарні. А всі вони мусили належати до установи, що звалася Тройгандштелле. Ця установа щойно організувалася і збиралася підпорядкувати собі й гарбарні. Йому, Болюхові, з Тройгандштелле доручили перевірити гарбарні, але він нічого в тому не розумів і, не докінчивши праці, кинув її. Ця установа просила дати кандидата, який би навів у цій галузі порядок. Показали книжку В. М-ча «Оброблення шкіри», за це вхонилися і вислали телеграму. Вислухавши цю історію, В. М. запитав, чи можна від цього відмовитися? Болюх не міг на це відповісти, але радив все

ж узятися, бо з німцями в Тройгандштелле можна працювати, діючи цілком незалежно. На цьому розійшлися відпочивати.

Ранком до п. Болюха зайшло двоє прибулих з Галичини утікачів: С. М. Слюсарчук, що скінчив вищу торговельну школу в Відні і мав друкарню в Станіславові, та адвокат Топорович. Обидва говорили про несамолюбний безлад під советською владою в Галичині та надзвичайний порядок у Губернаторстві, який вони встигли побачити. Обое не були націоналістами, але були дуже захоплені німцями, «пророкуючи» їм успіх на всіх фронтах. В. М., уважно їх вислухавши, облив холодною водою цих інтузіястів німецького ладу. Він їм сказав: «Дайте мені кусень паперу й олівець і я зараз доведу вам, що німці програють війну; ідейно вони провалились, коли підкорили Чехію, створивши з неї протекторат». Цей вислів прибулі прийняли з великим недовір'ям, але не важилися сперечатись, а згадали про цю розмову через шість років на скитальщині.

Після сніданку В. М. з послом Болюхом пішли з телеграмою в руках до Тройгандштелле, керівником якого був адвокат Грюнвальд. У цій установі спершу звернулися до помічника його — Людвіга Еберта, молодого вродливого німця. дипломованого купця. Він проглянув телеграму, пішов до шефа і скоро запросив до нього прибулих. Адв. Грюнвальд, кремезний чолов'яга, відразу сказав, що він тієї телеграми не посилав і не розуміє, навіщо викликали В. М-ча. Цей (В. М.) тоді попросив написати папір, що він непотрібний в Люблині, щоб він міг повернутися на стару працю. Грюнвальд же заявив, що відпустити він не може, покликав п. Еберта і доручив йому умістити В. М-ча тройгандером на якусь іще вільну гарбарню, бо сам він сьогодні ж мусить від'їхати до Варшави. На цьому візита закінчилася і перейшли до кімнати Еберта. Він довго телефонував до різних установ і, нарешті, покликав секретарку і подиктував їй призначення В. М-ча на гарбарню Зільберштейна тройгандером на Калинівщині. Того ж дня В. М. візником поїхав на гарбарню. Тут же був поляк Кончак, який мав призначення від бюргермайстра тройгандером і також на гарбарню Зільберштейна. В. М. повернувся до Еберта і поінформував його про невдачу і знову попросив відпустити його до Переворська. Еберт ще десь телефонував і відпустити без шефа не міг, а попросив на другий день прийти знову. Через те, що не було відомо, коли повернеться шеф, В. М. мусив знайти сталіше якесь помешкання і оселився з іншими в польському пансіоні, де вже мешкав кол. посол до Сойму Степан Скрипник (нині Архиепископ Мстислав).

На другий день Еберт запропонував В. М-чеві провести обслідування всіх гарбарень і подати схему, як доцільніше їх організувати. При цьому зазначив, що він може взяти собі бухгалтера, секретаря і перекладача на німецьку мову. а оплату за цю роботу розкласти на всі обслідувані гарбарні. В. М. відразу сказав, скільки йому платили в Переворську та що йому давали там безплатно кімнату. Зазначив також, що тут додаються видатки на візників та на допоміжні сили. Еберт прийняв усе до відома і продиктував листа до всіх гарбарень з вимогою, щоб вони підпорядкувалися контролерові й оплатили його працю. Одержавши це доручення, В. М. запропонував п. послові С. Скрипникові, який ще не мав праці, взятися за перевірку бухгалтерських книг у гарбарнях. На початку лютого 1940 р. приступили до обслідження гарбарень, доїжджаючи до них саньми. В. М. оглядав гарбарні, занотовуючи: скільки було сирих, у праці й готових шкір, у якому стані приміщення, машини й засоби для чинення (запаси вапна, кори, гарбників, хромпіку тощо). Клопітно було з червоним чиненням (корою), бо було багато чанів, в яких лежало по декілька сот шкір, витягати й перераховувати всі їх вимагало б багато часу. Через те бралось на вибір декільки чанів і перевірялось, чи кількість в них шкір відповідає записові?

Перевірку почали з гарбарні Доманського, що орендував фаховий гарбар Прейзерович, який провадив всі записи по-жидівському, був спритний і матеріали в нього лежали по різних приміщеннях великого будинку й надворі. Найбільший лад тримався на гарбарні Зільберштайна, яку провадив фохово інженер-жид. Він подекуди контролював процеси в маленькій лябораторії. На найбільшій гарбарні Брікмана була кімната для лябораторії, але без приладдя й хемікалів. Цією гарбарнею за Польщі керував поляк С. Кончак, який вчився в нижчій школі гарбарства в Німеччині, але лябораторної праці не знав. Взагалі ж у всіх гарбарнях панували перестарілі звичаї. Остання ж війна знизилася техніку виробництва. Всі захопилися спекуляцією: кожна гарбарня скуповувала якнайдешевші шкіри, надавала їм вигляду вичинених і продавала готовий товар якнайскорше.

Обслідування тривало зо два тижні і воно для В. М-ча дало цілком ясну картину. Крім одної, на всіх гарбарнях працювало 90% жидів. Звіт обслідування В. М. передав п-ві Л. Ебертові з порадою: закуп сирових шкір об'єднати в одній конторі й складовищі, з якого кожна гарбарня одержуватиме без клопоту й спекуляції свій приділ; вичинені (готові) шкіри також всі здавати за вагою й виміром

до одного центрального складу. З нього видавати всім споживачам, які мають дозвіл на приділ тієї чи іншої шкіри. Для нагляду за всіма гарбарнями утворити невелике центральне управління. яке дбатиме і про приділ гарбників, товщів, фарб тощо.

Перечитавши цей звіт, п. Л. Еберт погодився з ним, але висунув питання про «від'юдення» гарбарень, про яке в звіті нічого не говорилося. В. М. відповів, що цього швидко зробити не можна, бо фахівців у цьому виробництві серед християн знайти важко. 1-го березня 1940 р. п. Л. Еберт закликав В. М-ча й зазначив, що на всі його пропозиції Тройгандштелле годиться і з своєї сторони хотіло його призначити технічним керівником всіх гарбарень з тим, щоб він перевів запроєктовану реорганізацію. В. М. цю пропозицію прийняв.

44. Організація гарбарень.

У документі Еберт назвав В. М-ча довіреною особою і призначив йому місячну платню в розмірі 1,000 злотих, а про видалення жидів навіть не згадав, зазначаючи в той же час, що всі дотеперішні тройгандери на гарбарнях мусять йому підлягати. З цим папером В. М. почав виконувати свій плян організації, не побачивши більше того шефа, з яким познайомився бо прийшов новий.

До центрального управління всіх гарбарень В. М. взяв за керівника Степана Миколайовича Слюсарчука. Згодом утекла з Галичини й прибула до нього його дружина, що мала вищу комерційну освіту. Вона вела сумарну бухгалтерію всіх гарбарень. Центральний склад сирових шкір прийняв німець, з яким пізніше було багато клопоту. До бухгалтерії В. М. викликав з Варшави інж. Є. Гловінського, бухгалтера І. Липовецького, Золотницького, у гарбарні Лухта залишив старого бухгалтера-поляка. Потім треба було підшукати магазинерів, бо їх роля була дуже відповідальна — вони мали ключі від готової шкіри й мусили щотижня відвозити всю готову шкіру до найліпше устаткованої гарбарні Брікмана, де здавали до головного складу. Магазинерами були: С. Скрипник, Я. Скрипник, (син), інж. Б. Іваницький, Ю. Шевченко, Ковпаненко, О. Дроздовський (ліцеїст, утік з Галичини). У цій перебудові велику допомогу В. М. мав від нового шефа Тройгандштелле д-ра Тіме. Він був єдиним сином судді з Дрездену, блискуче закінчив юридичний факультет німецького університету і з малих років досконало опанував мови англійську, французьку, італійську, еспанську і трохи, як він з жартом казав, німецьку. Батьки його були заможні й дозволили

йому вибирати кар'єру самому. Він став комерційним агентом в нафтовій галузі, якому треба було багато мандрувати по світі: він найменше жив у Німеччині, а більше перебував в Англії, Єгипті, Іспанії, Франції, Португалії. При оголошенні війни перебував у Німеччині, а тому, що на певному щаблі адміністративної драбини в цій державі допускалися лише партійці, то й він вступив до партії. Це була культурна і дуже вихована людина. Чомусь до В. М-ча з дня першого знайомства Темі поставився з повним довір'ям. Не було випадку, щоб бадай на одну пропозицію В. М-ча він відмовив. Разів два на місяць він приходив до В. М-ча на мешкання, щоб разом повечеряти й по гомоніти. Вадюю його було те, що дуже любив горілку. З призначенням Тіме до його штату прикомандирували летуна ляйтнанта Рудника, якому доручено допомагати В. М-чеві в реорганізації гарбарень. Рудник був сербського роду високий та вродливий відчайдух і завзятий партісець, який доліковувався після ранення. Коли приходив В. М., Рудник кидав усі справи, слухав, що той потребував, кликав фройляйн Уле (дуже вродлива чорнявка з великими блакитними очима) і диктував відразу все, чого той бажав. П. Еберт якось став на боці, хоч завжди був привітний. Часом продиктоване Рудник сам не підписував, а заходив до Тіме, що закликав В. М-ча, підписував не перепитуючи. Невгомонний Рудник по обіді часто кликав В. М-ча на наради в різних питаннях, де сходилися, мабуть, і партійці: недомагання в транспорті, розподіл товарів, праця банків тощо. Це довір'я дало змогу потиху відійти всім тройгандерам на гарбарнях, які пробували скаржитись на В. М-ча, а за це їх попросили точно виконувти вимоги В. М-ча або відійти. Доводилося щоденно об'їздити всі гарбарні, оглядати їх і наказувати — щось те поліпшити, там заощадити і т. д. Тройгандери мусили кожного дня виконувати розпорядження, які їм давались. Це їм було дуже не довподоби. По оглядині гарбарень В. М. заїздив до свого Центральштелле, підписував і забирав папери та з ними йшов до Тройгандштелле.

Коли тройгандери відійшли, виникла потреба поставити когось на їх місце. З цією справою В. М. зайшов до Рудника й просив дозволу призначити керівників гарбарень. Він погодився, але просив називати їх директорами. Так директорами були призначені: С. Скрипник, Мартін (українізований німець), Ковпаненко і щойно прибулий з німецького полону інж., майор Микола Васильович Палієнко (на дві гарбарні). Цим властиво, закінчилася організація гарбарень. Куплено тягаровий самохід для всіх гарбарень, щоб перевозити шкіри до головного складу й возити кору,

яку купували в лісництвах. Дубовий екстракт одержували із Варшави з дубоекстрактівні за нарядом з централі всіх гарбарень (Кракові), яку очолював підприємець з Німеччини, капітан з 1-ї світової війни, що втратив руку. Він же призначав хромові солі на чинення верхнього товару, переважно боксу з телячих шкір.

Слід ще згадати про випадкового приятеля В. М-ча — німця Венінга, що завідував Девізенигтелле в Люблині. Беручи щомісяця дозвіл на переказ грошей до Праги родині, В. М. часто розмовляв з керівником цієї установи, симпатичним грубасем Венінгом. Він трохи володів російською мовою, яку засвоїв у полоні під час 1-ї світової війни десь на Уралі. Одного разу він запросив В. М-ча до себе на вечерю, подавши свою адресу. Коли В. М. зайшов до цього товстяка, то побачив у нього багатенько книжок. У розмові грубась сказав, що він партієць, але не може погодитися з «мальчишками», які своїм поведженням з жидами оганьблюють німців. З помешканнями у Люблині було тоді дуже тяжко і жиди знайшли квартиру для В. М-ча у свого лікаря поблизу Центральнигтелле, але скоро цей дім був зайнятий військом і В. М. оселився на тій же вулиці в квартирі проф. Кукульського, власне в його кабінеті з багатою бібліотекою й оригінальними картинами кращих польських малярів на стінах. Тому що там мешкав В. М-ч, всі ці цінності не були заторкнені німецьким гестапом. Венінг же, часто відвідуючи В. М-ча, брав з цієї бібліотеки читати заборонені книжки, зокрема жидівських авторів. Він єдиний цікавився книжками і знав, що то не В. М-ча книжки. Решта німецьких відвідувачів вважала, що то його (В. М-ча) бібліотека й картини.

Розуміється, В. М. у Люблині підтримував зв'язки з українською колонією, яка майже весь час зростала (прибували утікачі з Галичини, приїздили на працю з інших міст губернаторства). Одного разу до В. М-ча звернулися з такою справою. Помер старий український вояк, а православною українського священика в Люблині ще не було: хотіли, щоб похоронив греко-католицький. Останній же відмовився хоронити схизматика. В. М. зараз же звернувся до посла З. Пеленського, до якого саме перед тим прибув з Галичини старенький батько священика. Коли він почув про це від В. М-а, то скипів говорячи: «Як воювати, так то брат, а хоронити, то дурень видумує всілякі нісенітниці, я його (священика) заставляю бути дяком». . . . Зараз же старенький вбрався, хоч надворі була завірюха, і пішов похоронити українського православного козака. Пізніше, коли організувалася філія Українського Допомогового Комітету. В. М. зробив декілька доповідей в ньому. Час-від-часу захо-

див до В. М.-ча молоденький п. Роман Ільницький (пізніше угеєврівець), який тоді видавав себе за націоналіста ніби чимсь невдоволеного на провід, але конкретного нічого ніколи не говорив.

Венінг якось прийшов з німцем у цивільному вбранні і представив його В. М.-чеві як професора геології в якомусь університеті, назвавши його Маліком. Останній пізніше почав заходити сам і розмови завше зводив на українських націоналістів. Він перший почав згадувати ім'я Бандери, характеризуючи його дуже активним патріотом. В. М. завжди відповідав, що головою цієї течії є полк. інж. А. Мельник, якого знає як чесного, відданого своєму народові провідника, а Бандера для розуміння справи ще не встиг набратись досвіду. Але таке трактування Маліка не задовольняло. Треба сказати, що геолог приходив завжди ввечері, бо знав, що В. М. удень не буває дома. За вечерею він не пив так багато, як і Венінг, а книжки його не цікавили. Одного разу цей відвідувач проговорився, що німцям потрібне «висвітлення» східної території і для цього вони хотіли б користуватися українськими націоналістами, але мельниківці (терміц, який В. М. уперше почув) ставлять різні вимоги, а приятелі Бандери згоджуються це робити, не вимагаючи політичних обіцянок. Це була вказівка на підготовку терену для офензиви на схід.

Рудник перебував в Любліні недовго (з місяць-півтора) і щиро попроцавшись, виїхав на фронт. Справами гарбарень частіше знову займався Еберт, але в складніших випадках брався за це сам д-р Тіме. Жидівське питанн щоднини ставало актуальнішим: жидам заборонили переходити головну вулицю потім зібрали майже всіх в одному місці, їхній єдиний університет обернули в шпиталь, з дитячого притулку забрали всіх дітей і розстріляли і т. д. У цей саме період арештували технічного керівника гарбарні Доманського — Прейзеровича. Посадили його дось у замку. В. М. звернувся до д-ра Тіме, вияснюючи, що в гарбарні Доманського повні чани шкір, а про стадію їх чинення знає лише Прейзерович. Коли б його не відпустили, то держава втратить з півмільйона злотих. Тіме покликав Еберта й наказав поїхати до Гестапо з В. М.-м і добитися звільнення. Довелося двічі побувати в цій несимпатичній установі, і таки вирвати жиди — технічного керівника гарбарні. Цей випадок у тодішніх обставинах викликав здивовання і багато розмов, що «той професор» має вплив...

Цілком випадково сталося ще й таке. В. М. якось раптово занедужав, повернувшись увечері додому, стратив притомність і простягся в кімнаті. Налякана господиня викликала свого лікаря Клосека, хоч до його приходу хворий

опритомнів. Клосек оглянув хворого, дав ін'єкцію, щось приписав і це знизило температуру. На ранок В. М. уже пішов до праці, але ввечорі доктор знову прийшов і зайшла балачка. Виявилось, що доктор майже одночасно з В. М-чем, учився в гімназії в Ростові і скінчив університет у Росії. Знайшлися й спільні знайомі. Доктор мав єдиного сина студента, якого при облаві на вулиці захопили німці й тримали закладником уже 6 місяців. В. М. розпитав про це докладніше і звернувся по допомогу до Венінга. За якийсь місяць доктор з дружиною й сином прийшли дякувати В. М-чеві, який зумів відповідно представити Венінгові справу отих закладників.

Нервово напруження, однак, весь час було однакове. Коли ліцеїст О. Дроздовський утік до Люблина і з'явився до В. М-ча, той його зразу зробив магазинером на гарбарні Доманського, де він перебрав всі справи від С. Скрипника. Але на цю гарбарню з'явився представник ніби від німецького контрольного товариства; він твердив, що там великий не порядок, погрожував арештом тощо. Тероризований Дроздовський потелефонував до В.М-ча, а той попросив обох (з Прейзеровичем) приїхати до нього. Коли вони все розповіли, В. М. порадив, щоб ранком мали добрий сніданок, закликали шевця і як прийде «терорист», зразу запросили його на... «сьнеданко» і побідкалися, що тепер надворі так холодно, а він у легеньких черевиках. Ім же нічого не коштуватиме зробити йому добрі старшинські хромові чоботи і зараз же покликати шевця, щоб зняв мірку і за два дні пошив. Очевидно, при цьому треба мати добру чарчину коньяку. Обидва пішли, не цілком довіряючи В. М-чеві, але ранком зробили так, як їм порадив В. М., і грізний контролер заговорив не тільки польською мовою, а й українською, та попросив ще й цигарок. «Ревізія» ж обмежилась відомостями про історію заснування гарбарні. Був це, звичайно, ходячий землячок, що спинався летіти, не маючи крил. Мізерний пройдисвіт написав акт «ревізії» на дуже доброму папері, вимагав за неї фантастично великої заплати, хоч написана була сама історія... Коли д-р Тіме запитав В. М-ча, що з цим робити, той пояснив, що такий акт — це замилювання очей неграмотною людиною. Тут же просив, щоб гарбарня заплатила, але щоб інших гарбарень більше не «контролювали», про що Тройгандштелле мусив повідомити те Т-во. Так і зробили. На біду згодом виявилось: ходячий всезнайко ще за Польщі написав по-польському брошуру, в якій називав Гітлера «плавовлосого бестією». Книжка ця була і в бібліотеці в кімнаті В. М., яку він перечитав і засунув подалі. Одначе гестапо десь знайшло цей твір — Д-р Тіме прийшов до В. М-ча з цією книжкою і хотів переповісти її зміст, але

В. М. спинив, інформуючи, що прочитав її ще до війни. На запитання, що з цим робити, В. М. порадив затушкувати, що ніби ніхто не знає про неї, бо то хвора людина, ніби епілептик; його, мовляв, сам Бог покарав.

Всі оті переживання дуже збільшили трясіння правої руки В. М-ча. Мусив 27 травня 1940 року звернутися до лікаря — невролога. Оглянувши докладно, він назвав хворобу і почав робити ін'єкції і малими дозами давати (краплями) сульфат атроніни. Крім того тиснення крові в нього (В. М-ча) було 105-110 (верхній) і тому одержав пораду звернутися ще до лікаря серцевих недуг. Лікар серцевих недуг почав вприскувати малими дозами стрихнін. З цього, властиво, часу приймання ліків не припинялося. Хвороба невеликовна, але прогресування її можна зменшити.

На гарбарнях же почалися непорозуміння з одержанням сирових шкір. Німець, що збирав їх і передав на гарбарні, намагався якнайшвидше збагатіти і через те не дбав про якість шкір, насом підкидав гнилі, а В. М. наказував гарбарням приймати з дотриманням точно визначених умов і шкір з великим ганжем не приймати зовсім. Власник складу сирових шкір спробував скаржитися в Тройгандштелле, але д-р Тіме йому не вірив, часом запитуючи В. М-ча що відповісти на ту чи іншу скаргу. Отой дрібний гандляр звернувся тоді до керівника Віртшафту, якому підлягало Тройгандштелле. Головою ж Віртшафту був Міллер. людина примітивна, ненависник усіх не-німців і взагалі ненависник розумніших людей. Він ніби працював у текстильній промисловості. Оце начальство несподівано і в супроводі завідувача складу сирих шкір з'явилося на гарбарню Брікмана й почало там на всіх кричати і в чомусь обвинувачувати. В. М. у цей час був на сусідній гарбарні (Зільберштайна) і посіпішив до Міллера, якого ще не знав. Але добре було, що він приїхав з інж. Чосеком (чеського роду), який зразу стримав крикливий настрій. Спробували звірити стан деяких шкір з бухгалтерським записом — і виявилася повна відповідність. Переїхали на іншу гарбарню й там усе було в порядку. Грізний начальник від'їхав, нічого не добившись до тройгандштелле, а там Тіме запитав, чому він його (Тіме), не повідомив, коли їхав контролювати його підприємство. На цей запит Міллер не відповів і від'їхав.

На цьому присікування не кінчилося. Керівник складу сирих шкір написав до централі шкіряного промислу в Губернаторстві, обвинувачуючи В. М-ча в тому, що він виправляє телячі шкіри самовільно, а приписано всі їх висилати в сировому вигляді до Німеччини на гарбарню начальни-ка централі.

Ате ж на чинення телячих шкір хромосолі відпускалися лише за дозволом централі. І на останній місяць централі гарбарень в Люблині, за підписом В. М-ча, просила й одержала певну кількість хромосолей на вироблення точно зазначеної кількості цих шкір на гарбарнях. Одного дня начальник Краківської централі нагло прибув до Люблину і після обіду викликав В. М-ча і разом з ним та двома представниками із сиро-шкірного складу об'їхали всі гарбарні, скрізь знайшовши у процесі чинення телячі шкіри. На кожній гарбарні В. М. пропонував зайти в контору, де точно записано, скільки телячих шкір вислано до Німеччини і скільки чиниться в гарбарні та що це ніякий не секрет. Начальник не хотів слухати, а в кожній гарбарні лише констатував, що телячі шкіри чиняться. Цю ревізію закінчили пізно ввечорі.

На другий день Міллер викликав В. М-ча до Віртшафт-абтайлунгу, де був він, безрукий начальник, д-р Тіме й секретарка. Всі сиділи за довгим столом і прибулого попросили сісти напроти. Міллер запитав, чи знав В. М., що «всі телячі шкіри треба сирими відсилати на виправу до Німеччини?» — В. М. відповів, що, «знав і так зробив». Начальник схопився й почав доводити, що він учора на кожній гарбарні знайшов у процесі чинення телячі шкіри. В. М. заявив, що по журналах гарбарень можна встановити, що всі телячі шкіри почали мочитися і пройшли обезволошення до одержання припису про висилання телячих шкір до Райху, а їх наказано викинути в Люблині. Це можна перевірити й останньою вимогою на хромові солі на дочинення всіх отих шкір. На це Краків за підписом начальника прислав дозвіл і гарбарні одержали точно потрібну кількість солей. Начальник збісився, скочив і почав кричати, що це неправда, що тут є якась змова. Міллер також почав кричати, що за таке порушення винний піде під військовий суд, який присудить до розстрілу. На цьому перервали оту безпідставну балаканину, не сказавши, що далі робити.

В. М. зараз же пішов до свого Центральштелле, взяв копію своєї заявки й дозвіл з Кракова, підписаний самим начальником і повернувся до д-ра Тіме в Тройгандштелле. Тіме на відбутому засіданні не сказав ні слова, а коли прочитав принесені папери, засіяв і попросив зараз же поїхати з ним до кав'ярні, де начальник з Міллером п'ють каву й нараджаються, що далі робити. В кав'ярні підійшли до столу і В. М. положив перед начальником копію своєї заявки. Начальник глянув і здивований сказав, що він цей папір, читав. Тоді В. М. перевернув на другу сторону, на якій дано розрахунок, скільки на кожній гарбарні ще треба дочинити телячих шкір, нащо вимагається стільки різних хромових

гли легко перейти на іншу працю. Від'їхавшого до Холма С. Скрипника заступив інж. С. Гловінський, як директор.

З такими настроями В. М. рішив поїхати до Кракова — в централю гарбарень і спробувати побачитись з тамтешніми українцями, серед яких були вже свіжоприбулі зі Львова. В Централі В. М-ча привітали ввічливо, але скупо задовольнили потреби і запропонували закрити три гарбарні: Бідермана, Космінска і Зоркравта. З українців удалося побачити кол. сенатора Ю. Павликовського, який недавно через комісію проф. Коха вискочив, як райхсдойче, інж. Хронов'ята й інж. Котика. Було це в другій половині серпня. Ю. Павликовський розповів про повний погром інтелігентів, масові арешти і вивози (К. Левицького, сенатора С. Луцького та інш.), про те, що всі в'язниці переповнені, по вулицях найбільше чути російську мову. Двоє інших говорили про ставлення німців до українців — поза харитативною діяльністю ніякої перспективи. Довідався, що д-р Д. Донцов виїхав до Румунії — до Русових. Ця новина свідчила про ухилення «трибуна» від політичного проводу. Загалом кажучи, стан українців був безвиглядний; живе більшість з тройгандерських заробітків. Український Центральний Допомоговий Комітет роздувався, але роля й значення його зведені до мінімуму. Про якусь політичну роботу його марно було й говорити. У Люблинській колонії настрої були оптимістичніші, можливо тому, що тут політичних питань майже не порушували. Поміж люблинськими українськими діячами найжвавіші були Мирон Луцький — тройгандер цукроварні, який в абвері мав приятеля — австрійського полковника, Zenon Пеленський — тройгандер банку, В. Болюх. Решта, як кол. сенатор С. Тимошенко, С. Скрипник, П. Певний, інж. Філіпович потиху заробляли на хліб. Кол. посол Баран переїхав до Холма й там трохи порушився.

27 серпня 1940 р. до централі гарбарень прибув у супроводі двох німців зі складу сирових шкір німець Штайнгетер з Франкфурту й показав документ, що його призначено тройгандером на всі гарбарні Люблинського воєводства. Умовилися на другий день почати передачу гарбарень. Новий керівник був німець з Франкфурту на Майні, де він мав склепок з галантерейними шкіряними виробами, як жіночі торбинки, рукавиці, портфелі тощо. Він скінчив нижчу гарбарську школу і тримався з В. М-чем цілком пристійно, почувачки певну незручність. Він першого ж дня впрост сказав що приїхав лише «гельд фердінен» (заробити грошей). Йому призначено платню 2.000 злот на міс. з виплатою німецькими марками (вдвоє більше, ніж платили В. М-чу). Передача полягала в тому, що В. М. обходив зі Штайн-

гетером гарбарню, даючи деякі пояснення, а потім знайомив з керівником і персоналом. Треба сказати, що Штайнгетер ні одної особи з призначених В. М-чем не звільнив і не знижив у посаді, хоч вона й не цілком пасувала. Д-р Тіме пробував боронити В. М-ча, але Штайнгетер мав призначення з Кракова, проти якого не було як змагатися. Була ще й така дрібниця: від свого безпосереднього начальника д-ра Тіме В. М. не мав наказу передавати гарбарні, а Штайнгетер мав скерування лише з Кракова. Телефонічно В. М. запитав Тройгандштелле, як бути з передачею. Тимчасова секретарка д-ра Тіме відповіла: здавати, а лист від д-ра Тіме надійде. Цей лист так і не надійшов, бо Тіме не хотів прикласти руки до звільнення В. М-ча. Новий же тройгандер гарбарень зробив єдину зміну: переніс Центральштелле на гарбарню Брікмана, щоб мати все вкупі, але Слюсарчуків не зачепив і, як доводилось чути пізніше, ніколи не обвинувачував будь-якому професора (так називали всі німці В. М-ча, бо ніяк не могли запам'ятати його прізвище). Але Міллер, що в той час ще очолював Віртшафтвідділ наказан усіх службовців на гарбарнях попередити, що 30. 9. 1940 р. вони можуть бути звільнені, чого однак не сталося. Можливо ще й через те, що Тройгандштелле вийшло з підлеглості Віртшафтвідділу, ставши самостійним під назвою Тройгандфервальтунг.

Минуло з тиждень часу після звільнення, як д-р Тіме покликав до себе В. М-ча. Він вибачився, що так з ним обійшлися та ще він безсилий сперечатися з натиском Краковської Централі. Далі розповів таке. В Люблинському дистрикті є 350-400 млинів, що їх тимчасово чи й назавжди удержавлено і які мусять бути під доглядом Тройгандфервальтунгу і давати якийсь прибуток. А в дійсності Тройгандфервальтунг має тройгандерів лише на якомусь десятку млинів, а про решту не має жадних відомостей. Млини контролюються, щоб мололи лише певного гатунку борошно. За цим стежить Харчовий відділ і Сільсько-господарський (млини при маєтках). Однак платню за млино й контроль за технічним станом млинів ніхто не провадить, а це належить до компетенції Тройгандфервальтунгу. Він цю справу дуже, а дуже занедбав і хотів би тепер направити. Отже д-р Тіме запропонував В. М-чеві взятися за це діло. При цьому додав, що він уже переговорив з керівниками відділів, які наглядають за млином, які погодилися, щоб Тройгандфервальтунг зайнявся самим господарством млинів. Тіме підкреслив, що це дуже складна справа, бо млини розкидані по всьому дистрикті й треба було порозуміватися з адміністрацією відповідних повітів, яких є сім. Просив обміркувати й прийти на другий день.

По обміркуванні В. М. прийшов до д-ра Тіме з запитанням, чи Тройгандфервальтунг має бодай список і адреси удержавлених млинів? Відповідь була, що більшість актів удержавлення є, але напевно не всі, бо бували випадки удержавлення двома інституціями, з яких ніодна не переслала висліді до Тройгандфервальтунга. Можливо, що ще лишилися млини з жидівським капіталом і не удержавлені, якими потиху керують польські спілники. Тройгандфервальтунг дало б списки й адреси удержавлених млинів і цілу купу доносів на теперішніх управителів млинів, які також треба переглянути — вони на різних мовах. По цих інформаціях В. М. сказав, що насамперед треба побачити об'єкти, які ті млини, тоді тільки скласти плян організації нагляду над ними: необхідно знати продуктивність млинів, стан їхнього, устаткування комунікаційні можливості до цих млинів тощо. Через це ж, що млини розкидані по цілому дистрикті (восвідству) і до багатьох нема сполучення залізницею, то доїхати до них можливо лише самоходом. Як що матиметься самохід, то при оглядині млина треба давати йому характеристику, хочби й коротку: продуктивність, інвентар, найважливішу апаратуру, які мотори тощо. Все це треба перекладати по-німецькому й передруковувати машиною і зразу ж вести бухгалтерію уплати млина для Тройгандфервальтунгу. На це міркування д-р Тіме відповів, що Тройгандфервальтунг власним самоходами не розпоряджає, але він може дати розпорядження млинам давати самоходи для виїздів. При цьому гукнув на секретарку і попросив викликати млин «Пяски», що був у Люблині. За дві хвилини поговорив з тройгандером цього млина і весело сказав, що цей млин може подати вам авто з шофером і з бензиною на день їзди. Щодо контори, то може найняти приміщення, взяти дві чи три особи, писальну машину й платню, яку ми мусимо затвердити, одержати з цього ж млина, а пізніше розкладите й на інші млини. Виплата з сьогоднішнього дня. Так швидко В. М. найнявся на нову роботу, характеру якої ще сам гаразд не уявляв. Тіме закликав Л. Еберта й наказав зараз же написати посвідку (аусвайс) обертройгандерові по млинарству проф. В. Іванисові. Докладніші завдання новопризначеного написали пізніше, коли В. М. розібрався з функціями цієї роботи, бо обидва шефи не розумілися цілковито в цій галузі.

45. Організація млинів у Люблинському дистрикті.

Починати нову працю довелося помацки, без знання труднощів, які виникнуть. У всіх цих млинах був повністю чи частинно жидівський капітал, за що їх і удержавлено.

Харчовий відділ наказом заборонив жидам працювати в підприємствах, що виробляли харчові продукти, зокрема й на млинах, а навіть заходить на двір таких підприємств. Зрозуміто, що жидам було дуже жаль залишати свій маєток чужим людям і через те вони намагалися потайки, найрізнішими способами якось впливати на працю цих підприємств. На згадуваний млин «Пяскі» кол. власник його, жид Слімак, потайки ще заходив, і одного разу його здибав там старший урядник з харчового відділу; відразу немилосердно побив і загрозив, що як ще побачить, то застрелить. Це було ще до призначення В. М-ча. З другого боку, контролери харчового відділу, повітові фахівці — млинарі і більшість урядовців у німців були поляки, які у найрізніший спосіб саботували працю німців. Укомплектувати контору без участі поляків було неможливо, бо українців з докладним знанням німецької мови було не досить. Уже тоді в підпіллі ворухилася «армія крайова польська», яка провадила часто акти саботажу, включно до нападу на поїзди. Все це до певної міри лякало, а з другого боку заохочувало до спроби якось перемогти й ці перешкоди.

Через свою господиню В. М. запросив на керівники контори п. В. Шмідта, який досконало говорив німецькою й французькою мовами. Це кол. директор банку, імовірно німецького походження і тому перечувлений польський патріот, надзвичайно акуратний і точний. Крім адвокатської освіти, він мав і музикальну, був прекрасний скрипаль, відіється, закінчив і консерваторію. З ним важко було домовитися відносно платні, бо у Тройгандфервальтунгу були тверда й непорушна скала платень але зрештою погодилися. Це був дуже тактовний і відданий В. М-чеві співробітник, з яким за два з половиною роки не було жодного непорозуміння. Йому В. М. доручив підібрати решту співробітників.

З ним умовилися, що за всіляку ціну треба тримати контору в приватному приміщенні а не в німецькому конфіскованому, щоб мати якусь свободу рухів. За перший же день В. М., крім умови з Шмідтом, підшукування приміщення, встановлення списку млинів, відвідав і млин «Пяскі». Це був один з найбільших млинів у люблинському дистрикті. Тройгандером на ньому працював інтелігентний познанський поляк, який тактовно пообіцяв усе робити, що буде вимагати для праці В. М-ча. Оглядаючи це велике підприємство, розпитуючи про різні деталі, В. М. запитав як у них з можливіми втратами (т. зв. «розкурор»). Тройгандер зазначив, що на розкур офіційно дається 5% від перемолу, але цей млин так добре збудований, що втрати бувають значно менші і тут же запропонував усім працівникам контори що-

тижня давати по 10 кл. муки за рахунок розкуру. В. М. подякував і згодився на 5 кг. Контора при цьому млині простора й мала декілька друкарських машинок, одну з яких В. М-ч попросив позичити на якийсь час, поки влаштуються; для своєї контори і крім цього, якщо Шмідт потребуватиме, відпустити на перші дні машиністку. Того ж таки дня побував ще на одному люблінському млині, де зустрів також найзичливіше відношення. На обох млинах були списки інвентарю, так що ввечері В. М. написав характеристику обох і працю на один день перекладань Шмідту (писати довелося російською мовою, бо української Шмідт не знав достатньо). На 7-му годину ранку замовив самохід.

Ранком зачекав приходу Шмідта. Він привів з собою на друкарщицю поетесу п-ні Вастішевську і В. М. прийняв її, просячи написане перекласти й передрукувати у трьох відбитках. Дуже порадував обох тим, що в суботу вони можуть одержати по 5 кг. борошна (для тодішніх часів люксембурзький хабар). Після таких розпоряджень рушив на ознайомлення ще з одним, найменшим в Любліні млином. Його тримав «пехтер» (орендар) фольксдойче — поляк, який запобігливо корився новому розпорядкові, пропонуючи для працівників контори різні крупи (манну, гречану й інші), але В. М. відмовився. Для нього такі подарунки були дуже неприємними й небезпечними, хоч ними робітники контори заохочувалися пильніше працювати, особливо, коли зважити, що німецька оплата була дуже низька. При оглядинах легко було бачити, що будова млина призначалася для іншої цілі (чистильний відділ-жубер був незграбно притулений), крупорушка видимо побудована пізніше і т. інш.

Звідси, не заїжджаючи до хати, В. М. рушив до м. Пяски — 12 км. на схід від Люблину. Тут був також великий промисловий млин з доброю крупорушкою з просторим будинком (для керівника млина, двоповерховим будинком), що займали німецькі жандарми. Керівник млина Куят — фольксдойче з поляків, до війни працював лісовим доглядачем на Білорусії й одружився з дівчиною цієї нації. Це була симпатична пологлива лагідна людина, що керівником стала через свою «німецькість». Він з охотою з В. М-чем лазив по всіх поверхах (чотири), але й тягнув зі собою головного мірошника, який давав всілякі пояснення й говорив про потреби та вади підприємства. Машиновий відділ був тісний і брудний, газомотор був слабкуватий, для генератора не завжди одержувалися цілком сухі дрова. Впорядкованого інвентаря також не було і довелося багато потратити часу на оглядини й записи. Куят і його дружина звикли кожного німця, що заїздив по дорозі до Красного Ставу чи Холма, приймати сніданням, обідом, вечерею зі

щедрим частуванням «водкою». Цей добрий сім'янин «невисихав» від алкоголю. В. М-ча він відразу просив до хати наперекуску, але той привітався і попросив сперш піти до млина, подивитись, які там вальці й інше. Це Куят прийняв за погану ознаку і налякався, що це якась підступна ревізія. Коли ж досить докладно оглянули всі закапелки підприємства і повернулися до хати, щоб записати детальніше, Куят дуже налягав на «полуднування». В. М., не бажаючи ображати такого гостинного господаря, згодився перекусити і попросив покликати й шофера. Виявилося, що шофера вже добре нагодували і... напоїли. За обідом Куят знайшов якесь тоді рідке в Польщі питво, але В. М-чеві тоді вже суворо заборонили лікарі брати до уст алкогольні напої і через те він відмовився. Куят же, як пізніше признався, уявив, що В. М. має якесь спеціальне проти нього завдання. До того ж і в машиновому відділі В. М. бачив, як чистили якусь йому три жиди. Куят почав виправдуватися, що він закликав жидів лише на найбруднішу працю, а до млина їх не впускає. Тоді В. М. заявив, що його не цікавить, ким буде впорядковуватися млин, лише аби був чистий, а на відмову від чарки також мусив пояснювати, що причиною цього — хвороба.

Поруч з цим млином було в напіврозвалених будинках гетто, переважно для жидів з Голляндії, Чехії тощо. Жили вони в несамовито тяжких умовах: голодували й мерзли, бо в них не було опалу, а зима, як на те, почалася рано й була сувора. Дружина Куята розповіла жахливі серед приречених сцени смерті й самогубства — вішалися, перерізували жили...

Від Култа В. М. повернув до Люблину. Дорогою шофер сказав, що в багажнику мірошник поклав кг по 20 гречаних крупів і найліпшої муки. Вертатися й робити з цього бучу не тільки неприємно, а й небезпечно, бо Куят міг відхреститися, що він нічого не знав, а мірошник міг сказати, що в нього цього попросив шофер. Оці моменти бували часто й по інших млинах, як ніби якась провакація. Через те В. М. рішив заступити незнамого йому шофера таким, щоб можна було на нього покладатися. Подарунок же по приїзду звелів роздати працівникам у конторі.

Звіт про вчорашні оглядини млинів уже лежав передрукований. Перечитавши його, В. М. написав другий про цей день. Цього ж вечора зайшов шофер Ковальчук із гарбарень і просив узяти його до праці. В. М. погодився, якщо він принесе папір від тройгандера про звільнення з гарбарень. Новий кандидат був досвідчений шофер, українець з Ковля (Волинь), за працю його в гарбарнях В. М. нічого лихого не чув. За декілька днів Ковальчук прийшов з папером

про звільнення і був прийнятий В. М. З цим шофером проїздив до початку війни проти совєтів у 1941 році. З ним же трапилась неприємність, коли по дорозі до Пясок тріснув один бік мотора великого самоходу (Опель-супер) і довелося його лагодити. Одначе це не спинило поїздок, бо тройгандер з Красного Ставу, фольксдойче Гайда, передав свій самохід майже новий «польський фіят». Не було часу й охоти вишукувати приватні млини, про участь у них жидівського капіталу. Раз на тиждень В. М. залишався в конторі, щоб відповісти на численні запити і зайти до Тройгандфервальтунґу та поінформувати начальство про хід праці. При цих відвідинах частіше п. Еберт передавав декілька наказів перевірити на місці, чи є там участь жидівського капіталу. Якщо була, то Тройгандфервальтунґ писав наказ і млин переходив у розпорядження цієї установи. Це була складніша процедура, бо доводилося порозуміватися з крайсландвіртами, деякі з яких вважали це за втручання в їхні компетенції. У більшості випадків крайсландвірти знали про млини в їх повітах, в яких була участь жидівського капіталу, але власники цих млинів (переважно поляки) уміли їх обійти, що вони на те дивилися, зажмуривши очі. . .

У другій половині листопада В. М. об'їздив до 400 млинів, з яких діючих було 300, а закритих, на консервації понад 100. Інвентар і дані про потужність млинів в основному були готові. Мотори по млинах здебільша працювали на газі, витворюваному з вугілля, а іноді й дерева генераторами, менше було на дизелях, ще менше на водяних турбінах і тільки декілька з водяними колесами. Промислових млинів (по більших містах) було кількадесят, а більшість мали дві-три пари вальців з ситами на барабанах. До війни ці млинки перемелювали селянське збіжжя за мірку, рідше за гроші. Жидівського елементу на млинах В. М. уже майже не стрічав. Будь-якого спротиву керівників цих млинів ніде не було. Скоріше навпаки — вони хотіли нового «опікуна»' щоб боронитися від контролерів харчового управління, які вони (контролери) часто, захопивши занадто чисте борошно (50%), карали, а часом і виганяли керівника, ставлячи на його місце свого кандидата. На цьому ґрунті багато було зловживань, бо майже всі млини робили нелегально не приписане млино, яке продавали на чорному ринку. В. М. якістю млива не цікавився.

Коли В. М. об'їхав усі млини, то побачив, що технічно вони дуже занедбуються: вальці дуже рідко або й цілком не гостряться, мотори своєчасно не ремонтуються, передавальні паси в жалюгідному стані, трансмісії й шківні скріплять, зубчаті колеса часто трапляються щербаті, елеватори не щільні і т. д. Керівниками млинів було багато чужих

гастролерів, яким стан млина був цілком байдужий. Лише легкий заробіток тримав цих людей при млинах, а ще частіше це були інтелігенти, що стратили ґрунт під собою. Приписаних умов мелочня 70% (для німців) і 90% (для всіх інших) стисло не дотримувалися. На кожному базарі відкрито лежав і продавався цілком білий (50-60%) хліб і печиво, повз нього проходили німецькі поліцаї, партійці і... нічого не зауважували. Отже такий припис ігнорувався цілковито. Говорилося дуже багато про «шмугель», боротьбу з ним, але апарату для систематичного терору населення німці не мали. Спорадично десь на базарі вхоплювали пару людей за продаж забороненого краму потримали якийсь тиждень в ув'язненні і випускали без клопоту, або знаходилися приятелі, що «викуплять»... Контролери харчових відділів майже самі познанські поляки, добре знали психологію «надлюдей» і обдурювали, коли і як тільки хотіли. Вони здебільшого були в близьких стосунках з керівниками млинів, одержуючи систематично «подарунки» за «знайдення всього в порянку»... Все це В. М. спостерігав, ревізуючи млин за млином.

Коли писав загальний звіт, В. М. свідомо уникав брати на себе контроль за якістю перемолу, а наголошував на кількості перемеленого, за що платилося до Тройгандфервальтунгу і на якісний стан апаратури, утримання чистоти, гострення вальців, своєчасний ремонт моторів, належний стан трансмісій, пасів, шківів тощо. Запропонував призначити постійних контролерів-бухгалтерів, які зробили б докладний спис інвентаря і всіх закритих млинів, щотижнево здавали б звіти. Контора ж мусіла виготовляти щомісячний балянс усіх млинів у трьох примірниках (для Люблинського Тройгандфервальтунгу, Краківської централі і копію собі). Всі ці пропозиції були прийняті Тройгандфервальтунгом, і скоро покінчено з хаосом, що був у цій галузі. Одна з важливих пропозицій В. М. полягала в тому, що відповідальними за млини мали бути орендарі або керівники, а не призначені різними установами тройгандери — нахлібники, що не завжди й бували на млинах. Отими керівниками В. М. порадив призначати християнських спільників млина. Частіше поляків і українців які будуть дбайливіше ставитися до млина, в ньому частіше бувала певна сума й їхнього капіталу. На млини ж з самим жидівським капіталом (переважно малі) призначати грамотніших мірошників чи технічно бодай трохи підготованих люде. Цей підхід д-р Тіме також прийняв як свій. Звітом зачитувався Еберт, який нарешті запитав В. М-ча, чи не можна йому цей «беріхт» використати на докторську дисертацію. В. М. відповів, що коли «міністер Рібентроп докторську дисертацію напи-

сав на тему про наліпки на пляшках вина, то цей беріхт напевно буде солідніший. Цю працю переклала доброю німецькою мовою прийнята на працю поетеса Сквожова, учителька німецької мови з Познаня. Д-р Тіме також, пробігши «беріхт», запитав В. М., де він такого німця винайшов, який придався б і їм. бо в них часто буває «стиль» фельдфебеля? В. М. відповів, що то пише польська вдовиця, що посивіла учителькою німецької мови в гімназії м. Познаня.

У конторі на цей час працювали і керівник її Владислав Шмідт, бухгалтерки — Я. Вастишевська і І. Іваниць-

В кімнаті В. М-ча (Тюблин) — зліва направо 1-й ряд — І. Іваницька, І. Петровська; 2-й ряд — С. Кукульська, Я. Вастишевська, В. М., Ганя; стоять — М. Сквожова, ротм. Лешков, Вл. Шмідт, І. Липовецький і Б. Урбанський. Відсутні: шоф. Ковальчук, Ю. Шепарович і Г. Мироненко.

ка, перекладачка М. Сквожова, друкарки — Ганя (прізвище забулося) і І. Петровська, телефоністка С. Кукульська контролери — Ю. Шепарович, І. Липовецький, Г. Мироненко, Б. Урбанський і шофер Ковальчук. На фото бракує

Шепаровича, Мироненка і Ковальчука. Більша частина цих людей працювала аж до залишення Люблина, відносини між співробітниками були завжди коректні, а головне — всі були надзвичайно дискретні. З самого початку помешкання було затісне, але воно було приватне, без німців. До німців ходив з доповідями тільки В. М. Режим установився точний: В. М. перші три дні кожного тижня відвідував не менше 10 млинів денно, кожного дня повертався увечорі (7-8 година), перерахував пошту й писав резолюції, що відповісти (відповіді писалися німецькою, польською та українською мовами — залежно до того), перерахував папери, виготовлені конторою і підписував, лишаючи на столі, щоб ранком відіслати те все на пошту. Вийздив у ці дні не пізніше 7-ї години ранку і три дні не зустрічався з працівниками контори. Останні три дні лишався дома, викінчуючи справи за тиждень і полагоджуючи справи млинарів, які приїздили у ці дні з своїми болями (Денно доводилося вислухувати 10-15 осіб). Контролери перебували в терені, а раз на тиждень, частіше в суботу, здавали звіти і радилися з В. М.-чем. За німецькими вимогами контора працювала від 7-ми ранку до 7 вечора, з півгодинною перервою на обід. Це було абсолютно ненормальне навантаження. В. М. переговорив з д-м Тіме про цю ненормальність, але той не знав, як допомогти, коли такий припис і для німців. В. М. тоді дискретно порадився, що його працівники на обід матимуть одну годину, але в різні часи, так що в конторі завжди хтось буде в разі потреби. А крім того, раз на тиждень кожний з працівників мусив бути по обіді вільний, щоб полагоджувати особисті справи. На все це доктор Тіме погодився з умовою, що про це — мовчок. Виникало й питання платні (150-200 злотих місячно) з якої не могли вижити. У зв'язку з цим, В. М. довів до відома Тіме, що його працівники отримуватимуть по 10 кг. борошна з Люблинського млина за рахунок «розкуру», а крім того він їм привозитиме з українських кооперативів по твердій ціні яйця, масло, мармеляду, цукор та інше, що вони матимуть. На це Тіме також погодився з тією ж умовою.

Після цього контора працювала фактично коротше, ніж інші, продукти по твердих цінах довозились із Холма, Грубецова, Белза, а підносячи реальну платню контори до 800 злотих. Працездатність і дисципліна покращали і всі були завжди вдоволені, навіть черниці, з якими жила Сквожова. щоденно молилися за схизматика. Треба зазначити, що й відносини встановилися такі, що ніколи не викликали якоїсь злоби чи задрості, що в допомозі всі були зрівняні від керівника до машиністки. За три роки цієї співпраці контора ні разу не спізнилася з місячним чи річним звітом. Вся

млинарська галузь була щодня з'ясована так, що контора коли-будь могла дати потрібну довідку.

Однак і в цю працю часто траплялося цілком несподіване втручання гестапівців, ляндрівців, які себе вважали незалежними господарями життя по цілому генералгубернаторству чи в своєму повіті. У справі призначення кожного нового керівника млина доводилося порозуміватися з ляндрівцем. Крейсланддріт Красного Ставу, Рост на все дивився очима гестапівця. Гестапо мало свої осередки в Ізбці й Жолкевіці. Перше містечко за Польщі мало яких 90% жидівського населення, значну частину якого повбивано, а решту вигнано до гетто в Замостя. За винятком якогось десятка, всі дома тут були порозвалювані, а в цьому ж містечку був великий млин, солідна крупорушка. Напівпограбований млин був на консервації. У млині й купорущі керівники часто мінялися, бо боялися гестапівців, які скрізь шукали кол. полонених, жидів, циган і майже щодня ловили таких нещасливців і за млином розстрілювали. Це всіх відстрашувало. Крупорушку кінець-кінцем, виорендував у Тройгандфервальтунг сам фаховий повітовий наглядач над усіма млинами — скромний, тихий поляк. Умову склав з ним В. М., маючи згоду й Роста, а на ранок він (Рост) повідомив Тройгандфервальтунг, що орендаря застрелило гестапо. Коли прийшов В. М., то Рост накинувся з запитом, чому його призначили. В. М. мав його писемну згоду і показав її. На це почув... «Ах, зо!» Оце один із фрагментів праці на провінції.

По дорозі від Любарова до Радзіння й Білої Підляської на боці шосе сиділи по одному й били каміння цілком виснажені люди в якомусь невідомого кольору й форми одягу, нагадуючи їх пращурів у полоні в Єгипті чи під римлянами до Христа. Моторошно було проїздити по цьому шосе. Або від Люблину до Темашова прокладали кабель і рів для нього копали інтелегентні чоловіки і жінки, які не вміли тримати лопати. Над ними наглядали два-три німці (очевидно, гестапівці) на кілометр — і ніякого спротиву, утікання.

Коли В. М. лишався дома, то обов'язково хтось з українців з'являвся, щоб одержати «призначення» на млин та ще таке, щоб «добре заробити». Скільки В. М. не говорив, що він може лише порадити, а призначають німці, що потрібна згода ще ляндрівця, а це не легка процедура, прохач найчастіше з обуренням говорив: «як, та ж німці наші союзники!» Одного ранку вскочив до В. М.-ча років 40 український старшина й голосно заявив, що він кіннотчик і хотів би в Сухій Волі влаштуватися на тренування расових коней, що він добре це ремесло знає. Знову розмова про... «союзників» та інші нісенітничі. Треба сказати, що В. М.

принагідно пропонував на керівників чи орендарів млинів українців і їх не менше, як половина, керували ними, хоч і без великого успіху. Великі млини в Холмі, Грубешові, Белзі, Лящові були заорендовані союзом українських кооперативів, а в Холмі навіть пощастило продати союзові млин. Але цього було все мало і В. М-ча шарпали з різних боків. Як тільки почав наближатися час походу на Схід почали частіше В. М-ча відвідувати різні німці, зокрема згадуваний уже «геолог» Малік. Прийде й розпитує, як здоров'я, що бачив у Словатичах, Влодаві, Кристинополі (все це понад Бугом). Заводить все розмову про українських націоналістів, вихваляючи вже групу Бандери. Від нього довідався про поділ на мельниківців і бандерівців. А одного дня д-р Тіме подзвонив і попросив прийняти від вермахту (армії) гавптмана і зробити для нього, що він проситиме. Скоро надійшов німецький старшина, який досконало розмовляв російською мовою. Він попросив, щоб млин поблизу Бугу виорендували українцеві, називаючи й ім'я його. В. М. сказав, що той млин орендує також українець з Холма і попросив дати час, щоб не раптово викидати людину. Погодилися. В. М. викликав телефонічно старого орендаря й попросив, щоб за пару тижнів він звільнив млин. Той став дибки, загрозив, що він покаже, у нього знайомства з гестапом, побував він у Тройгандфервальтунгу, а там, щоб відчепитися, відповіли, що все залежить від професора. Тоді орендар подав позов на професора в суд. В. М. мусив узяти з Тройгандфервальтунгу адвоката Швертера і провели комедію суду на користь, звичайно, В. М-ча.

Наприкінці квітня 1941 р. д-р Тіме сам запропонував В. М-чеві взяти бодай на два тижні відпустку і з'їздити до Праги та побачити рідню, а може й порадитися з добрими лікарями. В. М. подякував і за тиждень від'їхав до Праги через Берлін, набравши якнайбільше продуктів для своїх, головно харчів. В Берліні пробув один день, побачив Димінського, Шевченка, Золотницького, які мало що знали про похід на схід. До Праги поїзди ходили точно й підкреслено чисті. З'їздив також до Подєбрад, побачив колеґ, які жили в нужді. У Празі зустрівся з Ісаком Прохоровичем Мазеною й довгенько поговорив. Він вважав Гітлера за генія, що той захопить всю Європу, і нема сили, яка могла б стати йому на перешкоді. В М-чеві ця думка здавалася безглуздою, але Мазєпа повторював її з таким фанатизмом, що зайвим було сперечатися, і В. М. лише передав свої враження щодо підготування походу на схід. Відвідав також Валентина Васильовича Садовського, який на відміну від Мазєпи пророкував, що всі диктатори погинуть у цю війну, але Гітлер нападе на Сталіна лише в тому разі, коли

той зачепить Японію. Борис Миколайович Мартос говорив, що за цю війну самостійність України не буде виборена, а може кінчитися протекторатом. Він переказав інформацію, що німецький посол Папен в Анкарі (в Туреччині) переговорював з англосаксами. Большевики домагалися для себе Румунії й Болгарії. Говорив В. М. ще з Романом Степановичем Смаль-Стоцьким, який насамперед поскаржився, що перебуває під наглядом німців. Він надавав великої ваги в цій війні Туреччині, яка може стати другим Єгиптом англосаксів або підкоритися Москві. Він припускав що Туреччина перепустить Англійську армію для окупації Румунії й Болгарії. Роман Степанович припускав закінчення війни двома варіантами: Німеччина стримає наступ большевиків на межі кол. Польщі й тоді західний фронт вирішить кінець війни, а може німці не витримать натиску большевиків і ті ще заллють Європу. Однак, на його думку, большевиків пізніше ліквідують — англосакси. Перебільшував він значення нової зброї, що її готують німці, — ракетами, що стріляють на 200 км і можуть досягти Англію. «Прогнози» полк. Антончука були цілком фантастичні. Війна мусить закінчитися балканізуванням Європи під гегемонією Югославії, яка запанує спершу над Болгарією, Грецією, Угорщиною, почасти Румунією та Хорватією. На його думку, вся Східня Прусія, Литва, Латвія й Естонія (але не Галичина), опиняться під большевиками. Таке було пророкування людей, що пробували стежити за політичними подіями. Зайшов також до приятелів — братів Юрія й Миколи Добриловських, які жили на Житній вулиці, мали дуже добре радіо, обережно слухали повідомлення з-поза меж німецької окупації. Всі ці повинні вони знали, але ні в які «прогнози» не бавилися. Як чеські політики пророкували безумовну катастрофу Гітлера й сподівалися визволення за допомогою «Руска», так українські емігранти мали надію на те, що Німеччина переможе і створить Нову Європу. В. М. продовжував думати, що німці катастрофічно програють і цю війну, але в нього жевріла надія, що Англія після досвіду з генералами Колчаком, Денікіним та іншими ліквідує нарешті російський колос, допомагаючи його розпадові на національні країни. Він був переконаний, що холодні британці не підуть на зміцнення совєтів.

Побував В. М. у німецькому шпиталі, де працював відомий проф. невролог, якого саме тоді там не було, а заступав його доц Брік, який працював над проблемою паркінсонізму. Він мав свої препарати для лікування цієї недуги. Він підтвердив діагнозу з Люблину. Декілька разів робив він ін'єкції, після яких за хвилину припицалося трясіння руки, але в голові шуміло надзвичайно, перешкоджаючи

якому-будь думанню. Цей доцент дуже зацікавився своїм винаходом, дав В. М-чеві свого препарата в рідкому стані, але і він діяв лише 15-20 хвилин. Через те, повернувшись до Люблину, В. М. відкинув цей лік і перейшов на атропін.

У Люблині було все без змін, весна була гарна, за який тиждень він взяв ще на кілька днів відпустку, щоб з'їздити до Познаня й Срьоди й виконати з П. І. Білінським заповіт д-ра Ледомського. З Познаня до Срьоди поїхав з П. Білінським і застав в помешканні доктора німецьку жандармерію, яка зайняла весь перший поверх, передавши багатий лікарський кабінет якомусь німецькому лікареві, дорогу бібліотеку, гравюри й меблі також зникли з цих кімнат. На 2-му поверсі ще мешкала сестра доктора, але і в неї пограбували дорогу порцеляну й хрусталь. Щоправда, запасів продуктів (мішок цукру, багато чаю й кави, два мішки борошна й ще щось) не відібрали. В. М. говорив із начальником жандармерії, який зазначив, що доктор не був лояльним до німецької армії, тому й конфісковано його майно. Довелося розповідати, як у цю ситуацію попав д-р Ледомський і хто він був. Жандармський старшина, уважно вислухавши, відповів, що, на жаль, ім цього ніхто не сказав і ніби через те сталася та конфіскація, але того, що забрали, не можна повернути, бо те все роздано різним людям. На майбутнє ж обіцяв лишити 2-й поверх за сестрою і нічого в неї не відбирати. Сестра не скаржилася на жандармів і просила ліквідувати деякий одяг і білизну небіжчика, щоб вона мала в себе якісь гроші. Ця ліквідація припала П. Білінському. Повернувшись же до Люблину, В. М. одержував дозвіл від Девізенштелле і щомісяця переказував сестрі допомогу, поки вона жила. По її смерті в 1943 р. її похоронили в склепі поруч з матір'ю. Майно ж її німці конфіскували, як безгосподарне.

46. Підготовка до війни з ССРСР.

Наближалася війна на Сході і німці нервувалися. В українців поставали оптимістичні надії, хоч «союзник» нічого не зробив, щоб підтримати оті ілюзії. Частіше відвідував В. М-ча Венінг з Маліком. Одного дня попередили, що хотіли б зайти з цікавим гостем з Берліну. В. М. попросив приготувати вечерю на чотириох, дістав від тройгандера Терлецького доброї горілки. Коло 7-ї год. вечора прийшли ті гості з ген. штабу майором. Поговорили про... погоду. Сіли за стіл вечеряти. Із спроби В. М. почастувати доброякісною горілкою нічого не вийшло. Всі воліли пити звичайну і дуже мало вживали. Майор розповідав про успіхи німецької армії на різних фронтах і обережно заторкнув

можливість нападу на німців зі сходу і запитав В. М-ча, що він про це думає, якби поставився український нарід, чи він співчуватиме німцям, чи можна було б з нього набілізувати салдат. В. М. зазначив, що він старшина з Кубані, а з українців більше знає інтелігентів, але переконаний, що українці підуть з ким завгодно проти большевиків. Однак так буде на початку, а далі все залежатиме від ставлення німецької адміністрації до населення. Коли німці будуть приятелями, то напевно населення допомогатиме їм, а як почнуть посилати карні загони, як за Вільгельма II-го, то можуть бути й такі ж самі наслідки. Що німці збираються робити з України колонію Камерун, як уже чув В. М. від поважного представника Райху, чи бодай протекторат з власним самоуправлінням, майор не сказав, а про мобілізацію хоч і скуп, але висловився: німці б хотіли мати українську армію, до якої додали б лише свої технічні частини: артилерію, танки, інженерні загони, але вони не певні. Питав, чи серед українців знайдуться старшини для їхньої ж армії, особливо старшин ген. штабу. На це В. М. сказав, що рядових старшин очевидно буде досить з полонених, які при доброму з ними поводженні, переходитимуть масово, а до генерального штабу на початок можна знайти з еміграції, бо в самій Польщі було виховано понад 40 генштабістів, що брали участь і в останній німецько-польській війні. Майор після цього вже почав говорити конкретно; питав, чи знає В. М. хоч одного офіцера ген. штабу, з яким можна б поговорити. В. М. сказав, що такий старшина є інженер, його кол. студент, який відсидів у Німеччині в полоні 8 місяців, керував тут, у Люблині гарбарнями, а зараз у Переворську працює старшим хеміком на цукроварні. За це ухопився майор і спитав, чи міг би В. М. поїхати з ними до Переворська? Умовилися з'їздити в найближчу неділю.

Великим військовим самоходом В. М. з Венінгом і Маликом виїхали в неділю до Переворська, не знаючи добре дороги. Майор же виїхав до Берліну. Трохи блудили при якійсь мряці і аж увечорі добилися, нарешті, до цукроварні. В. М. представив Скрипченкові прибулих: довідавшись, що Микола Васильович Палієнко в лабораторії, пішов до нього, щоб попередити про трохи незвичайну візиту. В. М. коротко поговорив з М. В-чем. Палієнко сказав, що коли зайдуть до нього, він буде мати на увазі інформацію В. М-ча. Коли В. М. повернувся, то Скрипченко вже запросив обох попутників, а потім і В. М-ча на вечерю. До столу зібралось з півтора десятка людей, переважно західно-українського роду. Розмова за столом велася по-німецькому, бо, як попередив тройгандер, у нього всі українці — інтелігенти опанували німецьку мову. За столом почувалася якась натяг-

нутість і нещирість. До цього грубась Венінг пускав якісь жарти відносно контролю на цукроварні, очевидно не думаючи про якусь образу. Після вечері тройгандер почав клопотатися про ночліг, але В. М. запевнив, що справи вимагають негайного повороту до Люблину і тому залишатися довше не будуть.

Вийшовши тихенько із-за столу з Маліком, В. М. провів його бічним шляхом до Палієнка і там залишив, а сам зайшов глянути на олійницю й мармелядарню. Отримав там «хабаря» — по пляшці олії й по коробці мармеляди і повернувся до лабораторії, запитати, як довго затягнеться розмова. Якраз вони розмову кінчили і вже прощалися. В. М. перекинувся з М. В-чем кількома словами, попрощався й догнав Маліка. Відірвали від «філософської» дискусії Венінга, сіли в авто й пустилися в зворотну путь. Палієнко зачарував Маліка і він був здивований, що той так добре розмовляє по-німецькому. В. М. пояснив, що Палієнко закінчив у Києві. Галаганівський лицей, в якому добре вчили мов. Від Маліка довідався, що М. В. не дав конкретної відповіді, бо, мовляв, мусить порадитися з родиною (з дружиною і двома синками — гімназістами, що вчилися в Ярославі). Це подобалося й німцям і особливо В. М-чеві, бо «не поспішає, як попівна заміж»... Трохи згодом М. В. приїхав до Люблина і з В. М. спокійно обмірковували все. Цікаво, що на цукроварні нікому не прийшло в голову, чого це професор приїздив з двома німцями. Жарти ж Венінга прийняли так, що приїздили підкопуватись під тройгандера, щоб його заступити В. М-чем. Венінг же, довідавшись про цю поголоску при зустрічі з В. М-чем, сказав: «Какие же они ослы!» Як можна було зауважити, оточення неробів і інтриганів навколо психічно хворого Скрипченка дійшло до свого завершення і привело до арешту й засудження цього українського патріота.

У Люблині за яких півтора місяці до офензиви на Схід почався підготовка й серед українців. У центрі її був Мирон Луцький, який в порозумінні з полк. абверу почав складати списки людей, яких можна було використати за перекладачів. На останніх очевидячки надавалися головне західні українці і то навіть старшого віку. Не завжди й запитували кандидатів про їх згоду на таку роль. В. М-чеві добре відомі два випадки, коли в списки ввійшли люди проти їх волі і вони пізніше всіма способами намагалися звільнитися з армії. Такі ж самі списки робилися й з наукових працівників, щоб пізніше їх кинути в запілля німецької армії. Робилося це наспіх, мабуть, без погодження з німецькими вищими інстанціями, які змінили своє наставлення після перших несамовитих успіхів німецької армії.

За яких три тижні до наступу почалося підсування військових частин до східнього кордону. На початку цей рух відбувався бічними, глухішими шляхами. пізніше вечорами й ночами. Під час своїх подорожей до млинів В. М. часто натрапляв на таке пересування артилерії й обозів, які дуже стримували рух самоходу, одначе ні разу не було заборонено їхати по обочині. В останні ж дні такий рух проходив і по головних магістралях. Це все бачило населення повітів: Білопідляського, Холмського, Грубешівського, Замойського й Білгорайського. У багатьох прикордонних смугах, біля Тарногороду, Белза, Кристонополю, Стрижева, Дорогуска, Блодави, в Радзінських лісах стояли замасковані танки, гармати. В самій Влодаві стояла зо два тижні батарея з точно визначеними дистанціями до советської вежі по той бік Бугу й інших об'єктів, які перешкождали б переправі. В. М. відвідував за своїм розкладом всі млини на самому кордоні без жадних перешкод. Селяни на полях також косили сіно чи готувалися до жнив, як ніби не помічали військових рухів і поготівля. Совети не могли цього не знати від своєї розвідки й місцевих комуністичних гнізд, якими кишіли прикордонні пасма. Тому твердження Молотова в перший день наступу, що ворог напав несподівано, не відповідало правді. Щоправда, в Люблині пускалися чутки, що большевики готуються на кордоні до нападу на німців. Цим способом німецькі стратеги ніби пробували маскувати причину пересування своїх військ до кордону. Але численні напади, уже зроблені на інші держави, підказували кожному, що ініціатива нового наступу належатиме таки фюреру.

21 червня 1941 р. серед верхівки українців люблинської колонії відбулася нарада, на якій вирішено: якомога більше люблинців має самоходами виїхати до Кракова, бо вранці мав початися наступ. В. М. згодився взяти до свого авта проф. Б. Іваницького та ще когось і раненько виїхати до Кракова. 22-го червня 1941 року десь коло 3-ї години ранку над Люблином почувся великий гуркіт моторів. Вийшовши на балкон, В. М. побачив як шнурочком летіли літаки в напрямі на схід. Летіли групами з певними інтервалами. Початок цей у В. М-ча викликав приємне почуття, що нарешті мучеництву його народу прийшов кінець. У той момент не було сумніву, що й цього разу перемога певна. Питання про те, що буде далі, тоді не виникало.

Коло 6-ї год. ранку, взявши двох пасажирів, В. М. виїхав самоходом через Пулави, Радом, Кельце до Кракова, куди й прибули десь перед обідом. У залі української ідальні гуло, як у вулику. Повнісінько народу, але вже по відбутому вічу. Прийняли патріотичні постанови і вислови по-

бажань, але чогось виразнішого, конкретного — нічогісінько. Людей багато (переважно західного походження), настрій піднесений. Однак чути самі балачки про перспективи війни, вислови симпатії до фюрера, твердження, що він нарешті «перейшов Рубікон» і розправиться з комуністичною шайкою розбишак. Ніхто не згадав, що це ж віроломство проти союзника, який акуратно виконував свої зобов'язання і ще вчора пересунув через Перемишль і річку Сян цілі потяги з бензиною, залізною рудою, пшеницею чи харчовими продуктами взагалі. Повештались серед української, по суті юрби, не зустрівши ні одного націоналістичного вожда, після обіду рушили в зворотню путь до провінційного Люблину. Дорогою всі погодились, що марно стратили час і бензину. Не тільки не взяли участі в нараді, а навіть не довідались про можливий дальший розвиток подій, що буде з Галичиною, Львовом, бо в успішному здобутті їх ніхто не сумнівався. Варто згадати, що на цю нараду навіть з українізованих німців ніхто не зайшов. У Люблин в'їхали близько 9-ї вечора, ще завидна, але вулиці були порожні. Якось велика тиша. На порогах будинків, на підворіттях стоять купки людей, про щось розмовляючи. Розвіз пасажирів. Дома довідався про обмеження часу на перебування на вулиці — від 7-ї до 9-ї вечора. 23 червня ранком В. М. виїхав контролювати млини на Холм, Грубешів, Варяж і Белз.

47. Війна з СССР і становище в запллі.

У Холмі й Грубешові військові події сприйняли спокійно. А у Варяж, наприклад, на другий день пригнали декілька сот советських полонених, між якими були старшини й їхні жінки в бальових убраннях. Виявилось, що німецькі війська їх захопили на балі в Сокалі. Їх запевняли, що німці наступати не будуть, і охорона мосту через Буг не була збільшена. Варта його, побачивши німецькі каски, розбіглася без одного стрілу і нікого не попереджуючи. Таке ж розповів інж. Чижевич про позиції коло Белза: коли німецькі кулемети застрочили, а гвинтівки зав'юкали, лави советської армії піднялися й почали без особливої стрільянини поспішно відходити. Протитанкові окопи також були обійдені. Деякі советські великі танки не могли рухатися і залоги залишили їх німцям. Якийсь дивний був початок і цієї війни — без позицій і великого спротиву. Советські літаки не встигли знятися — їх знищила німецька авіація на землі...

Війна скоро виявила протидію поляків в Ген. Губернаторстві — у вигляді підпільної Армії Крайової. Вона поволи

почала робити напади на окремих осіб німецького роду, або тих, що заширо допомагали німцям. Шофер В. М-ча попросився відпустити його до Ковля, де він мав дружину та інших родичів. На своє місце він привів молодого шофера українця, який протягом тижня мав два нещасливих випадки, набив лоба В. М-чеві і знівечив самохід. Треба було пошукати соліднішого водія. Довелося узяти поляка Адама Х., який за польської влади керував автобусом. З ним їздив аж до залишення Люблина, змінивши три самоходи. З машинами, погіршенням бензини й сталі на ресорах було багато клопоту. Гума на колесах була кепська — синтетична і траплялися випадки, що при швидкості 50 км на годину на гладенькій дорозі ввесь верх до полотна відставав і відлітав Бензина раз-у-раз затикала карбюратор. Під кінець треба було завести вже два самоходи, щоб безперебійно їздити: після триденної їзди один самохід лагодили, а другий був у русі (частіше вживалися ошадні на бензину опелі «Кадет» і «Олімпія», що на сотку км витрачали до 10 літр. при кращій шосе, а як доїздилося до Лащова або від Варезжа до Белза, чи від Жовкевки до Туробіна, то ресори ламалися). Однак такі випадки бували й з військовими самоходами. Від Люблина до Красного Ставу (52 км) доводилося обминати не менше двох самоходів, які змінювали шини на колесах, або чистили карбюратор. Адам наловчився так, що поки В. М. оглядає млин, він усе продме, огляне колеса, так що рідко коли щось ставалося по дорозі. Треба ще згадати, що на шосе часом валялися цвяхи чи якісь кусники заліза, що пробивали шини. І коли це траплялося в лісі, особливо як уже темніло, то приємності не було, бо почали нападати протинімецькі партизани.

З самого початку війни справи з партизанами ускладнилися, вони часто нападали на самоходи, німців убивали, а самоходи палили. З часом набиралися такої сміливості, що нападали й на поїзди, виганяючи з них усіх пасажирів, перевіряючи особисті документи, німців частіше вбивали, а не німцям дозволяли їхати далі (таке було коло Пулави й ще в декількох місцях). Коли ж наступ на фронті пішов з несамовитою швидкістю, з забиранням сотен тисяч полонених, яких приганяли до ген. — Губернаторства й виморювали їх голодом, то це приводило до того, що полонені почали тікати в ліс і творити там все більші й більші загони партизан. Щоб очолити цей партизанський рух, совєтське командування вислало згодом ген. Колпака та інших. Боровець-Бульба цивільна людина, був посланий на Волинь, де він зорганізував з воляників загони, які допомагали громить большевиків. Коли ж німці стали жорстоко переслідувати і лояльних українських партизан, то й загони Буль-

би змінились на протинімецьких партизан під назвою «Української Повстанчої Армії» (УПА). На жаль за опанування цієї армії скоро розвинулась боротьба і між українськими угрупованнями. Найчисленніша течія, як і слід було сподіватися, опанувала цю армію.

Ще в перші дні після вступу німців до Львова (30 червня 1941 р.) «найреволюційніша» група українців дісталася до радіо і через нього проголосила «Відновлення української державности». Цю декларацію німецька адміністрація вважала загрозою для своїх аспірацій і почала виарештовувати й нищити українських молодиків. Так проти німців постала і поважна українська іредента, що боролася і проти большевиків. Цим вона відрізнялася від польської Армії Крайової, яка з большевицькими партизанами співпрацювала. А через це знову роз'ятрилася ворожнеча між поляками й українцями, яку очевидно використовували німці і большевики. У цьому клубкові протиріч найгірше було українцям, які билися проти російських і польських партизан, німецької армії і... часом ще й скублися між собою до братовбивства включно. Останнє можна пояснити довгим періодом української бездержавности, молодістю й часто примітивністю не лише українських рядовиків, а і їх «вождів». Ці, останні, частенько підпадали впливам ворожих агентів, один з яких насмілився забити й самого творця практичного українського націоналізму полковника Є. Коновальця. Такі несподівані явища, зрештою, трапляються у підпільних рухах усіх народів, це є притаманність підпільництва.

В. М., подорожуючи по різних закутках Люблинського дистрикту, часто бував свідком несамовитих явищ. Наприклад, в Холмі, їдучи до крайсяляцтва, побачив довжелезний ряд півтрунів — кістяків, обгягнених шкірою, що від вказу до табору посувалися з обличчями мучеників перших християн. Здавалося неймовірним, щоб таке могло діятися в ХХ-му сторіччі «культурною нацією!» Як могли це робити люди, що претендували на будову «Нової Європи». На Білому Підляшші був табір полонених, в якому було 140,000 людей. Проїжджаючи повз цей табір, В. М. звернув увагу, як напихали полонених до вантажних самоходів, що їм не можна було повернутися стоячи. Між сотнями полонених з погаслими очима було з п'ятеро німаків із гвинтівками. Один кривоногий, з довгими як у мавпи, руками націлився й вистрілив. Полонений перекинувся й випав з плятформи самоходу, а гадист з реготом побіг до шофера, щоб рушав... Як довідався В. М., такі душогубства траплялися щоденно — потвора не могла обходитися без такої «забави». Оці двоногі гієни претендували, як і звірюки з ССР, на

владу над світом. У Холмі українські організації добивалися, щоб їм дозволили допомагати полоненим землякам. Після довгої тяганини такий дозвіл отримано, але це був слабенький паліатив.

* * *

Коли перейшли німецькі армії Дніпро, то ідея якогось протекторату чи автономії України, мобілізації українських збройних сил розвіялась. Успіх запаморочив голови німецькій верхівці. Терор зростав, на «Майданку» коло Люблину територія поширювалася, кількість арештантів швидко зростала, дійшовши до 70,000 душ. Вишукування жидівського капіталу в приватних млинах поживалося, охоплюючи не лише малі млиники, а й великі. В. М. одержував частіше від Тройгендфервальтунгу накази перевірити все нові млини. У поляка Колодеїчика в Жолкевіці був млин з малою електривнею, але з десятима відсотками жидівського капіталу, тому відібрали йому той млин. У Туробіні, в тому ж повіті, конфіскувати два млини: Маєвського з 3% участі капіталу жида і Фліса з участю поляків і жидів. При останньому була електривня, що освітлювала містечко й тартак. Цю перевірку вимагали робити на гвалт. В. М. домігся, щоб у цих двох млинах залишили власників керівниками, але згодом гестапо зробило обшук у Фліса, знайшло в нього золоті долари й розстріляло, конфіскувавши оте золото. Маєвський утік від арешту і з'явився незабаром до В. М.-ча порадитись. В. М. порадив йому виїхати до Варшави і там перебути з місяць, поки зміниться начальник гестапо. Маєвський послуховався і нелегально жив у Варшаві. Млин його довелося передати ген. З-му, який також за яких пів року мав «візиту» з Армії Крайової. Розмова нічною порою з оборонцями польських інтересів ледве не коштувала життя генералові. Він мусив швидко з цього млина утекти. Маєвський повернувся на своє місце. У Холмі існувало велике підприємство (млин і тартак) вдови Богущевської, яка довго затаювала участь жидівського капітала. Але зайшли якісь непорозуміння з гестапо і Тройгендфервальтунг одержав розпорядження конфіскувати й це підприємство. Біля цих промислових підприємств був ще великий сад і великі житлові будинки. У цьому всьому маєтку була якась доля і жидівського капіталу. Через це конфіскація робилася не тільки по відділу, млинів, а і по будинках, якими керував тройгандер — німець Штругольд. Останній, підлягаючи також Тройгендфервальтунгові в Люблині і перевівши оту конфіскацію, передав лише млин і тартак В. М.-чеві. Другий великий об'єкт був у Білій Підляській, який складався з млина й також великого саду. Ним керував, як власник, п. Беранек — з походження

чех. Він довго був повітовим фаховим наглядачем млинів. В. М., переїжджаючи через Білу Підляську, радівся з ним у технічних справах усіх млинів повіту. І раптом одного дня Тройгандфервальтунг одержав повідомлення від крайсляндвірта Білої Підляської, що він конфіскував млин Беранека і просить В. М. прийняти той млин під своє управління. Це сталося в період дуже великого загострення ліквідації жидів. Виявили, що дружина Беранека ніби то жидівського роду, а маєток належав по документах їй. Беранек мусив кудись сховати родину і сам в скорому часі зник з цього міста. З меншими млинами не було клопоту, бо вони майже всі були конфісковані до призначення В. М.

* * *

Окремий випадок трапився в Городло поблизу Грубешова. Там був маленький млинок Семітського. Він ще в першому списку значився, як такий, що підлягає конфіскації. Від Грубешівського крайсляндвірта В. М. одержав вияснення, що в Городло — чисто польський невеличкий млинок і до списку він потрапив помилково. В. М. цією інформацією був утішений, бо до Городла не було доброї дороги. Так цей млинок лишався недоторканим близько пів року. Потім прийшли до Тройгандфервальтунгу доноси на Городло, що той жидівський млинок працює виключно на... «шмугель». Тройгандфервальтунг вимагав від В. М-ча перевірити, що в дійсності є в тому Городло. В. М. написав до власника цього млина, щоб приїхав до Люблина й привіз докази, що то власність лише польська. Досить швидко до контори з'явився років 30 син власника млина, бо батько довгий час лежав недужий. Прибулий цілком добре говорив українською мовою, бо матір мав українського роду, закінчив серед українського оточення середню школу. Вищу школу закінчив у Бельгії, яко механік, вужчий фах його — млинарство, одружений з бельгійкою. Повернувшись з Бельгії, він був учителем середньої школи у Володимирі-Волинському, в якому учні були майже самі українці, хоч викладав польськи. Батько його мав вітрячок, який син перебудував, поставивши нафтомоторчик, одну пару вальців і півнілянихтра замість циліндра. Колись на цю переробку позичалася невелика сума у жида, яку сплачено ще до війни, а запис лишився про заборгування, до чого й чиплялося гестапо та дехто з «добрих» сусідів. В. М. запитав, що інженер взагалі тепер робить. Одержав відповідь, що він є помічником фахівця — фольксдойтче Лянге по млинах грубешівського повіту і нудиться без соліднішої праці. В. М. тоді, запитав його чи, не хотів би стати керівником великого млина й електрівні в м. Радзині, де не було соліднішого управителя.

З. Семітський зразу погодився й тут же написав короткий життєпис. Після цього В. М. доповів про все Тіме і той зняв удержавлення отого млинка в Городло, а інж. З. Семітського призначив керівником Радзинського млина, порозумівшись телефонічно з крайсгауптманом і крайсляндвіртом цього повіту. Інж. З. Семітський за короткий час газомотори й електричну мережу та динамо привів до належного стану. Для транспорту набув тягаровий самохід. Був це добрий фахівець, але національно роздвоєний, хрищенний римо-католиком, таку ж мав дружину, а життя мав в українському морі, яке не вважав чужим.

Коли жидів зібрали до гетта і почали масами пересилати до якихось газових камер, а армія посувалася нестримно вперед, частину вправніших німецьких урядників почали переміщати до Галичини й на схід: Венінг переїхав до Львова, Еберт до Станіславова. Їхнє місце заступалося старшими, часом військовими інвалідами, що цілком не розумілися або дуже мало розуміли діло. Ці нові люди до того ж вважали себе управненими на те, щоб давати накази. Вони на початку охоче роз'їздили урядовими самоходами, втручаючись до найрізніших об'єктів (млинів, дрібних крупорушок, олійничок, аптек тощо), вносячи плутанину в сяк-так налагоджену працю. На місце Еберта з'явився лейтенант Bittig, який хвалився, що за сніданком з'їдає 10 яєць і залпом випиває пів пляшки горілки. Щоб його трохи стримати, був помічником йому призначений Шварц, якого пізніше заступив літній Домесен (за 70 р.). Перший (Шварц) був ідейний нацист, але скромний, чесний, не хабарник. Домесен був мільонер, що великі суми пожертвував на початку творення нацистської Німеччини. Він був великий фахівець в справах експорту німецької мануфактури, досконало володів європейськими мовами і знав також головнішу індійську й китайську. Він роз'їздив по цілому світу (більші міста Індії і Китаю знав докладно) і постійно казав, що кращого від Парижу міста він ніде не знайшов, хотів би там бути похованим. Скоро одначе мандрування німецьких урядовців було врегульоване: німецькі самоходи відпускалися лише керівникам відділів, вони (урядовці) на виїзд з Люблину мусили мати дозвіл від губернаторської канцелярії. При таких обставинах Bittig і його менша братія почали брати дозволи на виїзди з В. М-чем. І це була морока: шофер нервувався, кажучи, що з професором він може їхати куди завгодно, його партизани не зачеплять, бо про це дбають всі млинарі, боячись заступлення його німцем. Коли ж у самоході сидить ще й німець, то за ними партизани полюють. Сам В. М., прибувши на млин, оглядає його з півгодини, або й швидше і їхав далі, уникаючи всяких запро-

шень. Коли ж є якийсь німець, то він до млина не заглядав, а йшов зразу до хати млинаря («фрюштюкати, мітtag. або абендессен) їсти й горілку пити. Оглянувши млин, В. М. мусив просити німця скорше кінчати, щоб їхати далі і це затримувало й спізнювало вечірній поворот, а з темнотою партизани ставали сміливішими. Крім того, німці здебільшого мали зброю, за наявності якої партизани розстрілювали. По деякім часі В. М. просив бажаного їхати з ним німця залишати зброю, бо користі з неї жадної: перші з укриття стрілятимуть партизани і то з гвинтівок або й скорострілів, а пасажир може стріляти тільки тоді, як напали, а це буває, коли вже зупинять самохід, забороняючи стріляти. Ідучи через ліси, де орудували партизани, В. М. просив шофера рухатись повільніше, щоб не було враження, що утікали, і психологічно це діяло так, що партизани на такий самохід не нападали. А німці в лісі женуть якнайшвидше і тому їх обстрілюють. По всіх головніших лісових дорогах німці по обидва боки вирубали дерева на яких 100-200 метрів щоб далі видно було. І лише по цих дорогах німці курсували, а В. М. їздив і по бічних, де партизани фактично й не бували. Один був такий випадок, що на Радзінь, щоб скоротити шлях, В. М. поїхав бічним вузьким шосе безпосередньо на Чемерники через густий ліс, у якому гасали були партизани. При виїзді з села перед лісом лежав, догоряючи, самохід і поряд — декілька трупів. Село вимерло. Німець, що сидів у самоході В. М-ча, просив не в'їжджати до лісу, В. М. відповів, що ті, що спалили самохід, тепер з цього лісу втекли, знаючи, що сюди прийде німецька стежа, а тому якраз і можна зараз спокійно тут їхати. Коли німець, переляканий, сказав «робіть, що хочете», В. М. зі скорістю 40 км спокійно цей ліс переїхав.

Таке ж трапилось і в Цисові на бічному шляху до Влодави без вирубаних обочин. Під'їжджаючи до млина, В. М. побачив чималу групу німецьких жандармів, які розповіли, що ввечорі недалеко звідти обстріляно два самоходи і вбито двох жандармів, через що вони закрили переїзд через цей ліс. Але В. М., оглянувши млин, пояснив жандармам, що зараз якраз можна переїздити цим лісом, бо його населення поховалося або відійшло далі, знаючи, що прийде карна експедиція. Жандарми погодились пропустити В. М-ча під «його відповідальність». В. М. засміявся, сказавши до жандармів: чи вони якось відповідали б, якби поїхав довкола — через Холм? Так проїхали цей ліс без яких-будь перешкод, не зустрівши ні одної людини.

Взагалі ж партизанський рух з дня-на-день зростав. багато доріг стало непроїзними. Жандарми до лісу входили боялися і скоро ліси між Холмом і Влодавою і далі на

Словатичі й Вишницю старалися не очищати від партизан. а об'їздити їх. Партизани ж так розгулялися, що під шосе почали закладати міни, які вибухали, коли наїздив самохід. Німці тоді почали проїждити більшими групами самоходів, маючи спереду вантажний з 15-20 вояками. В. М. уникав їздити в таких групах, які аж ніяк не забезпечували від вибуху мін а перешкоджали уважніше проглядати шосе, чи під ним немає чогось замаскованого. Але одного разу при виїзді з Влодави самохід М. М-ча зупинили й долучили до групи, перед якою їхало вантажне авто з 15 озброєними вояками. На збирання отої групи тратилися години. Коли рушили, то все одно не було гарантії, що з лісу не зацокає скоростріл. У цій подорожі приблизно на півдорозі до Холма під вантажним авто з вояками вибухла міна й знівечила заднє колесо. Вояки зіскочили і почали приглядатися до обох боків лісу, нічого не знаходячи. Ушкоджене авто далі їхати не могло. Послали мотоцикліста, щоб попросив прислати підмогу й інший вантажний самохід. В. М. випросився оглянути поблизу млин в Ловчі, а далі вже одинцем доїхав до Холма. Слід згадати, що міни були досить простенькі, які під легким самоходом часто не вибухали. Крім того, партизани, ставлячи їх, робили гіллячками знаки і через це вдень при невеликій швидкості можна було поставлену міну помітити й об'їхати. Однак німці розгублювалися, частіше несамовито гнали й часто вилітали в повітря. В лісах же все більше кишило від партизан. Серед останніх багато було кол. полонених, яким поцастило утекти, поляків, українців, білорусів і найменше жидів. Останніх тортурували найжахливіше, але вони не боронилися, а приймали все з незрозумілою пасивністю.

* * *

В. М. був свідком такого випадку в селі Новосілки недалеко від Холма. На околиці села був заведбаний водяний млин з турбіною. Йі В. М. хотів забрати для діючого млина, але керівник отаборених там жидів, якийсь фолькедойче, не хотів видати турбіну. Тоді В. М. з Віттігом і Шварцем поїхали до цього табору. При головному вході до табору стояв високий блондин років 30 з палицею. Коли прибулі підійшли до брами, він покликав одного з таборовиків і щось йому сказав. За хвилину появився сам керівник — це молодий чоловік з жорстоким обличчям. Побачивши двох німців в уніформах, керівник зняковів і просив увійти. На прохання показати турбіну він запобігливо провів до неї і без ніякого пояснення обіцяв видати, як тільки хтось приїде розмонтувати. При оглядинах млина виявилося, що все дерев'яне устаткування його керівник зужив на будову трипівехових ліжок, столів, лав, стільців та інших меблів.

Всі приміщення в млині були дуже чисті дерев'яні підлоги помиті, на стінках ні пилинки. Але нікого і ніде не було видно. На питання, де таборяни, керівник відповів, що працюють на городі, і сам запропонував пройтись туди. Пішли через бічну хвіртку, біля якої на стовпі побачили повішений труп молодого, дуже виснаженого хлопця років 18-19. На запит, за що й хто це зробив, керівник спокійно відповів: «Він уже не міг працювати і ставав дармоїдом, через це він наказав його повісити. А зробили це таборові жиди, бо в мене людей іншої національності, крім, мене самого, нема». За його інформацією, і на головній брамі сторожем був також жид. На городі в болоті ворушилося до 300 жидів, яких охороняли й підганяли також призначені з-поміж них же. А не дали як за два кілометри від села синіла стіна лісу, що простягався на сотні км. На запитання, чи були випадки утікання з його табору в ліс, почули хвалькувату відповідь. «Нехай би хто спробував, я стріляю без промаху!» Один чоловік знущався з 300 жидів і ті без протесту по черзі вішали своїх кривних і земляків. І на Майданку біля Люблину, як переказували, у піч ще півживих пхали жида.

Інакше діяли поляки, маючи державні традиції й досвід. Ці швидко організувалися і діяли надзвичайно солідарно у всіх ділянках. Їм заборонили мати середні школи, а вони організували підпільні гімназії, де велося навчання за виробленою старою своєю системою. В конторі В. М-ча ввечерами відбувалось якесь навчання і оті 10-12-літні дівчатка й хлопці ніде не проговорювалися протягом трьох років. Вони збирали копти, щоб утримувати вчителів, інспекцію. У Варшаві існувала політехніка, в якій не тільки доучувалися старі студенти, а й приймалися нові, захищалися докторати. Коли кого запідозрювали в можливій зраді, терористичні групи нищили того. Очевидно, як і в кожній конспіративній роботі, траплялися помилки, але така організованість підносила патріотизм в масі й живила надію на майбутнє.

Якось зайшов до В. М-ча елегантно одягнений мужчина років 50-ти. Господиня провела його до кімнати В. М-ча. Прибулий запитав, чи В. М. учителював у Ліцеї в Черниці. Почувши «так», відвідувач тоді сказав, що він є один з тих, поляків, які сприяли в польському уряді відкриттю того ліцею, що він є граф Лось. Він же постійно співпрацював з «Польсько-українським бюлетенем». У розмові пригадали багато спільних знайомих. Він мешкав в невеликому маєтку в селі Немци, що було в 8-10 км від Люблина. Після цього знайомства він приїздив до В. М-ча разів по два на місяць. Разів зо дав і В. М. побував у нього в хаті, де він

показав на сріблі вирізьблену групу політиків часів гетьмана І. Мазепи, на якій була фігура Войнаровського. При цьому Лось зазначив, що й він з українського роду, але дід окатоличився і занастив цілий рід. Одружився він з донькою великого магната Будного, чеського походження, який мав великі земельні маєтки, бігових коней, мав цукроварню і великий млин в Райовці. За всім тим дуже стежили німці, але не конфіскували. Лось був дуже приємний співбесідник. Подібним до нього був кол. сенатор в Красному Броді, де він опріч землі й лісу, мав млин, тартак і чи ненайбільшу ферму срібних лісів. Раз на місяць В. М. відвідував конфікований млин у Красному Броді і завжди запрошував його сенатор до себе. Це був також цікавий інтелігент. Його гестапо арештовувало зо три рази: потримують, а потім випустять. Часом заходив до В. М-ча проф. математики Поплавський, що за царату зкінчив фізико-математичний факультет у Петербурзі. Він належав до старшої генерації. В. М-ча, мешкав у тому ж самому будинку і продовжував писати на математичні теми. Хоч він і був польський патріот, але думав і ліпше говорив по-російському і завжди згадував російського д-ра математичних наук Мордухай — Болтовського, якогось інородця, що його засмоктала російська наукова діяльність. Всі оці знайомі були коректні з В. М-чем, але деякі інтелігентні польки у висловах В. М-ча чомусь знаходили якусь відразу до поляків, хоч він сам цього не спостерігав. Одного ж разу увечорі до В. М-ча зайшла молода й надзвичайної вроди студентка років двадцяти. Вона розповіла таке. Працює вона в харчовому відділі в Люблині і належить до організації АК (Армія Крайова). Уже декілька тижнів за нею по п'ятах ходять гестапівці. Ось-ось можуть заарештувати і можуть тортурами змусити її розповісти все, а вона знає дуже багато. Через те вона вирішила втекти з Люблину. У Вербковицях у неї є знайомі, які пропонували їй учити їх дітей. Це глухе містечко чи село, до якого гестапівці не достукаються. Але туди нема залізниці і можна доїхати лише кіньми чи самоходом. Вона знає, що польок брати на самоходи не вільно, але їй відомо, що професор таких відвозив. Прізвище своє вона назвала українське (Гнатюк), підкреслюючи, що родина її вся польська. В. М. вислухавши, запитав, як вона сміла йому оте все розказувати, бо це ж скидається на провокацію, я можу зараз подзвонити й вас арештують. Дівчина спокійнісінько відповіла. «Я переконана, що Ви цього не зробите, бо мені відомо, що ви професор та ще й кубанський козак!» — «Ви плетете дурниці», — ніби з серцем зауважив В. М. — «Коли ж ви думаєте тікати?» — запитав. — «Можу через годину, якщо б ви хотіли, я не почую вже дома». В. М. по-

інформував, що збирається на другий день їхати до Замостя і міг би її туди підкинути, якщо з'явиться точно о 6-й ранку. На другий день точно о 6-й В. М., об'їхавши бічною дорогою Майданек, попрямував на Красний Став і Замостя. Ї останньому найбільший млин німці зруйнували, переробивши на консервну фабрику. Завідував фабрикою молодий інвалід з війська, (комерційний інженер із Гамбургу). Він завжди радо зустрічав В. М-ча. Тепер В. М. заїхав трохи з незвичайним завданням. Коли німець показував В. М-чеві нові фабрики, то він його запитав, чи не потребував би той секретарки. Інженер саме пошукував секретарки і був радий такій пропозиції. а, побачивши красуню, засіяв, як старий витертий п'ятак. В. М. порадив своїй пасажирці залишитись, бо це надійніше місце, ніж Вербковиця. Вона так і зробила. І це її врятувало.

Однак польське підпілля ненавиділо й переслідувало українців, нападаючи не тільки на військові українські формації, а й на самотніх осіб по містах. Серед білого дня польське підпілля убило голову Варшавського УДК полковника Поготовка, в Любартові також серед дня захопили д-ра Бурка, вивезли за місто й застрелили, у Варшаві ж отруйною ін'єкцією забили молодшу Безпалківну, в Грубешові забили голову міста і багато інших. А нарешті АК спалила майже всі українські села від Варезжа до Грубешова. В. М. після цього нападу їхав шосейною дорогою і бачив жахливу руйну — вдовж дороги валялися обгорілі трупи коней, худоби, телят, свиней, а від хат стирчали самі димарі. Багато при цім і селян замордовано. Ті ж, що зуміли втекти, тинялися, не знаходячи для себе місця. Німецька ж жандармерія боялася виткнутися з Грубешова. Варезжа, Белза. Українська Повстанча Армія помстилась за це спаленням всіх маєтків у тих місцевостях, де лишилися згарища сіл. Всі ці прояви ненависти й німсти вкотре поруйнували чи не найбагатшу серед західніх українських земель Грубешівщину. Німці були цілком безсилі навести якийсь лад, вони вже губилися, шукаючи для себе персонального порятунку. А це ще був 1943 рік.

* * *

Треба ще згадати про декілька спроб перетягти В. М-ча на інші терени німецької займанщини. Незабаром після зайняття Львова (1941 р.) В. М-ча викликали до Кракова й запропонували поїхати до Львова, де вже працює управління зайнятих земель на Сході. Дали відповідний припис і якусь невелику суму німецьких марок, бо у Львові злотих ще не приймали. Повернувшись із Кракова, В. М. переговорив з Тіме в справі зробленої пропозиції. Він порадив бути з тим обережним, щоб не вскочити в якусь халепу, бо

на Сході адміністрація дикіша. «Але хоч як мені не хочеться відпустити Вас — сказав він — я Вам перешкоджати не буду». Після цього В. М. поїхав самоходом до Львова. Тоді між генералгубернаторством і Галичиною існував ще кордон і в Белжці провіряли документи. До В. М-ча звернувся інж. Терлецький, якого, як він переказував, занесли в списки перекладачів і він мусив побути якийсь місяць на фронті. Та скоро йому пощастило потрапити в ролі перекладача до австрійського полковника, з яким він приятелював в австрійській армії за часи 1-ї світової війни. Полковник звільнив його по «хворобі». Терлецький же мав недалеко Львова упромисловлений свій маєток, до якого тепер поспішав, щоб його не конфіскували як безгосподарний, а йому в Люблінні не хотіли дати перепустки. В. М. написав йому доручення оглянути у Львові млин, який згорів, і якщо камені в доброму стані, домовитися, щоб їх забрати. Цей припис підтвердив ще допискою д-ра Тіме, якому В. М. відверто розповів, в чому справа.

Тепер у своєму самоході віз інж. Терлецького до Львова, оглядаючи по дорозі, трохи попсуті протитанкові окопи, в Раві Руській найбільші советські танки, гармати, вози тощо. У Львові попрощався з Терлецьким і заїхав до двох Чижовичевень, які мешкали в квартирі Ю. Шепаровича. Німецьке управління зайняло великий новий будинок кол. польського воєводства. На дверях кімнат були написи: Київ, Дніпропетровськ, Полтава і т. д. В. М. знайшов ресстратора й показав свій папір з Кракова. Прочитавши, він направив ще до одного молодого, мабуть, партійця. Цей прийняв дуже ласкаво, децю запитав і провів уже до старенького проф. Берлінського університету, зодягненого в уніформу, яка висіла на ньому, як на патику. Познайомившись, він провів В. М-ча далі майже в порожню кімнату, зачинив двері і потиху ламаною російською мовою запитав, хто він с. В. М. коротко переповів свою біографію. Тоді професор сказав, щоб В. М. не вірив, що йому кажуть оті молоді «шуліки» (жуліки). . . Як інженера вас до праці на Сході не візьмуть, бо це принципово заборонено. Вищих шкіл на Україні не буде, все, як довше займанщина потриває, зведеться до нижчих шкіл, може трохи буде середніх технічних, де платитимуть мізерно. Запитав ще, які у В. М-ча відносини з шефом — німцем. Почувши, що добрі, він порадив, щоб той шеф написав до Кракова, щоб В. М. в нього незаступний працівник. Потім додав: Лишайте поза отими ідіотськими експериментами, раджу вам щиро і калічу російською, бо інакше «своллош» підслухає. . .

У Львові молодша Чижовичівна (здається по чоловікові, якого большевики розстріляли, Хомина) порадила звер-

нутися із хворобою до професора, а найкраще до його асистентки, великої спеціалістки. В. М-чеві пощастило потрапити до асистентки (проф-ра саме не було). В. М. докладно оповів і відповів на всі запити лікарки, яка потім дуже уважно оглянула все-ого і нарешті сказала, що вже встановлений діагноз — правильний. Коли Львів окупували більшовики, то з цією хворобою приходили сотки людей і вони на них випробували різні ліки. Виявилось, що сульфат атропіни є найліпшим, розповіла вона, додаючи, що цей лік дуже сушить уста, але діє найліпше.

Перебуваючи у Львові, В. М. рішив скочити до кол. Ліцею в Черниці. Дорога кепськувата, міст через Дністер ще був провалений і переїздилося понтонним, який охороняли словаки. Ліцей трохи розбудувався. Всі роз'їхалися на літні канікули. Учитель Рачунь розповів досить цікавий випадок з контролем Ліцею. Контролював директор Дніпропетровського технікуму Капуста. Обстеження кінчилось без особливих зауважень. Ліцеїсти просили наступника В. М-ча, щоб хемію й технологію викладав по його книжках, інженер наступник згодився, але при обстеженні Капуста цього не зауважив. На засіданні педагогічної ради, яке відбувалося в бібліотеці, контролер побачив на хребтах книжок «В. Іванис». Він зразу запитав, де взяли ті книжки. Йому пояснили, що в ліцеї викладав один час професор — емігрант з Кубані, який і написав оті книжки. Попросив палку цього професора і перекосився, коли прочитав, що той із станиці Настасівської. Він з люттю став кричати, що це страшна контра, родина отаманів, що його (Капусти) жінка працювала у них наймичкою і з обуренням кричав на всіх, як сміли вони його випустити. Нарешті загрозив, що він того Іваниса знайде й під землею. Через цей випадок Капуста від'їхав з лихим настроєм.

Повернувшись із Галичини, В. М. коротенько розповів д-ві Тіме, не називаючи ім'я професора, головне, що стосувалося до нього. Тіме зараз же написав до Кракова, і таким чином В. М. залишився на старому місці.

Але через якийсь місяць з Берліну протелефонував інж. Скрипник, що працював до війни на о. Борнео і приїздив до Праги, маючи розмову з В. М-чем відносно видання «Українського Інженера». Тепер він пропонував їхати на працю в Україну, де він його призначить на відповідну посаду. Умовилися про це переговорити, коли В. М. при відпустці заїде до Берліну. А, заїхавши до Берліну, В. М. викликав телефоном Скрипника, який на запити відповідав лише по-німецькому, умовились про зустріч у його бюро. І тут Скрипник також розмовляв лише німецькою мовою. Він повідомляв, що в Берліні заснувалося велике Т-во

для експлуатування копалень і більших підприємств на Україні. Членом Т-ва був і Скрипник. Воно потребувало інженерів-фахівців. Докладніше про це умовилися поговорити у В. М-ча в готелі увечорі. У призначену годину Скрипник з'явився. На запит В. М-ча, чому він увесь час говорив лише німецькою мовою, відповів, що в їхньому т-ві заборонено говорити іншою мовою. Сам він на Україні ще не був, але лагодився поїхати. Умовилися, продовжити розмову, коли він повертатиметься і заїде до Люблина.

25 вересня 1941 р. В. М. одержав від Л. Еберта пропозицію поїхати до Станіслава на працю, де він прийняв Інспекторат — Гройгандера Станіслава, Коломиї, Калуша, Дрогобича, Стрия й Самбора. Але В. М. не захотів покидати налагоджену працю й переходити на більше поруйновані підприємства, де, як він (Еберт) зазначав, важко було знайти самохід.

Інж. Скрипник на рудниках Кривого Рогу побачив злочинне ставлення до робітників; а як українець, не стерпів і заступився за них. За це його тамтешня адміністрація арештувала і могла б ліквідувати, хоч він був райхсдойче, якби не берлінська централь. Але і остання легко не могла його звільнити і літаком вивезти до Берліну. Після цього Скрипник перестав кликати В. М-ча переїздити на Україну, де панував Кох, що українців не вважав за людей. При зустрічі Скрипник погодився з В. М-чем, що німці з України хочуть творити колонію — Камерун в Європі.

* * *

Варто згадати ще останню зустріч з Оленою Телігою й з Ольжичем. Це було восени 1941 року, коли вже німці зайняли Київ, — а ще мало показали пазурі. Було це в німецькій кав'ярні в Кракові, куди в різних справах приїхав В. М. Олена, як завжди, одягнена зі смаком, сиділа біля вікна і коли В. М. увійшов, то вона зразу помітила й помахала рукою, щоб ішов до неї. Поздоровкавшись, Лена (ми її так звали) почала хвалитись, що вже має дозвіл і днями поїде до Києва. В. М. жартома сказав. Чого вас туди несе, хочите гострішого почуття? А може статися, що й голову стратите і мені за вас байдуже, а боюся за Михайла (її чоловік), який є порядний інженер та ще й кубанець, а поплентається за вами і згине ні за ципову душу. «Лена погрозила пальцем і сказала: Як ви так кажете, то обов'язково намовлю й Михайла їхати». Ольжич сидів і усміхався. Нарешті, він видавив із себе: «Коли є потреба, то муситься виконати». Випили каву — ерзац і вийшли всі разом. Це була остання розмова з Леною. Вона таки скоро від'їхала з Михайлом до Києва і там обом трагічно загинули. Пізніше

В. М-чеві переказали, що Лена перед розстрілом домогалася, щоб її гарно зачесали і наділа найкраще убрання.

Кожного пів року В. М. їздив, частіше через Берлін, до Праги і обов'язково зустрічався з уже згадуваними людьми й віддвідував у Подебрадах УТГІ. Було помітно, що в Празі при упорядкованому житті відчували інакше події, ніж у Генерал-Губернаторстві, де на кожному кроці чувається нелад і занепад, дисципліни та хабарництва. Українські інтелігенти в Празі читали переважно німецьку пресу, переповнену дезінформацією. Лад, який панував у Чехії, мешканці Праги переносили й на Генерал-Губернаторство. Маючи бездоганно діючу карткову систему, пражани ніяк не могли уявити хаосу, в якому Польща роками жила із спекуляції. Військові поразки німців тут бралися за пропагандою Гебеляса як дрібні тимчасові недомагання. Німців ще вважали в Празі непереможними. Відомості про діяння повстанців (АКА, УПА, партизан й советські рейди) вважалися перебільшеними, що не грають поважної ролі в загальній боротьбі. В перспективі пражани допускали порозуміння Німеччини з Англією. Дехто пророкував війну Японії з СРСР та що ще значну роль відіграє Туреччина в цій війні. В. М. переконувався, що пропаганда Гебеляса в Празі діє значно сильніше, ніж у Кракові, Варшаві, Любліні, Львові і т. інших, не кажучи вже про східні території й ближчі до фронту.

Тим часом Франке, що заступав Віттіра, частіше заходив до В. М-ча й навідав, щоб він сказав свою думку відносно ситуації німців, бо він уже давно не вірить у можливість їхнього успіху. Він твердив, що німці добрі вояки, а нікчемні політики. Коли німецька армія займе якийсь терен, то їх адміністрація так постарасться і то швидко, що населення палатиме до німців найгострішою ненавистю. Він часто наводив такий приклад: Ви ідете хідником вулиці, напроти, по Вашій лінії, а не правіше, один чи два селянина ідуть, що Ви зробите? — «Зверну й перепущу їх», відповідав В. М. «Німець же, — говорив Франке — «спиниться, вилає найогиднішими словами і заставить їх зійти на правий бік». Це викличе у людей сміх і презирство, а коли ще німець і вдарить, то вже готова ненависть. Ота риса німців усіх учити і чіплятися до дрібниць в кожній країні втворює ненависть, проти якої німці знову таки діють кулаком і взагалі терором. Для цього ж потрібні бездушні виконавці, а їх уже не вистачає. Така нація не може панувати над іншими, бо вона не розуміє компромісу й людяности. Він наводив багато інших прикладів непристойного поводження німців. Після такої розмови В. М. сказав Франке, що він

також уже давненько почав побоюватись, чи німці й цю війну програють.

Венінг, переїхавши до Львова, час від часу по-німецькому писав до В. М-ча, який відповідав йому російською мовою. При одному листі він прислав і лист кол. члена Ради кубанця П. Макаренка, про якого є досить згадок у 2-й, 3-й і 4-й книжках цих спогадів. У тому листі Макаренко інформує В. М-ча, що він зайнятий формуванням козачої дивізії та що це дуже цікава робота. В. М. нічого не відповів цьому зміновіховцеві, вважаючи, що він не смів за це братися. Після звернення до козаків із закликом їхати «додому», не відкликавши цієї помилки, ці люди не тільки втратили право на мандат, а й моральне право втручатися в козачі справи. Скоро після цього заїхав до Люблина Венінг і зайшов до В. М-ча. Цей зразу запитав, як то він став передатчиком листа від П. Макаренка. «Та він же вас хвалив, називаючи приятелем. Я й заставив написати того листа» — виправдувався Венінг. В. М. коротко схарактеризував П. Макаренка і попросив більше не намовляти Макаренка до цього. Це вже був час, коли німці мали поразки під Ростовом, Харковом і невдало облягали Сталінград. Венінг сказав, що йому щось не подобаються останні справи, і просив В. М-ча одверто сказати свою думку. В. М. тоді сказав: «Хто вірує, того марно переконувати!» Венінг зрозумів і відповів, що якщо і фюрер помилився, то він до себе в Мюнхен не поїде . . він ліпше тут застрелиться. Після вечері розійшлися і то востаннє бачив В. М. цього чесного, але вірного фюрерові чоловіка. В. М. мав його адресу в Мюнхені, де жили його сестри, але не пробував зайти, щоб не смутити його, якщо живий, чи слухати про його трагедію, якщо застрелився.

48. Зустрічі з тими, що перебували з ССРСР.

У Люблині В. М. застав одного кубанського старшину із ст. Полтавської, Сенкевича, який відбився від своїх і служив у польській армії. Після 2-ї світової війни, він торгував, а пізніше вступив до дивізії «Галичина». Через Люблин німці перевозили багато робітників зі Сходу. Тут вони проходили медичний огляд, їх мили, дезинфекували їм одяг. В. М-ч рішив при цій нагоді хоч частину інтелігентів вибрати й давати їм роботу по кооперативах чи підприємствах, аби лише не вивозити їх до Німеччини. Робилося це різними способами, з допомогою місцевих спритних людей. Наприклад, в гарбарню магазином В. М. прийняв ротмістра польської армії Лешкова. Він походив з Ніжина (Чернігівщина), у польському війську служив у Люблині. Після

1-ї світової війни він повернувся був до Ніжина — до батьків, коли вже там запанували червоні. Вони його арештували і скоренько засудили до розстрілу. В останню ніч перед страченням, коли його проводили, Лешков вирвав гвинтівку у конвоїра, заколов його, а на брамі другого застрелив і втік. Так перебрався через кордон до Польщі, де йому дали підданство і прийняли до кінної частини. День своєї втечі, п'ятницю — він зробив постійним своїм постом — він нічого в цей день не брав до уст. Цей ротмістр, коли В. М. одійшов на млини, також пішов за ним на один з млинів. Він мав приятеля польського старшину, якому поцастило стати керівником переселеного пункту в Люблині. З Лешковим та його приятелем умовились, що як тільки прибуде якийсь українець — інтелігент на пункт, то щоб подзвонили до бюро В. М-ча. Там зараз же писали вимогу на сторожа, магазинера чи на іншу посаду в одному з люблинських млинів, фактично його не висилали до млина, а давали роботу в якійсь кооперативі чи маєтку, в управлінні яких сидів добрий приятель В. М-ча, адвокат з Галичини. Вся ця конспірація спасла не одного українського інтелігента.

Але одного разу прийшов з подякою за звільнення і років тридцяти чоловіка, який заявив, що він закінчив юридичний факультет Харківського університету. Він просив десь його влаштувати. За вечерею він підпив і багато хвалився, як він працював на керівній роботі в районі Лозової. В. М. попросив написати його коротенький життєпис і заяву про роботу. Прохач запитав, якою мовою писати? В. М. відповів, що українською. Він трохи замнявся й запитав, чи можна російською, бо учився цією мовою. В. М. і на це погодився. Другого дня він приніс написане. В. М. запросив його разом повечеряти. Знову добре хлестав горілку і ще більше хвалився цей «полтавець». Коли він пішов, В. М. розгорнув написане й дуже здивувався. Писала молода грамотна людина. Але ранком В. М. подзвонив до Союзу Кооперативів у Грубешові. Звідтам відповіли, що приймуть негайно. Коли цей прохач з'явився, В. М. передав йому заготовленого листа до Союзу в Грубешові і хотів дати гроші на подорож, а він претенціозно заявив, що він може працювати лише в Люблині. Тоді В. М. умив руки. За кілька днів М. Липовецька переказала, що ця особа одружилася з полькою, племінницею багатої тітки, взявши шлюб в костелі й православної церкви. Трохи ж пізніше згадуваний кубанський старшина Сенкевич змусив його зникнути з Люблину, як агента ворожої держави.

Другий випадок трапився з прибулим з Катеринодару (Краснодару) Яновським. Він з'явився з хлопчиком років 8, в одягу цілком советському (шапки з вухами і т. інш.)

Він поінформував, що є українець, має вищу освіту, в Катеринодарі працював пляновиком, сюди втік з дружиною й хлопцем і хотів би одержати якусь роботу, бо зараз перебуває в перехідному напівзруйнованому будинку, яким опікується інж. Сім'яніців (подебрадчанин). Через те, що на В. М-ча чекали багато відвідувачів, він попросив гостя з дружиною й хлопцем прийти на вечерю, коли буде час про все докладніше поговорити. Ця візита зразу викликала у В. М-ча якусь підозру. Точно о восьмій годині гості прийшли. Коли роздяглися, то вродлива молода жінка й хлопчик були дуже гарно одягнені, а на батькові був советський пом'ятий костюм. За вечерею, що затяглася довше, найбільше говорив Яновський, але пив мало. За часи кубанської влади не згадав. Він розповідав про життя в Краснодарі, називав вулиці й парки безпомилково, говорив про надзвичайно тяжкі умови з помешканнями в Краснодарі, про зіпсуту каналізацію, різні переслідування загальниково (без конкретних прикладів), але дуже вихваляв плянувальну систему. Дружина була маломовна й говорили лише помосковському з акцентом чужинки, хлопчик же за всю вечерю промовив декілька російських фраз. Під кінець В. М. пообіцяв знайти для нього працю, а тим часом дати ліпше приміщення. Була вже пізніше поліційної години і через те В. М. провів гостей до їхнього дому біженців на тій же вулиці. Перекинувся парою слів і з інж. Сім'янцевим, добре знаним з Подебрад, але й він більше не знав про Яновських.

Тоді інж. З. Семітський уже керував люблинським млином «Пяски». Ранком В. М. заїхав до нього і оглянув дві порожні кімнати під помешканням керівника млина. Їх просив прибрати, побілити вапном, поставити в одній плитку і умеблювати для Яновського. Сам В. М. з'їздив до Холма і умовився з дирекцією, що вона прийме Яновського помчником полк. Крата (тепер генерал), що керував бухгалтерією. Попросив очевидно приготувати й помешкання і по можливості скоренько. Повертаючись з Холма заїхав до інж. Семітського й упевнився, що дві кімнати приготовані. На другий же день туди вселили Яновських. В. М. просив також узяти Яновського до бухгалтерії і познайомити з тутешнім веденням книг. Як розповів бухгалтер цього млина, Яновський дуже критично поставився до європейської бухгалтерії, наводячи переваги советської, в якій бухгалтер є і скарбником. Але скоро приїхав самохід з Холма, щоб забрати родину Яновських. Яновський став відмовлятися виїздити з Люблину. Подзвонили до В. М-ча, а він телефонічно наказав Яновському: негайно виїхати до Холма, або за три дні мусить виселетись з помешкання, а

як цього не зробить, то передадуть до пересилочного пункту. Після цієї розмови Яновський скорився і виїхав до Союзу в Холмі. При черговому заїзді до Холма В. М. одвідав Союз і помешкання Яновських. Їм Союз улаштував дуже гарне помешкання через вулицю від приміщень Союзу. Але в Союзі не були задоволені працею Яновського, який забагато говорив і пробував застосувати советську систему. Він хотів мати над собою зверхника лише голову Управи полк. Лютого, який не був причетний до бухгалтерії. Цього мало, скоро Яновський ультимативно почав домагатися деяких змін. Йому відмовили і він вибрався з помешкання і знайшов собі приватно якусь працю, пов'язану з російськими колами. Та й там довго не нагрів собі місця і поїхав до Варшави. Звідти Яновський написав до В. М-ча довгого листа, в якому дякував за опіку і повідомив, що його німці поселили в гарному готелі в Варшаві і дали учителя для швидкого навчання німецької мови. Взагалі він своїм положенням був дуже вдоволений, подав адресу і просив відповісти, а як що будатиме в Варшаві, відвідати його. В. М. нічого не відповів. Після цього було ще два листи до В. М-ча, який і їх зігнував. Яка була дальша доля цієї спритної людини лишилося таємницею.

При кінці 1943, а може на початку 1944 року трапилося ще таке знайомство з кубанцем. В одну з субот ввечері, коли з контори всі розійшлися, до В. М-ча увійшов молодик в німецькій уніформі. Слабенька німецька мова прибулого й цілковите незнання польської налякала господиню. У неї блиснула думка, що це переодягнений большевик, який може натворити лиха. Подібні випадки траплялися. Вона з донею й синком намагалися не випустити цього засмаленого вітром вояка. Гість був гарної будови парубок, вродливий, стрункий яких 20 років і на німця не скидався. Переступивши поріг кімнати, він по-українському привітався і по військовому відрапортував: «Я кубанський козак Б-а Пашківської станиці, що біля самого Катеринодара, тепер сержант кубанської козацької групи, яка оперувала в лісах Білоруси; зараз ми на відпочинку в Люблині: від німців довідалися, що ви є тут і насмілилися відвідати вас». Все випалив одним духом, мабуть, підготувавшись до цього. В. М. подав руку і попросив сідати, й вискочив за двері, щоб замовити господині на двох вечерю. До Б-ки В. М. звернувся з запитом, яке в їх станиці сполучення з Краснодаром і чи в їхній станиці є якісь старшини? Козак відповів, що у них ходять трамвайі, побудований ще за царя і залізниця з Кавказької. Старшин за советської влади повивозили, а генерал Шкуро і його батько полковник виїхали з останнім походом. Переконавшись, що перед ним дійсно пашківча-

нин. В. М. попросив до столу, який Йоланта вже приготувала, (господиня, коли приходили німці, сама не подавала, а поручала ту роботу надзвичайно спритній роки 7-ми донечці). За вечерею й пізніше Б-ка розповів, що їх група в декілька сот склалася, як прийшли німці, з самих 17-18 років молодиків. Вони пристали добровільно до німецької армії на всілякі роботи. Згодом їх декілька місяців муштрували, створили групу, яку приділили до невеликого загону молодих есесівців. Старшини в них самі німці. Вони навчилися трохи «шпрахати» (його вираз) і брали участь у боротьбі проти партизан по лісах. Мрією їх було потрапити до своєї дивізії, але вони її досі не зустріли. У отих походах по лісах Білоруси вони втратили багато вбитими. Начальство до них ставиться дуже добре, а салдати частіше заздрісно, бо вони (козаки) сміливо йдуть до лісу, хоч там трапляються міни й стрілянина з дерев, на які вилазять партизани. Німецькі ж салдати в лісі хащі йдуть боязко. Після цього знайомства В. М. просив заходити до нього вечорами по суботах. Б-ка так і робив. — Але в одну суботу не з'явився. В. М. подумав, що можливо їх перевели в нове місце.

Та за тиждень Б-ка знову прийшов, вибачився, що не приходив, і подав причину. Вони, козаки, мешкали в окремому бараці. німецькі салдати в бараці проти їхнього. Німці після певного часу служби одержували відпустку, щоб поїхати додому. Козаки ж не мали куди їздити. Німецькі салдати набирали з собою великі паки всілякої їжі й везли своїм рідним. Один такий відпускник, дуже навантажений, поспішав на вокзал, а повз нього йшов козак, покликаний офіцером на помешкання. Німець спинив козака й просив допомогти йому донести до вокзалу. Козак відмовився, пояснюючи, що поспішає на виклик офіцера. Німець тоді вдарив козака по лиці. Ображений козак ухопив ломаку й так ударив нею німця, що той упав, втративши притомність. Німця відвезли до шпиталю й там привели до свідомости, але мусив пару днів вичухуватись. Козак же, вдаривши, поспішив до офіцера, розповів, чому спізнився і просив його арештувати. Офіцер наказав козакові зробити те, для чого його покликано, а потім звелів іти в казарму. Ввесь табір вже гув, переповідаючи незвичайний випадок («мізерний» козак посмів піднести руку на — німця та ще есесівця). Але винуватця не арештовували й не допитували. Вся козака група ще тісніше згуртувалася, але засумувала і вечорами більше не співала. Ні один козак не попрікнув свого брата, всі в душі були горді за його вчинок. На четвертий день повернувся із шпиталю побитий есесівець. За наказом командира групи, між казармами вишику-

вали есесівців і козаків одних проти других у два ряди. Посередині стали всі старшини на чолі з командиром. Останній говорив і московською мовою. Він кожне речення говорив по-німецькому і зараз же повторював московською мовою. У своїй промові він згадав усі етапи боротьби разом з цими кубанськими молодиками, підкреслюючи, що вони не партійні і не мають німецького громадянства. Перелічуючи всі випадки, він твердив, що часом німецьких хлопців огортав жах, а кубанці йшли в найгущіші хащі, бачучи, як падали їх брати, вбиті чи ранені; вони далі стріляли, чи схоплювали противника і ніколи не вбивали полонених — вони мають дійсно рицарську кров. «Ми, німці, — казав він — час-від-часу відвідуємо своїх рідних і відпочиваємо, а ці наші «камеради», коли побачать свою прекрасну батьківщину — Кубань! У випадку, який щойно стався, козак ішов виконувати наказ офіцера, а такий же, як і він рядовий, хотів відмінити виконання наказу німецького офіцера та ще й ударив. І він одержав по заслугі. Наказую далі вважати козаків собі рівними в усьому і не то що бути, а лихого слова про них не сказати

Прослухавши це, В. М. подумав: «Де козак, там і слава», але... якою ціною? І запитав Б-ку, що вони після цього зробили. Зібралися під казармою і заспівали — «А вже літ із двісті, як козак в неволі»... і «Закувала та сива зозуля»... На жаль, це було останнє побачення. Увесь цей загін відправили на якийсь інший терен.

49. Фрагменти з тилу.

З ослабленням фронту в запіллі адміністрація намагалась проявити свою діяльність, показати, що вона активно працює і дуже потрібна, — це щоб її не забирали до війська. В. М. все частіше одержував розпорядження зробити інвентар тієї чи іншої крупорушки або олійниці, які В. М-чеві, раніше не підлягали. Це були колишні жидівські підприємства з найпримітивнішим устаткуванням. В. М. пробував довести, що бензина на доїзд до тих підприємств коштуватиме більше, ніж прибуток з них. Кінець-кінцем олійниці звів до унерухомлення і лишив одну найбільшу в Любліні під фірмою Михайловського і Ко. крупорушень урухомлено одну в Парчові, до якої звели решту, і у Вишніці з сімох зробити одну. Орендатор за першу платив 200 злотих, а за другу 150 місячно. Пізніше крупорушку відкрито ще в Ізбіці.

Як працювала німецька адміністрація, можна навести ще такий приклад. Як уже згадувалося, контора В. М-ча щомісячно відсилала звіт про всі діючі млини. І після двох

років праці з Кракова приїздить завідувач млинів цілого Генерал-Губернаторства і заявляє, що люблінські млини найбільше присилають грошей, а їхнього балянсу й характеру праці вони не знають. Франке відразу показав усі дані про роботу млинів по місяцях, отже такі звіти мусять бути і в них. Шмідт показав йому реєстраційну книгу, в якій зазначено, що кожного місяця до них відсилається. Контролер вибачився перед В. М-чем, пообіцявши розшукати ці звіти в Кракові. Повернувшись же до Кракова, він і забув про млини Люблинської округи. Навідавшись до Кракова, В. М. з Франке зайшли й до високого урядника в Тройгандфервальтунгу, щоб довідатися, як же з їхніми звітами. Той урядовець мило прийняв і тепер тільки пригадав про справу млинів. В. М. розпитав, як у них відбувається приймання пошти, і пішов до кімнати, до якої надходить пошта на цілий відділ. У цій кімнаті побачив куток, до якого склалися всі звіти з Люблину. Там побачив велику купу уже запорошених звітів про млинарську промисловість. Тоді В. М. попросив урядника й Франке зайти й подивитися на ту купу. Урядник, побачивши, як усе вкрилось пилом, просив не ворухити, щоб не підняти пилуги на цілу кімнату.

А ось як гестапівці конфіскували цінності. Власник млина «Пяски» в Люблині, жид Слімак, видужавши від того як його побив урядник з Харчового відділу, знову просив допустити його робітником на його млин. Семітський і В. М. боялися порушити прямий наказ, яким заборонялося допускати жидівський елемент на млини і порадили Слімаку добути дозвіл від Тройгандфервальтунгу. Він приніс такий дозвіл від адв. Швертера з млинарського відділу і був прийнятий на млин на денну зміну. Йому ж дуже хотілося працювати з нічною зміною і з цим він знову ходив і просив всіх. Це викликало підозріння і дійшло до гестапо. Два урядники гестапо доручили їхньому жидові-яничарові якось розвідатися у Слімака, в чому річ. Через якийсь час увечорі два гестапівці з яничаром, Слімаком і свідком інж. З. Семітським пройшли за стайню і там відкопали металеву скриньку, в якій було декілька кг. золотих монет, діаманти й інші самоцвіти і вартісні папери. Все те без будь-якого акту пересипали до течки одного гестапівця і вони з двома жидами відіхали самоходом. Після цього за Слімаком і слід пропав. До В. М-ча приходила Слімакова дружина, але В. М. міг лише переказати, що почув від Семітського.

Треба ще згадати про роллю польських жінок під німецькою займанщиною. Німцям заборонялося приятелювати з польськими жінками, заходити в польські ресторани. Орендарі чи керівники млинів приїздили до Люблину в різ-

них справах, які полагоджувалося в конторі В. М-ча, але частенько вони заходили й до Тройгандфервальтунгу, ніби скласти привіт з далекого Білгораю, Білої Підляської тощо. Переважно всі ці млинарі шмуглювали й запасалися приятелями серед німців. — Гроші у них були безвартісні бо приходили дуже легко. Кінчалася така візита переважно за прошенням на обід. Пообідати в німецькому ресторані неможливо: там не могло бути ненімців, а до того ж там були «пісні», як дошки, жінки, й горілки не було. Через те ішли до ресторану на вул. Нарутовича, який відкрили жінки польських офіцерів. Цей ресторан був заборонений для німців, але, мабуть, через те, там було їх повно. У цьому ресторані було все до шампанського включно, тут були дуже привітні й вродливі жінки, до яких німцям залицятися заборонено. Як правило, з Тройгандфервальтунгу викликали В. М-ча, щоб прийшов у важливій справі, яка полягала в запрошенні на обід і то на вул. Нарутовича. Страви там були вишукані, але все дуже дороге. Платили, очевидно, млинарі-шмуглери. Жарт з елегантно одягненими подавальницями, а часто й власницями викликав у німців слину, навіть у 75-літнього Домесена. Німці замовляли обов'язково свинину, бо курку чи телятину вони не вважали за м'ясо. При цьому В. М. завжди їм говорив, жартуючи: що людина їсть, на те стає подібна. Це теж викликало регіт. Звичайно, багато пили міцної горілки і обов'язково набивали кишені цигарками. По обіді німці вже не були здатні до праці в бюрі.

Отим платонічним залицанням не кінчалось. Пробувши довше у Люблині, німець знаходив свою валецьку (коханка Наполеона), яка успішно залагоджувала й національні справи. Один з численних випадків такого порядку вже наведений із студенткою в Замості. Але значно поважніший і небезпечніший був у Ф-ке, що мав свою «Валецьку». Одно українське село дуже хотіло купити млин, який воно орендувало. Процедура такого продажу була досить складна. Коли все було готове і визначено день поїздки в порозумінні з Ф-нке, В. М. заїхав по нього о 6-й год. ранку. Їхати треба аж за Варез і до самого млина не було шосе, а з 18 км доводилося кіньми їхати. Зайшовши до мешкання Франке, В. М. застав його п'яного, а в кімнаті валялося повно пляшок. Він цілу ніч з приятелями веселився, а тепер відмовлявся їхати, а в селі чекали і все приготували. Після довгих намовлень Франке згодився, як що В. М. після цього заїде до Щебрешина (Білгорайського повіту в інший від дороги бік) й забере якогось польського офіцера, що ховається, й привезе до Люблину. Як не відмовляв В. М. від цієї авантюри, той уперся, що інакше не іде. Довелось по-

обіцяти. До Замостя їхалося добре і пасажир проспався, але в цьому місті попросив похмелитися й щось з'їсти, а було ще коло 9-ї ранку. Заїхали до польського млина і там його задовольнили. Далі до Варяжа було дуже труське ново-збудоване шосе, тому вожко було дрімати. У Варяжі взяли мірошника до комісії і поїхали до села, від якого мусили їхати возом. Тут В. М. шепнув старості, щоб приготували добрий обід і гарну молодицю чи дівчину, щоб хоч трохи «шпребала» і забавила до пізна Франке, а тоді, думалося, ніколи буде їхати до Щебрешина. Поки з'їздили до млина, передивилися інвентар і зробили оцінку, то й повечоріло. Вернулися. Все було приготоване, як просив В. М. Біля Франке сиділа вродлива дівчина, щебетала по-німецькому й дуже спритно наливала йому келех за келехом. Щоправда, і сама за комір не виливала. Флірт кінчився тим, що Франке подарував дівчині дорогий золотий годинник. Так просиділи до 12-ї ночі. Здавалося, що Франке цілком вдоволений і забув про Щебрешин. Він же несподівано запитав В. М.-ча, «чому це він постійно його підганяє, що треба їхати, а тут ось мовчить, чи не хоче він відмовитися, заїхати до Щебрешина?» В. М. відповів, що про Щебрешин сьогодні не може бути й мови: «до нього близько 100 км дуже розбитого шосе, по дорозі ліси, які кишать партизанами; іншого способу нема, як повертатись через Грубешів, Холм на Люблин там лише, у двох місцях переїзд лісом, в якому ще нема партизан». На це Франке заявив, що він нізащо не відмовиться від заїзду до Щебрешина, а щодо партизан, то ви «гайліге професор». Вас вони не зачеплять. Стільки не намовляли, Франке вперся, що на другий день він має відпустку і хоче їхати в Дрезден, а до від'їзду мусить полагодити справу в Щебрешині. Довелося їхати на Замостя і повернути на Щебрешин розбитим білгорайським шосе. Адам (шофер) був у відчаї. Сіяв дрібний холодний дощ, однісінький самохід стрибав по баюрах перелісками, переїздили села й містечка, що «вимерли», щільно зачинивши на замки двері й вікна. Десь по другій год. ночі вїхали на головну вулицю Щебрешину.

Це місто було також порожнє, ніде й пес не гавкне. Розбудили Франке, від дістав адресу яка була невиразна — зазначено, що треба запитати на головній вулиці про будинок якогось доктора, а нумера будинку не було. Заїздити до гестапівського постерунку завиясненням не могли. Ніяких військових стеж, і поліції на вулиці не було. Заїхали до млина, а він не працював, стояв темний. Повернули знову на головну вулицю. В. М. виліз із самоходу й пішов хідником, приглядаючись з ліхтарем до різних написів на дверях і брамах. Випадково з бічної вулички вийшли чоловік і жінка. В. М. запитав про доктора. На щастя, вони знали

цього популярного лікаря і розповіли як виглядає двір і в ньому будинок, що недалеко від в'їзду до міста. Завернули назад і В. М. пішов хідником, обминаючи ями-калюжі. Нарешті знайшли великий двір, за деревами якого чорнів більший будинок. Хвіртка й ворота замкнені. Не видно ніяких ознак дзвінків. В. М. попросив, Франке самому вилізти і якось добитися, щоб когось викликати. На стукіт до брами підняли великий галас — два величезних пси, які заливалися від злості але через високий паркан й браму не перескакували. Стукати довелося довго, поки рипнули двері й показалася якась постать. Франке по-німецьки покликав підійти до брами, а постать зачинила двері й зникла. Франке знову почав стукати. Знову з'явилася постать і підійшла до брами, заспокоюючи псів. То була жінка, якій Франке пробував пояснити німецькою мовою що він приїхав забрати й перевезти якогось пана до Люблину. Жінка відповіла, що такого пана вона не знає, у них його немає. Тоді Франке покликав В. М-ча, якого та жінка звідкись знала і попросила самого до хати. Там сидів доктор і ще якийсь мужчина. Їм В. М. пояснив, що Франке бояться не слід. Вони задовольнилися цим поясненням і чоловік кудись вийшов, а д-р покликав і Франке до хати. Жінка заходила було лаштувати вечерю, але прибулі рішуче від неї відмовилися. Через яких 20 хвилин прийшов офіцер, обтрушуючи з пальта соломучку. Посадили в самохід цього молодого офіцера і рушили з найбільшою швидкістю на Замостя, Красний Став і до Люблину, до якого прибули по 4-й год. ранку. Завезли офіцера до якогось провулка, Франке завезли на мешкання, а В. М. коло 5-ї ліг відпочивати. А на ранок Франке подзвонив, що він затримується на день із своєю відпусткою, щоб дістати легальні папери привезеному. Таких випадків було більше. При цьому пригадувався вислів Будди: «Де не вдержить залізний ланцюг, там часто вдержить жіночий волос». Це майстерно використовували гарні польські жінки і то частенько.

Одного дня д-р Тіме покликав В. М-ча й познайомив з гістьми із Райху. Вони приїхали, щоб млин «Пяски» в Люблині переробити на крупорушку. Це було, на думку В. М-ча, не тільки недоцільне, а й свідомим руїнництвом. Він наводив безліч аргументів проти такої ідеї, а вони, посміхаючись, говорили ніби поважно про конечну потребу такої перебудови. Пропозицію зробити крупорушку в одному з двох люблінських млинів, які були менші і з старішою апаратурою, відхиляли. По довших дебатах д-р Тіме сказав В. М-чеві, що може для мирного часу той має рацію, а зараз війна, яка має свої вимоги... Через це треба вважати принципово реконструкцію прийнятою, а як її практично

здійснити, то ліпше обговорити на місці з прибулими фахівцями.

Переїхавши на млин, почали плянувати з інж. Семітським, оглядати й приміряти, як і що викинути, щоб встановити нове, яких робітників і мірошників треба буде залишити. На початку роботу провадили більш-менш обережно: вальці, дерев'яні частини відшрубовувалися і за певними знаками складалися, зайві паси й шківні знімалися по-господарському і т. д. Потім все стали підривати ломиками, від чого прекрасне дерево кололося і скидалося в купи, вальниці (підшипники) коли важче було відгвинтити, розбивалися й викидалися в брухт. За місяць млин перетворено в порожню будув, в якій купами лежали пошматовані частини ковшів, елеваторів, вальці вивезені до магазину й покинуті як попало.

Коли руйнували найбільший млин Когана в Замості, то там вальці, вальниці та інше було постарілі, їх вивозили до закритої й порожньої синагоги і там складали. Пізніше кращі вальці, паси й елеватори були передані на менші діючі млини. Більша ж частина устаткування ржавіла й гнила, від вогкості в тій божниці. Частину пасів покрали на підметки. Сторож утік, боячись кари за розтрату державного майна. У Холмі був чи ненайліпший млин Михайленка, який до війни перемелював волинську пшеницю. Коли ж почалася німецько-совєтська війна і Волинь опинилася під владою німців, то здавалося, що її, пшеницю, можна буде перемелювати на цьому млині. На перешкоді стало те, що Волинь не входила до Генералгубернаторства; там була своя влада, влада Еріха Коха. До того ж млин не мав під'їзних торів, а підвозити таку велику кількість пшениці (кінями) в тодішніх обставинах не було можливо. Коли німецький фронт захитався, прийшло секретне розпорядження розібрати цей млин, і вивезти найважливіші частини до Ченстохова. В. М. бачив, що з нього нічого не вийде, бо для перевозу на залізничну станцію важких вальців не було відповідних засобів. Через це призначив інженера, фахівця від млинів демонтувати спершу вальці, перешмаровувати й скласти на спідній підлозі. Кілька вальців на показ перевезли на станцію, на якій на це не було вагонів. Так і цей млин потроху розмонтували, але зроблено все в належному порядку.

Та німецький відступ все більше відчувався і в генералгубернаторстві. Почали з'являтися совєтські літаки над Холмом, Влодавою і навіть над Люблином. Але вони не робили великих спустошень і населення майже не боялося совєтських бомб, які були малі і падали, як на сміх, чомусь на найбільшні ділянки. У Холмі попав двічі під такі налети

і В. М. Дивлячися, що люди спокійно ходять, не ховаючись. він самоходом їздив у своїх справах, ніби ніякого налету й не було. У висліді токого «гостювання» советської авіації запаляться дві, три дерев'яних хатини. Інколи уб'ють одного-двох випадкових людей. Ці налети відбувалися частіше вдень, але протилетунських гармат не було чути. У Люблині були викопані бомбосховища, в які мусили всі сходити в разі налету. Один раз бомби впали і поблизу млина на передмісті. З млина робітники повискакували ховатися, керівник спереляку потелефонував В. М-чеві, що млин горить. В. М-ч викликав самохід і зразу прибув до млина. Ніякої пожежі не було, лише з вікон посипалося скло і прохи його попало до висівок, які потім пішли до відпадків. За млином догоряла дерев'яна хатина й лежали два трупи робітників, що утікали в поле. Але розмов про це було дуже багато. Скоро, одначе, звикли до таких налетів і багато людей не хотіло йти до сховищ (В. М. був один раз у сховищі). Треба мати на увазі, що на час тривоги наказувалося лишати відкритими мешкання, а В. М. боявся залишати куфер, особливо коли пішли чутки про, те, що під час тривоги трапляються грабунки.

50. Арендт Муссоліні.

У німецьких установах потроху почала занепадати робоча дисципліна. Багато урядників при всякій нагоді ухитрялися виїхати поза Люблин. До В. М. все частіше стали підсідати не по одному, а по два урядовці. В одну таку подорож до Томашова поїхали з В. М-чем пп. Франке й Домесен. Повертаючись до Замостя, заїхали до тройгандера броварні, німця з Прибалтики. Він завжди бував веселим і частував гостей різними дорогими й міцними напоями з вишуканими перекусками. Цього ж разу він був якийсь зажурений. Коли зайшли до його помешкання, де було все приготоване, він щільно зачинив і замкнув двері. Потиху переказав що чув по радіо, що маршал Бадоллію арендував Муссоліні і відправив до в'язниці, отже в Італії стався переворот. Фраске й Домесен не повірили в це, а тройгандер по-московськи запитав В. М., чого можна сподіватися далі. В. М. відповів, що врятувати Німеччину може лише негайний мир з аліянтами а це може статися лише після зміни режиму і в цій державі. Після цього частування не клеїлося і прибулі поїхали додому з заїздом до млина у Високому.

Орендував цей млин (у Високому) студент Варшавської політехніки — фольксдойче, жонатий з полькою і який почував себе поляком. Після оглядин він усіх запросив до хати, де повторив, що по радіо чув ту саму вістку, яку вже

чули від тройгандера в Замості. Франке тепер повірив, а Домесен лишився при думці, що обидва щось переплутали. і тут гостювання не ладилось і всі троє сіли до самоходу і поспішали їхати далі. У Красному Ставі не зупинилися, а поїхали до Куята в Пясах. Як тільки увійшли до хати, почувли радіопередачу про арешт Муссоліні та ще й з різними деталями. Не можна було сумніватися, що Італія вийшла з коаліції з Гітлером. Куят додав, що це вже третя передача про ці події. Він цією новиною був приголомшений. Тепер уже повірив у це й Домесен. Не зважаючи на таку сумну вістку, Домесен і Франке чималенько вже випили горілки й поїли найдешевших ковбас, якими Куятиха частувала. Та скільки не пили, у них з язика не сходило, що ж станеться далі? В. М. потроху смоктав содову воду, не доторкаючись страви, і... мовчав. Не підганяв він, як те робив звичайно, скорше їхати, бо то був надзвичайний момент. Німці розгубилися. Франке не був ніколи великим патріотом, а все ж те, що сталося, було для нього і несподіванкою і спонукало до критики політичних кіл своєї батьківщини. Домесен понуро пив і сопів. Він лише зауважив, що в Римі були й есесівці і вони не сміли допустити до такого несамовитого вивиху цілої осі Берлін-Рим-Токіо. На це сднання він покладався, як на твердий граніт. Франке ж відчув неминуче лихо і сказав із прикрістю, пощо ж він втратив си-на. Цікаво, що пили часто й багато, а не п'яніли. Нарешті, Франке запропонував їхати вже до Люблину. Якось кисло попрощалися. По дорозі Франке попросив В. М-ча щиро сказати, що він думає про цю подію. Присягнув, що він з Домесеном про цю розмову нікому не скаже. Повторив це і Домесен. В. М. тоді сказав їм так: «Якщо фюрер справжній патріот, він негайно мусить відступити місце цілком іншому урядові, що мав би негайно помиритися з альянтами, якщо ті погодяться». Обидва замислилися і експансивніший Франке через кілька хвилин признав В. М-чеві рацію, але тут же додав, що фюрер цього ніколи сам не зробить. Таке могло статися з чоловіком іншої раси, а не німцем.

Маючи досить багато зв'язків з поляками, В. М. знав і про підпільний рух. Коли навколо Люблину почали рити окопи, змушуючи це робити всіх конторських робітників у призначені дні, то В. М. вирішив зразу відвезти свої куфри до Кракова, бо невідомо, за яких обставин доведеться утікати. З багаторазового досвіду знав, що виритих окопів вживати не доведеться. Так В. М. зробив собі базу в Кракові, лишившись тільки з легким убранням.

51. Релігійні питання українців

Треба згадати ще про Хіротонію проф. І. І. Огієнка. Про це найбільше подбав Центральний Український Допомоговий Комітет в Кракові, зокрема голова його проф. В. Кубійович. Шукаючи кандидата на єпископа Холмщини й Підляшшя, він заїхав і до Люблину, в якому закликав на розмову і В. М-ча з інж. Є. О. Гловінським. Обидва вони були здивовані, що про кандидата на православного єпископа турбуються греко-католики. На кандидатуру проф. І. І. Огієнка погоджувалась і німецька СД. Це був головний аргумент просування цієї кандидатури. Бажання населення Холмщини, як дехто говорив, ніякісінької ролі в цьому не відіграло. На самій хіротонії з української православної інтелігенції були присутніми лише одиниці, а греко-католики явилися великою масою. По хіротонії на одному з урочистих прийнятть уже Митрополита Іларіона були майже самі греко-католики. В. М. на цей обід попав цілком випадково. Їдучи до Грубешова, В. М. на хвилину зупинився біля Союзу кооперативів. Інженер з Подебрадської Академії В-й, побачивши В. М-ча, став просити, щоб зайшов на ту урочистість, «щоб був там хоч один православний, а то самі уніяти засідають», мотивував прямодушний подебрадець. Дійсно, коли В. М. зайшов до залі, то побачив багато людей в німецькій уніформі певної частини, досить греко-католиків і тільки де-не-де мелькали православні українці. Сервілізм у промовах так разив, що В. М. не досидів до кінця, непомітно вийшов і від'їхав.

Не без уваги пройшов і лист Митрополита Андрія Шептицького до української православної інтелігенції. Він відомий і тому наводити зайво, але він багатьох вразив і викликав велику антипатію і в тих, що знали ближче цього ієрарха й ідеалізували його. Здавалося незрозумілим, навіщо було писати таке звернення. Невже греко-католицька верхівка так мало знала православних, які навіть не практикуючи, цупко трималися за прадідну віру. У листі виразно заклиалося православних уклонитися папі. Це був документ убогої хutorянської думки. На нього можна було реагувати більшим трактатом про походження унії в історичному аспекті або мовчки зігнорувати його, як волення в порожнечу.

Взагалі у той час питання релігії в генералгубернаторстві слабенько лише жевріло. Поява єпископа на Холмщині й Підляшші інтелігенцію мало зворушила. Єдиний приїзд митрополита Іларіона до Люблина позначився також дуже малим зацікавленням. Прийняття йому зроблено в маленькому приміщенні філії Укр. Допомогового Комітету. Вла-

дика похвалився досягненнями у своїй єпархії, не викликавши тим якогось ентузіазму. Українські патріоти сподівалися, що поява свого архиєрея може полегшити мученицьку долю українських полонених у багатолюдних таборах якраз коло Холма й Підляшшя, а в цьому напрямі зроблено дуже мало.

52. Перед катастрофою

Як тільки почав фронт тріщати (перехід до большевиків італійських і мад'ярських частин), взялися й за урядовців у тилкових установах. Молодих і здорових кликали на фронт рятувати батьківщину. Ті ж що підлягали мобілізації, вишукували знайомств і впливів, які б допомогли їм уникнути призову. Шкурництво і серед німців виявилось дуже наочно. В люблінському Тройгандфервальтунгу було два доктори (Тіме й Шродт), з яких один мусив піти в армію. В інтересах установи безумовно мав би залишитися д-р Тіме, який був значно авторитетніший і працювитіший, ніж недолугий д-р Шродт. Але якраз останній знайшов міцніші плечі, які його врятували і він залишився. Перед відходом (8 січня 1943 р.) д-р Тіме написав В. М-чеві дуже добре посвідчення, а за якийсь місяць він уже був на перевишколі. Крайсландвірта Красного Ставу д-ра Роста також покликали до війська. Він же натиснув на всі педалі, доводячи свою незаступність і довше протяг своє урядування, а кінець кінцем... дезертирував. Таких випадків було більше.

* * *

Кілька слів про шлях інж. М. В. Палієнка. Його спершу приділено до генералквартирмайстерської частини армії маршала Рундштедта, щоб він познайомився з працею штабу. Коли ж дійшли на лінію Дніпра, то директива, ради якої М. Палієнко пішов до німецької армії, була відмінена — Україну призначили на колонію Німеччини. Однак його не звільнили, використовуючи його, як спеца на українських теренах. Так він залишався до зайняття Ростова н/Дону, поки тяжко занедужав ревматизмом. Тоді йому написали дуже похвальне свідоцтво, звільнили з армії і післали лікуватися в Крим. Добре підлікувавшись, Микола Васильович повернувся до губернаторства, де його, за умовою, мусили прийняти в Переворську на посаду старшого хеміка. Але на цукроварні вже був тройгандером судетський німець, який не захотів знати виданих зобов'язань. М. В. приїхав до В. М-ча в Люблин, який міг його влаштувати на найліпшому млині, але щоб йому не переучуватися, обрали посаду старшого хеміка на цукроварні в Городенці. Можна було через військових змусити тройгандера в Переворську

прийняти на старе місце, але з того силювання важко сподіватися добрих наслідків. Через це погодилися на цукроварню в Городенці. На жаль, і це не була пристань для цього страдника. Скоро почалось формування дивізії «Галичина». Уникнути її Микола Васильович не міг. Він став гарматним начальником і в бою під Бродами (як пересказували) поліг смертю героя.

У році 1944-му ставало все тяжче працювати, бо урядники призначалися все примітивніші, які найпростіших млинарських потреб не розуміли. Партизани давалися все більше взнаки: при виїзді і в'їзді до Люблину контролювали самоходи В. М. ще за часів д-ра Тіме перестав привозити продукти з провінції, а в порозумінні і урядовці одержували поверх формальної мізерної платні не менше 1,000 злотих місячно. Млини передавали Шмідту певну суму, а він видавав кожному в конторі рівну квоту кожного місяця. Це затримувало персонал і праця проходила нормально. Одначе наступник д-ра Тіме, Шродт, був дуже недовірливий, запеклий партісець, і слухняно виконував домагання отих дрібних нацистів, яких не бракувало. В самому Тройгандфервальтунгу в останньому році праця завмирала, урядники хитрували, як би їм не сидіти в конторах. Вони стали радити Шродту, щоб і контору В. М-ча примістити в приміщенні Тройгандфервальтунгу. В. М. гостро боронився, доводячи, що це занархізує і його контору. Ця суперечка тяглася зо два місяці. Нарешті Франке й Домесен заявили Шродтові, що професор може відмовитись від керування конторою, а заступити його не легко, бо вже лише він і його контролери їздять по провінції. Шродт заговорив, що може примусити В. М-ча працювати. Йому роз'яснили, що цього зробити не можна через вік і хворобу професора. Так, нарешті, й лишили контору на старому місці.

Чим далі стало трудніше одержати картки на бензину, якої ставало все менше. Сподіванки на кавказькі нафтові джерела не збулися. Большевики всі нафтові свердловини знищили цементовими затичками і більшість нафтодестиларень спалили. Транспортні засоби ставали все гірші й гірші. Румунські джерела не могли також задовольнити потреб армії й запілля. Отже в Люблині почали все більше обмежувати видачу карток на бензину. Урядниками, що стежили за автотранспортном, призначалися також вірні партійці, часто такі, що знали лише «ферботен»... Навіть домагання Шродта ігнорували. Багато хто в цій ситуації почав перебудовувати самоходи на газ з генератором на дрова, який причіплявся ззаду до самоходу. Така зброя В. М-чеві була дуже недовподоби, через те він розв'язав цю про-

блему так, що зобов'язав млини, які мали свої самоходи, доставляти певну кількість каністрів бензини і для його самоходу. Ця бензина купувалася, як говорили, «наліво» за великі гроші або за муку чи що інше. Першоджерельними продавцями були, звичайно, німці. Частіше вони одержували бензину для військових самоходів, а потім частину нестально пускали в продаж. Німецька чесність і точність в ту пору дуже захиталися.

20 липня 1944 р. В. М. востаннє відвідав Холм, побував і в млині Михайленка, на двір якого саме пригнали з чотирьох сотні радянських полонених. Серед них було багато босих, більшість голомозих (рідко який мав картуз), малих зростом. В. М. розшукав вартових, що пригнали полонених. Ні один з них не говорив німецькою мовою, а користалися московською. На запитання В. М-ча, хто вони — оті вартові, відповіли, що вони раніше заборані полонені. Привезли соломі, щоб послати на долівках у млинах для спання. В. М. запитав, скільки ці полонені мають років. Йому відповіли — 15-16. Це були недоживлені і страшенно вимучені діти. Коли В. М. звернувся до них з проханням, щоб були обережнішими з вогнем у млині, бо згорить, як свічка і вони самі не встигнуть вискочити, — один з них відповів: «Що нам млин, коли ми вже приречені».

На другий день, 21 липня 1944 р. В. М. з'їздив ще до Радзіня, зустрічаючи скрізь вози утікачів, що прямували на захід. Коли в обідню пору в'їздив до Люблину, то головна вулиця була забита возами. Ще напередодні польські приятелі попередили В. М-ча, щоб не пізніше ранку 22 липня утікав, бо Люблин буде оточений Армією Крайовою з технічною допомогою (танками й артилерією) Червоної армії. В. М. попередив про це і Франке, з яким умовилися утікати самоходом разом. Адам просив відпустити його, бо в нього велика родина і боявся її саму залишити. Франке умів шоферувати й охоче згодився сісти за керівницю. Та тільки В. М. увійшов до контори, як подзвонив Шродт, який передав повідомлення Куята, що в Пясках радянські літаки запалили млин і що Куят не знає, що робити і просить професора приїхати. Від себе ж Шродт радив не їхати. Але самохід ще стояв біля дверей. В. М. зразу повернув до самохода й рушив на Пяски бічними вулицями, а потім по обочині. Все шосе до самих Пясок було заставлене в два ряди найрізнішими возами втікачів. 12 км довелося їхати більше години. Літаків уже над Пясками не було. Запалили вони декілька хат і розбили пару возів, але у млині лише повелітали вікна. Розгублений Куят метушився. Він завантажив якимсь своїм майном великий автомобіль і на додачу великого воза, запряженого кіньми. В. М. порадив кинути

воза, а посадити дружину й дітей на автомобіль і по обочині, поки видно, просунутись за Люблин. Сам поглянув на шосе на Холм і Красний Став, на яких все захрясло від возів. Якби така нагода трапилась для німців, американців чи англійців, то рідко хто на дорогах лишився б при житті, а всі вози дали б не рушили. Хвалене ж советське летунство не вміло використати хаотичний ісход. Назад В. М. їхав ще довще. Бензини набрав з розрахунком до самої Праги. Умовився з Франке ранком виїхати біля 9-ї години, він одначе попередив, що є розпорядження, щоб самоходи всіх установ їхали в одній колоні.

53. Шлях до Праги

22-го липня, в суботу, 1944 року зібралися всі працівники контори В. М-ча. Не було лише контролерів. Справи всі понижили. Прощання з персоналом було тяжке, пропрацювали разом майже 4 роки без найменших непорозумінь. Розходилися навіки, перед усіма було невідоме. О 9-й год. приїхав Адам. В. М. сів до самоходу і заїхали до мешкання Франке. Він був зібраний без особливого багажу, але багато мав каністрів з бензиною. Попрощався з Адамом і за руль сів Франке. Виїхали на головну вулицю, де вже стояв ланцюг самоходів, а з боку ледве пересувалися різні вози з людьми і пожитками. Все поспішало до Пулав за Вислу. Обминати вже не було як і самохід мусив стати в чергу. День дуже гарячий, піт заливає. Так простояли на вулиці 4 год. і почали рухатися біля 2-ї пополудні, цебто в годину. коли повинні були почати наступ партизани. Просунулися до 7 км, трохи випростовуючись. Раптом назустріч почулися стріли з гвинтівок і тріскотня кулеметів. З фірманками їхали якісь вершники, які перші повернули назад і почали утікати, за ними повернули деякі вози. Самоходи звернули вліво на пшеничне поле. На полі глибокий пісок, самоходи грузнуть, а тут підбігають якихось дві жінки й просять їх забрати, бо їх віз розбитий і коні вбиті. — Кулі в'юкають над головою. Франке зблід, забув переставити біги і мотор перегрівся. В. М. вискочив з самоходу до мотора, а він парус. З шосе звертає невеликий танк, спереду нове авто. В. М. кинувся до нього, а там сидить сам переляканий шофер. На питання, де його пасажири, відповів, що втекли. В. М. витягає Франке, дає йому дві каністри, сам хапає ще три, викидають те до чужого самоходу, на задне сидіння В. М. вихнув Франке, а сам сів біля шофера й рішуче сказав. «Слухай, що буду казати. Рушай уперед». Самохід рвонув і набрав швидкість, вискакуючи на горбок, де був здутий вітром пісок. Почули гарматну стрільбу. В. М. оглянувся й

побачив, як граната розірвалася біля задку залишеного самохода. По полю біжать люди, верхівці, а по них строчить кулемет і згори рветься шрапнель. В. М. наказує спуститися з горба. Коли трохи з'їхати, закриваючись від куль, побачили перед собою якесь озерце, а коло нього з півтора десятка самоходів й купи пішого люду. Через те озерце проклали з кругляків наплавний місток. Перед мостом на коні гарцює якийсь вояк, лає всіх і вимагає щоб усі, хто зі зброєю (було кількадесят салдат) ішли назад і билися. Його не слухають. Він вихоплює з кобури револьвер і стріляє на пострах. Салдати й пішоходи шарахаються в кущі попід дерева. За ними гоняться вершник. Нарешті перший самохід рушив по містку, за ним другий, а решта стояла. В. М. рушив своїм і також переправився. На другім боці озерця вирита дорога, по боках в метрів 4 піскуваті обриви, під якими добре укриття від куль, які почали в'юкати спереду й з правого боку. Трохи постояли. Інші самоходи також переїзять. Стрілянина ззаду віддаляється, кулі не летять, очевидно, переслідувачи повернули на Люблин. За короткий час почали затихати. Поволеньки почали виїздити на гору. Вибравшись із заглиблення, побачили чисте поле і мало в'їжджену польову доріжку, порослу рідким шпоришем. Проїхавши з пару кілометрів, побачили вдовж дороги кинуту салдаську одержу, зломані кулемети, одну розбиту гармату, труп коняки із свіжою кров'ю, два трупи салдат, також щойно забитих. Але не чути вже ніякої стрілянини і ніде живої людини. Інші самоходи їдуть слідом. Зупинилися й вийшли подивитися. Навколо тиша, десь крикне якийсь птах. Зляканий Франке пропонує повернутись до Люблину. В. М. заявляє, що на шашлик сам лізти не збирається.

Знову рушили і скоро виїхали на вузьке шосе, яке виходить на понадвислянське шосе з Пулав до Казимиру. По цій дорозі було багато малих і один великий міст. А що як вони спалені? По шосе знову зустрічаються свіжі трупи й кинута амуніція. Нарешті назустріч ідуть з гвинтівками, в німецькій уніформі салдати. Ідуть по 3 — 5, не звертаючи уваги на самоходи. Зупинили одну групу і Франке запитав по-німецькому, а вони не розуміють. Тоді В. М. звернувся до них по-російськи. Відповіли, що вони колишні полонені і переслідують партизан, що пробували захопити міст на Вислі в Пулавах. Тепер туди дорога вільна, лише деякі менші містки пошкоджені, а про великий вони не знають. Покотили обережно далі. В'їхали в містечко, в якому ні душі надворі. Деякі містки об'їхали бродом, деякі так-сяк підправили, аби лишень переїхати. На щастя, великий міст неушкоджений. Переїхавши його, дали газу й хвилин за 20

були в Пулавах. Тут заїхали до млина, де застали дружину орендаря, яка збиралася виїздити на другий день. Вона почастивала якимись «вурстами», нагодувала шофера й дала горілки Франке, щоб трохи заспокоївся. Варта на обох бочках мосту, але нічого не перевіряє й не запитує, ніби все в нормальному стані.

Від Пулав до Радома шосе було дуже розбите, багато ям, але великий самохід не давав так відчувати, навіть при швидшій їзді. Через те до Радома прибули досить швидко, коли ще добре не смеркло. В цьому місті мусила бути ночівля. Тройгандфервальтунг напередодні вислав свого квартир'єра, щоб приготував усім ночівлю. Квартир'єр, нічого не зробив. Після такого дня швиденько задрімали в самоході, але повставали коло 5-ї ранку. Знайшли водяний кран, де могли вмитися. На площі вже наз'їздилося значно більше самоходів. «Експропрійований» В. М-чем самохід виявився губернаторським. Губернатор, як тільки почалася стрілянина за Люблином, вискочив з самохода й поспішив у лісок, а звідти іншим випадковим самоходом поїхав на Краснік і переправився через інший міст, зробивши велику дугу. До Радома він прибув на 9-у годину ранку. Він видав розпорядження — всі самоходи лишити в Радомі, а їхати далі поїздом. Так була втрачена вся бензина В. М-ча. Поїзд же довго не могли зформувати. Всі нудилися, тиняючись по площі. Коло 12 год всіх покликали в залю, де губернатор подав інформацію, запевняючи, що Люблин покинули тимчасово. Говорив він малопереконливо і, мабуть, сам не вірив сказаному. Потяг склався дуже довгий, з твердих пасажирських і товарних вагонів. Паротяг виявився слабим для такого довжелезного потяга, він пихтів, пхав назад і вперед, поки нарешті зрушив з місця і посунувся черепахою. Люблинський Тройгандфервальтунг на чолі з д-ром Шродтом зайняв цілий вагон: людей набралось дуже багато, серед яких для В. М-ча досить було незнайомих райхс — і фольксдойчів, всіляких секретарок. До В. М-ча всі ставилися добре, не зважаючи на його кепську вимову. По шляху щось їли, ділячись тим, що хто мав, навіть Шродт у своєму переділі якимось вином всіх частував. Настрій однак був кислуватий, хоч д-р Шродт, мабуть з обов'язку, говорив про скорий поворот до Люблину. По дорозі на якійсь станції на запасних коліях зустріли також дуже довгий військовий потяг з гарматами, кулеметами й кухнями на плятформах. Дуже мало хто на цьому потязі міг зв'язати пару німецьких фраз. Підійшов до начальства й В. М. і почув чисту «загальнонрозумілу». . . Це були якісь партизани з Білоруси, що під «натиском більших сил» відходили й котились аж попереду цивільного населення. Здебільшого

ці воїни були одягнені в німецьку уніформу. Декількох В. М. побачив в кубанках і запитав, з якої станиці. Вони ж про станиці й не чули, а кубанки носили «для хоробрости», як зауважили інші... Через відсунуті двері видно було меблі. подушки, ковдри, килимки (мабуть «подарунок вдячного населення»). В. М. пригадав рейд ген. Мамонтова по глибоких тилах в 20-х роках.

Так нарешті коло 5-ї години вечора почули слабкий свист паротяга, що підходив до Кракова. Все заворушилося. Д-р Шродт наказував усім триматися купи й підождати його, поки він вяснить, що далі робити. На вокзалі гармидер, багато метушні й крику, майже те саме, як у 1939 р., коли В. М. утік з Черниці. Почекали з годину. Шродт не вертався і люди почали розходитися, хто куди. Франке тримався В. М-ча і вони разом вийшли. Призначеного помешкання для евакуйованих не було. Виходячи з вокзалу, В. М. побачив хлопця років 16-ти і в кубанці. Звернувся до нього з запитом, звідки він. Хлопчина зрадів, що до нього заговорили зрозумілою мовою. Радо відповів, що з Кубані і назвав станицю. Він був ранений і вже видужував, як довідався, що близько є большевики. Потиху вийшов з шпиталю й дрименув, прилучаючись до потоку біженців. Був голодний і В. М. дав йому децю з їжі, порадив тікати далі на захід і при першій нагоді замінити військовий одяг на цивільний. Хлопець із слізьми попрощався.

У Кракові В. М. мав добрих знайомих, у яких переховувалися його куфри. То була польська інтелігентна родина і він боявся, що вона не захоче прийняти Франке. Візників було дуже мало і довелося йти пішки. Чим далі входили в місто, тим менше відчувалася евакуація. Прийшли до знайомих, які прийняли, як рідних; про Франке сказали; «якщо він з вами, то може бути бажаним і нашим гостем». Помешкання було просторе, перебувати тут було приємністю. Харчів В. М. трохи завіз раніше. Розповіли, як покидали Люблин. Були досить зморені і рано почали дрімати, а через це господарі запропонували лягти й виспатись. А в голові одна думка ганялася за другою. Невідомо було, як буде з дозволом їхати далі, як буде з виїздом до Німеччини й Протекторату; Треба було перескочити аж два кордони. А можливо, що і в Кракові затримують.

25 липня ранком В. М. з Франке пішли до Тройгандфервальтунгу в Кракові до п. Брумера, який бував у Люблині і відвідував В. М-ча. Він привітно прийняв прибулих і відразу зателефонував до бюро, яке видавало перепустки. Відповіли, що на підставі його (Брумера) листа перепустки до Рейху відразу видадуть, а до Протекторату заборонено будь-кого впускати. Франке запропонував В. М-чеві їхати

до Дрездена, а там він має багато знайомих і якимось влаштує переїзд і до Праги. Нічого не лишалося, як згодитися на цю пропозицію. Одержавши від Брумера папір, перейшли до бюро перепусток, в якому стояла велика черга. Простоювши з годину, Франке пішов на «розвідку» і за пачку цигарок приніс перепустки. Нова «проблема» була, як перевезти куфри на вокзал. Самим донести було задалеко. Син господарів замовив двох візників, а ні один не приїхав. Тоді той же син винайшов двоколісний візок і чоловіка, який за 500 злотих згодився довести до вокзалу. На вокзалі кишіло ще більше утікачами і влізти у вагон з речами без носія було неможливо. Носії були на розхват і брали за допомогу з одного пасажира 1.000 злотих. Німецької влади на вокзалі не помічалося, вона була паралізована. Майже всі німці-втікачі мали велику масу багажу: везли прекрасні радіо, відібрані у поляків, дорогі портативні меблі, навіть піяно і т. д. І все те намагались упакувати до вагону. З великими труднощами В. М. з Франке таки всунулися також до вагону і навіть сіли. Очевидно «нур фюр дейче» вже зникло. Увечорі 26 липня поїзд відійшов від краківського вокзалу. Він рухався з нормальною швидкістю і багато не простоював. На кордоні Райху перевірили лише перепустки і то нашвидку, до багажу жодної уваги. До Дрездену прибули коло 3-ї год. дня 27 липня і візником поїхали до мешкання Франке. Його дружина й школяр синок (були В. М-чеві знайомі) гостинно прийняли В. М-ча. Вольфганг зразу взявся показувати В. М-чеві це прекрасне місто, яке ще ні разу не бомбардоване. Хлопчина добре знав його й найкращі об'єкти, але у В. М-ча настрої до цього не підходив, думками він був деінде.

Другого дня пішов з Франке до поліції за перепусткою до Праги. Урядничка відразу сказала, що в'їзд туди не-німцям заборонений. Але коли В. М. пояснив, що в нього там родина, вона дала анкету й запропонувала заповнити, обіцяючи телефонічно перевірити ці дані з Прагою і тоді запитати якусь свою централю. Через день (28. VII) урядничка видала перепустку, взявши одну нім. марку за розмову телефоном. (Адміністративний апарат тут діяв точно). В цей день на вулиці захопила тривога і мусіли зайти до сховища, дуже добре збудованого й чистого. 29-го липня 1944 р., попрощавшись із симпатичною родиною Франке, виїхав до Праги, до якої прибув того ж таки дня.

54. Перебування в Празі

У Празі застав сина хворим на жовтуху і дуже худого. З дозволом на перебування в Празі справа виявилася

складніша. Чеська поліція зразу зареєструвала, але треба було підтвердження політичної вже німецької, яка відразу відмовила. Після короткої розмови зажадали додаткових вияснень і документів, обіцяючи протягом 4-10 днів викликати для розмови. За ці дні з'їздив до Подебрад, де побачив бідненьке, але спокійне життя багатьох знайомих, бо на гроші без карток мало що можна було купити, а для обміну уже майже ніхто не мав ніяких речей. Приглядаючись до життя в Празі, В. М. помітив, що чеське населення має можливість добувати харчі безпосередньо від селян у різні способи. Чужинцям і німцям також було сутужніше, як у Польщі. Емігрантам же, особливо старшим, жилося цілком зле. Поза картками вони нічого не діставали, а це ж означало, що стало недоїдалося. Фронтом мало хто цікавився — люди байдужі до навколишнього життя. Щоправда радіотреймачі тут не відібрали, як у Польщі, і дехто все ж слухав «начорно» вістки з того боку, але здебільшого задовольнялися місцевими вістками, дещо й «пантофлевими». «Прогнози» тутешніх українських діячів для В. М-ча були цілковито фантазійними. І. П. Мазепа на розповідь В. М-ча про простацію цивільної німецької влади в Губернаторстві і непевних вояків, наприклад, почав доводити, що німці можуть ще виграти війну й даліше Карпат большевиків не пустять. Б. М. Мартос не вважав ще німців переможеними і т. д. Чехи звичайно були оптимістами щодо перемоги большевиків і предоставлення їм цілковитої незалежності.

Франке ж із Дрездену написав, що його були покликали знову до Кракова працювати, але за кілька днів відпустили додому. У Кракові довідався, що в Люблині забито багато поляків. Доц. В. Кучеренко, прибувши з Судетів, привіз відомості про мінорні настрої німців, які сподіваються приходу большевиків. Не зважаючи на це й прохання В. М-ча залишитись, він все ж повернув на фабрику в Судетах і правдоподібно загинув. Проф. В. В. Садовський говорив про можливий прихід большевиків, але утікати не збирався. Казав, що хіба в останній момент утече, як большевики входитимуть до Праги. Чех В. О. Новак радо зустрів В. М-ча, сам боявся приходу большевиків, маючи певні відомості, що офіцери польської армії АКА арештовані й вивезені в напрямку Москви. Про чехів він з сумом сказав, що вони готові втратити все, аби лише позбавитись німців. Від нього ж довідався про повстання поляків проти німців у Варшаві, яке здушили СС з великою масacroю. Зустрів проф. Р. Смаль-Стоцького, який цього разу був стриманий щодо прогнозів, однак твердив, що в Тегерані трійця (Рузвельт, Сталін і Черчіль) погодилися на

окупацію більшовиками: Східньої Пруссії, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Болгарії, Югославії й Австрії та що до згоди між Миколайчиком (Польський прем'єр уряду в екзилі) і Сталіном не дійшло. Ці відомості були найбільше правдоподібні.

У вільний час В. М. упорядковував свою бібліотеку, яку треба було десь залишити, бо він не сумнівався в тому, що Чехо-Словаччина так, чи інак — збільшевичиться. Чутки про події в Варшаві підтвердив і Р. Смаль-Стоцький. Д-р Ю. Добриловський мав добре радіо й пристосував його до слухання закордону. У нього ж мешкав і брат проф. Микола Митрофанович. В. М. майже щоднини забігав до них послухати закордонні передачі. На підставі цих повідомлень обидва брати були переконані, що німці скапітулюють, а загостять до Праги надовше червоні москалики. Однак обидва твердо рішили лишатися, хоч як їх не переконував В. М., що треба утікати на нову еміграцію, де все ж щось можна буде робити для визволення.

При кінці серпня поширилися чутки, що вся Франція захоплена повстанцями та що Е. Бенеш (президент Чех.-Слов. в екзилі) виїхав з Лондону до Москви. Ніби, лишаючи Лондон, він сказав журналістам: «дуже скоро постане Чехо-Словацька республіка, незалежна ні від Сходу, ні від Заходу». Мабуть це мрії!

Правдоподібно це була продукція чеських «піфій». У Москві за відомостями поінформованих чехів Е. Бенеш формував Чеський уряд, до якого міністром справедливості взяв Готвальда, дуже полохливого комуніста й кол. члена чеського парламенту. В Празі зашептали й про якесь невиразне сепаратне перемир'я (кого з ким?). Радіо передало, що Румунський король Михайло погодився зі Сталіном і звільнив маршала Антонеску (коляборанта Гітлера) з прем'єрства. Стають непевними в своєму дальшому існуванні Болгарія, Угорщина і навіть Словаччина. У Франції населення ніби масово утікає до повстанців.

Радіо союзників говорило про великий успіх американо-англійської коаліції у Франції (Нормандії), де зайняли Верден. У Бельгії великі повстання, які перекидаються й на Голландію. Англо-американці вже оперують біля Брюсселю й Антверпена, а в Словаччині повстав проти німців командувач словацької армії Чатлош. В. Новак поінформував В. М-ча, що чехи вже планують відновити свою республіку в старих межах, цебто з Закарпаттям і Словаччиною. Прага сповнена найфантастичніших чуток, наприклад: говорили про десант в Гамбурзі, за тяжку хворобу Гітлера, про таємниче засідання Рейстагу, що СССР проголосив війну Болгарії і зайняв уже Ужгород і червона армія з'єдналася з пар-

тизанами Тіто і т. д. Переказували, що де з'являються комуністи, розстрілюють населення в Польщі, Румунії на Закарпатті. Инж. Бадаліан (старий емігрант вірменин) запевняв, що Тіто не комуніст, а хорватський націоналіст з партії Радіча (застрелиного сербом в Скупщині); до цього інженера приїхала з Люблину вірменська родина й запевняє, що ніяких розправ з населенням не робили, навіть не втручалися до внутрішнього життя поляків. Цілком протилежне переказував В. Новак, що Тіто фанатичний комуніст, але серед його партизан комуністів не більше 20%, а решта послідовники партії д-ра Радіча. Ніби в Хорватії спонтанно вибухло повстання пороти німців і Павелича арештували. Всі ці плітки — данина довгого затикання рота й годування брехнею, гіпертворцем якої був міністер пропаганди Гебельс.

До половини вересня 1944 р. Прагу не бомбардували союзники, хоч літаки американські й англійські перелітали, викликаючи гривогу. Радіо від 14-го вересня подало, що в Квебеці (Канада) відбулася нарада Рузвельта з Черчилем, на якій ніби вирішено поставити межі Сталіну, представника якого на нараді не було. Булліт, який був послом США в Парижі й Москві, попередив засідавших у Квебеці про загрозу Сталіна. 15-го вересня надійшло радіоповідомлення, що альянти проломили лінію Зігфріда. На Словаччині якась метушня, а в Болгарії ще формує уряд проф. Цанков із самих контрреволюціонерів і націоналістів. — За даними Балабаса, це уряд пронимецький. А до Словаччини вже вступала Червона армія. Нарада в Квебеку невідомо чим кінчилася. Англо-американці радилися й плянували, а контрагент Сталін, ні з чим не рахуючись, захоплював все, що не боронилося або чинило найменший спротив. Б. Мартос повернувся з Берліну з новинами, що німці прийшли до думки організувати дивізії: кубанську, донську й українську, яких ужити для підтримування порядку по різних займанщинах, які все більше висковзали з їх рук.

У цей час уже діяли козачі полки й дивізії в Хорватії, Білорусі під командою німецького генерала Панвіца, що вільно говорив російською мовою. Кубанці лізли в ліси і виявляли ще й у той час безстрашність. Там, де німецькі СС губилися посилювалася дивізія Панвіца і його кубанці пишалися славою непереможних і їм дозволялася цілковита сваволя. А це їх ослаблювало і робило ненавистними населенню, де вони з'являлися. Але ген. Панвіц був лише вояк і ніякою політикою не займався, він дуже мало або й зовсім не знав, що діялося в політичній верхівці Німеччини. За козаків ухопилися: донські безоглядні політики Глазков, Поляков, (кубанець) С. Федорів, які видавали огидний

підлабузний «Козачий Вестник» російською мовою й жу-
вали крихти з німецького столу. До цієї фактично агентур-
ної компанії легко пристали ген. Науменко, Шкуро і навіть
кол. Отаман Дону ген. П. М. Краснов. Останній уже мав до
75 років, створив собі ім'я письменника і мав великий
вплив на козацьких проводирів. Він пригадав свої отаман-
ські мрії з 1918 року про об'єднання козаків і по-старечому
сів ще раз на цього вже заїждженого коника. У цей час
творилася «Россійская армія» Власова, а Краснов дуже не
хотів підпорядкувати козаків Власову. На початку з ним
були й підлабузники Науменко, Шкуро, Глазков та інші.
Вони в половині вересня скликали навіть Всекозачий з'їзд
у Празі. За президіальним столом цього з'їзду засіли На-
уменко, Глазков, Шкуро та інші, змішавши крайніх само-
стійників (козакієців) з махровими російськими чорносотен-
цями. Все, звичайно, проведено з визнанням Гітлера Ота-
маном усіх козаків. Після цього в Празі приймали в козачу
армію з присягою «Отаманові Гітлеру». Але траплялися
офіцери й козаки, які під таку присягу не хотіли йти.

Майже одночасно з цим відкрився в Празі, на Гратча-
нах, з'їзд власовців, в якому повторено організації білої
армії. До цього пристали не самі білі росіяни, а й українці.
білоруси, — і, звичайно, козаки-русофіли. Досить скоро до
цієї руськодуховної братії пристав і ген. Науменко, обурив-
ши тим до краю ген. П. М. Краснова. В. М. дивився на всі
військові витвори власовців і козаків, а особливо кубанців
з сумом, як на безсоромну гру наці з великим запізненням.
Щоправда, інтелігенцію старої еміграції, навіть лінійської,
це не притягло, крім окремих пристосуванців. С. Ф. Ман-
жула й О. І. Балабас зустрілися з В. М-чем, щоб обговорити
оту метушню в Празі. Манжула, завжди експансивний і
дуже скорий на рішення, розводив руками і казав, жарту-
ючи: «Ніц не розумім»... У Балабася ж зривалися нотки.
щоб спробувати «по керувати» Науменком і Шкуро. В. М.
на це тоді сказав, що Науменком і Шкуро може керувати
той, хто заплатить, а ми грошей не маємо, а якби й мали.
то замуриганих агентів для кубанської праці не сміли б бра-
ти. Взагалі в'язатися тепер з німцями було б помилкою, бо
для них нема спасіння. Капітуляція ж їх і розправа з ни-
ми може лягти навіть гірше на військових співучасників.

У Подебрадах директор УТГІ проф. Комарецький рі-
шив, що треба перенести цю інституцію, розбивши на дві
філії — в Дрезден і Інсбрук. У В. М-ча за час перебуван-
ня в Празі дуже зросло трясіння руки і нервові болі. Він
радився з багатьма лікарями. До цього ослабло серце, здій-
мали кардіограму, пітучно збільшували тиснення. З фрон-
ту якийсь час приходять відомості, що скрізь зупинилися

дії. А про повстання в Варшаві уже демонструють фільм, очевидно, щоб віддохотити від такого кроку інших. В самій же Празі таке велике напруження, що по гімназіях призначають на ніч вартувати учнів старших класів. З такої варту прийшов син В. М-ча з вісткою, що чехи повною парою готуються до повстання в Празі. А в кіно демонструють прийняття Гітлером Японської делегації, В. О. Новак поінформував, що рішення про повстання в Празі відмінено. На похоронах доц. А. Чернявського зустрів Долинського, що приїхав з Берліну. Він привіз новину: випущено на волю Бандеру й змінено курс в Німеччині. Мельник також випущений з Оранієнбурзького табору. Всі ці зміни дуже спізнилися. В цей період різноманітні кружляли чутки про Угорщину: ніби адмірал Горті зрікся, передавши владу тричленній регентурі, що більша частина угорської території вже під советськими військами. Гітлер 19 жовтня оголосив мобілізацію до Дойче фолксштурму, до якого покликані всі німці, здатні ще носити зброю. Цей крайній засіб вказував на початок кінця... 20 жовтня почули, що революційні війська зайняли Београд, а в Греції вибухла боротьба комуністів проти державної (королівської) влади. 28 жовтня німці зайняли Банську Бистрицю, розігнавши повстанців, і глузують з організації повстань Бенешем. А в цей час президент Словаччини Тісо дякував Гітлерові за визволення Словаччини, що свідчило про існування там більшого повстанського руху.

29 жовтня в Подєбрадах відбулося засідання Спілки Професорів Укр. Господ. Академії, ряди якої значно зменшилися, але ці могикани ще пристойно тримаються, одягнені чепурно, виносять рішення статечно, депресії не відчувасться. Ухвалили відкрити експозитури в Німеччині, до яких можна було б переїхати всім. Повернувшись з цього засідання, В. М. відвідав проф. М. А. Славінського на Панкраці. Обое Славінські дуже постаріли, але духом бадьорі. Розповів Максим Антонович, що власівську затію висунув Розенберг, який пропонував зорієнтуватися на Російську Федерацію, притягаючи до якої й українців. Всі ж українці, навіть Скоропадський, відмовилися. Від цієї концепції відмовилися й ген. П. Краснов, який усе більше входить у козачі справи.

2 й 3-го листопада був із Дрездена Франке і розповів про нову зброю ракетну, яка почала діяти: Фау I у червні на Англію і скоро буде Фау 2. За його інформаціями, скоро розпочнеться не війна, а пекло і то для цивільного населення. Ніби німці рішили вжити якісь сильні отрути й газ. А тим часом між Дунаєм і Тисою йдуть запеклі бої. які можуть призвести до здачі Будапешту. З радіо пере-

дач довідалися про підготову англо-американського десанту в Спліті й Дубровнику (Югославія). Прибулий до Праги Домесен ні в яку особливу зброю не вірить і говорить про капітуляцію німців.

Радився з В. М-чем І. П. Мазепа, якого кликали до Гестапо, де запропонували їхати до Берліну на нараду українців: А. М. Ливицького, Мельника, Бандери й Скоропадського. В. М. вважав, що треба їхати, бо можуть заарештувати, але на нараді від будь-якого призначення відмовитися. Коли досі Мазепа уберігся від співпраці з німцями, то слід цю чистоту зберегти до кінця, який уже недалеко. З такою думкою І. П. Мазепа виїхав до Берліну, де з ним говорили А. М. Ливицький і А. Мельник, які пропонували йому очолити протибольшевицький український рух, бо на його кандидатуру погоджуються також Бандера й Скоропадський. І. Мазепа відмовився, мотивуючи тим, що це мусять робити ті, що досі співпрацювали з німцями. У цей же час (12 листопада) Ріббентроп прийняв ген. Власова як представника всіх народів Росії, які його не уповноважували. Це робило неповажними розмови з українцями. Після відмови І. Мазепа висували А. Мельника, який також відмовився, і тоді спинилися на кандидатурі ген. П. Шандрука, проти якої був лише Скоропадський. Дипломатичні успіхи ген. Власова у німців занепокоїли чехів і большевиків, але з'явилися чутки, що німці знайшли компромітуючі цього генерала документи. І. Мазепа, повернувшись з Берліну, говорив з В. М-чем і висунув два завдання в сучасному стані для українців: 1. рятувати від голодової смерті українців, що опинилися в Німеччині і 2. творити українську національну армію. Мельник подав про це звернення до німців, на яке не отримав відповіді. В. М. творення армії в тих обставинах вважав шкідливою фантазією.

З радіо чулося, що англо-американці зосередили на Західньому фронті 85 дивізій, посуваються до Райну, уже в 80 км від Кельна, а понад Швайцарським кордоном охоплюють Баварію. Ці відомості підтвердила і листівка П. І. Білінського з Познаня. 23 листопада надійшло повідомлення про смерть митрополита А. Шептицького й заступлення його Архієпископом Сліпим. 25 листопада офіційно повідомлено про зайняття англо-американцями Страсбургу. Але про французів були чутки, що вони йдуть під комуністичними гаслами.

На виклик УТГІ інж. Є. Гловінському пощастило вирватися із Німеччини до Протекторату. Він розповів сумні речі про стан українців у Німеччині. В. М. разом з Є. О. Гловінським випадково зустрілися зі Смаль-Стоцьким і ще

поговорили про ситуацію. Він (См.-Стоцький) передбачав на весні 1945 р. — анархію й кінець війни. У цей час в кіно демонструють призив фольксштурмистів ніби з надхненими обличчями, а загально фізичний вигляд їх інвалідний. Для оборони кордонів протекторату почали зганяти селян копати окопи, що було певною ознакою неминучого краху. Балабас, Жук, Панюта говорили з В. М-чем знову намовляючи на участь в козакійських Науменовсько-Шкуринських затіях. Балабас поінформував, що їхня «легітимна» група подала гетьманцям заяву про незалежність Кубані і отримала не цілком задовільну відповідь. В. М. був здивований таким кроком і з жартом відповів, що вчинили необережний крок, бо ж ясновельможний міг з радости, що до нього ще хтось звертається і печалі, що й козаки не толерують єдиної одержати розвільнення шлунку. Взагалі ж з Хлестаковим, до того трупом, не варто було зачіпатися. Політичний наївняк, Б. М. Лисянський хотів «порадувати» В. М-ча і написав з Берліну великого листа (Богу дякувати не віршами). В ньому з надхненням повідомив, що в Берліні всі українські течії об'єдналися, а німці готові ось-ось визнати незалежну Україну, найменшого клептика землі якої під ними вже не було. Фактично ж це було лише силкування створити Український Комітет, який би заохотив українців йти до війська. Та вже не було кого заохочувати. В. М. з Є. Гловінським відвідали старого ветерана політичного М. А. Славінського. Він також констатував нормальний кінець Німеччини, як великої держави, триматися поли якої українцям уже не личить. Однак 20 грудня 1944 р. наспіла вістка з Берліну, що Український Комітет постав на чолі з ген. П. Шандруком. Сдино, що було разважно у цьому, що репрезентує цей повотвір політично невідома людина. Не було небезпеки ще одної компромітації.

У Празі все частіше чути тривоги, але «Томі» лише перелітають через Златоглаву, а бомблять Пільзен й інші промислові об'єкти військового постачання. Частіше альянтські літаки поливають із скорострілів поїзди в Протектораті й села. Для чехів це було несподіванкою й вони лають англо-американців, бо ж вони проти німців!? 28 грудня стало відомо, що Черчил з Іденом поїхали до Москви, очевидно радитися з рябим Сосо. А Гітлер на новий рік навіжено кликав своїх громадян до витривалости, бо вже знайдена нова зброя, якою Райх не тільки оборониться, а переможно змусить скоритися англо-американців.

В. М. тим часом намовив директора проф. С. Комарецького та проф. М. Добриловського перевести габілітацію інж. Є. О. Гловінського на доцента за його фундаменталь-

ну працю «фінансова наука», над якою він багато років працював. Захист пройшов успішно і Євген Олексійович Гловінський Щедрий Вечір зустрів у родині В. М-ча уже доцентом. При цій нагоді він познайомив В. М-ча з двома нотами УНР до німців, які свідчили про протрацію їх авторів.

Побував В. М. у проф. Л. Л. Бича, який мешкав у Маджанах, дуже нужденно, покинутий дружиною. Він так згорбився, що тяжко дивитися. У нього кімнату прибирають і харчі приносять дівчатка з української гімназії. Порозмовляли якийсь годину. Він (Бич) все ж ще цікавиться подіями і тепер уже сподівається якогось чуда від німців. а з думкою В. М-ча не годиться. Щось подібне і з І. П. Мазепою. 12-го січня ранком Л. Л. Бич помер. В. М. порадився з братами Добриловськими і вирішили, що промовлятиме над гробом академічно лише декан економічного факультету УТГІ проф. М. Добриловський, бо про його політичну діяльність краще промовчати. В. М. написав лише головніші етапи життя небіжчика і передав М. Добриловському. Похорон відбувся в крематорії на Ольшанському цвинтарі. Людей було дуже мало. Після єдиної промови гріб посунувся і дехто почав висловлювати співчуття дружині, але В. М. від цього також ухилився.

Промайнула вістка, що заступником ген. Шандрука буде проф. В. Кубійович, але це не справдилося. Фронти з обох сторін стискають німців і лише спорадично вони відбивали наступи. В Італії з'явився Макогон очевидно шукає сенсацій для англо-американської служби. Чергове нагадування про близьку катастрофу німців був намір забрати учнів середньої школи до війська, але тим часом це тільки чутки. А большевики зайняли Кельце, Варшаву. Лодзь, Познань і підсунулися під Краків — це в 20-х числах січня 1945 року.

У цей же час виступила з концертом Щуровська (хор з 35 співаків) співали гарно, але без динамізму. В УТГІ на пропозицію доц. І. П. Мазепи обрали комісію з трьох: В. М-ча головою, Віктора Доманицького заступником і інж. Корнія С. Ніщенка секретарем. Комісія мусить подбати про найскоршу евакуацію УТГІ на терени Німеччини (добувати перепустки й вагони). З Берліну заїхав інж. М. Селешко й пропонував якнайскорше утікати в Тироль. До Балабася збиралися кубанці, з яких він складав списки. хто б хотів виїздити.

У Балабася зійшлися кубанські інтелігенти: М. Федорів, К. Плохий, д-р В. Жук, Б. Фесенко і ще дехто. Покликали і В. М-ча. Радилися, що робити? В. М. висловився твердо, що ніхто не сміє залишатися. Вирішили утікати.

хоч би й пішки. Д-р В. Жук мав добре авто, але... це ж треба багато бензини, а вона дорога — бідкався кубанський. майже, мільйонер. Цей багатій приймав пацієнтів до II-ї год. ночі і перед самим приходом большевиків під час прийому сів відпочити й гігнув з перевтоми.

7 лютого до В. М-ча заїхав Г. Мироненко (кол. контролер у Люблині) і переказав, що він з родиною Лютого. проф. І. Драбати́м дуже бояться розкладу німців, а хотіли б залишитись у Чехо-Словаччині. Вони увесь час їдуть випереджаючи фронт на 30 км. В. М. порадив тікати з Чехії. бо тут їм буде лихо, хоч люди вигадали чутки, що ніби демаркаційна лінія пройде по Лабі та що Чехо-Словаччина й Австрія залишаться незалежними. Бомбардування ж не вгавало, руйнуючи щент усі об'єкти, де щось добувається для війська чи й людности. У першому ж нелеті на Прагу, який тривав 2½ хвилини (В. М. переждав його під склепінням брами братів Добриловських). Під час цього бомбардування біля сільсько-господарської Академії розвалило будинок, який засипав дружину Мазепи й двох онуків. Взагалі цей наліт засвідчив, що американці навмання бомб не кидають. У Дрездені ніби розвалено 80% будов. Прийшла вістка, що Румунія видала большевикам усіх емігрантів.

В. М. відвідував своїх колег у Празі, намовляючи їх виїздити до Німеччини. Однак люди постаріли, призабули, в яких відношеннях з большевиками були, і через те не хотіли далі мандрувати. У проф. В. В. Садовського був зо три рази, а він уперся й доводив, що він нічого не робив проти большевиків і йому вони нічого не заподіють (а сам був українським міністром першого уряду УНР, написав три великих монографії про робітництво в УССР, постійно співробітничав у «Тризубі», часто виголошував звіти на УНРівських сходинах. був членом Наукового Інституту в Варшаві). Йому В. М. добув дозвіл на переїзд до Німеччини, було місце в вагоні УТГІ, але він таки лишився. На другий же день по вступі червоної армії був арештований. вивезений до в'язниці в Київ, де й помер. Профес. М. Добриловський уперся, що не може покинути брата з дітьми. Коли йому доводили, що своєю присутністю погіршить становище брата, він не хотів і слухати. Його також зразу арештували і вивезли до концтраку на північ Московщини. Доц. Я. Моралевич майже щодня приходив до кав'ярні Беранека й не міг рішитися, чи виїздити, і просив В. М-ча підождати його, а таких було більше. До цього ще була морока з перепустками, які видавалися скупю. В березні В. М. заходив щоденно до кав'ярні Беранека (частіше навіть двічі на день), де зустрічався з найрізнішими

українськими інтелігентами, які були безраді з отим виїздом. Мазепа ні на хвилинку не вагався виїздити, але в розмові з В. М-чем він великі надії покладав на створений Український Комітет на чолі з ген. П. Шандруком, сподіваючись від нього впрост чудес. Він з проф. П. Феденком дістав цілий вагон і виїхав у район Авсбургу. Проф. М. Славінський і Сірополко залишилися через старість.

55. Вісті про Кубань

27 березня 1945 р. В. М. несподіано одержав два листи. Датовані 27 лютим і без дати з Тіролю від своїх станичників. Листи переслала козака організація з Берліну. Один писаний українською мовою (з багатьма русицизмами) а другий по-московському. Написані вони чорнильним олівцем на аркушиках, вирваних з зошита. Ось ті листи:

»27. II. 1945 р. Глибокоповажаний Василю Миколайовичу!

Шле привіт Вам Прокофій Филатович Б-а і Л-й Василя Фад-ч. Добрий день, вельмишанований станичник, Василю Миколайовичу, з Вашою родиною. Насамперед спішимо пояснити Вам про Ваш Хутір, отця, матір, братів і сестер. Батько помер після знущання большевиків. Він просив, щоб його поховали на хуторі, але большевики не дозволили і його поховали на загальному кладовищі. Про матір не знаємо, де вона померла, бо ми також з 1929 р. жили «по всьому світі!» Брат Ваш, Семен Миколайович, убитий большевиками у прикубанських плавнях біля хутора Вовкодзів. Лежав декілька днів, бо не дозволяли хоронити. Але хтось «секретно» підібрав тіло і похоронив. Може те зробила рідня, але ми про це не знаємо. Інші брати виїхали, а куди... один Бог знає через те, що в нас для козаків була ситуація, що кожний приховував свою адресу. Господарство і хутір кинули напризволяще, бо треба було рятувати життя. Сестра Олена Миколаївна і її чоловік Зах. Терент. К-н поневірялася по всьому світі, а востаннє в ст. Х-ій, де з ними ж була сестра, одружена з Яком. Чоловік її помер, коли — не знаємо. Коли прийшли німці в серпні 1942 р., то Зах. Тер. К-н приїхав до нашої станиці і почав клопотати, щоб німці віддали подвір'я в станиці батька, на якому большевики всі хати розвалили, німці віддали, але змусили його стати керівником маслозаводу. По такому призначенні йому дали з станичного правління коні, щоб перевіз родину (жінку і 2 дочки). А тому, що в станиці, де вони учителювали, весь час був фронт і велика небезпека для мужчин, то сестра послала і свого 16-літнього сина з дядьком й тіткою. В нашій станиці він разом з дядьком працював на масло-сирзаводі. Любляча сина мати хотіла спасти його від смерті і через те в діслала, а сама лишилася. Хлопець із дядьком, Зах. Терент., поїхали по паливо до Курлокового хутора. З дровами їхали додому і їх застала ніч. Просили їх не виїздити, а вони поїхали. До того ж ішов дощ. Не доїжджаючи три км. до нашої станиці була стара цегельня, після якої залишилися глибокі колодязі. Рано-вранці прийшла Олена Миколаївна в станичне правління зі слізьми. Вона сказала, що коні випряжені в хомутах прийшли біля 12 години ночі, а ні Зах. Терент., ні племінника немає. Негайно станичний отаман Мих. Сергійович Р-за, начальник поліції і Ол. Ми-

кол. поїхали шукати. Побачили воза з дровами, а обох знайшли потопленими в колодязі. Коли їх витягли й превезли, лікар оглянув і не знайшов якихось побиттів. Похоронили урочисто всією станицею. Завідував похоронами Ст. Олекс. Бр-о. Так Ол. Микол. лишилася сама в хаті з дочками. Похорон відбувся 2 березня 1943 року.

Ми виїхали із станиці 21 березня, коли большевики зайняли хутір Свістельників, заходячи із ст. Петровської... Козаки пережили у «любимого отця» Сталіна так, що рішилися умерти десь під парканом, аби лише не остатися на розстерзання большевикам. Наша станиця перетворена в піщоту. Большевики всіх хазяїнів кріпких, хто не зміг виїхати подаль, забрали під суд і дали по 5-10 років заслання на Північ, а родини переселили на Донщину в Сальські степи без права на повернення. Хто лишився живий, той кинув господарство і втік на Донбас, на Україну, в Середню Азію, Абхазію. Але й туди вислали «актив» спеціальний, щоб розшукати своїх людей. Що з ними робили, як знаходили, ми не знаємо, бо самі утекли ще в 1929 р. Приїхали ж, коли німці зайняли Кубань. Я. Б-да, уліз боком у свою хату, яку займав колхоз, від якого я випросив одну кімнату. А Васького отця подвір'я не можна взнати, руїни та могила стоїть, заросла вже терном. Ні будов, ні фруктового саду, ні винограднику, нічого-сінько нема. Хто з козаків уцілів до 1933 року, то в нього до зернишки забрали й уморили голодом.

Ми зараз перебуваємо при штабі козацьких військ при походному штампові Доманові. Ми пройшли комісію, як нездатні до строю. Несемо гарнізонну службу. Одержали повне німецьке обмундування і перебуваємо при комсиданті міста... Пайок дають добрий. Ждемо, якби скоріше проти Росії рухатися. Наш священник Мухин був вивезений, суджений, відбув кару і нби жив у Ставрополі, а до станиці не пустили. З памі й станицник Ю. С. Сі-в, що в Катеринодарі служив у Військовому хорі і співав Вам, як приймали американців. Ми пішки пішли до Коржевського хутора, а в ньому нас забрали на літаки і перевезли в Крим на аеродром Карабугас. Далі пішли по білому світу: Басарабія, Угорщина, Румунія. Увесь час їхали возами і весь час воювали з партизанами. З Угорщини перекинули нас поїздом до Білоруси, де довелося по лісах воювати зотри місяці біля Новогрудка й Баранович. Тут до партизан підійшов уже й советський фронт і нам довелося пробиватися через партизан кілометрів 200. Кругом нас на всі боки партизани. Багато там нашого брата полягло та, слава Богу, вирвалися. Потім зо два місяці пробули в Польщі. З неї нас погрузили й повезли на «козацьку землю» у Північну Італію. Тут за горами білого світу не видно. І знову щодня хтось остається на вічне життя: як не вб'ють партизани, так бомби. Одне слово, Василю Миколайовичу, можнз про станицю багато написати й розказувати. Німецький фронт довго стояв на річці Курці і гармати стріляли через нашу станицю. Треба думати, що від станиці не лишилося нічого-сінько. Родини наші залишилися в станиці. Привіт від усіх одностаничників. Ждемо від Вас листа. Бог не без милости, — козак не без щастя! Старасмєя тримати себе так, щоб не осоромити чести козачої. На жаль, поміж нами нема підного одностаничника-старого емігранта...

Всього найкращого«...

На цього листа В. М. відповів з запитам загального характеру і з натяками, щоб вони не дуже захоплювалися козакуванням і скупченням, особливо з донцями. Радив інвалідам улаштуватися окремо по якихось господарствах.

чи при ремісниках. Вони не здавали собі справи, що Німеччина може бути переможена і захищати їх не буде як; отже не врватує від видачі їх большевикам. Про це в Празі уже були розмови. Але виразно з'ясувати ситуацію не було можливо через цензуру, яку переводили уважно не тільки німці, а й козака організація, що складалася переважно з донців. Зосередження козаків не лишилося поза увагою большевиків, які мусили туди вислати добру кількість агентів. На цього листа дуже скоро відповів син священика Мухина великим листом російською мовою. В ньому він багато повторює з наведеного листа і через те з цього листа наводиться лише те, чого не було в попередньому.

Починався цей лист зазначенням, що він пишеться на доручення одностаничників, яких в таборі 50 чоловік. Автор листа далі наводить з півтора десятка імен визначніших козаків, називаючи ім'я, по-батькові й прізвища, передаючи від кожного привіт. Молоді й здорові козаки — в полках, а старі й інваліди, деякі з родинами, живуть в італійських селах, відбуваючи все ж гарнізонну службу. Всі одержують військовий пайок. Про станицю додає, що не має вже кращих домів, сараїв, садів, парканів, все розібрано й поруйновано. Церква перетворена на клуб. Паровий млин працював лише один. Всі заможні люди вислані в Сибір, на Урал і Сальські степи. У 1933 р. большевики так пограбували людей, що почався страшний голод з людодійством (це правда). З голоду на Кубані померло декілька мільйонів людей. При советах залишилися лише продажні шкури і шпіони НКВД. Спаслися від смерті ті, хто догадався завчасно виїхати, чи його вислали з Кубані. «Все це змусило нас утікати з Кубані», — пише автор листа.

»Нами керує — пише він далі — Головне Козаче Управління, на чол. якого стоїть генерал Петро Миколайович Краснов. Козацтво йде на правому фланзі російського визвольного руху г-н. Власова. Живемо ми культурно, маємо школу юнкерів, гімназію, бібліотеку, по станицях школи. З Таманського відділу організовані станиці Славінська й Таманська. У нас видається газета «Козача земля». По станицях відкриті церкви. Я і деякі козаки маємо власні коні й корови. Ми живемо за старим козачим укладом. Козаки кубанці носять кубанки і червоні канти, а донці картузи й широкі лямпаси.

Я син священика Мухина, який спершу був висланий у Зирянський край на чотири роки ще у 1923 р., по відбуттю кари йому дозволили жити в Ставрополі, щотижня реєструючись в НКВД. У 1932 р. його знову арештували й вислали в м. Актюбінськ в Сибіру, а в 1933 р. до нього вислали матір і молодшу сестру на п'ять років. По скінченню терміну їм всім виїздити з Актюбінська не дозволили. Я скінчив середню школу. Після блукання я став директором рибного заводу в м. Темрюк, де було 1200 робітників і службовців».

Цей лист підтвердив, що старий ген. П. Краснов за-

провадив на цілком чужій території, серед убогого італійського населення козацькі звичай і обичаї, не добачаючи того, з якою ненавистю ставились до його лампасів, картузів і кубанок італійці, що йшли в партизани й при кожній нагоді нищили отих чужих їм прибулд. У 1943 р. Краснов і Науменко (один раз показався в станицях) додумалися завести з одурачених козаків нову «білу Росію». Це було дуже небезпечне, але як можна було цьому перешкодити? Німці таку фантазмагорію підтримували, бо то була деяка поміч проти партизан. Було злочином з боку козачих провідників зводити простодушних козаків на манівці і дури-ти їх якоюсь «козакою землею» в Тіролі. Це була фантазія, за яку прийшла жаклива заплата, як видно буде далі.

56. Інші випадки в Празі

В Празі кубанці частіше збиралися у Балабася й без кінця говорили про потребу якоїсь діяльності, навіть про творення своєї військової частини. Кликали на ці сходини й В. М-ча. Останній на гарячкування відповідав, що треба мати терпіння й не вплутуватися до німецьких затій, бо йому точно відомо від самих німців, які приїзять до Праги, про щоденні невдачі. Нарешті приїхав ген. Шандрук до Праги й зупинився в найкращому готелі — «Алькрон». Попросив одвідати його й В. М-ча, бо сам недужий і не може прийти. В. М. застав генерала в ліжку, вислухав про події в Берліні. Він не лише голова Комітету, а й начальник дивізії «Галичина», яку їде приймати. В Празі своїм відпоручником залишить майора Мальця (офіцера ген. штабу й кол. інж. хеміка з Подебрад). Кубанці ж, довідавшись, що ген. Шандрук у Празі, напосіли, щоб при його дивізії була організована бригада кубанців. В. М. відмовлявся, казав, що не бачить, де набрати козаків і з кого створити командний склад на бригаду. Військовий старшина і інж. М. Федорів заявив, що він може знайти козаків і офіцерів. Тоді В. М. ще раз зайшов до «Алькрону» і переговорив з ген. Шандруком у цій справі. Генерал з охотою на таке формування пристав, а деталі просив залагоджувати з майором Мальцем. В. М. написав призначення військового старшини М. Федорова начальником бригади, яку мусив зформувати при дивізії. Офіційно повідомив про це ген. Шандрука і передав призначення військ. старшині М. Федорову. Останній і ще декілька названих ним старшин просили В. М-ча добути їм військові дерепустки до Німеччини. В. М. такі дерепустки одержав і передав, але на цьому й закінчилося формування бригади... Інші інтелігенти-кубанці дуже хотіли організувати Кубанський Уряд, який би вийшов

на нову еміграцію в Німеччину й розпочав політичну працю. Знову просили здобути перепустки до Німеччини і В. М. їх одержав і їм. Просили В. М-ча, про спільний виїзд з Праги. Один з тих інтелігентів (називати їх прізвиська неможливо, щоб їм не пошкодити, бо деякі лишилися, а дехто невідомо де) уперто майже щодня навідувався до В. М-ча і все просив ще подождати з виїздом.

Слід ще згадати про зустрічі з д-ром Л. М. Мосендзом. Він, після краху української самостійности на Закарпатті, поселився в Братіславі і працював у державній лябораторії винарства незалежної Словаччини. Поштовий зв'язок із цією країною був дуже нерегулярний. В. М. перейшов на писання тільки листівок, уникаючи політичних питань, але й це не помагало. Шість і більше місяців треба було ждати відповіді. В цій ситуації листівка Мосендза була особливою приємністю. Ще в Люблині, повернувшись із млинів, В. М. мав приємну несподіванку — на столі разом з іншими паперами лежала така поштівка:

»6. VIII. 43. Вельмишановний і дорогий Василю Миколайовичу!

Не можете собі уявити, як зрадів я, діставши Вашу листівку! Та ж уже більше року не могу встановити з Вами зв'язку! Але тепер уже будемо тримати зв'язок. Отож, коли дістану відповідь на цю листівку, напишу Вам величезного листа. А тепер лише радий, що Ви живі й здорові. Я, як бачите, ще живий, але моє здоров'я не блискуче. Тримаюся лише Магиною любов'ю й навіть тепер приїхав на 6 тижнів до санаторії. Погана це хвороба, бо сили вдбирає, яких тепер так дуже потрібно! Озвіріння маєте рацію, наступило всюди страшно! Пишуть багато про Винницю, але наша Україна ціла така Винниця. Пишіть. Ваш щиро відданий Л. Мосендз«.

Того ж вечора В. М. написав Леонідові Марковичу листівку, але ні величезного листа, як обіцяв, ні навіть картки у відповідь не одержав і невідомо, чи він ту картку одержав. Коли червона армія наблизилася до Братіслави, Л. М. дружину Магду з донькою Марійкою вислав до Праги, де Магда улаштувалася в якоїсь рідні (на Бубенчу) і просила В. М-ча її відвідати. В. М. познайомився з дружиною, що мала цілком нордійське обличчя і правильно, як на чужинку, говорила українською мовою. Маленький же жучок (Марійка) продеклямувала декілька віршиків батька. Тут В. М. довідався, що Л. М. днями приїде до Праги. І дійсно, за пару днів Євген (син) ввів кістки Леоніда Марковича. Після привітань В. М. зразу запитав, що він зробив після видання підручника для Торговельної школи. Л. М. дістав з кишені шкіряного довгого плаща дві брошури словацькою мовою і подав В. М-чеві уже з присвятою. В. М. похвалив, обіцяючи тієї ж ночі прочитати. Прочитавши обидві брошури, В. М. зробив висновок, що одна зроблена науково, має досить оригінальних лябора-

торних даних і висновків автора і може бути матеріалом для габілітаційної праці на доцента. Отже ранком, коли зайшов Л. М., В. М. сказав свою думку про праці й запитав, чи хотів би він стати до габілітаційного іспиту. Для нього це було приємною несподіванкою і він зразу згодився. В. М. того ж дня з брошурою поїхав до Подєбрад до проф. С. Д. Комарецького — директора УТГІ. Директор довго вагався, чи можна в такий тривожний час займатися габілітаціями. Нарешті скликав Раду УТГІ. На ній В. М. зробив доповідь і були визначені референти і призначений день захисту. Очевидно, що В. М. взяв на себе обов'язок головного референта. Та несподівано УТГІ за якийсь тиждень опинилося у вагонах і приїхало на запасові тори станції на Сміхові (частина Приги). Так не здійснився цей намір через політично-військові обставини.

Останні дні в Празі Л. М. бачився з В. М-чем щодня. Він багато розповідав про свою співпрацю з націоналістами протягом 2-ї світової війни і просив В. М-ча познайомитися з «прем'єром» Я. Стецьком, з яким він уже познайомив І. П. Мазену. Без великого зацікавлення В. М. пішов до кав'ярні «Обецного Дому», де на них чекав Я. Стецько. Поговорили про ситуацію, яка насувалася і до якої п. Стецько хотів приготуватися, але у всьому в нього було так багато наївності, що В. М. довго не витримав і попрощався, обіцяючи ще раз зустрітися. Через декілька днів зішлись знову. На цей раз п. Стецько приготував листа до маршалка Вас Мудрого, який вже перебував в Аугсбурзі в Німеччині. Друга розмова також не клеїлася й В. М. з Л. М-чем скоро відійшли. Коли В. М. прочитав переданого йому листа, то не міг з дива вийти від його безграмотності й простацтва. Передавав його Л. М-чеві із заввагою — невже не могли здобутися на поважнішу особу від цього хлопчика? — Л. М. пробігши лист зашарів і сказав — «про нього кажуть, що дуже активний».

І в несамопитій метушні українська Прага великою Громадою відбула річницю свого безсмертного Пророка — Тараса Шевченка. Було це у великій залі місь-бібліотеки. Простора зала виповнилася по береги. В. М. прийшов з сином. Серед великого натовпу бачилося багато старих і щойно прибувчих зі сходу знайомих. Між ними вразила фігура проф. С. П. Тимошенка худющого, як з хреста знятого. В. М. ніколи його ще таким не бачив. Підійшов і запитав, що з ним, хворів довго чи що? Одержав відповідь, що то його так приправила праця в технічній німецькій організації Тодта. Він із заздрістю тепер дивиться на нормально виживлених людей. Зустрів Людмилу Балабасівну з її чоловіком Качуровським, якого ще не знав, Ірену Голейківну,

яка стала вже Чубатою по чоловікові і дуже багато інших, що в скорому часі розлізлися по Західній Європі.

Розмови про військові й політичні події, про виїзд, куди, чи залишення, хто буде новим господарем Праги. Щоб чехи самі були господарями златої Праги, на ум нікому не приходило. Чулося лише — американці, чи більшовики.

УТГІ прибуло до Праги (Сміховський вокзал) з технічним майном (циклостилем, машинками тощо) і малою кіль-

*Микола Васильович Паліснюк, інженер-технолог
УГА, майор артилерії й генерального штабу дивізії Галичина.*

кістю людей у двох вагонах. У них сиділи: проф. С. Комарецький, В. Доманицький, лектори Г. Денисенко, О. Антипів, О. Козловський. Мусили до них підієсти ще в Празі, але ніхто не спішив використати цю нагоду. Комендантом вагонів з Подєбрад призначили В. М-ча, але він ще мусив децю закінчити в Празі. У цих вагонах було досить місця і для кубанців, що піби хотіли виїздити, але вони, одержавши перепустки персональні, не показувалися на очі.

Велика у В. М-ча відбулася родинна трагедія, про яку не час ще розповідати. З великим багажем (архівами й документами) В. М. прийшов на вокзал Масарика самотнім, щоб мандрувати надовго, може й на завжди в невідому путь. Єдине, що міг сказати найближчим, що пробивається до м. Госляру в Німеччині, де вже перебувала родина П. Білінського.

57. Мандрівка по Чехії й Німеччині

Вечером (вже стемніло) В. М. з двома важкими куфрами приїхав на вокзал Масарика. Чути було гарматну канонаду. На вокзалі не було багато людей і ні однісенького кубанця. Не видно було й носіїв. Ніби все заховалося. Поїзд відходив на Карлсбад, до якого В. М. кулиз квиток. На вокзалі підійшов до В. М-ча інж. подебрадець В. Бібік. Розпиталися. Він їхав до Раковніку, де пересиджувало з десяток подебрадських інженерів, вичікуючи, чи не займуть американці Чехію, бо кожний був пов'язаний з цією країною. Вокзал затемнений — де-не-де блимають маловаттові лампки. У вагонах також тьма й треба обережно шукати місця, щоб на когось не навалитись. Однак вагон рівноразній й якийсь оглухий. Лише коїде чути якийсь шепіт розмовців, а здебільшого пасажирів лише сопуть. Враження з усього, що присутній на надзвичайних похоронах. Сіли з Бібіком у першому переділі. Розмовлять не було бажання. В. М. погодився їхати до гурту інженерів у Раковніку. Пункту, до якого б їхав, не було — квиток взяв лише тому, що до нього продавали. В дійсності від'їжджалося лише від червоного ворога. Стояли досить довго, ніби даючи час передумати й може ще повернутися. Нарешті тихо, крадькома, без гудка, з пригашеними світлами почали рухатися по Празі, яка вся погнута в темряву, наче вимерла. Довго машинист набирає швидкості, наче прислухаючись, чи не загудуть ворожі літаки, чи не зареве сирена тривоги. Коли вибралися в Прагу, то покотилися скоріше, але все ж на кожній стації трохи зупинялися, ніби розпитуючи, чи не є спереди ворог, чи не літає близько смерть.

Думки ж кружляли коло Праги, яка доля спіткає найближчих, під який режим вони попадуть, чи не відповілтимуть за його чинність? Вже тоді багато знали про безогляду нелюдську поведінку СМЕРШ-у. Моментами промайне думка і про брунатних ще володарів Праги, що як вони перед згоном ще захотять «хряснуть» дверима, помститися над населенням, що не захотіло утікати, а сподівасться всіх благодатей від червоних, хоч і не було сек-

ретою, що чехи в масі хотіли б потрапити під американців (про англійців не згадувалось). З таким клубком думок в голові непомітно без якого-будь наскоку ворога тихесенько підкотилися до темної станції Раковник, яку ще охороняли німецькі жовніри. На вокзалі зустріли подебрадські інженери, ласі на відомості з Праги, бо на цій станції вони були відрізані від світу.

Вони допомогли В. М-чеві перенести куфри до готелю. де самі зупинилися й де була вільна кімната. Всі були в напруженому стані, всі чогось очікували, чогось надзвичайного сподівалися. В такому стані довго тихо розмовляли. Що советський фронт недалеко знали від укр. полк-а Одуда, що поруч німецьких частин відходив зі своїм загonom. Під була тиха, не чути ніякого гулу, ні єдиного пострілу. Треба було розійтися на відпочинок. В кімнаті В. М. напівроздягнувся й приліг на ліжко. Але сон відганяли думки. Відчував, що перевертається надзвичайно важлива сторінка в його житті. Чи побачить він ще найрідніших і коли — було в тумані. А вже завтра їх розділить непроходима перегорода: ні йому до них, ні їм до його ще невідомого де перебування — легального переходу не буде. В окупації німецьких територій сумніву не було. Але під яку владу доведеться потрапити і як вона поведеться з утікачами не було й натяку.

Ранком 2-го травня німці зажадали звільнити готель для війська і вся група інженерів виїхала в напрямку Карлсбаду з пересадкою, на якій довелося почекати майже цілісінький день. Ввесь день чути було гарматну стрілянину. До самого Карлсбаду поїзди не доходили, бо якихось 6 км тори цілковито були зруйновані бомбами. Довелося залишити на полустанку на схов багаж, а самим сходити до Карлсбаду. Це місто було зруйноване бомбардуванням. На передмісті знайшли школу, в якій керівник-німець згодився дати одну залю для короткого перебування. Тут же дістали двоколесний візок, яким привезли багаж. Якось почували, що Муссоліні при втечі до Швейцарії був пійманий прикордонною охороною і після суду розстріляний.

У школу наносили соломи, знайшли якісь сінники й на них валялися, бо іншої меблі не було. 5-го травня почували про капітуляцію Німеччини, що на Бренері ввіймали Франка, який утікав, а він був губернатором Польщі. Ніби арештували й Нойрата. Переказувалось, що Маріянські купелі уже зайняті американцями, а до Карлсбаду чомусь не йдуть. Ціла група очікувала їх приходу. 6-го травня православний Великдень і під великою зливою всі пішли до російської, колись посольської церкви. Відправляли два єпископи, що були нецікаві, але протодиякон був надзви-

чайний артист: волосся хвилями спадало на плечі, обличчя продовгасте, якесь аскетичне, пречудовий баритон, а рухи дуже досконалого артиста. Другий дякон мав непоганий тенор, одначе без артизму. Людей у храмі небагато, але резонанс чудовий. Так простояли цілу службу. Прізвище протодиякона називали Коваленко, який не зрікся українства. Після служби ще вдосвіта по калюжах вернулися на свої «постелі» і на них почали розгівлятися не разом, а кожний окремо, що мав. В. М. мав шматок хліба, цибулину й цукор. Інж. Зубенко відрізав кусник сала й поділився з В. М.-чем.

7-го травня зустріли інж. І. Янішевського, який мав краще мешкання в купелевому приміщенні. Від нього довідалися, що й С. П. Тимошенко в цьому місті. 9-го травня надійшла вістка, що маршал Конев здобув Прагу о 1-й годині дня. 10-го квітня поволі підійшли до моста через ріку Егер. Переправа проходила дуже повільно. В черзі був також син С. П. Тимошенка Олександр з дружиною (донькою проф. Яковлева). На ніч довелося ще вертатися до передмістя, де В. М.-ча прийняв якийсь українець. Ранком треба було стати знову в чергу. На вулиці зустрів С. П. Тимошенка, який просив при першій нагоді повідомити брата Володимира в Каліфорнії (дав адресу), що він має паспорт польського громадянина і перебуває в Карлсбаді. Іти він не міг, бо мав слабе серце. В. М.-чеві за цей (11 травня) день над вечір пощастило перейти міст. Інженери свої речі склали на одну фірманку і, не діждавшись переходу В. М.-ча, самі поїхали. В. М. страшенно стомився, поки проніс три важких куфри до Найдеку. Там вдалося перекинути куфри на одну з фірманок, але самому йти пішки. Інженери, що вискочили наперед, попали на якусь американську частину, яка хотіла їх забрати до табору. Вони вирвалися й приєдналися до тої колони, де був і В. М., забравши і його речі на свою фірманку. Перейшовши кордони кол. Судетів, колона з 11 возів і якоюсь півсотнею людей, що переважно йшли пішки, посувалася, пошукуючи, де можна перейти і кордон Райху. По лісах Саксонії блукаючи, зустрічали дуже мало людей. Де-не-де проїде джип з двома американцями. Оці військові щойно почали зганяти мандрівників до таборів, які призначалися до пізнішої передачі совєтському урядові. Через те, зустрічаючи американські військові частини, колона намагалася виказатись, що в ній громадян з СССР немає. Скоро з'ясувалося, що людей з Польщі (поляків, галичан і волиняків) не чіплялися, а ганялися за тими, що були з території СССР. Якийсь день опинилися в районі розташування американської дивізії, складеної з поляків роджених у США. Їхні старшини,

побачивши у декількох польські документи, пропускали цілу колону їхати далі. При цих зустрічах треба було назвати місто, чи село, куди тримають путь. Військові старшини тоді ще слабенько орієнтувалися й дуже не присікувалися. Біда була в тому, що вони говорили майже лише по-англійськи, а в колоні нікого не було, щоб хоч трохи знав англійську мову. Часто, вибравши місто, куди колона прямувала, зустрічали заборону переходити через нього. Всі німецькі села вивісили білі прапори. Щоб не мати зустрічей з військовими, трималися більше бічних доріг, часом не асфальтованих, а звичайних лісових. На ночі зупинялися в німецьких селах, де часом одержували продовольчі картки на хліб, масло, ковбаси. Німці були перелякані і намагалися якнайскорше позбутись таких мандрівників, видаючи їм картки. Німці ж вказували, де менше військових частин, щоб переїхати через кордон Райху. На всіх більших дорогах до Райху були військові пости, які мали наказ нікого не перепускати через ці кордони. Не один раз траплялося, що вже ввечорі доходили до міста, як у Цвітаві, а назустріч з'явилися американці, забороняючи входити до міста. У такому разі вибирали на бічній дорозі затишне місце в лісі й там ночували, як цигани. Всі в таборі трималися гурту, хоч це були не знайомі люди. Удень зупинялися також на більш закритих лісом полянках, щоб перепочити, щось з'їсти. Хто мав родини й посуд до варення, той щось варив (картоплю, якісь крупи), збираючи сухі гіллячки. Двічі цілу колону американці забирали до якогось табору таких же бродячих людей, яким вже видавали американські харчі. При одному такому таборі В. М. звернувся до американського офіцера за виясненням, чому і старих емігрантів з пацпортами Нансена не впускають до Райху. Капітан видно це вперше почув про таких людей і звернувся в цій справі до свого начальства. Він одержав наказ таких пропускати. Полягали спати в лісовому таборі, який ще не був нічим огорожений, до нього ще надходили нові фірманки й люди, а ріденько стояли навколо вартові. Хто хотів, міг вийти з цього таробу, а навіть виїхати якоюсь фірманкою. Уночі колона рішила утікати з цього табору. Коли вартові задрімали, більшість возів колони потиху виїхала й швидко помандрувала далі лісами. Слід згадати, що ніхто не знав, навіть військові американці, де проходить демаркаційна лінія американців і большевиків. Коли довідувалися від місцевого німецького населення, що в сусідньому селі є советські загони, то зараз же повертали далі від того місця.

В. М. з інженерами так і не скористалися з переходу в уже згаданому таборі до Райху із своєю фірманкою, яка

належала якомусь галичанинові, що мав у порядку документи. Треба відмітити, що більшість людей у цій колоні були кол. громадяни СРСР, цебто з України. Вони ніде не вискакували зі своїми посвідками, бо або їх знищили, або десь глибше поховали. Довідатись від них про прізвища чи звідкіля вони — неможливо було. Вони боялися один одного й шукали способу, як уникнути отієї репатріації. Але з розмови легко було довідатися, що маєте справу з людиною з під советів. В колоні їхала фірманка, запряжена білими кіньми. В. М. спостерігав, що коненята невеличкі, але в доброму тілі, завжди чисті, а господарі їх, чоловік і жінка, підвозять то одного, то другого пішохода. Люди ці в розмови не вступали. На одній зупинці в лісі власник цієї фірманки заговорив був з В. М.-чем про гарматну стрільнину. В розмові виявилось, що співрозмовець оперує термінами, відомими лише військовим гарматчикам. На таке зауваження В. М.-ча господар проговорився, що він лянтинант з гарматного дивізіону. Він чув, як інженери називають В. М.-ча професором, і через це не дуже боявся розмовляти із ним. Але докладніше про цю людину В. М. довідався пізніше. Ціла колона попала ще раз до провізоричного габору в лісі, з якого також утекли із складнішими перешкодами. Це підганяло за всяку ціну і якнайшвидше перейти кордон і вирватися до Райху. А до того ще почали попадатися села, в яких вивішені червоні плакати. То були села, в яких було більше підсоветських робітників, які рішили їхати на родину й тим часом відплачували своїм господарям-німцям, на яких вони працювали до капітуляції. Оці робітники часом зачіпляли розмовами й тих, що були в колоні втікачів. Останні ж завжди відповідали, що вони з Польщі і репатріації не підлягають.

У селі Обергрюн зустріли велику групу українців, що добровільно згодилися їхати на Україну. Вони вже організували табір і виспівували українські пісні. Були там дівчата й хлопці, веселі й молоді і цілком не цікавилися, що в колоні за люди. Переїхавши ж до Тюрінгії, 17 травня колона попала в село з червоними прапорами, в якому ждали на приїзд якоїсь советської місії. Це підігнало до утікання і то лісовою не тільки небрукованою, а навіть порослою травою доріжкою. Ця доріжка вивела на кордон без вартів, який перейшли непомітно для американців. В околицях жили заможні німецькі селяни, що дуже боялися большевиків і співчували мандруючим. На німецькій території американці менше чіплялися до мандрівників. Через це, не боячись, ішли й їхали брукованими дорогами, заїздили на вокзали Гери, Єни, набираючи в них сіна для коней. Залізниці скрізь поруйновані бомбами, ніде не чути свисту

паротяга. Все завмерло, хоч на вокзалах були якісь начальники, але вони тероризовані і були до всього байдужі. 23 травня ввечері добре намочені дощем, в'їхали в село Мелінген. У ньому фірманка з речами В. М-ча й інженерів заїхала до заможного бауера (селянина). Він дозволив фірманку з кіньми поставити в великій стодолі, а гуртові мандрівників запропанував велику кімнату в якій мабуть мешкали робітники (стояло декілька ліжок, стіл). Цей селянин запросив усіх і на вечерю. Після вечері всі умостилися на відпочинок — інженери на ліжках, а В. М. уместився на долівці. Прокинулися рано, господар почастував і сніданком. З цього села до Ваймару було яких 11-12 км. У Ваймарі ніби був якийсь український комітет. Отже рішили речі тимчасом залишити в селі, а пішки сходити до Ваймару.

58. У Ваймарі

Вийшовши на шлях до Ваймару, В. М. побачив віз з білими кінями, які зупинилися й запропонували підвезти. Це було дуже до речі, бо у В. М-ча цілком подерлися черевики, а воно ще й дощило. За пару годин в'їхали до Ваймару, родинного міста Гетте й Шіллера і прийняття демократичної конституції II-го Райху (після 1-ї світової війни). В центрі місто сильно зруйноване бомбардуванням, а в трьох км від нього — Дахав з концентраційним табором. у якому відбувалися «новітні» катування ув'язнених. Тепер ці таборяни наводять пострах на околиці, як герої, що перенесли всілякі знущання. У Ваймарі вже працював Український Допомоговий Комітет, до якого й підвезли В. М-ча. В кімнатах Комітету кипіло. В. М. відразу зайшов до кімнати голови, яким був інж. Ковпаненко, що працював директором гарбарні Колодейчика в Люблині за призначенням В. М-ча. Отже всі інформації одержав від найпоінформованішого. Виявилось, що у Ваймарі був уряд УНР і А. М. Лівницький. Тут же знайшовся якийсь церковний діяч, що пообіцяв В. М-чеві полатати черевики, якщо він визується. До Ковпаненка часто заскакував низенький, чорненький, трохи віспуватий чоловічок, який привернув до себе увагу В. М-ча. Щоб якось влаштуватися з черевиками, В. М. попросив провідника до будинку, де розташований уряд. В останньому зустрів д-ра Т. Олесіюка, який запропонував взути свої високі гумові чоботи. В. М. поінформував, що зупинився в селі. Йому сказали, що з помешканням у місті дуже важко. Десь перед обідом В. М. повернувся знову до Комітету, щоб дати до направи черевики. Тут присів у кімнаті голови. Коли Ковпаненко вий-

шов і Б. М. залишився з тим чорненьким чоловіком, то В. М. запитав, хто він. Той, ніби ображений, відповів — «українець». В. М. жартома сказав: «Брешіте, ви кубанець». Чорненький був здивований, але підтвердив, що він кубанець — С. О. Підгайний. «А як ви взнали і хто Ви.» — питав Підгайний. «Узнав, бо багато приглядався до них і сам ним є. Я В. Іванис». — Семен Олександрович розплився в усмішці й зараз же запросив на обід і оселитися разом з ним. Він мешкав у просторній клясній кімнаті в школі. У С. О. родина складалася з дружини Олександри Іванівни, хлопця Олега, немовляти Лесика й старих батьків дружини. Всі вони мешкали в одній великій кімнаті. І при такій тісноті поставили ще ліжку й для В. М-ча. Увечері ж заскочив до помешкання інж. Тарасюк (посебрадчанин) і, дізнавшись, що у В. М-ча порвалися черевики, вискочив і припіс цілком добрі черевики інж. Левенця, який їх залишив, а сам не вернувся. У цих обставинах С. О. читав В. М-чеві окремі місця з рукопису «Українська інтелігенція на Соловках».

Увечері 21 травня приїхав ген. Шандрук, від дивізії «Галичина»; йому американське командування залишило навіть самохід, яким він і приїхав. Ген. Шандрук розповів, що бачив у дуже непевному становищі кубанську дивізію й біженців, яких можуть видати большевикам. Шандрук зупинився у тій же школі. Там же замикав д-р А. Тарнавський, який мав уповноваження Представника від українського червоного хреста в Швейцарії. У зв'язку з великою кількістю українців зі сходу, що не мали документів, якими вони могли б оборонитися від вимог ренатріації, виникла думка про виготовлення «Сертифікатів» Червоного Хреста, в яких би зазначалося, що власник його є бездержавний (ететлес). Обговорено це в невеликому гурті і за один день виготовлено таких блянок велику кількість, спочатку лише англійською транскрипцією. Печатка — Червоного Хреста. Цією «експедицією» у Ваймарі зайнявся адвокат Багрянівський. Такі виказки В. М. виробив і подаряв білих коней, які називалися Семен і Лідія Манастирські, а походили вони з с. біля Умані, Київщина. Почувши, що кубанці в такій ситуації, В. М. хотів поговорити з якимсь американським представником у Ваймарі, але там дуже важко було добитися. Зрештою дізнався, що кубанці попали під англійську окупацію, до якої американська адміністрація не мала жодного відношення. Отже треба було добиватися до англійців, які, як і слід було сподіватися, господарили в прибережній частині, центр якої був десь біля Гановера. Поїзди ще не ходили і дістатися туди можна було лише кіньми. В. М. поговорив з Манастирськими, чи не

хотіли б вони переїхати до Британської зони. Вони й самі того бажали, боячись американців, які ніби хочуть не тільки Саксонію, а й Тюрінгію віддати під большевицьку окупацію. Почали готуватися до цієї довгої подорожі. Перевезли до Ваймару всі куфри з села. В. М. виробив собі французькою мовою Сертифікат, що їде на доручення Червоного Хреста в Британську зону. Цей документ дуже багато поміг при мандруванні далі. У Ваймарі почали пускати панічні чутки, що амерканці віддають це місто большевикам, і люди почали тікати. Але Комітет все ж улаштував свято Петлюри та ще й дуже урочисто.

25 травня у просторій протестантській церкві зібралося багато емігрантів Президент А. Лівницький був відсутній його заступив прем'єр Кость Паньківський, який самотньо сидів на самому переді. Ген. П. Шандрук також не прийшов (були чутки, що дахавські таборяни нібито лагодилися перешкодити цьому святу). Заупокійну Літургію правив сам митрополит Полікарп з коротким патріотичним словом. По закінченні Богослужби досить багато українців з українськими й американськими прапорами пройшли демонстративно по головних вулицях Ваймару. Це організував С. О. Підгайний, як культурно-освітній референт Українського Комітету. За таку відвагу дехто його ганьбив, що він «грав з вогнем»... Міг викликати реакцію з боку дахавців. Американці поставилися до цього спокійно, як до вияву пошани до визначного громадянина. Ніякого дозволу на цей похід в американців не брали. Ця демонстрація перелякану масу біженців підбадьорила й трохи з'єднала. В церкві ж проголошено, що по обіді о 3-й годині відбудеться Академія на вшанування Головного Отамана С. В. Петлюри. Варто згадати, що серед біженської маси було досить і галичан, але ніхто й не п'ятакнув про полк. Коновальця, що загинув у цьому ж місяці. О 3-й год. в приміщенні Комітету (невелика зала) відбулася Академія, на яку прийшло лише декілька десятків людей. Дехто пояснював це побоюванням дахавців і дуже слабеньким повідомленням. (В церкві проголошували, коли вже виходили). І знову ДЦ УНР репрезентував Кость Паньківський, поруч з В. М-чем сидів митрополит Полікарп, з яким він уперше познайомився. Був тут голова Комітету, члени його — С. О. Підгайний, проф. Дубровський та інші. Академію відкрив коротким словом адв. К. Паньківський, з доповіддю виступив проф. Дубровський. Доповідь була коротка, але зроблена добірною мовою й дуже речиво. Доповідач на початку зазначив, що йому не вдалося бачити С. В. Петлюру і глибше простудіювати матеріяли про нього. Аналізував він його діяльність на підставі окремих епізодів, про які встигли переказати

й дещо записати його сучасники. Вся промова була насичена якимсь особливим патріотизмом й глибокою пошаною до покійного. Промова була витримана в суто академічному тоні. В. М. за своє перебування на еміграції наслухався дуже багато характеристик подій з часів Петлюри, але проф. Дубровський підійшов до цього цілком оригінально, мабуть відбиваючи думки інтелігентів з-під совєтської України. Виступ К. Паньківського, здавалося, вперше зареєстрував поставу й галицької землі до Головного Отамана (За понад трирічне перебування в Ліцєї В. М. ні разу не почув, щоб згадали ім'я Петлюри в річницю його убивства хоч раз у греко-католицькій церкві відправили по ньому панахиду. Він, очевидно, і для так прославленого митрополита А. Шептицького лишався лише схизматиком). На цій, безперечно, історичній урочистості, на превеликий жаль, не були присутні ні президент А. М. Лівіцький, ні ген. П. Шандрук. Особливо вразила відсутність останнього. А ген. П. Шандрук сидів у школі в 5 хвиликах ходу від Комітету.

На другий день по Академії всі «повидужували» і 26 травня відбулось засідання, очевидно, таємне, в помешканні А. Лівіцького, на якому він головував, і були присутні ген. П. Шандрук, В. Доленко, проф. М. Ветухов (міністер внутрішніх справ УНР), д-р Т. Олесіюк (мін. охорони здоров'я УНР), (здається) К. Паньківський, В. М. і ще дехто. На самому початку засідання д-р Т. Олесіюк щось заявив з приводу присутности В. М-ча, як представника неукраїнського табору, і говорив якимись невиразними натяками. На це В. М-ч заявив, що коли він зайвий, то він виходить. Зчинився невдоволений галас на виступ міністра й почулися прохання до В. М-ча залишитись. А. М. також і від себе попросив залишитись. Але В. М. дуже добре знав, що д-р Т. Олесіюк є знаряддя А. Лівіцького, без відома якого він не виступив би. Одначе людська цікавість перемогла і В. М. залишився. На цій нараді заслухано доповідь ген. П. Шандрука про його «геройства й мудру політику» щодо дивізії Галичина, яка буде перевезена до Ріміні (Італія), що він зумів усе так представити, що англійці залишили йому навіть самохід, яким він сюди приїхав. Одначе конкретніших даних про стан дивізії, персональний склад старшин і т. інш. він нічого не сказав. Було лише декілька запитів. Далі дуже довгу доповідь прочитав — п. В. Доленко про організацію еміграції й переформування Державного Центру. Про все це були висловлені дуже загальні думки.

На нараді вирішено створити якийсь загально-український Комітет, який згодом оформився в назву «Централь-

не Представництво Української Еміграції Німеччини» (скорочено ЦПУЕП). Коли говорили про очолення цієї організації, то В. М. запропонував адв. Вас. Мудрого, як мало замішаного в співробітництві з німцями, кол. маршалка в польському с'єймі і кол. редактора «Діла» у Львові. Проти цієї кандидатури особливих зауваг не було і адв. В. Мудрий пізніше очолив цю репрезентацію. По закінченні цієї наради В. М. сказав А. М-чеві про виїзд до англійської зони, де спробує вияснювати справу Кубанської дивізії, шукатиме зв'язків з канадійськими українцями і взагалі звідти легше буде зноситись з українцями США й Канади. На запитання, з ким він їде і кого бере в супровід, В. М. поінформував, що мандруватиме з кол. лейтенантом червоної армії, сам А. М. після цього запитав: «Де ви взяли того лейтнанта і чи він Вас у лісі не заріже?» На це В. М. міг лише сказати, що добре лейтнанта не знає, але він (лейтнант) страшенно боїться попастись до большевиків. Він був репресований, утік з червоної армії і якби його зловили, то «секі башка», як говорили кубанські черкеси, в СССР йому гарантована. Документ він має лише той, що йому виробив Червоний Хрест і якщо потребуватиме, то доведеться ще щось зробити. Лейтнант потребуватиме його (В. М-ча) більше, як цей його. А зрештою всі перебувають у непевній ситуації, з якої треба шукати виходу. Триматися переляканої отари людей, що в Ваймарі, він не хоче. На цьому попрощалися.

Побачене у Ваймарі: отой переляк на святкуванні роковин смерті Головного Отамана, недоречний виступ Т. Олесюка, верхоглядна інформація генерала, якій В. М. не повірив, кострубата, не вивершена політична доповідь і якийсь незрозумілий переляк цілої верхівки — все це на В. М-ча справило гнітюче враження. Він вирішив врізати полу й утікати від такого оточення, яке здавалося тоді йому огидним. Якби навіть не було лейтнанта Манастирського, В. М. шукав би іншого способу ізоляції від болотного середовища. Цьому сприяло ще й те, що В. М. при зустрічі з американцями відчув у них якесь (ковбойське) специфічне поводження. Він тоді вірив, що англійці ставитимуться поважніше, з ними можна порозумітися. І жевріла надія, що в британській зоні десь повинні бути українці з Канади. Серед американців зустрічалася польська дивізія, а чому не могло бути серед англійців бригади, полку чи бодай батальйону з українців Канади?

59. Від Ваймару до Госляр

З отакими думками, попрощавшись з милими опікунами, 29 травня 1945 р. на біленьких конях з Умані чети Манастирських поїхали до британської зони. Напрямок взяли на Госляр, ніби з якимись червонохресними справами Мандрування це йшло більше лісами з переїжджанням через села й промислові містечка, по яких скрізь зустрічалися т. зв. «остарбайтери», багато з яких уже збиралися повертатися на рідину.

Тут часто треба було проходити перевірку військових стеж, скрізь виказуючись посвідкою представника Червоного Хреста. Манастирські були лише візниками і від них ніяких посвідок не вимагалось. Харчові картки брали по містечках і більших селах, що залагоджував В. М. Для ночівлі вибирали менші села, щоб менше зустрічатися з робітниками поворотцями, які скрізь вивішували червоні прапори з серпом і молотом. Спати доводилося частіше по стодолах, рідко де бауери запрошували В. М-ча, іноді всіх трьох, до хати. Декілька ж разів ночували під голим небом у лісі. Найгірше було з фуражем для коней: сіно ще давали, але овес М-й ухитрявся позичати, щоб ніхто не бачив, у бауерів, бо іншої ради не було. Їсти готували здебільшого по шляху, зупиняючись в лісі, інколи селяни дозволяли зварити картоплю чи окріп для чаю у їхній кухні. Треба зазначити, що більшість німецьких селян була тероризована і вони самі спішили щось дати, аби лише скоріше їх покинули в спокої.

Найнеприємніші були зустрічі з джіпами, на яких їхали американські офіцери з советськими лейтенантами в новісіньких американських уніформах з погонами. Вони гасали, вишукуючи всюди полонених і остарбайтерів, що їх звозили до створених таборів повернення на рідину. Але вони бували часто напідпитку й фірманку з білими кіньми вважали за німецьку й частіше не чіплялися. Інколи щось запитують, а В. М. почне по-німецькому «вияснити» і джип котить далі. Траплялися й несподіванки: наїздили на варту, яка виходила з якогось кута зза хати чи з лісу. В. М. зараз же спокійно діставав червонохресний документ французькою мовою, якого частіше американці не могли прочитати, і зразу ж говорили — «Окей, го-егез!» З неприємним почуттям проїздили села, де були поворотці на рідину. Якщо зачіпали, то В. М. за всіх казав — вір фершт-теен ніхт! Подорожніх називали «паршивими німцями» і... білі котили воза далі.

Так переїхали зональну межу. Бріти насуплено зрідка спиняли і довго не розпитували: звідки, куди, в якій справі? Частіше, бувало гляне на папір і.. «уел!» Височенький

перевал перед Госляром, вкритий густим лісом, переїхали і стали спускатися в долину вдовж гірської вузької річки. Дорога ввесь час була дуже мальовнича, свіжа зелена трава і приємна прохолода в зеленім же лісі та чагарниках.

60. В Гослярі

2-го червня 1945 р. в'їхали в Госляр, невелике, чепурне, мальовниче, а також нерозбомбоване місто (крім вокзалу й небагатьох будинків). У місті без труднощів добилися до Комітету Поневолених Народів, в якому були: українці, естонці, латиші й інші. Головою української частини спершу був П. І. Білінський, пізніше д-р Лисяк.

Скоро прийшов Білінський і влаштував фірманку з Манастирськими в уже заснованому укр. таборі, В. М-чеві спершу дали кімнату в готелі, а потім гарну приватну кімнату у німкені за малу платню. У цьому місті віддавна мешкали родини інж. Трояна, Омельченка, Донченка, інж. Л. Зозулі, інж. Я. Балабан (все це подебрадці), сюди ж переїхала ексекутива УНЮ з Берліну з головою підп. Т. Омельченком. Вештався тут і інж. М. Селенко. Були організовані православна (святиц. С. Біляк) і греко-католицька церкви. Близькість цього міста до советського кордону (біля 20 км.) трохи лякала. Але в ньому був поважний військовий пункт з солідним комендантом і англійською залогою.

Після прибуття В. М. зараз же розпитав П. І. Білінського про відомості відносно Кубанської Дивізії й біженців. Ніхто нічого не знав. Зараз же написали меморандум, переклали на англійську мову. В меморандумі просили вважати всіх кубанців біженцями й не передавати советам. З цим меморандумом В. М. пішов до англійського коменданта, який уважно вислухав, взяв меморандум і обіцяв телефонічно про все розвідати. За два дні комендант повідомив, що меморандум вислав, але його телефонічно повідомили, що запізно, бо всі, хто не втік, передані советам. У Гослярі В. М. мусив більше розглянутись. Скоро побачився з усіма подебрадчанами і придбав більше нових знайомих із Західньої України, Наддніпрянщини і навіть новоприбулих кубанців, про що мова далі.

61. Ще одна трагедія козаків

Дійшовши в другу світову війну до козачих країв, німецьке командування ухопилося за козаків, як за дуже придатний бойовий матеріал, який, крім натуральних військових властивостей, був до крайньої межі роздратований комуністами, які були для козаків пайжорстокішими не-

гідниками й злодіями, позбутись яких можна лише цілковитим їхнім знищенням.

Не було ж бо на Кубанщині родини, яка б не мала своїх рідних убитими, померлими з голоду, чи висланими в концентраційні табори. І хоча помста не є добрим способом у поладженні справи, але перенесені страждання були ще такі свіжі й такі великі, що стримати від можливості відплатити своїм гнобителям було неможливо. Від найменшого до найстаршого козака все палало бажанням ще раз відплатити за кривди, заподіяні їм: за кров, за церкви, за зруйновані хати, сади й хутори, за тих, що мучилися по концтраках!

Оту сліпу ненависть до ворога німці не тільки використали, а ще й підсилювали, даючи привілеї козакам. У той момент ніхто, очевидно, не мав бажання подумати про кінець боротьби, про бруталність нового союзника в поводженні з населенням і в їхніх краях. Такому настрою сприяло ще й те, що в козачих краях порядкували лише військові німецькі адміністратори, які були без порівняння толерантніші від цивільного управління.

Привілеї козакам німці визначили в тому, що старих, родини й інвалідів вони поселили в Тіролі в Італії (не на німецькій землі), дозволяючи там зберігати їхній козачий побут. З цього поселення до проф. В. Іваниса написали в кінці лютого 1945 р. декілька листів, його станичники.

З листів легко помітити, що оту «козачу землю» в Італії вигадав, заснував і ідейно провадив ген. Петро Миколайович Краснов. Він був командиром дивізії російської армії в першу світову війну; в революцію — третім донським отаманом в 1918 році; на еміграції небуденним російським письменником з розвиненою фантазією. Однак короткозорий політик, який стало провадив подвійну гру. Під час походу на Петроград з наказу ген. Л. Г. Корнілова ген. П. Краснов так «розпропагував» свою дивізію, що вона під Петроградом розсипалася, втративши боєздатність. У 1918 р. він був обраний військовим отаманом Дону і, з переконання монархіст, став грати роль самостійника, проголосив «Всевелике військо донське» з конституцією окремої держави, і безоглядно співпрацював з Німеччиною Вільгельма II, за що після капітуляції німецької коаліції, при сприянні англійців, ген. Денікін і донські русофіли усунули його з отаманства. Вийшовши ж до Берліну, ген. Краснов публічно почав доводити, що він найпалкіший патріот Росії, а Донська держава була тактичним маневром, щоб вабити донських козаків, що не хотіли воювати за Росію. На еміграції писав російські романи й повісті, аж поки вибухла проти большевиків війна.

Цей 76-літній політичний фантаст тепер одяг німецьку уніформу й заграв знову на самостійній путі козацтва, як-шаючись з козакійцем Глазковим, безпринципним Науменком, п'яньєним А. Г. Шкуро й відкидаючи загально-руського ген. Власова. Він ніби в ролі біженця видумав заснувати «Січ» в серці Європи в італійському Тіролі, дурячи козаків і роблячи їх ненависними для всіх чужинців навколо.

А епілог цього жахливий — видача всіх козаків з їхніми родинами, офіцерів і самого фантаста ген. П. М. Краснова. Цікавий один деталь: походним отаманом інвалідів і біженців Краснов вибрав ген. Доманова з колишніх полонених донців, мало йому відомого. Цей генерал у пізніших подіях відіграв підозрілу роль, не інформуючи ген. Краснова.

Взагалі ж цілі події з козаками після капітуляції Німеччини викликали велике обурення проти англійців. Про це писалося більше статей в різних органах і відомі дві великі книжки: Н. Н. Краснова (внука ген. П. Краснова), яка зветься: «Незабываемое», 1945-1956, 332 стор., російською мовою, та Йосипа Мацкевича — «Контра», Париж, 1957, 272 стор., польською мовою. В оцінках цих подій обидві ці книги суб'єктивні й однобічні.

«Від часу великого переселення народів не зазнала італійська земля такого дивного і гвалтовного наїзду чужинців», — занотував Й. Мацкевич у своїй «Контра» на стор. 112. Ці чужинці також опинилися в незвичних обставинах: замість кленів і тополь — платани й кипариси, із скель росли кактуси й агави, повітря легке й приємне.

Центром поселення козаків було м. Толмецо з околицями, куди у пересні 1944 р. прибуло 15 500 душ — 7 155 військових в німецьких уніформах і 8 345 цивільних (біженців). Але потім до нього без перерви тяглися далші військові відділи й біженці, бо тут давали військові добрі харчі, одержу, добрі приміщення для снання. Дуже швидко в околицях назбиралося не менше 25 тисяч люду, непричетного до козаків.

В районі Палуцо розмістився Кавказький корпус під командою ген. Султана Келеч Гирея Осередок донський зайняв Олесо, називаючи його «Новочеркаськ» (столиця Лону), змінюючи навіть назви вулиць; з'явилася вулиця Бакланова, Платовський проспект. В костелі поставили свої ікони Чудотворця Миколая й Донську Богородицю. Кожного ранку співали «Ты Кубань, ты наша родина»...

Старий ген. П. Краснов з дружиною оселився в Толмецо разом з штабом ген. Доманова й почав видавати газету

«Казацкая земля», не рахуючись із тим, що це чужа земля, чужа не тільки ґрунтами й природою, з цілком іншою психологією населення, вірою, темпераментом, іншими політичними настроями. Це ж було вже під час відступу німців і після повалення режиму Муссоліні в Італії. А оці прибудди, ні з чим не рахуючись, силоміць захоплювали італійські міста й села, настроюючи проти себе все населення.

Це було тоді, коли від Генуї до французьких Альп через Турін, Комо, Доломіти кишіло партизанами, які вже опанували всі гори й ліси. Зброю, амуніцію й інструкторів партизани мали від англійців, а агітаторів, проклямацій, політичне керівництво постачали большевики. Більше 60% було комуністичних партизан у червоних сорочках, а решту творили католики, блакитно-сорочечники. Обидві такі далекі ідеологічно групи об'єдналися: син маршала Тимошенка йшов поруч із ксьондзом Дон Камільо.

А під кінець квітня на «Новочеркаськ» полетіли бомби з англійських літаків. Боротьба з партизанами тяглася місяцями, все більше озлоблюючи італійській нарід проти козаків і всіляких кавказців.

9. квітня 1945 року 8 британська армія, 14. квітня 5 американська армія почали наступ в Італії й зайняли Болоньє. 21. квітня німецька армія здалася. 28. квітня вбили Муссоліні і цього ж дня СС-оберфюрер К. Вольф, на доручення барона Бітінгофа підписав капітуляцію всіх військ на терені Італії.

У цей же день відбулася розмова ген. П. Краснова з ген. Домановим. Останній заявив, що військова ситуація безвиглядна й «нас не цікавить справа німецька», але «політично все залежить від Вас, Петре Миколайовичу. Ви маєте зв'язки з політичним світом, особисто знаєте маршала Александра. Я не припускаю, щоб західній світ погодився на панування большевиків над Європою!» П. Краснов же відповів, що йому майбутність здається надзвичайно темною.

Тут же ген. Доманов представив план відходу всіх на територію Австрії, де по дорозі було багато партизан. Відступ на село Оваро, яке було зайняте партизанами. 29. на світанку ввесь шлях до села був забитий вozами біженців. Полковник, що командував авангардом, вислав парляментарія до партизан, якими керував ксьондз. Останній відповів, що німці підписали капітуляцію і радив скласти зброю, а тоді розмовляти. Спробували вдруге послати парляментарія з дорученням сказати, що козаки б'ються з большевиками за віру, якої большевики не визнають. На це

ксьондз відповів, що то неправда, бо в них є церкви й монастирі, і знову пропонував скласти зброю, бо вони козаків вважають гіршими за німців. Останні билися за свої справи, а козаки є зрадниками своєї батьківщини.

Після цього о 10 год. ранку почався наступ. Партизани билися відчайдушно. Ксьондз ходив вздовж ліній стрільців і бадьорив їх. Тоді надзвичайно відважний О. Головач підліз до партизан і декількома гранатами забив ксьондза, після чого почалася швидка атака й дорога була звільнена, по якій пішли війська й біженські вози та візки.

Маршал Кесельрінг на Півдні Італії не визнав капітуляції Вольфа з 29. квітня, замінив ген. фон Вітінгофа ген. Петігерем. Але тут прийшла вістка, що Гітлер покінчив самогубством і новий командарм видав другий наказ про припинення вогню вже 1. травня.

Саме тоді почався безупинний дощ. Під такою зливою їхали вози і йшли пішки біженські маси. Третього травня склала зброю німецька армія. Як свідчить Н. Н. Краснов в «Незабываемом» (стор. 18), під час переходу до Австрії і в ній загопи ген. Доманова доповнювалися біженцями, які прибували звідусіль. Старі діди, жінки, діти родини емігрантів і нещасні «остарбайтери», довідавшись, де містилися російські військові частини, перемагали надзвичайні перешкоди, щоб до них приєднатися. Створювалася мішанина військових з біженцями і все посунулось у горічню Австрію до м. Лієнц.

Частина війська під командою ген. Васильєва перейшла до Обердравбургу, зустрівши англійську дивізію, яка їх частково обеззброїла. Ген. Васильєв з ад'ютантом майором Н. Красновим й перекладачкою відвідав штаб англійської дивізії і від імени ген. Доманова просив англійського генерала вважати їх військовополоненими. Генерал уважно вислухав і просив переказати, що «англійці вміють цінити й поважати противника і нічого лихого вони полоненим не зроблять». Генерал зазначив, що козаки мусять сходити з гір у долину р. Драви в околиці м. Лієнца, що вони в жадному випадку не будуть видані советам.

Через м. Лієнц тече р. Ізела (притока р. Драви) і коло мосту через неї в готелі «Під Золотою Рибкою» розмістився штаб ген. Доманова і старий ген. П. Краснов з дружиною. В центрі по правому боці Ізели був штаб 8-го Шкотського батальйону, яким командував полковник Малколм. Батальйон цей мав за собою славне бойове минуле, особливо в боях у Тунісі. Тепер батальйон одержав наказ опанувати Карінтією і Східнім Тіролем, обеззброюючи зустрінуті німецькі з'єднання, які ще не склали зброї. А спеці-

яльним завданням було обеззброїти козаків. Особливістю ж цього (8-го) батальйону було точне виконання кожного наказу. Офіцери одержали попередження, що вони зустрінуть «дивізію» (названо з іронією), а точніше орду з противників сучасного режиму в Росії, які перейшли на бік ворога і стали німецькими наймитами. Перехід їхній у полон означав би видачу їх Росії, а отже й смерть. Через це козаки можуть добровільно не скласти зброї.

Цей батальйон визначив точно місця розташування: в Амлах за Дравою приміщено Юнацьку школу, ближче конвой козачий і І-й кінний полк, решта полків розташована впродовж нижньої течії Драви від Лієнца аж до Нікольсдорфу. Там же розмістилися станиці. Самітні біженці розміщені по бараках в Перец в двох кілометрах від Лієнца. Звичайно, що всі ці загони перебували без варти і не було там ніякої огорожі. З цього «почесного полону» можна було вийти, куди хто хотів. Англійці до 3-х тижнів цьому не перешкоджали і можливо, що після здачі зброї, яка відбулася добровільно, англійці навіть хотіли, щоб сталося розпорошення. Але давати поради вони відкрито не могли. Де-хто встиг утекти, але таких було мало. Решта ж сиділа й відпочивала, радіючи, що не бомбардують і не треба воювати. А вищі офіцери запевняли, що англійці — джентлмени, що вони говорять від імени корони.

Майор Дейвіс, що був призначений зв'язковим від батальйону до штабу Доманова, заявив, що про видачу советам не може бути й мови. Але про дальшу долю козаків було не відомо. Прибулий бригадний ген. Тихоцький в розмові з англійським штабом почув раду, щоб козаки почали військові вправи, бо незадовго вони можуть придатися. Старий ген. П. Краснов написав і вислав довгого листа до маршала Александра, на якого не одержав відповіді.

Люди були первові і кожну найменшу безвідповідальну фразу роздували майже до «наказу» самого англійського короля. Ніхто не думав про те, що всі добрі побажання випадкового англійського майора чи навіть генерала були лише їхні думки і вислови загально-моральних засад. Можливо, що вони забули або й не знали про рішення Черчіля, Рузвелта і Сталіна в Ялті, обов'язкове для всіх військових, включно до маршала Александра. Всі вони мусіли бути джентлменами у відносинах із союзником Сталіном насамперед, а до них, як ворогів Сталіна, мусіли бути суворими й безоглядними. Козаки цього не розуміли. Але як про це не могли подумати вищі офіцери й генерали, включно з ген. П. Красновим?

Кубанський полковник Галушка (ст. Уманської) застре-

лився з гвинтівки, коли відібрали у козаків зброю. Похоронили, а ніхто з отих досвідчених військових не подумав, що його до того довело. Ген. П. Краснов післав до маршала Александра два листи й ні на одного не одержав відповіді. Йому не спадало на думку, що він подвійний колябонт з німцями, подвійний зрадник Англії: після першої світової війни він склав угоду з урядом Вільгельма II-го, з яким Англія воювала, а тепер він усі свої старечі сили вжив для підтримки Гітлера — ворога ч. 1 Англії.

Дивно, що така маса людей (15 000 чоловіків, 4 000 жінок і 2 500 дітей) довірилася одній людині, ген. Доманові, який переговорював в супроводі начальника штабу й перекладача з англійською комендантурою. З останньої він повертався з кожним разом смутнішим. Одначе про всі переговори він ні з ким не ділився. Як переказав Н. Краснову вже на вислані в Караганді особистий ад'ютант ген. Доманова сотник Бутлеров, англійці натякали на загрозливу ситуацію для козаків, але він не довіряв перекладачам, а сам не міг розібратися в усьому, та ще й дуже боявся масового втікання, що привело б до репресій.

24. травня група озброєних салдат з 8-го Шкотського батальйону підійшла до козачих коней, які паслися, й почала вибирати собі, які їм були до вподоби. Ген. Доманов у зв'язку з цим вислав офіцера до британського штабу, а там йому відповідалний старший офіцер сказав: «Козаки полонені його королівської величності й їхні коні також є власністю його королівської величності» (Й. Мацкевич, «Контра», стор. 147).

26. травня під'їхав вантажний автомобіль з якоюсь кількістю озброєних салдат 8-го батальйону до приватного приміщення козачого банку і вимагав ключі від каси. Керівник запротестував, зазначаючи, що в банку переховуються заощадження козаків і їхніх родин, як приватна їхня власність. Сержант же, маючи наказ, звелів салдатам повантажити цілу касу на автомобіль і від'їхав. У касі було до шести мільйонів італійських лір і стільки ж німецьких марок (Й. Мацкевич. «Контра», стор. 148).

Не встигла розійтися вістка про конфіскацію грошей, як із Зальцбургу дуже мальовничо одягнений в черкеску і з дорогим кинджалом та шаблюкою при боці приїхав ген. А. Гр. Шкуро. Козаки його зустріли з великою радістю, сподіваючись, що він їм допоможе. Говорили, що він має високий англійський орден і ніколи не був громадянином совєтів, а тому й недоторканий, як старий (1920 р.) емігрант. Увечері його вшанував прийняттям ген. Доманов, а пізньої

ночі він зайшов на мешкання ген. Саламахи (кубанця) і нібито в чомусь обвинувачував Доманова.

О 6-й же годині під'їхав англійський самохід, ген. Шкуро був арештований і невідомо куди вивезений. Дехто робив здогад, що Шкуро повезли на розмову з якимсь високим англійським генералом.

Оці всі ворожі акти англійців мусіли, нарешті, бути відчуті отими полоненими. Вони мусіли б тікати: варті ще ніде не було, дрти чи інші загороди — відсутні. А всі й далі сиділи, як закляті.

На ранок же 27. травня стали всім видавати збільшені приділи, дорівнюючи до приділів англійських салдат. Цим маса захопилася, хоч і раніше вона мала задовільне харчування. Враз забули про забирання кращих коней, конфіскацію банку і навіть про арешт ген. Шкуро. А цього ж таки 27 травня до штабу Доманова прийшов наказ, щоб і офіцери здали всі револьвери й шаблі, а жандарми гвинтівки. Дітям же почали видавати збільшені порції шоколяди. Офіцери також цілком покійрно здали всю свою зброю, лише дехто мав два револьвери, то один заховав.

Підготовка неприязного акту була ясна, а пани офіцери ще сподівалися якогось призначення, використання їх. І цього ж дня ввечорі (27. травня 1945 р.) згаданий майор Дейвіс в супроводі ад'ютанта зайшов до штабу Доманова і попросив генерала повідомити всіх офіцерів, щоб уранці (28. травня) всі вони зійшлися в певних місцях, до яких під'їдуть англійські самоходи, які повезуть їх на нараду з командувачем 8-ю англійською армією, а може для зустрічі і з самим маршалом Александром, який, ніби, бажає порозмовляти з російськими офіцерами. Доманов запитав, чому всіх офіцерів (біля 2 000 чоловік). Таку масу важко буде перекинути на конференцію, хіба не краще зібрати лише командирів полків, батальйонів окремих частин. Дейвіс заперечив категорично, підкреслюючи, щоб про транспорт він не турбувався. Командувач армії, мовляв, наказав провести конференцію з усіма офіцерами. А ще просив попередити генерала П. Краснова, що командувач зацікавлений зустріччю з ним.

Виходячи, Дейвіс ніби ненароком передав ще таке прохання командувача армії: «Не турбуйте офіцерів сьогодні ввечорі. Перекажіть про запросини завтра вранці. Самі розумієте... така зустріч. Панове офіцери можуть хвилюватися тією честю, яку їм виявляють... Це потривожить їхній сон... Прийміть, одначе, це прохання як наказ!» (Н. Н. Краснов. «Незабываемое», стор. 27). Ген. Саламахи-

на, хоч він був начальником штабу, під час цієї розмови не було.

Здавалося, так була побудована засідка, що відразу треба було розбігатися. Проте Доманов нікому, навіть старому Краснову, до ранку не сказав. А за ніч, хто хотів би, міг лісом утекти. Після цього про Доманова можна думати, що він був обмежена дуже людина або, навпаки, дуже спритна, яка хотіла спасти себе в англійців, чи й у советів за таку вірну службу. Вранці ген. Доманов і ад'ютант Бутлеров послали офіцерів із повідомленням про запрошення на конференцію. До яких таборів були телефонні лінії, повідомили телефонами. До ген. П. Краснова заїхали окремо. Це повідомлення більшість офіцерів вважала підозрілим, а все ж почали збиратися. Брати будь-які речі не радили, навіть плащів, бо... за три години повернуться. 28. травня о першій годині окремий особовий автомобіль заїхав за ген. П. Красновим, у другому сіли ген. Доманов, Бутлеров і офіцер-ординарєць. Для штабофіцерів підійшов автобус. Решта офіцерів розмістилася на вантажних автомобілях (близько 40-50). Сідали, не поспішаючи, поважно, дотримуючись черги.

Всього сіло: 35 генералів, 167 полковників, 283 підполковника, 375 осавулів, 460 підосавулів, 526 сотників, 756 хорунжих, 124 воєнних урядників, 15 душ лікарського персоналу, два фотографі, п'ять зв'язкових офіцерів з армією ген. Власова і два священика. Разом 2 750 осіб (Мацкевич. «Контра», стор. 178) На кожному вантажному авті було по два англійських салдати з автоматами. Коли від'їхали з 15 км., з лісу почали вилазити, як таргани, англійські танки, панцерні автомобілі, моторизована піхота і мотоцикли, а спереду декілька англійських офіцерів на джипі. Після двогодинної їзди колона всунулась у широкі ворота колючими дротами охопленого табору з брудними казармами м. Шпиталь.

Через перекладачів наказано вилазити, скласти списки і розміститися по казармах, перед якими наклали гори консервів, бісквітів, цигарок, але ніхто до них не доторкнувся. Всі Краснови зайшли до одного бараку. Доманов з ген. Тихоцьким і Бутлеровим пішли до англійців.

62. Під арештом

Пізно ввечері до бараку Краснових ускочив, як вихор, Доманов уже зі знятими пагонами, і тримтячими губами, з хлипанням закричав: «Петре Миколайовичу, дорогий! Завтра всіх нас відправлять до Юденбургу і там усіх ви-

дадуть більшовикам.» Дід (Краснов) встав і спитав: «Звідки це, може Ви не зрозуміли, це ж зрада, брехня, обман!» — «Помилки немає. Мені це ще раз в дуже твердій і виразній формі сказали англійці зараз... за вечерею»... Ген. Семен Краснов, почервонівши, закричав: «Ви знали про це раніше, Ви злочинець, Доманов!» Дід, звертаючись до тремтячого Доманова, сказав: «Одрубав голову, за волоссям не плачуть... Треба діяти»... Склали петицію на ім'я англійського короля і до Міжнародного Червоного Хреста. Із англійського конвою викликали офіцера й передали ці петиції. Майор взяв петиції, обіцяв переслати до Лондону й Женеви, але й зазначив, що це вже запізно. (Н. Н. Краснов. «Незабываемое», стор. 32, 33).

Всю ніч офіцери не спали, ходячи по бараках, а під вікнами їхніми маршували англійські вартівні. Ранком усі офіцери вийшли, священник відслужив молебінь, тисячі людей стояли навколяшки й співали: «Спаси Господи людей твоїх»... О 8-й год. через браму ввійшли англійські салдати з гвинтівками напоготові. Офіцери заревли: «Стріляйте, живими не підемо на видачу!» Священник підносить хреста. Англійці ввірвалися в натовп і почали гумовими палками бити по чому попало. Хрест ударом палки вибили з рук і він упав. Заведені машини гудуть... з биттям палками й прикладами гвинтівок навантажили перше вантажне авто. Як на ярмарку хвилювався натовп, з якого одиниці закривавлені сідали на авта, а до них підсідають по два англійських салдати з автоматами. Колона розтягається, оточена танками, мотоциклами, набирає швидкості. Мовчки сидять офіцери.

Промелькнула дошка з написом «Юденбург». Під'їхали до кам'яного мосту через р. Мур, який означає перехід через рубікон в червоне царство сатани. З першого автомобіля полетіло тіло і вдарилося об кам'яне дно річки. Англійці полохаються. З другого знову стрибок і... тіло тупо вдарилось об дно... З советського боку біжать назустріч салдати з офіцером. Хтось шепче... «щасливі», інший кричить... «щасливі!» Міст переїхали. Шлагбаум і... в'їхали в табір людоловів.

У м. Шпиталі англійський майор звернувся до Біловолового Султана Келеч Гирея в чорній черкесці й білому бешметі з тонесеньким станом, як у молодої дівчини, призначаючи його шефом і відповідальним за кавказьких офіцерів, а на це Султан плюнув під ноги англійцеві. У м. Шпиталі ще англійці звільнили: одного священника, двох військових урядовців, 12 лікарів і професорів Вербицького та Тихомирова. Серед переданих було 32% советських грома-

дзян, 68% старих емігрантів. З табору ж у Шпиталі пощастило втекти полковникові Кучук-Улагасві (кубанському черкесові). В цьому ж таборі заховалися і втекли ще три офіцери (Мацкевич. Цит. праця, стор. 185, 186).

У таборі Юденберг всі Краснови, ген. Шкуро (прислали в Шпиталі), генерали Васильєв, Саламаха, Головко, Доманов і його ад'ютант полк. Моргунов були приміщені в окремому бараці.

63. Корпус ген. Гельмута фон Панвіца

У той час, як відходили з ген. Домановим козаки з Італії, 15-й кінний корпус під командою ген. Гельмута фон Панвіца в кількості понад 25 000 відходив з Балканів. Командувач корпусу ген. Панвіц у кінці квітня вступив у переговори з англійцями, доводячи їм, що з большевиками замиритися не можна буде, а проти них козаки є найкращим військом. Однак англійці на це не відповіли. Тоді Панвіц рушив на захід.

9. травня він наткнувся на другу панцерну британську дивізію і зараз же з'явився до англійського штабу. Командир дивізії Ашер ні в які політичні розмови не вступав, але погодився пропустити козаків через англійську лінію. Так повз британські танки пройшли в повному порядку козаки, а Панвіц стояв біля англійців, з гордістю дивлячися на свій корпус. Із співчуттям на рівні лави поглядав і англійський полковник Гілс. Через співчуття військових англійців до корпусу наївний ген. Панвіц сподівався, що їх приймуть як інтернованих.

Після одноголосного вибору козаками ген. Панвіца похідним отаманом в с. Альтгофен представник британської армії звернувся до козаків з такою промовою:

«Козаки! Британський уряд його королівської величності бере вас під свою опіку. Нехай ніхто не вірить поголоскам, що вас видадуть советам. Англійський уряд хоче перевезти вас до Канади або Австралії. Але ця справа ще не вирішена. Прошу дотримуватися дисципліни й послуху. В СССР вас називають не армією, а «бандою». Доведіть, що це неправда» (Мацкевич. Цит. стор. 164).

26. травня 1945 р. до будинку школи в Мюльн під'їхали два легкові самоходи й один вантажний. З першого виліз англійський полковник і зайшов до школи, лишаючись у ній з одну годину, поки прибули англійські танкетки. Після цього ген. фон Панвіца й офіцерів його штабу посадили до легкових самоходів, а козачих офіцерів до вантажних і вивезли до Юденбургу, до якого на день пізніше, як уже сказано, прибули і всі офіцери з Тірольського корпусу.

6.1. Передані червоним

Ген. Панвіца з ординарцем приєднали до групи ген. П. Краснова й Шкуро. В цьому таборі командувач групи советських військ попросив до себе ген. П. Краснова й А. Шкуро. Це була неофіційна візита, при якій декілька советських полковників згадували боротьбу з 1918-1920 року. Советський генерал був дуже люб'язний і хвалився, що в СССР все змінилося. Як зазначає автор «Незабываемого», ставлення фронтових офіцерів до арештованих було добре. Він же свідчить, що ген. А. Шкуро найкраще знаходив спільну мову як з советськими офіцерами, так і простими солдатами, викликаючи в них велику симпатію. Він своїми розмовами підтримував і арештованих.

Коли зайшов до їхньої кімнати советський генерал донець ради цікавості, то почув від ген. Краснова такий вислів про Росію:

«Майбутнє Росії — велике! В цьому я не маю сумніву. Руський народ кріпкий і витривалий... він витримає не одну трагедію, не одну ярмо. Майбутнє за народом, а не за урядом. Режим приходить і відходить. Піде й советська влада. Герони родилися й зникли. Не СССР, а Росія займе належне їй почесне місце в світі» (Н. Н. Краснов. Цитована праця, стор., 48).

Після цього советський генерал поспішив утекти. Але ця характеристика виходила з уст політичного фантаста, який розвивав у козаків шовінізм привидами, однак ні одно його пророцтво не збулося.

Перед самим від'їздом у напрямі на Москву цей генерал запитав ген. Доманова, чи той знав наперед про видачу советам козачої групи і частин ген. фон Панвіца. Доманов промовчав, тяжко зідхнув і відвернувся. Припускав це й Бутлеров, коли розмовляв з Н. Н. Красновим в Сибіру. Найправдоподібніше те, що Доманов був советським агентом, а ген. П. Краснов з ним у всьому радився і сокровенні думки свої відкривав йому.

31. травня на зорі під'їхали два вантажні самоходи. До першого підвели всіх чотирьох Краснових і генералів Панвіца та Головка. Коло другого поставили генералів Султан Келеч Гирея, Васильєва, Саломахина, Доманова й Шкуро. На цьому ж подвір'ї і на їхніх очах розстріляли ад'ютанта ген. Панвіца, обер-лейтенанта, ніби при спробі втекти. з командою — «огонь по фашистському гадюві» два автоматники добре не поцілили зразу і советський лейтенант дострелив його з револьвера. Дідові Краснову поставили м'яке крісло. По 4-й годині доїхали до Грацу. Там підбіга-

ли советські конвоїри полонених німців з криком: «Подивись, ребята, фашистів привезли!»

Всіх увели до тюремної камери, де вони знайшли глечик з водою і зразу випили. Принесли за три дні першу вечерю (білий хліб, гаряче м'ясо і гарячу шоколаду). Всі їли з жадобою. Ліжка були без матрасів, а ковдри принесли салдати. Заснули, як мертві.

Дуже раненько розбудили, зводили до туалету й дали вмитися. Снідати не дали, а вивели на двір, на який саме входила група їхні же колег-офіцерів, більшість із зірваними пагонами, деякі в самих шкарпетках, але цим останнім скомандували повернутися — і це була остання зустріч.

Як тільки пройшли офіцери, цю групу вивели з двору тюрми, а там уже ждало легкове авто, в яке посадили діда майора МВД й автоматчика, на вантажне авто посадили решту. Вийшли за місто і скоро спинилися біля гарної вілли, і тут дали добрий сніданок, на якому обслуговували офіцери-контррозвідники з підкресленою коректністю. По сніданкові сіли в ті ж машини й за тим же порядком.

Темніло, коли доїхали до Бадену біля Відня. Тут посадили в залі якогось клубу, салдати вчинили обшук, а допитував слідчий — жид. Допитувалися до дрібничок, про які відомо вже з широкої літератури.

З Бадену генералів Семена Краснова, Султан Келеч Гирея, Доманова, Васильєва й Головка повезли першим літаком до Москви, і відомо лише про покарання їх. Гельмута фон Панвіца большевики хотіли відіслати англійцям, але він попросив лишити його ділити долю з козаками і тому він також попав до в'язниці в Москві.

Дід Краснов, ген. Шкуро й Саламахин, полковники Н. Краснов і Моргунов, майор Н. Краснов декілька генералів та офіцерів в супроводі майора СМЕРШ і автоматчика 4. 6. 1945 р. посадили в другий літак і відтранспортували в Москву, де їх машинами з написом «хліб» повезли на Луб'янку. Там арештовані пройшли всі стадії несамовитих допитів.

Цікава була розмова двох (батька й сина) Краснових з Меркуловим та заповіт ген. П. Краснова.

65. Моральне знущання і кара

Меркулов, генерал МГБ і начальник державної безпеки, якого в 1954 р. в справі Берія з Рюміним повісили в тій же Луб'янці, наказав привести до нього батька й сина Краснових, які не бачилися ще, відколи прибули до Москви. Їх посадили за столиком, принесли чаю з тістечками. Меркулов примовляв: «Не соромтесь, панове. Закусуйте й пий-

те чай. Такі чаювання у нас не часті на Луб'янці. Тільки для особливих гостей. Поки ви будете пити чай, я вам де-що скажу. Я — Меркулов, один з ваших майбутніх... ну, скажімо, начальників». Потім він запитав, як доїхали, чи не закачалися, чому не їдять і недружелюбно дивляться. радив свободи не сподіватись... «Полковник Краснов, вибирайте між правдою й життям. Петро Миколайович, Семен Миколайович і ви, наші старі знайомі! В 1920 р. ви вискочили з наших рук, а тепер усі карти биті. Не втечете! Нема дурних, — як говорять на Україні... То ми з вами домовились». — «Мені з вами нема про що домовлятися», — відповів різко батько. «Тобто, як ні про що?» — тихо за-сміявся чекіст. На заувагу полковника про «кулю в потилицю»... Меркулов відповів: «Е, е, е, ні, пане Краснов! — Так просто це не робиться... треба попрацювати!.. Нам будувати потрібно... А де рук узяти?... Нам робочі руки, безплатні руки потрібні»...

А коли Краснов проговорився, сказавши: «Пощо я повірив англійцям?», тоді Меркулов підхопив, що це дійсно глупота... «Це історичні торгаші! Вони кожного продадуть, не моргнувши оком. Їхня політика — повія... Торгують вони чужим життям і власною совістю. Ми їм невірно, полковнику, і через те взяли віжки в свої руки... Пощади нашим цукровим, медовим, плазуючим і улесливим союзникам не буде...»

Уже після відбутих довгих допитів у різних в'язницях дід П. Краснов попросився вимитися в лазні. А вже нездужаючи, благав, щоб вимив його онук. Його прохання задовольнили і найстарший з наймолодшим Краснови зійшлися в лазні. Миючись, дід сказав: «Якщо виживеш, виконай мій заповіт. Опиши все, що будеш переживати, що побачиш і почувеш, з ким зустрінешся. Опиши як було. Не прикрашуй лихе... Не лай добре. Не бреш! Пиши тільки правду, навіть коли вона комунебудь колотиме очі. Гірка правда завжди дорожча солодкої брехні. Досить було самохвалення, самообману, самопотіхи, на які хворіла наша еміграція. Бачиш, куди нас усіх завів страх заглянути правді в очі і признатися в своїх помилках? Ми завжди перецінювали свої сили і недоцінювали ворога... Щоб не сталося, не сміш ненавидіти Росію. Не вона і не руський народ вишні у спільних стражданнях. Не в нім, не в народі лежить причина всіх нещасть. Була зрада. Крамола була. Не досить любили батьківщину ті, хто першими повинні були її любити. Зверху все почалося, Миколо. Від тих, хто стояв між престолом і масою народньою»...

Онук пообіцяв і написав, відбувши понад 10 років концетраційних таборів, уже згадану книжку.

Із заповіту видно, що він далекий від справжньої оцінки того, що сталося. І цей передсмертний заповіт є абстрактне мимрення фанатичного монархіста, який лишився сліпим після двох великих поразок, коли йому доводилося втягати в нерівну боротьбу проти Росії козаків, обдурюючи їх самостійністю їхніх країв. Невинність руського народу — це чистісінька фантастична вигадка. Насамперед — «Нарід має уряд, якого він заслужив!» Друге — хто підтримував і зараз підпирає всіма силами отой дикунський комуністичний уряд? З кого переважно складається отой сатанинський уряд у Москві? Спалахування протестів різних народностей СРСР хто здупував? У масі лише росіяни й деякі яничари інших перосійських народів.

Покарання найвизначніших козаків проголошено в газеті «Правда» ч. 15/10406 за 17. січня 1947 року. Ось воно у фотостаті (Н. Н. Краснов. Цитована праця, стор. 226).

«Сообщение Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР

Военная Коллегия Верховного Суда СССР рассмотрела дело по обвинению арестованных агентов германской разведки, главарей вооруженных белогвардейских частей в период гражданской войны атамана Краснова П. Н., генерал-лейтенанта белой армии Шкуро А. Г., командира «Дикой дивизии» — генерал-майора белой армии князя Султан Гирей Клыч, генерал-майора белой армии Краснова С. Н. и генерал-майора белой армии Доманова Т. И., а также генерала германской армии, эсэсовца фон Панвица Гельмута, в том, что по заданию германской разведки они в период Отечественной войны вели посредством сформированных ими белогвардейских отрядов вооруженную борьбу против Советского Союза и проводили активную шпионско-диверсионную и террорестическую деятельность против СССР.

Все обвиняемые признали себя виновными в предъявленных им обвинениях.

В соответствии с п. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 года Военная Коллегия Верховного Суда СССР приговорила обвиняемых Краснова П. Н., Шкуро А. Г., Султан Гирей, Краснова С. Н., Доманова Т. И. и фон Панвица к смертной казни через повешение. Приговор приведен в исполнение».

Крім фон Панвіца й Доманова, всі були старі емігранти, які ніколи не були громадянами СРСР. А. Г. Шкуро й Султан Келеч Гирей були з Кубанщини. Очевидно, вирок цей «Шемякинський», як говорять росіяни, формально й морально базований лише на силі й неправді. Навіть текст його повстяномовний.

Полковник Микола й майор М. Краснови засуджені на 10 років концентраційних таборів. Перший не витримав і скоро помер, а другий відбув по сибірських, казахстанських та інших таборах понад 10 років примусових робіт, і як громадянин Югославії був звільнений, переселився до Аргентини і там ще в молодому віці помер. Про решту (понад 2 700) офіцерів відомостей нема. Але що їх покарано та ще й жорстоко, не доводиться сумніватися.

66. Розправа з обезголовленими

Щодо рядових козаків, інвалідів і біженців козачих та кавказьких, то лише дещо відомо про тих, що були в Ліснці. До них по вивозі офіцерів 29. травня прийшов молодий британський офіцер і роздав таку проклямацію:

«Козаки! Ваші офіцери обдурювали Вас і вели фальшивою дорогою! Вони арештовані й більше не повернуться. Зараз Ви, звільнені з-під впливу і натиску офіцерів, можете вільно засудити брехні, якими Вас живили, і нарешті сказати про своє бажання і Ваші стремління. Всім Вам можна буде повернутися на батьківщину» (Й. Мацкевич. «Контра», стор. 188)...

Не було сумніву, що проклямашку написали більшевики.

О год. 10-й майор Дейвіс повідомив, що 31. травня о год. 7-й ранку, з наказу вищого командування, почнеться репатріяція козачих полків і їхніх родин до совєтів. Це був грім серед ясного неба. Зразу зчинилася паніка, хаос, крик дітей, що дивилися на надзвичайну метушню докраю розгублених батьків. В Переці відбулася провізорична нарада, на якій вибрали за керівника Кузьму Полуніна, написали по-англійському плякати і розклеїли: «Воліємо вмерти з голоду, ніж повертатися до Союзу Советського!» Оголосили голодівку. По всіх станицях і таборах вивішені чорні прапори. На всіх площах поставили амвони й почали відправляти службу Божу, сповідатися й причащатися. Написали петиції до короля і королеви, Кентерберійському архієпископа, Черчіля, Петра — короля югославського, ген. Айзенгауера і парламентів демократичних країн.

Ці петиції військова британська канцелярія прийняла, а Дейвіс шурляв їх до коня. В натовпах закликали триматися разом, а не втікати, священики проголошували, що Бог не допустить! Не допустить найвища Донська Богоматір, Казанська ікона, Покрова. Увечері Дейвіс оголосив, що через католицьке свято 31. травня виїзд відкладається на 1-ше червня. Але почалося й утікання. Дехто в'ючив коней, інші йшли пішки. Але куди? Були вже й такі, що

поверталися, бо в лісі сніг, а на дорогах військові варті. Увечері англійці закрили водоводи.

На світанку першого червня відбулася велика процесія до польової каплиці, спереду йшов священик у ризах, несли хрест, хоругви, святі книги, в руках засвічені свічки. А коло 8 години ранку широким фронтом під'їхали англійські танки і спинилися в 100 метрах, від бараків під'їхали вантажні самоходи, якими мали відвозити нещасних на вокзал. Увесь табір оточили вояки з автоматами; на карабінах багнети. Козаки й юнкери стали по краях, а всередині жінки й діти, старі. Майор Дейвіс під'їхав, подивився й нічого не сказав. Священики правили якусь службу. Нагло солдати кинулися в натовп, розриваючи ланцюг рук, б'ючи непокірних гумовими палками й прикладами. Натовп відходив, а солдати стріляли під ноги. Побитих і покалічених хапали й тягли на авта і вкидали. Люди тікали в ліс, скакали до ріки. По долині розбіглися коні. У місті почали дзвонити в усіх німецьких церквах, як їм наказали ксьондзи. Появилася чорна хоругва. Головна маса козаків в Пегеці намагалася виривати з рук англійців тих людей, яких вони тримали. При цьому був забитий багнетом донський козак. Натовп відхлинув і відкрив амвон. Священик протягнув до салдат Євангелію, а піхотинець вибив багнетом її з рук, і вона впала під ноги, якийсь кубанець затулився іконою Богоматері, а її пробив багнетом салдат тяжко ранив козака. Інший козак тримав хоругву св. Миколая, а її вибили і хоругву одірвали, затоптуючи ногами. Імпровізований амвон, ікони, чаша були розкидані по землі. Ця юрба з голими руками почала було наступати на салдат із криком «ура». Салдати відступили й швидко вскочили до авт і наставили скоростріли. Зчинився галас і козацький наступ спинився.

А священик знову почав молитву. Чулося часте Господи, помилуй! Неслося воно під сине, сине небо, як говорить Й. Мацкевич (стор. 192, 193). Скоро салдати почали знову натискати на бараки, з яких витягали людей і живосилом вкидали до самоходів. Перпою пішла жінка, яка сховалася від масакри на площі в барак і мала на руках окровавлену дитину. Салдат обв'язав її власним бандажем, а потім з матір'ю вкинув до машини. Другим був Хомин, якого витягли з бараку, а він далі відбивався і його палками звалили на землю. Піднявшись, він ухопив ломаку. Його почали знову бити прикладами і він упав. Два салдати ухопили за ноги й потягли по землі, а третій чоботом підпирав голову. У цей час раптово відчинилися двері й з них вибіг в козацькому мундврі дідусь (85-річний), підбіг до

салдата, що бив під голову, вирвав у нього карабін і зі словами «Що робиш!» хотів ударити прикладом, але зачепився за балку, а в цей момент його ударив другий салдат. Дідусь упав і його добили п'ятеро салдат, пробивши голову.

Але й салдати почали співчувати. Один із них ламаною російською мовою потиху сказав: «Не здавайтесь, вони не мають права!» Другому якась дівчина подала англійською мовою цидулку: «Повбивайте нас, а не передавайте большевикам». Салдат, прочитавши, сховав цидулку за пазуху й заплакав. Деякі козаки кидалися під танки й ті їх давили. Люди почали тікати в гори, а по них стріляли. Застрілили жінку. Одвезений ранений у шпиталь стрибнув з другого поверху й забився. Багато кидалося в ріку Драву й потопилося.

О 5-й годині джипом приїхав Дейвіс і в Переці на площі, де лежали трупи, забиті й заколоті та ранені, проголосив: «Козаки! Ми надзвичайно вражені вашим героїзмом, але за умовою всі, що були до 1. 9. 1939 р. громадянами ССРСР, мусять бути репатрійовані. Хто ж має документи, що до цієї дати не мешкав на території ССРСР, буде тут залишений». З цього моменту перестали масакрувати й ганятися за втікачами. Але спротив зломлено й більшість поїхала.

Подібна картина сталася і з козаками 15 корпусу, яким командував ген. Панвіц. Як подає Й. Мацкевич (стор. 256), з південної Австрії видано від 50 до 55 тисяч козаків і членів їхніх родин. Доля їхня невідома, але вона напевно гірша, ніж доля тих, що «добровільно» репатрійувалися.

Як офіцери, так і козаки виявили героїство: старі емігранти не захотіли скористатися привілеєм і їх вивезли разом з новими катом на страту. Лише один «висококваліфікований», що гаряче намовляв козаків до допомоги Гітлерові, в найтяжчу хвилину покинув козаків і сховався — це був ген. В. Г. Науменко, який скористав з привілей старої еміграції.

Так скінчили свої бойові дії козаки у другу світову війну. Треба констатувати якесь дійсно дивне призначення долі для народів на Сході Європи, які спробували створити свої незалежні, суверенні держави. При найбільшій любові й найсильнішому бажанні допомогти своїй Батьківщині ці народи стикалися з байдужістю, а навіть ворожістю великих країн Заходу. Країни, що несуть гасла справедливості, свободи й рівності для кожного й навіть найменшого народу. Що ж до козацьких усамостійнень великі західні країни ставилися вороже, доходючи навіть до відкритої зради. Як сказано вже, ніхто інший, як Великобританія втягнула козаків після першої світової війни до співпраці

з московською реакцією, представником якої був ген. Денікін. Після безприкладного використання живої сили козаків й економічного знесення їхніх країв, Великобританія з легким серцем лишила їх напризволяще. Все відбулося ніби за продуманим планом.

У квітні 1920 року, в тяжкій ситуації на Чорноморському побережжі, приплив головний комісар на Близькому Сході командувач фльоти Середземно-чорноморського басейну адмірал Де-Робек і запропонував протримати декілька днів лінію фронту, щоб він устиг надіслати боеприпаси, ліки й харчі і видати наказ бомбардувати з моря большевицькі позиції. Козаки виконали його пораду, але він нічого не зробив зі свого боку і навіть не повідомив про зміну свого наміру.

Проминуло 25 тяжких років фізичного нищення козаків советською владою, після чого не лишилося на Кубанщині ні однієї родини, в якій би не було розстріляних, висланих на Північ, за Урал в Сибір і померлих від штучного голоду. Уціліли майже тільки ті, що заздалегідь «добровільно» втекли на Донбас, в Закавказзя, в Закаспійські республіки та інші далекі від Кубанщини місцевості. Це перешкодило Сталінові винищити козаків до ноги, хоч як він до цього не прагнув.

Вибухла німецько-російська війна. Проти кого ж, як не проти свого смертельного ворога, повстали лави козаків! Так під кінець цієї війни утворилися козачі осередки в Тіролі (Італія) й на Балканах. Воювали козаки не з любови до гітлерівців чи ненависти до англо-американців, але проти людоненависного большевизму. Сталін же добре засвоїв, що в момент капітуляції можна найбільше дістати голів козаків. Він у Ялті від Рузвелта й Черчіля домогся отієї репатріації й винищення ворожих йому не-російських народів, а в першу чергу козаків.

Як наслідок рішень у Ялті, відбулися події в Ліенцу. Найправдивіші й найвірніші союзники Заходу самим Заходом були видані на знищення комуністичному молохові. При чому, для задобрення «союзника» Сталіна англійці перевиконали його бажання: За умовою не-громадяни СССР (старі емігранти, громадяни Югославії тощо) не підлягали видачі, а англійці навіть не запитали, чи є хто з не-громадян СССР, а напевно й без запиту знали багатьох, що вони старі емігранти. Здійснення цієї передачі виконав 8-й Шотландський батальйон провокативно-підступно й на диво брутально.

Аж після серії знущань майор Дейвіс оголосив про звільнення від репатріації тих, що не мешкали до 1939 р. в

СССР, якщо вони це доведуть документами. Всі цю заяву зігнорували, пред'явивши солідарність.

З пропагаторів військової співпраці з німцями лише ген. В. Г. Науменко та інж. Глазков зуміли уникнути передачі їх більшовикам, використавши привілеї старих емігрантів.

Як згадано, понад 50 000 козаків і членів їхніх родин англійці передали советській владі. Вони потрапили в табори й на поселення в різних місцевостях.

Так вісті про Лієнц розійшлися по всіх усюдах і в Росії, а не лише за її межами. Ганебні діла англійців залишаться в пам'яті козаків на довгі віки.

На спогад цієї жорстоко-брутальної розправи англійців на православному цвинтарі в Лієнці (Австрія) поставлена висока кам'янна колона з хрестом нагорі з англійським написом, що по-українському звучить: «Пам'ятник козакам і їхнім родинам, жертв силомісної репатріації, вбитих 1. червня 1945 року на Православному цвинтарі в Лієнцу (Австрія)».

Пам'ятник козакам і їхніх родин, жертв силомісної репатріації, вбитих 1. червня 1945 року на Православному цвинтарі в Лієнцу (Австрія)

67. Перебування в Гослярі й мандрівка далі

У Гослярі довелося перебути довше, вияснюючи ситуацію. Тут був Укр. Комітет, який очолював Багацький, людина старша і мало активна. До Госляру доходило багато фантастичних чуток. Усі біженці хвилювалися, боячись видачі й їх большевикам. 7 червня з большевицької зони Німеччини втік інж. Олександр Бойко (подебрадчанин), який під большевиками пробув 27 днів. Оповів, що в Магдебургу англійці передавали всіх большевикам, включно зі старими емігрантами. Большевики ж усе грабують, офіційно забороняючи замикати помешкання. Жінок гвалтують, і то не тільки німкень, а й своїх, що були вивезені на роботу німцями. Українець, що прибув із Праги, розповів, що й там грабіж і гвалтування жінок. 9 червня уночі червона армія посунулась далі на захід і окупувала всю Саксонію та Тюрінгію. У Празі націоналізуються фабрики і всякі промислові підприємства, а чеські офіцери, які наїздить з Праги, не радять поспішати туди повертатися, бо там панує хаос і арешти. У Франкфурті-на-Майні відбулася зустріч Айзенгауера, Монтгомері й Жукова; вони там визначили межі зон. Поляки дуже не вдоволені, бо большевики зайняли Саксонію й Тюрінгію, а не вони. З Ваймару центр УНР і загалом усі українці при наступі большевиків утекли на захід. Нові відомості з Праги свідчать, що там большевики, окрім годинників, нічого не грабували й жінок не зачіпали. Чехи ж до чужинців, а зокрема українців, поставились доброзичливо.

Засідання трьох у Потсдамі — Сталіна, Трумана й Черчіля — розпочалися. По всіх же таборах і шляхах їздять джипами англійці з соєтськими лейтенантами, які ловлять кол. своїх громадян, що були в полоні чи вивезені на працю. Загалом же кожного, що не зуміє вибратися, забирають до пересильних таборів. 23 червня до В. М-ча прийшли три кубанських навгородніх, два агрономи і один гірн. інженер. Цей останній — Концевич, син диригента й композитора на Кубані, а агр. Биковник є типовий монгол, навіть жовтошкірий. Всі вони дуже налякані репатріяцією і ховаються десь західніше Госляру.

Для Польщі уряд формуєть з участю Миколайчика в Москві. В Гослярі заснувалося також товариство Червоного Хреста, від якого Манастирські знову одержали трохи інакші посвідчення. В Гослярі ж В. М. зустрів англійського вояка-українця, який незабаром виїздив до США. Він з охотою взявся переслати листа проф. В. Тимошенкові. В. М. написав про С. П. Тимошенка і про стан українців в Європі та що з ними треба робити: дати насамперед

правну охорону і захистити від вивозу на рідину. Цей лист проф. В. Тимошенко переслав проф. Григорієву, який умістив у своєму часопису «Українська Громадська пора». Часопис Григорій прислав В. М. вже до Ольденбургу. Це був перший зв'язок із заоканом. В. М. припускав, що в канадійських військах мусить бути бодай українська бригада. В Гослярі канадійців не було. Щоб пошукати канадійські частини, В. М. рішив їхати далі. Приїжджі з Бремена, Гамбургу говорили, що там зустрічали українців із Канади.

Мандрувати далі з Манастирськими, які були рішуче проти сидіння в Гослярі (дуже близько від большевиків). Забавив і інж. Я. Балабан, кол. секретар В. М-ча в Допомоговому Комітеті в Академії. В Гослярі В. М. в аптеці міг знайти атропін і купив, скільки дозволили, бо з ліками було дуже тяжко. Подорожуючи, треба було оминати більші шляхи, по яких шниряли советські лейтнанти-людолови. Більшість мостів була поруйнована бомбами і треба було шукати бічних переправ. Оті руїни гнітюче впливали на подорожуючих. Майже всі вокзали, більші мости, фабрики, громадського значення будинки, театри, бібліотеки і тому подібне являли собою скрізь гори каміння, цегли й покрученого заліза. Одначе можна було зауважити, що церкви мали вибиті вікна, але здебільшого менше поруйновані. Залізничі де-не-де на коротких відтинках, ніби крадучись, повільно починали гуркотіти. По автострадах також не було великого руху. Проїде колона великих військових самоходів, проскочить джип і знову порожньо. Між іншим, дозволяли їхати возиками і по автострадах. Перше місце, яке зустріли, було Гільдесгайм, якого лише скрайки мали невеликі хатки, а в центрі міста самі руїни. Села й селянські господарства здебільшого були збомбовані менше і через них рух був вільний. Ночівлі треба було шукати по селах, де з їжею було легше, а з фуражом для коней також. Картками інж. Балабан запасся для всіх так, що могли з тиждень їхати безтурботно. В Британській зоні селяни не такі перелякані й не завжди погоджувалися продати масло, маргарину чи якісь ковбаси на картки. Таке ж саме було і з ночівлею. В американській зоні селяни частіше закликали ночувати до хати, а в британській відводили для цього лише якісь повітки, стодоли. Першу ніч по виїзді з Госляру провели в селі за 18 км перед Ганновером. По дорозі купили газету з описом самогубства Гітлера, події, що ще була свіжою й дуже болючою для німців.

28. червня об'їхали м. Целе, в якому продукувалися засекречені хемічні вироби і яке було вицтє знищене. Обідали в полі, а на почівлю зупинилися в 4 км перед Сольдаву. В'їхали в зону, в якій скрізь зустрічаються німці, що

утікають від большевиків. Тут уже й по селах багато німецьких мандрівників, через що з помешканнями знайти стає все важче. Із інформацій людей, що встигли побувати в Гамбургу, виходило, що там є канадійські частини. Їдемо на Гамбург. До останнього доїхати після 3 ночувань у неприхильних німців. Одна ночівля у гострого нациста, який щойно прибув з фронту і ще не встиг пристосуватися до нових обставин. Під Гамбургом зупинилися в якомусь дворі біля напіврозбитої хати. До Гамбургу дозволявся переїзд мостом через Ельбу за спеціальними перепустками. Їх В. М. дістав для себе й Балабана, а Манастирські лишилися з возом. Гамбург зруйнований вщент. Назв вулиць не видно, деякі вулиці непрохідні, завалені цеглою, залізом і тиньком. Людей мало і військових небагато. Після довгих розпитувань знайшли репатріяційний центр, у якому стояло досить столів, а на них хоруговки держав, до яких цей представник репатріював: Франції, Італії, Чехії, Югославії, Польщі, а Україну, Румунію, Болгарію, Угорщину, Литву. Латвію й Естонію за довгим столом представляв один урядовець СРСР з помічником. Біля всіх столів невеликі черги бажаних повернутися на батьківщину. Тільки біля стола з червоною хоруговкою було порожньо, дуже рідко до нього хтось підходив. Робітники й полонені західних держав поспішають повертатися додому, а до СРСР і його займанщин добровольців на поворот дуже мало. Допиталися, що канадійці розташовані в Бремені й далі на захід. Через це, повернувшись до воза, вирішили їхати до Бремену.

Проїхали Ротенбург, біля якого були дуже великі табори поляків і литовців. Цих таборян повертатися додому не змушували, вишукували між ними українців і, як росіян, відсилають до репатріяційних таборів. Коли доїхали 4 липня до Бремену, то застали там цілі вулиці, зайняті польськими робітниками й полоненими, серед них було досить лікарів та іншої інтелігенції. Вони охоче інформували, про свої краї в дуже рожевих барвах. Переконаливо запевняли, що большевицькі війська зовсім виведені з Польщі й Чехо-Словаччини і вони мусять якнайшвидше повертатися до своїх держав. До українців особливого упередження не було. В. М.-чеві дали досить ліків і інформували, що польський екзильний уряд в Англії самоліквідувався, що Польща відновляється із значно більшою територією на захід. Видавали вони (поляки) інформаційний листок. Від них В. М. довідався про існування великого українського табору в казармах Тіріца. У цьому таборі назбиралося до 2000 українців, переважно «остарбайтерів» з малою кількістю інтелігентів. Вони мешкали в добрих цеглових казармах, маючи харчування від американської Імки. Зага-

льно це малосвідомий елемент. Жили вони групами. Частина була проти повороту додому, але можна було серед них почути й «все равно». Тут переночували й В. М. ще раз відвідав Бремен, зустрів там двох греко-католицьких священників: Москалика, що був парохом у Гослярі, та Ілієва, що служив у каплиці якихось німецьких черниць, в приміщенні яких і В. М. перебував декілька днів. Священик Іліїв їздив до Ольденбургу, який весь був уквітчаний червоними прапорами. З Ольденбургу приїхав до Бремену д-р Пархоменко, який одержав з Ганноверу уповноваження на видавання Червонохресних посвідок. Секретарем у нього був А. Бульба. Оці посвідки часом рятували від репатріації, особливо на початку. Д-р Пархоменко закликав В. М-ча переїхати до Ольденбургу, який був мало знищений і де можна було знайти приватне мешкання. По блянки для посвідок Червоного Хреста до Ганноверу поїхав інж. Балабан, а В. М. з Манастирськими переїхали до Дельменгорсту, біля якого був заснований великий (5-6 тисяч) репатріаційний табір, невеликий польський і засновувався український. В Дельменгорсті В. М. побував у панства Біляків (д-р Ст. Біляк — кол. посол до польського Сейму і заступник голови — міста Львова), які ще мешкали на приватній квартирі. Досить довгу розмову мали про улаштування табору і рятування від репатріації. Це було 10 липня, коли надійшла вістка, що д-р Е. Бенеш став знову президентом Чехо-Словаччини, а Гаху хворого арештували й посадили до празької в'язниці за колаборацію з німцями.

У таборі Тірпіца американським комендантом призначили кап. Ашкеназі, американця жидівського роду зі Львова. По від'їзді В. М-ча цей комендант хотів ліквідувати табір. Для цього він узив декількох америк. поліцаїв, большевицького лейтенанта і пробував силоміць повантажити таборян на вантажні самоходи, але люди пішли врозтіч і по бур'янах розбіглися, покинувши своє убоге майно. Однак чотирьох схопили, двох навіть зв'язали і посадили в самохід. Коли таборяни розбіглися, американські офіцери почали стріляти догори, а советські лейтенанти ніби прицілювалися. Счинився великий гамір і ті, що опинилися в авті, розв'язали земляків та разом вискочили з самохода і також утекли. Таким чином у цьому таборі залишилися лише пасивні, які погодилися на репатріацію. Звичайно, що при цьому люди перелякалися і почали шукати собі пристановища в інших таборах. В українському таборі в Дельменгорсті І. ІХ також несподівано зробили обшук, оточивши його англ. солдатами. Обшук же й перевіряння документів робили советські лейтенанти в присутності англійських офіцерів, які потиху підказали щоб хто не має нан-

сенівського або польського паспорта, поховалися чи втекли.

В. М. наприкінці серпня 1945 р. переїхав до Ольденбургу, улаштувавши Манастирських до табору в Дельменгорсті. Але близькість до репатріяційного табору і можливий обшук дуже хвилював Манастирських. Коли В. М. довідався, що в Гейденаві є великий табір, на брамі якого був напис Staatlos і який охоронявся англійською вартою, — то він з'їздив до нього. Виявилось, що українським комендантом табору в Гейденаві був інж. О. Дроздовський, учень В. М-ча. Він радо зустрів В. М-ча і охоче завжди прислухався до його поради. Повертаючись додому, В. М. передав Манастирським відповідні посвідчення, просив продати коней з возом, і перебратися якнайскорше до табору Гейденаві. Сам же В. М. осів в Ольденбурзі, спершу в готелі, а потім наймав приватне мешкання.

68. Перебування в Ольденбурзі

В Ольденбурзі були лише табори балтійців, а поодинокі українські родини мешкали приватно. Майже з усіма ними В. М. скоро перезнайомився. Це були: студент Дідух з дружиною й немовлям, Самотовка, д-р Пархоменко з племінницею, родина Бульбів з Рівного, буковинець д-р Хартиків з родиною, д-р Радомський, родина Ковалів, родина Гаяців, Окс. Гордон і ще дехто. Вся ця колонія жила досить дружно, складаючись до того майже із самих таких людей, що репатріяції не підлягали. Д-р Пархоменко відкрив в Ольденбурзі бюро по видачі червонохресних виказок, які випишував секретар студ. Солтисик. Більше було в Ольденбурзі найновіших емігрантів, але вони трималися відокремлено, недовіряючи старій еміграції. Окремо був великий репатріяційний табір в околиці. Був серед найновішої еміграції середнього віку священник Л-ко з дружиною, що мала дуже добрий голос-альт і розважливу доньку. Вся родина удавала з себе сильну опозицію до большевиків. До доньки приходив лейтнант, що також ніби хотів уникнути репатріяції і одержав з бюро Пархоменка червоно-хресну виказку. А одного дня зник той лейтнант і виїхала ціла родина О. Л-ка. Д-р Пархоменко і студ. Солтисика англійці арештували. Можна припускати, що лейтнант, а може й дочка О. Л-ка звели наклеп на д-р Пархоменка і він довго просидів у в'язниці, не відаючи за що. Студ. Солтисик також змарнував у в'язниці декілька місяців. Його потім випустили, не сказавши, за що був затриманий.

69. Через брак сумлінності

Під час видавання посвідок до кімнати, де це робилося, 12 листопада 1945 р. зайшов В. М. Не встиг він зачинити двері, як почув голос Солтисика: «Пане професоре, тут у нас кубанець!» Підійшовши ближче, В. М. побачив кремезеньку, вже посивілу людину й запитав: «З якої станиці?» — На цей запит чоловік, як на пружинах, схопився, став струнко й спитав: «Ви проф. Іванис?» Почувши «так», він ще більше виструнчився й сказав: «А я Ваш останній ад'ютант — Ц». Йось пенароком В. М. знову спитав: «А де ж Ви діли мого жеребця?». Ц. трохи зніяковів і непевно відповів: «Якого? Того, що забрали до большевиків, коли я поїхав до Туапсе в 1920 р?» Це був дійсно ад'ютант з останнього походу, про якого згадується в 3-й книжці. Він додав, що впізнав В. М-ча по голосу. Він мешкав у районі Вільгельмсгафен у якогось бауера і, почувши про видавання таких посвідок, забажав і собі придбати. У цьому районі большевики розбирали якісь промислові об'єкти і туди доїздити можна лише з спеціальною перепусткою. Там тремтіли перед респатріяцією майже самі наддніпрянці, мешкаючи по бауерах приватно. Большевицькі лейтенанти хоч і гасали в супроводі англійських офіцерів, але не могли знайти жертви на висилання. Тут же підійшов священник з Буковини о. О. І., який мав призначення на вільгельмсгафеський район. Ад'ютант поінформував, що в них усі дуже побожні від страху небезпеки. Підійшов д-р Пархоменко, призначив отця видавати посвідчення, а Ц. за секретаря. В. М. попросив Ц. до своєї кімнати (тоді ще в готелі), похастував якоюсь їжею і попросив розповісти, як йому жилося під червоними. Це було «мандрування по муках»... Найцікавіше з того було те, як він був заховався, ставши бухгалтером в «Лепрозорії» в горах (лікарня для прокажених), де пробув 5 років. Большевики довго не важилися туди з'являтися, боячись цієї страшно заразної хвороби. Але з часом дізналися, як уникнути зарази, й почали заїздити й там вишукувати контрреволюцію. Тоді він утік. Якийсь час по хуторах учителював, щорічно або й частіше міняючи місце. Та нарешті його арентували і довго тягали по різних в'язницях Кубанщини. Пропонували йому посаду курсового офіцера в кінній військовій школі, але в Москві полк. Федоренко (кубанський зрадник) (див. 3-у книжку) попередив Ц., що після використання його обов'язково знищать. Через це він відкинув пропозицію і його тягали по в'язницях 5 років і несподівано в Краснодарі випустили. Тоді Ц. став бродячим учителем, переходячи від одного до другого аула (село) у черкесів по Закубанню. Там же і в такий же спосіб працювала акушеркою його дружина.

Перед 2-ю світовою війною його злову посадили до в'язниці, з якої звільнився з приходом німців.

У бараці біля Вільгельмсгафену скоро організували церкву. Парафіяни придбали ризи і все, що потрібне. Отець став настоятелем, організували півчу, а п. Ц. став титарем і секретарем. Посвідчення видавалися даром або хто що дасть. Добровільно люди платили й більші суми, а Ц. вписував усе до книги, видаючи поквитування. Але отець почав домагатися, щоб вписували за виказку лише 5 нм марок, а решту йому передавали. Ц. на це не погодився і отець його з секретарства звільнив. Отець сам вів запис адрес. Коли ці посвідчення видали майже всім, отець почав служити не щонеділі, а рідше. Потім забрав усе, що купили парафіяни, переїхав до Оснабрюку й там почав служити румунським виселенцям. До Вільгельмсгафену ж написав до німецького коменданта, щоб ужив той барак на що хоче, бо церква там не потрібна. До цього втрутився англійський комендант. Він закликав Ц-ся і, розпитавшись, порадив звернутися до свого єпископа, щоб призначив іншого священика і барак залишив для церкви. Парафіяни тоді зібралися й ухвалили, щоб титар написав до отця О., і вимогу повернути їм до церкви все те, що в складчину придбали. На такий лист отець О. І. написав Ц-єві:

»До Ц-ся Гр.

Вільгельмсгафен, 29. XI. 45.

Коли хочете мати спокій, то сидіть тихо, інакше будете мати велик. клопоти та неприємності. Советська місія зробить порядок з Вами. Ви дістали від мене гроші як секретар та як церковний староста. Запізно я Вас пізнав. Добре Вас привітав проф. Іванис, кажучи, а де мій кінь, що Ви його вкрали. Що я писав, то я знаю.

Бувайте здорові.

О. І.»

З цим листом приїхав Ц. до В. М-ча, все розповів і просив поради. В. М. радив точно списати, що взяв отець, зібрати якнайбільше підписів парафіян, обрати двох чи трьох уповноважених людей, щоб вони з тим списком поїхали до митрополита Полікарпа, розповіли все і попросити призначити нового священика та вплинути на о. О. І., щоб повернув забране з церкви. За якийсь тиждень п. Ц. знову з'явився з дружною, привіз прохання до митрополита Полікарпа, підписане 16 парафіянами, їхати ж до митрополита боялися, щоб їх не впіймали большевицькі лейтнанти. Тому просили В. М-ча від їх імені відвідати митрополита й передати їхнє прохання. В. М. порадив Ц-ві з дружиною переїхати до табору Гайденав і написав до коменданта листа, щоб їх там прийняли. У ті часи їзда залізницями була дуже тяжка, бо було надзвичайне переповнення, доводилося стояти, часто на одній нозі, а для другої не було місця.

Така подорож для В. М-ча з його хворобою була занадто тяжкою. Через це він звернувся до капеляна о. С. Симчича (канадець), чи не міг би він повезти джіпом В. М-ча до Ганноверу, де в шпиталі перебував митрополит (мав операцію катараксу очей). О. Симчич згодився і разом побували у митрополита. Митрополит тоді вже видужував, у вечорі ласкаво прийняв прибулих. В. М. розповів історію з етцем О. І-ком і передав прохання парафіян. Митрополит пообіцяв задовольнити парафіян.

Повернувшись з Ганноверу, В. М. карткою повідомив Ц-ся про відвідини, але за якийсь тиждень картка повернулася через відсутність адресата. А через декілька днів до В. М-ча з'явився о. О. І. з інформацією, що з Ц-м не все гаразд. В. М. відразу, не подаючи руки, піднесеним тоном сказав: «Ви його видали більшовикам!» — і показав його лист до Ц-ся, запитавши: «Це ви писали!» Переляканий отець підтвердив, що він. «Такого листа міг написати лише світський негідник, а Ви, Ви священик!» О. О. І. вискочив. Свідок цього «діялогу» була пані Г. В., яка писала під диктування В. М-ча. Минуло з місяць, як цей отець з'явився з призначенням владики Григорія до табору в Дельменгореті на православного священика. У цім же таборі вже був молодий таборянин, який прибіг з Вільгельмсафену, коли там в одну ніч лейтнанти з англ. офіцерами об'їхали майже всіх, що мешкали приватно, і вивезли їх. О. О. І. почав переписувати православних таборян, де вони мешкають. Прибулий же з Вільгельмсафену почав протестувати, а православні інтелігенти, директор школи Подрегуля, інж. Балабан не вірили протестанту, хоч він і посилався на прсф. Іваниса, який це знає. При цих суперечках випадково до табору заїхав В. М. і розповів, що знав, пп. Подрегулі, Балабанові і комендантові д-ві С. Білякові. Дир. Подрегуля відразу наказав таборовій поліції арештувати о. О. І-ка. Але таборова поліція не знала, що робити з таким арештантом і за годину його випустила. О. О. І. розшукав В. М-ча в кімнаті Балабанів (присутні: Балабан з дружиною й п-і В.) і протяг руку В. М-чеві, а він сказав: «Таким людям руки не подаю». І отець зник.

Згодом В. М. був на педагогічній конференції, що відбувалася в таборі Білефельд і довідався, що парохом табору є о. О. І. В. М. зразу приїхав з пп. Яловим, головою Комітету на Британську зону, Бачинським, директором гімназії в Гайденав, і Василюком, комендантом табору, до Владики Григорія. В присутності названих В. М. переказав владиці Григорієві все, що знав про о. О. І-ка й просив його негайно усунути. Владика пообіцяв це зробити.

Повернувшись з Білефельду, В. М. знову випадково

на помешканні студента Г. Іщенка зустрів студ. Коваленка, який попав в репатріацію району Вільгельмсгафену. Він оповів таке. Одної ночі лейтенанти маючи адреси, з англійськими офіцерами об'їхали по всіх бауерах, арештовуючи сплячих людей і звозячи до школи, а потім самоходами вивезли до совєтської зони. При цьому двоє людей ще в школі покінчили самогубством. Ц. з дружиною їхав з цим студентом (Коваленком). На світанку, коли виїхали за місто і зупинилися, студент вискочив з авта і, не зважаючи на стрілянину утік до якогось бауера що співчував скитальцям і заховав його. Ц. через хвору жінку утікати не міг і був вивезений. Студент Коваленко був лютий на о. О. І. й шукав його, щоб забити. Але Владика Григорій перевів цього священика до Кілю. Три місяці пізніше о. О. І. за датою 21. 3. 1946 р. написав дуже довгого листа до В. М-ча. виправдуючи свої вчинки і ганьбячи Ц-ся. Головніші виправдування такі: ...«Що Вам п. Ц. дав маленьку записку від мене, де мало б бути написано, щоб мовчав, бо може для нього бути зле, то ця справа стоїть ось так: Ц. добре жив із інж. Гришином. Опісля посварилися... поругалися дуже погано, як козаки... Потім дуже схвилюваний прибув до мене Гришин, щоб я йому (Ц-ві) загрозив, бо він проти мене (о. О. І-ка) дуже погано поступив та на мене неможливі річі говорив. Тоді я написав, будучи злосним, сердитим на Ц-ся тою записочкою, бо того дня рано він мене обидив та сварився зі мною кажучи, що я не смію нічого брати з церкви ані ікони, ані ризу, бо то церковний маєток»... Вислови наведені точно з листа. Очевидно, вони аж ніяк недостатні для виправдання його вчинку передачі багатьох земляків на тортури чи й на знищення в червоному пеклі.

Коли В. М. прибув до Канади, (1948 р.) то скоро довівся, що цей священик уже є священнослужителем у православної церкви (УГПЦ). Промовчати такі несамовиті вчинки служителя в вітварі було б злочином. Через те В. М. писемно і при першій зустрічі попередив діючого тоді в Канаді владика і деяких отців. На жаль, з заходами ніхто не спішив. Минуло досить часу, поки цей аномальний священик не переїхав до США.

70. Зміна в харчуванні і нові зустрічі

В Ольденбурзі ті, що були на приватних помешканнях, були зареєстровані в УНРРА (The United Nation Relief and Rehabilitation Administration) і ніби під опікою цієї організації, але харчів їм не видавалося. Через це треба було жити на німецькі каржки. Це харчування було нужденне. Ті, що ма-

ли якісь знайомства серед німців, і хто міг поїхати на села, той міг без карток купити яйця, якусь зеленину, молоко й інше. Хто ж не мав такої спроможности, дуже бідував. До цих останніх належав і В. М. Доводилося харчуватися в ресторанах, де основною стравою була брюква, якої В. М. довго не міг зносити самого запаху. Та не без добрих людей на світі! Земляків чи ближчих знайомих напочатку В. М. не мав. Але й новонабуті знайомі не лишали В. М-ча на самі німецькі картки. Панство Ковалі часто запрошували В. М-ча «послухати радіо», а потім частували добрим обідом, чи вечерею. Студенти Дідух з дружиною й Самотовка також часто приносили молоко, яйця, якусь ковбасу і при кожній нагоді закликали на обід. Вони надзвичайно турбувалися, щоб якось допомогти В. М-чеві. Біда, в яку всі попали, якось еднала. Наприкінці листопада 1915 року УНРРА прийняла на своє харчування і тих, що не були в таборах. Це полегшило справу харчування, але готування їжі лишалося проблемою. В. М. хоч і вмів усе робити сам, але витрачати час на таке діло був дуже неохочий. Хотів те обмежувати чаєм чи кавою (в той час ерзацами).

Слід згадати ще про т. зв. проблему східняків, серед яких багато було пристосуванців, але не мало траплялося також глибоких патріотів і ерудитів з добре виробленою українською літературною мовою. Над усіма ними висів дамоклів меч репатріяції, а все ж вони виступали відважно на різних зборах, обороняючи загальноукраїнські справи. Їм було пайтяжче, бо Німеччина й її мова були їм цілком чужі, тоді як серед галичан, подекуди й з-під Польщі волиняків, старші люди вільно володіли німецькою мовою, а молодші скоріше її вивчали. Наддніпрянці, зазнавши страшного гніту, часто нехтували формами своєї зовнішности, способом тримання себе за столом і т. інш. Розкидані по цілій Німеччині й Австрії, вони були здебільшого позбавлені можливості гуртуватися на плятформі єдності. Західні ж українці відразу потворили свої групи, особливо націоналістична молодь — т. зв. бандерівці й мельниківці. Цілком зрозуміло, що адміністрацію по таборах здебільшого прибрали до своїх рук націоналісти. Комендантами таборів і в поліцію в них частіше обиралися й призначалися західні українці. Найупослідженішими по таборах були кубанці й росіяни. Перші були найбільше зрусифіковані українці і вживали в розмовах багато русизмів (хорошо, конечно, все равно і т. д.), а за це їх, особливо галичани, називали кацапами і з нехиттю пускали до гурту. До цього ж за кубанцями найбільше ганялися лейтенанти-людолови.

Цікаве знайомство В. М. мав із східнім молодиком В. В. Чаплянським. Одного дня, на початку організації таборів

В. М. був в Дельменгорсті і засидівся до пізнього вечора, обговорюючи справу видачі червонохресних виказок, яку прийняв д-р С. Біляк. Ночувати хотів у готелі, а там не було вільної кімнати. Провожало В. М-ча декілька осіб, у тому й молодик з Кременчука Вас. Васильович Чаплянський. Він запросив В. М-ча до свого невеликого табору комендантом якого був його приятель молодий інж. білорус Фед. Кузьм. Новиков. Вони приготували вечерю й дали для ночівлі окрему кімнату, в якій В. М. проговорив з ними далеко за північ. Обидва вони про життя старої єміґрації дуже мало знали й засинали питаннями. На ранок В. М. повернувся до Ольденбурґу в готель. На другий день, вельосипедом приїхав до нього В. Чаплянський. В. М. попросив його, щоб він (Чаплянський) розповів йому про своє життя — щоб знати, з ким маєш справу. Він був сином директора десятирічки, членом Союзу Визволення України (СВУ). Батька його розстріляли. Мати змінила прізвище на Чаплян і пустила хлопця, як безпритульного. Хлопець учився дуже добре і, як першун, на літні канікули одержував «путьовки» в Крим, на Кавказ та інші кліматичні місця. Там він таємно зустрічав матір. Так він закінчив рабінфак у Дніпропетровську з найвищими оцінками з всіх дисциплін. Це свідоцтво він показав В. М-чеві. Воно було підписано дир. Капустою — ревізором Ліцею в Черниці (дип. раніше). Закінчивши рабінфак, В. В. працював трактористом у великому радгоспі. Коли ж прийшли німці, молодик, порадившись з матір'ю, добровільно виїхав до Німеччини. Тут його охоче взяли за тракториста на великий масток. А як власник мастку пішов до армії, то залишив тракториста за управителя. Після закінчення війни В. В. зразу втік якнайдалі на захід. Перебуваючи довго серед німців, він досконало вивчив німецьку мову, а з появою англійців почав вивчати й англійську. Це була незвичайно здібна людина і прив'язана до В. М-ча, він завжди і в усьому радився з В. М., який зразу направив його до табору в Гайденав, де йому доручили керувати курсами шоферів і завідувати гарніжем. В. М. не раз посилав його до американської зони з різними дорученнями, які він виконував швидко й точно. Мало він феноменальну пам'ять. Пошта в ті часи не була надійною, а через це поважніші листи треба було посилати довіреною людиною. Якось В. М. написав більше десятка листів до різних осіб і в різних містах і попросив Чаплянського передати їх, а в додачу й поговорити з адресатами та привезти від них відомості. Побував він у Регензбурґу, де при УТТІ були матуральні курси. В. М. просив проф. Комарецького, щоб на підставі диплома з Дніпропетровська Чаплянському видали матуральне свідоцтво, яке було б дійсно

для вступу до німецьких університетів, бо советські документи не визнавалися. Крім Регенсбурґу, він побував у Мюнхені, Міттенвальді, Авґсбурзі, Фюссені, Франкфурті, в Офенбасі, Ашаффенбурзі і привіз листи й надзвичайно влучну характеристику людей, до яких їздив. Про цього посла д-р О. І. Балабас написав В. М-чеві «І де Ви такого посла взяли, він і про Кубань все знає?» При пізнішій зустрічі з І. П. Мазеною й ген. П. Шандруком такі ж самі почув В. М. характеристики про Чаплянського.

71. Перші зустрічі з канадськими українцями

Аж в Ольденбурзі пощастило зустрітися з українцями з Канади. Спочатку пп. Коваль і д-р Радомський на вулиці познайомилися з канадцями Слонецьким і Лопаткою (гарматчик), які підійшли, почувши, що ті говорять українською мовою. Їх п. Коваль закликав до свого помешкання. Скоро познайомилися з капітанами (сотниками): Капустою, Фроляком, лікарями Хомиком, Мирославом Чепесюком, капел. о. С. Симчичем та іншими. Але всі вони були розпорешені по різних канадійських частинах. Ні одної чисто української частини не було. Це В. М-ча дуже вразило. Він не припускав, щоб заокеанські українці не подбали про національні частини. І то тим більше, що поляки в американській армії мали свої дивізії. Пригадав він собі боротьбу за Кубанську армію, творення у Франції й Росії чеських легіонів, в австрійській — польських легіонів і українських січових стрільців, за 2-гу війну — Кубанського корпусу й дивізії «Галичина», а у канадців ні одного батальйона не створили! На запит В. М-ча, чому нема української частини в Канаді, дехто відповів, що було побоювання, щоб ту частину не вжили в найнебезпечніше місце і її не знищили вицент. Ця відповідь не могла не обурювати, бо національні держави без жертв і крові не постають! Без героїзму нації не родяться! Без Крут, Базару, Зимового походу, убивства Петлюри боротьба України не була б переконливою в найновіші часи! А за маленьку Кубанщину в ХХ столітті волають до неба Соракамиш, Ерзерум. Крижаний похід, убивство Рабовола, шибениця Кулабухова, Ліснц! Великі діла супроводяться і важкими втратами. І важко повірити, щоб українці в Канаді аж так огречкосялися, щоб через боягузство не створили своїх окремих частин, як, наприклад, отой 8-й шотляндський батальйон, що з такою жорстокістю обійшовся з козаками в Ліснцу. Коли шотляндці можуть творити свої окремі частини в англійській армії, а українцям хіба заборонено? Вивішування в день державности на чужій землі українських прапо-

рів, демонстрування найгрізніших плякатів були й будуть лише слабенькими паліятивами в боротьбі за українську державу. Очевидно, українським провідникам і на Канадській землі треба про це пам'ятати.

17. Х. 45 В. М. випадково зустрів у п-ва Біляків о. Г'орошка, який був капеляном греко-католиків — уніятів і привіз у джипі досить «сендвічів» з білого, як вата, хліба. Розмовляючи, цей отець дуже часто хапався за олівець і записував, особливо прізвиська, назви міст, кількість таборів і їх людність. В. М. саме перед цим одержав дані реєстрації. В Британській зоні Український Комітет нарахував до 150 000 емігрантів в 15 українських таборах та у 18 мішаних з поляками було зареєстрованих 34 000, а емігрантів по всіх зонах тоді було понад 600 000 людей, цебто, як сказав о. Г'орошко, у півтора рази більше, ніж українців у Канаді (400 000). Однак ця голодуюча маса все ж мала шість діючих українських гімназій, три фахових школи, три вищих школи, декілька народних університетів і майже в кожному таборі курси шоферів. У Канаді ж ні одної чисто української середньої школи! Вищу духовну Колегію св. Андрія, греко-католицьку семінарію і Інститути Петра Могили та Михайла Грушевського згадували. Ці інститути о. Г'орошко назвав лише звичайними інтернатами, але не гадав, що ці установи належать православним канадцям.

19. Х. 45 зійшлися в якійсь кав'ярні о. Г'орошко, дечист Капуста, лікар Хомик (канадці), проф. Хортик, д-р Кухаришин, Бульба, його син і дружина, Самотовка, Дідух, В. М. і двоє незнайомих. Розмови точилися навколо репатріації. У цих розмовах В. М. запропонував так: 1. Домагатися від англо-американців, щоб зрівняли українців у правах з поляками (щоб не ловили лейтенанти наших людей, як зайців); 2. Дати якнайбільшій кількості українців працю, щоб уникнути неробства, яке викликає деморалізацію; 3. Звезти всіх українців до своїх таборів, забираючи їх із чужих, особливо польських; 4. забезпечити учбові заклади книжками (бодай для професорів), писальними машинками, циклостилями, болонками й папером; забезпечити млярів фарбами, полотном, співаків нотами, різьбарів відповідними матеріялами; 5. організувати видання бодай одного часопису на зону, для цього треба було знайти редактора — українця англійського громадянина.

О. Г'орошко вже побував у Бельгії і дуже хвалив, що там усі українці працюють, одержують допомогу, не діляться на партійні чи інші групи. Всі висловлені В. М. побажання могли реалізуватися, на думку о. Г'орошка, лише за допомогою канадців. А вони ж нічого нічого не робили, тим часом як англійці продовжували допомагати совєтським

лейтенантам вивозити українців на англійських вантажних самоходах і в присутності англійських офіцерів. Різні ж чутки кружляли про ту репатріацію і так налякали Ковалю й Радомського, що вони почали допитуватись, як виїхати до Бельгії. В. М. відповів, що про це ще рано турбуватися. Ще більше гарячкував з виїздом Г-ць. 7. XI. 45 англійська поліція о 2 год. 30 хв. ночі з'явилася контролювати будинок, у якому мешкав В. М. У нього в коридорі запитали про паспорт, проглянули, а до кімнати не зайшли.

Адвокат Петро Лазорович і проф. Т. Павличенко прислали приемні й ділові листи. При чому останній навіть пропонував місце при катедрі в його університеті.

8. XI. 45 Дідух привіз надруковане в часописі розпорядження ген. Айзенгауера, що репатріювати можна лише тих, що на це згоджуються, незалежно від того де вони мешкали до 1939 року, а в англійській зоні ще людей хапають і силоміць вкидають до вантажних машин. 10. XI. прийшла вістка і з Парижу, що примусова репатріація припинилася. Дідух (галичанин) побував у багатьох таборах американської зони й таке розповів: якщо 8 галичан містяться в одній кімнаті, то «остів» в таку ж саму напихають 15. Весь адміністративний персонал галицький, особливо в магазинах і кухнях. До «остів» ця адміністрація ставиться як до неповноцінних людей, а це викликає відхід східного елемента, єднання з росіянами, з якими утворюють свої театри тощо.

72. Кубанські «самостійники»

Багато клопоту було ще з кубанцями, проф. Биковником, інж. Концевичом, які з'явилися до В. М-ча, розповідаючи несутворені речі. Биковник одержав право на видавання виказок Червоного Хреста на Вестфалію. Він їздив до Ганноверу на з'їзд уповноважених від таборів, спекулював, що має доручення від В. М-ча. Він же їздив і в американську зону на вибори в ЦПУЕ (Центральне Представництво Української Еміграції), де його все ж не вибрали. Він настигав більше переляканих кубанців до таборів в Білефельді, де, якимсь чином обрали полк. Успенського комендантом. В. М. побував там, познайомився з Успенським, який видавав себе за племінника кол. отамана М. М. Успенського, хоч найменшої подібності не було. Це щось нагадує чистісіньку авантюру. Успенський вільно говорить німецькою мовою, живе на приватному помешканні з німкенєю. Козаки в цьому таборі (до двох десятків) справляли добре враження, але Успенський і Биковникові були їм чужі. Майже всі вони добрі спортсмени, але без провідника,

всі бояться репатріації, завжди готові утікати, якби з'явилися лейтнанти. Всі вони були дуже налякані й підозрілі, так що не можна від них довідатися ні про справжнє прізвище, ні про те, хто з якої станиці. Такі ж самі групи і поодиноких козаків В. М. зустрічав у таборах Гайденав, Ганновері, Мунрестрі (учитель Терещенко) та інших. Здебільшого ці люди обдурювали тих, хто з ними зближався, і безсоромно використовували нагоду якось поліпшити свій матеріальний стан. Наприклад, у таборі Білефельд англійці запропонували агрономам з робітниками з табору прийняти й вести два сільсько-господарських маєтки. Це було під час перебування В. М-ча в Білефельді. Там був ніби кубанець агроном доц. Углицький, що слабенько говорив по українськи, але справляв дуже добре враження як людина. В. М. радив Углицькому прийняти керівництво й підібрати робітників із кубанців — господарів. Але Биковников вибухнув зі зливою промов, що такі маєтки може вести лише організатор, а Углицький у тому нічого не розуміє. То може зробити лише він, Биковников. Але до реалізації цієї справи одначе не дійшло. Українське Бюро в Лондоні прислало анкети, щоб їх заповнили скитальці. В анкеті була рубрика, — «Що потребуєте?» Биковников і ті, що з ним, написали — в першу чергу грошей, а потім одяжі і взуття. В Гайденав мешкав п. Костенко, що називав себе кубанцем із станиці Баталпашинської. Він удавав із себе людину з високою освітою, брався читати в народнім університеті лекції з ботаніки. Одержав від когось добрий підручник, але скоро виявився дилетантом. Він же їздив по таборах і тишком-нишком видурював у кубанців гроші на купівлю самохода для В. М-ча, В. М. довідався про таке обдурювання цілком випадково, коли приїхав до Ганноверу зі знайомим англійцем на самоході. Козаки, побачивши цей самохід, запитали В. М-ча, що це він купив собі? В. М. зі здивуванням відповів, що він цього зробити неспроможний і взагалі про такий люксус зовсім не думав. Козаки тоді до нього з запитом, а хіба Костенко не передав грошей, які він по багатьох таборах збирав для купівлі самоходу? Але після цього В. М. більше Костенка не побачив. Биковников і дехто з його прибічників дуже настоювали, щоб зібрати кубанців в окремий табір, коли ще відбувалася репатріація. В. М. цю затію стримав, зазначаючи, що найліпше кубанці збережуться, коли сидітимуть по різних таборах. Бо як вони зберуться в одному місці, їх оточать і, як в Лієнці, силоміць вивезуть і видадуть советам. Кінець-кінцем Биковников одружився з росіячкою і зник з козачого горизонту. Про Костенка значно пізніше В. М. довідався, що він уже у Франції в таборі «козакійців». Від цих кубансь-

ких ворохобників у В. М. лишилася купа якихось постанов, писаних на коліні, до сотні підписів, більшість яких годі прочитати. Пресумний то вислід. Взагалі кубанці по 2-й світовій війні до Європи попали слабші інтелектуально, бо освіченіші ще до цієї війни були постріляні чи вислані в такі райони, в які «ворон костей не заносить...» вони ви- гинули.

73. З канадцями в Гайденав і ГанOVERі

14. XII. 45 з американської зони приїхав до Ольден- бургу кол. депутат польського сейму п. Сагайда з проура- дової групи (ББ) волиняків. Він привіз відомості, що на- ступник ген. Айзенгауера ген. Нерсі видав наказа, щоб усім підсоветським громадянам з-поза кордону 1939 р. УНРРА не сміла давати харчів, німці не повинні давати харчових карток і всіх, що ще працюють у німців, звільнити, щоб змусити їх до репатріації. Місцеві коменданти ще гостріше намагаються репатріювати цих людей. За статистичними даними Українського Бюра в Лондоні, українців в амери- канській зоні не більше 100,000, в англійській 50,000, у французькій та інших ніби також не більше 50,000. Поля- ків же в німецьких країнах вештається до 300,000 душ. Про Польщу Сагайда мав відомості, що там великий хаос і що вивозять інтелігенцію до таборів в СРСР. Якраз у цей день з Англії прибули кап. Фроляк і о. капел. Симчич. В помешканні п-ва Хортиків зішлись: кап. Фроляк, Симчич, Капуста, д-р Кухаришин, Сагайда, д-р Хортик з дружи- ною. Фроляк, як секретар Бюра в Лондоні, інформував про його працю. До бюро приходять різні справи від Комітету Українців Канади (КУК), комітетів США, Аргентини й Бразилії. Бюро клопоче, щоб від Канадійського Червоного Хреста був постійний представник в Європі з правом їзди- ти по всіх зонах. Відносно репатріації він зазначив, що за Ялтинською умовою всі, що до 1939 р. жили під советами, мусять бути репатрійовані. Бюро писало до різних англій- ських установ і впливових осіб, щоб репатріацію українців припинити, але відповіді одержали як додатні, так і від'е- мні. З Ольденбурзької округи Бюро одержало від полк. Флетчера брутальну негативну відповідь. Фроляк додав, що в праці Бюра допомагають Коростовець та Данило Ско- ропадський, а Соловій (галичанин із Львова), співпрацює лише з поляками. Сагайда при цьому говорив про співпрацю УНР через Соловія з поляками, які за словами Фроляка, в Лондоні дуже вороже ставляться до українців. Сагайда ж ще поінформував, що в Бад-Кіссінгені відбувся з'їзд гет- манців, мельниківців і бандерівців, на якому вони дійшли

до повної згоди. В. М. у таку згоду не повірив і одверто про це сказав. Наприкінці Фроляк і Капушта запропонували скласти протест від імені канадських українських офіцерів з приводу репатріації їх земляків. Говорили вони і про афідавіти для українців, що мають рідних у Канаді. В. М. та інші просили канадців допомогти у звільненні Ч. під арешту Пархоменка й Солтисика. Справу цю порушувано при кожній нагоді, але канадці дуже неохоче за неї бралися. Взагалі ж канадці дуже боялися наразитись на найменшу неприємність від англійців. І в цей саме час Чаплянський писав В. М.-чеві з Гайденав, що до цього табору з'явилося декілька осіб, які утекли з табору під Мюнхеном, де продовжували силоміць репатріювати і після наказу ген. Айзенауера. На цій же зустрічі домовилися поїхати до Гайденав та інших таборів.

У суботу, 18. XII. 45, джипом Капусти виїхали до Гайденав: Капушта, Фроляк, Симчич, Сагайда й В. М. Перел Дельменгорстом навалила опона (це перший і єдиний раз В. М. побачив, що її джип може мати таку ваду). Через цю пригоду до Гайденав прибули аж о 7-й год. вечора. Для табору це був перший приїзд земляків офіцерів з Канади. Повечеряли у коменданта інж. Дроздовського варениками і зараз же пішли до гімназії, де саме відбувалося свято св. Миколая. Деклямувалися вірші, співали і потім 149 учням роздавали бідненькі дарунки. Діти все ж чистенько, повбрані більшість у вишиваних блузках і сорочках з різнобарвними стрічками у дівчат. Гості побували в малярській студії, дуже просторій залі у великім бараці, в якому містилось і кіно. Потім зайшли до народнього університету, де гостей вітав п. Сердюк, як культурний референт табору, та ректор народнього університету проф. фізики Лорченко. Кінцем цього вечора був концерт квартету ім. М. Лисенки (бас Дигтярів, баритон Безпалів, 1-й тенор Пастернак і 2-й тенор Пушкаренко). Дехто ставився скептично до цього квартету, але заокеанські гості й загал, що вщерть заповняв залю, улаштовували після кожного проспіваного номеру оваційні оплески. Виконали вони «Прометей», «Закували та сива зозуля» і дві композиції Концевича (одна — цедрівка). Капітани ще склали візиту й англійському комендантові.

Спати трьох капітанів примістили разом в гарно прибраній вишиваними рушниками й скатертиною на столі кімнаті. Сагайда переночував у Сердюка, а В. М. перебував у коменданта інж. Дроздовського.

Ранком у неділю, 19. XII., капітани пішли до церкви. Відправляли оо. С. Симчич, Губаржевський і Мірошниченко. Співали — квартет і добрий православний хор. Пропро-

відував о. Симчич. Говорив він недовго, але на тему сучасного становища українців, чутливо і викликав у багатьох сльози. Цей отець мав вродливу симпатичну зовнішність і приємний поставлений голос, а цього саме бракувало митратові Губаржевському. По Службі Божій гості поспідали, ще вислухали колядки, виконані хором, оглянули таборовий шпиталь, механічний і теслярський верстати. Потім коротко промовляли до таборян, підбадьорюючи їх і обіцяючи можливі поліпшення. З Гайденав усі прибулі переїхали до ганноверського табору.

В Ганновері англійський офіцер саме перевіряв мешканців табору. Вимагав документами довести, де хто народився, де жив до 1939 і 1941 років, до якої держави належав; декого запитували, чи бажав би повернутися до советів. По допиті людей відпускали, ставлячи проти прізвища різні знаки. Перевірка відбувалася дуже повільно; перепитано не більше 50 осіб. Капітанів зустріли радо, а комендант табору учитель Подільський просив подбати про припинення репатріації. Капітани мали намір відвідати митрополита Полікарпа, але йому якраз д-р Покровський зробив операцію очей, і тому ці відвідини відклали. Вечеряли в греко-католицького священника о. Їжика, у якого вже ждали: М. Луцький, Волинець і Доскоч. За вечерею М. Луцький, як заступник голови Комітету на Британську зону, просив допомогти в припиненні репатріації, підкреслюючи, як і Подільський, що без грошових пожертв можна обійтися. Фроляк відповів, що це питання поставиться на З'їзді Українських Комітетів за океаном. Через наближення поліційної години капітани й В. М. мусили від'їхати джіпом через Бремен і Дельменгорст до Ольденбургу. М. Луцький і Доскоч обіцяли на другий день приїхати до Ольденбургу. У дорозі В. М. почав просити о. Симчича про допомогу звільнити Пархоменка й Солтисика і почув від нього, що то дуже тяжка справа. На це В. М. відповів, що то відомо, що тяжка, бо з легкою і не зверталися б, а самі її полагодили. В цій розмові відчулося, що й о. Симчич дуже боїться вступати в справи, не милі англійцям. Ця риса не властива українцям зі сходу.

20. IX М. Луцький і Доскоч прибули й говорили з Фроляком у мешканні д-ра Хортика. Однак вони залагоджували цілком приватні справи — як одержати стерлінгову валюту тощо. Про звільнення Пархоменка й Солтисика з Фроляком окремо говорив В. М. Той пообіцяв поговорити про це з англійським адвокатом, а не з якимись адміністративними чинниками. Слід відзначити, що кап. Капуста на клопотання декількох українців, коли лейтенанти захопили українську дівчину (Надію) і завезли до своєї ква-

тирі, сам пішов до большевиків і визволив дівчину. Її того ж дня відправлено до табору в Гайденау. Цей же капітан, побачивши брак моделей на шоферських курсах в Гайденау, подарував зіпсутий мотор із свого джипа. Така допомога тоді вважалася великою.

74. Таборове населення і його побутові умови.

До таборів у 1945 р. попали різні верстви людей і з різних земель України. Велика кількість була з робітників, яких вивозили німці на роботи із зайнятих територій, полонені, що утекли зі своїх таборів і не хотіли повертатися на родину, досить велика кількість біженців, що вважала за краще стати безбатченками, ніж підлягати комуністичному режимові. Серед останньої групи було багато інтелігентів із старої еміграції, з Галичини й Волині і з Наддніпрянщини. Переважна більшість усіх цих вигнанців були бідні й фізично виснажені, недоживлені. Однак значна частина годилася вмерти, аби лише не повертатись до держави-катівні. Через це такий великий спротив чинили люди заходам репатріантів. Європейці ж тоді, а подекуди й сьогодні, не могли збагнути жаху, який проймав людей з територій Сходу при намірі повернути їх під большевицький режим.

Головна маса оцих вигнанців примістилася по таборах Німеччини й Австрії, по кол. військових і робітничих казармах. Останні були побудовані з каменю й цегли, або з дерева і з більшими чи меншими вигодами (водоводами, водостоками, умивальнями, туалетами й т. інше). Часом такими приміщеннями ставали кол. підземні склади вогнезброї і т. д. Незначна кількість вигнанців знайшла притулок на приватних помешканнях, бо вони не могли перебувати в гуртожитках. Якось частина українців при розселюванні опинилась в польських таборах, що частіше були краще устатковані. У таких випадках українці, як правило, містилися в окремих бараках чи займали окремі кімнати. В польських таборах головна адміністрація натурально була з польських урядників. Табори по кількості населення були різні: великі — на п'ять і більше тисяч і менші на декілька сот. У бараках люди містилися дуже тісно. За рідкими винятками в одній кімнаті мешкало декілька родин. Ліжка вживалися дво- і триповерхові. Морально таке співжиття було тяжким. Діти часто ставали свідками сексуальних відносин старших. Діти шкільного віку здебільшого не мали кутика й столика, де б вони могли читати й писати. Для них бракувало площі і для бавлення, особливо зимою.

Адміністративно табори керувалися демократичним ладом — урядники обиралися. Обирався комендант табору й

його заступник, таборова рада, референти: культурно-освітний, праці, фінансовий, по розподілу харчів й інші. Всі табори мали обов'язково початкові школи, часом і дитячий садок, а більші і гімназію, народний університет, майже всі табори мали шоферські курси, курси англійської й інших мов, музичні студії, часом утворювалися театральні, малярські, літературні, спортові й інші гуртки, для них відводились окремі приміщення. Майже всі табори мали провізоричні церкви і хори (іноді дуже добрі).

Часто табори мали різні верстати, якот: механічна майстерня, теслярська, шевська, кравецька, голярня і т. інш. По всіх таборах були організовані більші чи менші лікарні. в яких лікарі, сестри, акушерки були звичайно з таборового елементу.

Деякі табори обзавелися друкарнями, що в них видавалися частіше на часописному папері тижневички, малі брошури, словнички.

Для тримання ладу по бараках обиралися солідніші мешканці, що їх звали «бараковими». Кожний табір мав свою поліцію. Для неї вишколених поліцаїв, очевидно, не було. Складалася ж вона переважно з молодих хлопців, які частіше належали до націоналістичних західніх організацій. Якогось стислішого регуляменту баракова поліція не мала. Всі працювали від випадку до випадку, інколи переходячи певні межі, кривдячи окремих таборян і викликаючи незадоволення. Все було провізорією і через це про якесь удосконалення ніхто не дбав.

75. Релігійне питання в таборах

У релігійному відношенні населення таборів потребувало духової опіки. Визначалося скрізь два віровизнання: православне й греко-католицьке, сектанти були, але в такому незначному числі, що під їхню божницю спеціальної будови не відводилося. У греко-католиків ніякої проблеми не було, бо їм до того часу ще не довелося зазнати заборони молитися, вони і за режиму нацистів могли мати свої церкви, відбувати хрещення й по святах молитися. Православні ж наддніпрянці, як відомо, лише крадькома могли молитися за советського режиму, а на праці в Німеччині їм також заборонялося відвідувати церкву — навіть греко-католицьку. Цікаво було приглянутися до їхнього ставлення до церкви. В. М. зміг до цього приглянутися в таборі Гайденав. За його перебування в цій таборі прийшло до коменданта Дроздовського (греко-католик) декілька православних з проханням призначити барак під церкву. Пішли, оглянули і вибрали. В. М-ча це дуже зацікавило і він про-

жив тиждень в таборі, стежачи, як оті православні все це робили: збудували престіл, амвон, аж два клироси, принесли від малярів декілька ікон. Дуже активну в цьому участь узяв о. Андрій Мірошніченко (колишній бас в якомусь монастирі). Він пильнував, щоб не забути якоїсь дрібниці. Дуже швидко організували не такий-сякий, а добрий хор і о. Андрій почав правити. Трохи пізніше приїхав о. Ігор Губаржевський. Треба також зазначити, що в більшості таборів найменших непорозумінь між православними і греко-католиками не було, якщо були культурні й зрівноважені священики. В Гайденав був навіть випадок спільного Богослуження православних і греко-католицьким священиком Побігушкою. В одній же церкві відправляли православні й греко-католики в таборі Гайденав, Дельменгорст. Парафіяни греко-католики ходили до церков православних, а православні до греко-католицьких.

Але в Ганновері була лише православна церква, а греко-католики ходили до католицького костела в місті, в якому правив о. Їжик, що був гострим націоналістом. З ним довелося мати деякий клопіт. В Ганновері для таборової гімназії друкували підручники. Керувала цим видавництвом спеціальна комісія, до якої входив і В. М. Якоś розглядали підручник священної історії, написаний православним священиком з освітою Духовної Академії. О. Побігушка проглянув її і сказав, що вона однакова з греко-католицькою і через те видавати греко-католицької нема потреби. Але о. Їжик несамовито гостро запротестував, що та книжка не може даватися до рук греко-католицьким дітям. Довго сперечалися з отим «соборником» і... мусіли прийняти до друку ще й греко-католицьку історію. Очевидно, що Збруч такими «патріотами» поглибитися... Пригадується ще й такий випадок. До табору в Дельменгорсті прибув православний священик Явтушенко. Він хотів провести спільну сповідь. Греко-католики з цього приводу зробили надзвичайний рух і змусили робити індивідуальну сповідь. Це ніби дрібниця, а тоді вона викликала дуже велике незадоволення серед православних.

* * *

Капелян о. С. Симчич декілька разів просив В. М-ча намовити Квартет проспівати Службу Божу в Ольденбурзі для українських вояків і адміністрації УНРРА. В. М. згодився допомогти, але вважав, що солідніше було б перевести її з участю не лише самого Квартету, а й хору. Виникло питання, в якій церкві відбутися те Богослуження. Вирішили зробити це в євангелицькому соборі, що за вільної Німеччини був гарнізоновим. Через студ. Самотовку умо-

вилися побачитись з настоятелем цього Собору. Ним тоді був старший інтелігентний німець. Він прийняв о. Симчича й В. М-ча приязно, знаючи, що це роблять українці. Настоятель пішов з відвідувачами до собору, відкрив його й показав. Це був старовинний храм солідної будови і з прекрасною акустикою. Самохід пообіцяла дати УНРРА. Квартет тоді перебував в Дельменгорському таборі і погодився на такий виступ. Гірше було з хором, який до цього співав у церкві табору Дельменгорст під керівництвом диригента Чайникова, який був перед д-ром С. Біляком комендантом табору і в них виникли непорозуміння. Д-р С. Біляк звільнив від диригування Чайникова, а на його місце запросив одного з хористів. Коли о. Симчич з В. М-чем приїхали до табору в Дельменгості, то д-р С. Біляк про хор подав від'ємну характеристику, назвав Чайникова малоінтелігентним зазнайкою. Прибулих закликали на «чашку чаю» — фактично вечерю. Коли д-р Біляк довідався, що о. Симчич православний, то ще більше ганив Чайникова з його хором. Але після вечері о. Симчич з В. М-чем покликали Чайникова і попросили скликати хор та дещо проспівати. Чайников скоренько зібрав хор і виконав окремі місця зі Служби Божої. Хор співав деякі мотиви навіть дуже добре, і о. Симчич запитав Чайникова, чи не міг би він проспівати Службу Богу у Ольденбурзі для вояків з Канади. Чайников погодився, але за дозволом коменданта табору. Тоді д-р Біляк заявив, що такого дозволу без о. Мельничука (греко-католика) він дати не може. Довелося трохи посперечатися, що робиться це для пропаганди української справи і таки добилися свого. Нарешті Служба Божа відбулася 30. XII. 1945 р. в гарнізонному соборі в Ольденбургу. Хор з Дельменгорстського табору під проводом Чайникова співав на хорах, а квартет з правого клиросу. Обслуговував о. Симчича студент Самотовка (греко-католик). Просторий собор був майже порожній (24 особи в уніформах канадців і англійців і 35 цивільних українців), а наповнювався він прекрасними звуками добре виконаних мелодій і співучим музикальним голосом о. Симчича. Апостола артистично прочитав бас квартету Діхтярьов, Євангеліє речитативом читав о. Симчич. Проповідь, хоч і коротеньку, але припасовану до стану останньої еміграції й її переслідування людодушами, з великим чуттям отець виголосив так, що в багатьох заблестіли очі. Це був дійсно рідкий святковий день. Закінчили це Богослуження бездоганно співом про Почаївську Божу Матір у виконанні квартету. Коли все закінчилося, присутні не почували потреби розходитися, ніби ще чогось ждали.

Це Богослуження непомітно зблизило В. М-ча з о. С. Симчичем. Отець заїздив до кімнатки В. М-ча і вони довгенько розмовляли. Отець цікавився, як українці переживали останню війну. В. М. переповів, що значна частина старої еміграції від початку до кінця не вірила в перемогу німців. Західні українці лише короткий час сподівалися, що з німцями можна щось здобути, але їхня (німців) брутальна безоглядність швидко переконали в марності тих надій. Підсоветські ж українці змінювали лише ярмо і їх німці принижували ще гірше, ніж червоні олігархи. Репатріяція ж убивала віру в свободолюбність англо-американців. Ці останні з великим поспіхом доводили, що свободою можуть користатися лише вони, а всі інші, зокрема слов'яни, приречені на упокорення.

О. Симчич оповідав про канадські обставини, про внутрішню релігійну боротьбу, про зневіру в священство греко-католиків, які в дійсності є чисті католики. Отець виявив добру обізнаність з ієрархією митрополита Липківського і з діяльністю митрополита Іларіона ще з часів його професорства у Варшавському університеті. Не раз о. Симчич висловлював свою віру в те, що Незалежна Україна постане та що йому пощастить відправити Службу Божу у св. Софії. Було в отця бажання побувати у Владики Митрополита Полікарпа в Гронав, але, як уже згадувалося, ці відвідини сталися в шпиталі в Ганновері. Отець подарував В. М-чеві срібну чашу для св. причастя, просячи передати її якійсь православній церкві на скитальщині. В. М. передав її таборовій церкві в Дельменгорсті.

76. З відвідувань окремих таборів

Як тільки відновилося сполучення залізницями, В. М. вирушив шукати приятелів і знайомитись з умовами в різних осідках великого ісходу. Малося на увазі, що коли знайдеться ліпше місце, то й притулитися десь. В. В. Чаплянський просився супроводити, бо він сам їздив і пізнав, як важко стало мандрувати. Насамперед мусів відвідати Реренсбург, де зупинився УТГІ. По дорозі звичайно відвідував тих, що примістилися поблизу залізничного шляху. Відмовити Чаплянському не міг, бо його поміч була таки потрібна. По англійській зоні було дуже тісно (у Бремені влазили до вагону через вікно), більше довелось стояти. Англійської адміністрації не було помітно. На межі американської зони англійці ніякої перевірки не робили: на ходу пройшлися по вагонах, запитали про перепустки, не торкаючись багажу. Американська ж адміністрація наказала всім вийти з вагонів, а багаж залишити. Було це ніч-

ною порою. Вийшло на плятформу дуже багато пасажирів. Досить довго тримали, перевіряючи поверхово особисті документи, які в більшості пасажирів були без фот. Раптом стріл догори з револьвера і наказ сідати. Все повалило, а амер. охоронники продовжували стріляти догори. Ковбойські вправи чулося то там, то там. Хто вже там переїздив, тому цей спосіб був уже байдужий, але новим це здалося до крайности диким. При такому «салюті» багато хто вскочив не в свої вагони й на ходу мусили переходити, шукаючи своїх речей. Чаплянський допильнував, щоб влізти до свого вагону і зразу знайти речі. Далі подорожували з багатьма пересадками й очікуванням по 6-12 год. без певности, що потяг прибуде. У Фюрті поїзд зупинився довше, але від цього міста ходив до Нюрнбергу трамвай. Зайшли до невеличкого (на 340 чол.) табору, коменданта якого не застали, але знайшли адресу доц. Димінського. На жаль, і Димінського не було дома, то дружина його дала адресу Вікулових, які ніби мешкали недалеко. Однак потратили декілька годин, поки знайшли їх. Мешкали вони в розбитій хаті, в казеняк зашельованій кімнаті. Оксана співала в якомусь кабаре, для американців, а мати шила театральні костюми. Цим заробляли на харч. Пізніше вони переїхали до Регенсбургу, де Оксана працювала перекладачкою в УНРРА (скінчила свого часу англійську гімназію).

З Фюрту трамваем доїхали до Нюрнбергу, біля якого в 3-х км був великий український табір, але було пізно й добре зморилися, тому шукати табору не пішли. Знайшли потяг на Регенсбург, що невідомо коли відійде, залізли до вагону і в ньому заночували, мерзнучи (був січень). Вагони тоді ще не ogrівалися, туалети були без води. До Регенсбургу досунулися перед обідом. Тут почули, що Айзенгауер проголосив три республіки у своїй зоні: Баварію, Велику Гессенську та Вюртемберг-Баденську, які нас цікавили, як торішній сніг. На вокзалі В. М. зустрів декількох знайомих, які вказали шлях за Дунай, де УТГІ примістилося у великому, але напівзруйнованому будинку. Тут В. М. довідався, що в Чехії вагони УТГІ були збомбовані; мусили вискакувати, кинувши все напризволяще. Вибухла пожежа, з якої мало що врятували. Навіть частина чеських грошей пригоріла, а багато дечого вкрало населення. До УТГІ примістилося 69 осіб, для праці ж потрібних і придатних було не більше 10. Мешкають, як в циганському шатрі: проф. Б. Іваницький (кол. ректор УТГІ), С. Комарецький (директор), В. Приходько сплять в одній кімнаті. На ліжках — брудні сінишки. Всі шукають, бідкаються справою харчування, дуже сумні й незадоволені. Менші урядники, нату-

рально, швидше орієнтуються в життєвих обставинах і недоживлення так не відчують. Було ясно, що й наукова діяльність УТГІ, як і відновиться, не буде висока. Вигляд у більшості занедбаний. В. М. говорив з Б. Ю. Іваницьким і С. Д. Комарецьким. В обох нездорово блистять очі... Вони скликали Сенат УТГІ. В. М. оповів про життя в британській зоні і сказав, що там, у такому таборі як Гайденав, можна б краще влаштуватися, але там звичайно значно менше молоді, яка хотіла б учитися. Отже всі вони за те, щоб УТГІ залишалося в американській зоні. Із перенесенням приміщення до кол. робітничого селища вони сподіваються мати ліпше приміщення і більше калорійного харчування. Просили прийняти представництво УТГІ на британську зону. В. М. згодився, але без особливої надії зробити щось. Плянє сенат застосувати й аудиторне навчання, але які для цього можливості? Хіба що курс українознавства, політичних наук.

В. М. одвідав у Регенсбургу Лук'яненкових (професор, дружина й її сестра), з якими познайомився в Празі й подав якусь допомогу, за що вони не знали, як віддячитись. Лук'яненко був професором у Дніпропетровську, а сам закінчив університет разом з проф. С. Комарецьким. Це була надійна сила й для УТГІ, і В. М. підніс питання про прийняття його професором УТГІ ще в Празі.

Вони мали в Регенсбургу приватну затишну квартиру, але дуже боялися репатріації, через що намагалися не зближуватися з загальом еміграції. Обидві жінки мали якусь роботу з мізерною платою. Вони запросили В. М-ча зупинитися тепер у них, і він по-людськи переспав у них і двічі пообідав, наче дома. Свої міркування відносно репатріації В. М. переказав. Вже вона виглядала якимось «спортом» окремих більших і менших начальників, а не твердих рішень. Спіткав також інж. Я. Рудика — кубанця, поета й давнього знайомого з Праги. Він, сердега, тричі потрапляв до большевиків, його вивозили, але кожного разу спритно утікав. Це його страшенно налякало і він не міг чути вистову «репатріація». Взагалі треба визнати, що американські чинники репатріювали по-ковбойськи, з надхненням, хоч не дуже пильно, а тому при них легше було втекти, ніж при англійських охоронниках. В. М. мав дуже приємну зустріч з д-ром І. Драбати́м, пізнішим професором і деканом агрономічного відділу УТГІ. Це був перший чоловік, що до всього ставився по-філософськи. Він не звертав уваги на репатріацію, а говорив про майбутнє української справи. Він вважав за потрібне, щоб українська с. д. партія відновила свою діяльність. Слід було б, на йо-

го думку, відродити селянську партію, за що вже й брався інж. Архипенко. Доктор просив поговорити з проф. І. Мазепою й П. Феденком, щоб вони активізувалися, порозшукували своїх однодумців. Для селянської партії треба було ще виробити програму, проєкт якої він зачитав В. М-чеві. Останній, прослухавши, сказав: «Довгувата й трохи романтична». І при таких обставинах В. М. одержав летючку про емігрантський концерт в якомусь приміщенні в Регенсбургу. Узняв з собою В. В. Чаплянського і ввечорі пішли на концерт. Помешкання тісне й мало пристосоване. Виступав таборовий хор і солісти. Хор встиг уже зіспіватися, але ще був слабіший гайденавського й сируватий. Заспівувала якась артистка (сопрано) досить добре. Акомпаньювала невеличка симфонічна оркестра.

Познайомившись з осередком в Регенсбурзі і рішивши, що тут з його хворобою було б тяжко жити, В. М. з Чаплянським вирушили 29. 1. 1946 р. до Мюнхену — до табору в Карлсфельді, в якому було 4 270 душ населення. Розійшлась чутка, що нібито президент США Г. Трумен наказав ген. Айзенгауєрові поліпшити мешкальні умови й харчування скитальцям. Зразу переїхали до табору, що був в трьох-чотирьох км. від Мюнхену. Мешкали таборяни в легких пруського мвру бараках. Комендантом табору був адв. Топорович, заступником — проф. Мартинець. Для самітних в таборі була добра кухня. Була початкова школа й добре поставлена гімназія, була й делегатура УТГІ, працювали очевидно шоферські курси. Розшукуючи д-ра Балабася й ще декого, В. М. зайшов до мешканевого відділу й тут побачив п. Кочержука (кол. керівника великого млина й потім Союзу кооперативів у Грубешові), який завідував мешканевим відділом. П. Кочержук, побачивши В. М-ча, підбіг і розцілувався, як з найближчим рідним. Швидко дав усі довідки і просив В. М-ча вечеряти й ночувати в нього. Тут же побачив Козловського, якого знав з Катеринодару й Праги (журналіст, педагог, військовик і на всі руки мистець, вважав себе кубанцем, хоч ним не був). По дорозі до бараку, в якому мешкав д-р О. Балабас, спіткав подебрадських інж.-агрономів Каплистого й Дзеркаля, які очолювали делегатуру УТГІ. Зустріч була взаємно приємна, але на довгу розмову не було часу. Балабасі в спільному бараці. Було їх четверо (О. І., Е. І., дочка-лікарка Л. Качуровська з сином Петрусем). Всі зраділи й кинулися розпитувати В. М-ча й хотіли частувати, але він відмовився, бо обіцяв Кочержукові. Трохи поговорили й В. М. повернув до Коч-ка. Останній поінформував, що комендант табору дуже просив В. М-ча до себе на вечерю. Довелося

погодитися. Комендант мав кімнату й кухню. Коли ввійшли, то В. М. в коменданті Топоровичеві впізнав адвоката, якого він бачив у В. Болюха в Любліні разом із Слюсарчуком, як вони втекли з-під большевиків. Коли трохи підживилися, комендант звернувся з запитом: В 1940 р. н мешканні В. Болюха Ви мені з Слюсарчуком сказали, що німці вже програли і я весь час вас за це згадував. А які перспективи тепер? В. М. засміявся й сказав, що тепер ще складніша ситуація. Тепер на арену виступатимуть необмежені фанатики брехні й підлоти, з одного боку, і демократи в пелюшках з одмираючими політично народами, з другого. Один з цих таборів мусить щезнути, але який? Я переконаний, що комуністичний, але як довго йому поцастить робити вихилася і як скоро мужнітиме Америка — це передбачити важко. Так порозмовляли за північ, а ранком В. М. від'їхав до Мюнхену.

В Мюнхені пробув два дні, зупинившись у Слюсарчуків, які мали приватне мешкання. С. М. Слюсарчук входив тоді до Мюнхенського Комітету, який був майже цілковито в руках мельниківців. Він дуже добре орієнтувався у всіх відносинах і був давнім приятелем В. М-ча, а через це приховувати щось від нього не став би. Порядку ради В. М. зайшов до голови Комітету проф. Корсунського, переляканої людини, що на старість «став мельниківцем», одне слово був бідний-пребідний східнячок. Цей пан цікавився лише питанням репатріації й чи можна урятуватися від неї в британській зоні. Ген. Шандрук при зустрічі розповів докладно про його відвідини (разом з Міланичем і Котиком) штабу ген. Айзенгауера, де їх запевнили, що живосилом вивозити вже не будуть. Далі ген. Шандрук поінформував, що весь генералітет підпорядкувався йому. Вони створили конспіративну Раду. Далі підкреслив, що військові вже опановані (він видав пристойну відозву), але цивільна влада (очевидно УНР, — авт.) перебуває в стані маразму. Він вважав, що треба змусити Андрія Миколайовича призначити прем'єром активну людину, яка оживила б і політичну діяльність уряду. На прем'єра він почав називати кандидатів: проф. О. Я. Шульгина, проф. С. П. Тимошенка, А. Мельника й Доленка. До якогось маленького табору в самому Мюнхені не стало часу зайти. На вулиці зустрів двох кубанців, які втекли з Лівенцу. Один з них, здивувшись, сказав: «Та я ж Ваш шофер, я Вас в Катеринодарі возив». В. М. звичайно цього не пам'ятав. Бачився В. М. ще з багатьма іншими людьми, старими знайомими і новопридбаними. Але тодішній Мюнхен був «бурхливий»... Проф. Б. М. Мартос на пропозицію В. М-ча об'єд-

натися з УТГГІ відповів: «Поки там панує диктатура пана Д-ка, він цього зробити не зможе». Загальна атмосфера Мюнхену тоді для спокійної праці не надавалася. Ранком наступного дня переїхали до Аугсбургу

В Аугсбургу був великий табір — до 3 000 осіб — в «Зомме казерне». Тут здибав дуже багато знайомих: подебрадських інженерів — Вербу, Пекарчука з дружиною, Кардашевського, проф. Л. Чикаленка, ветир. Свищука, д-ра Т. Олесіюка, проф. Ветухова. Табір добре організований, має добрий театр і прекрасний хор Городовенка, з яким В. М. познайомився і почув, що в хорі вже зібрано 35 співаків і що хотілося б заступити капелю О. Кошиця. З цим хором Городовенко мав намір зробити турне по британській зоні і просив допомогти в справі перепусток. Особливістю табору було те, що в ньому була їдальня для інтелігенції. Але мешканцеві умови були й тут дуже скрутні — ті ж дво- і триповерхові ліжка. В. М. коротко побачився з проф. І. П. Мазепою, який мешкав приватно і виглядав дуже худим. Проф. П. Феденко ще мешкав десь у близькому селі.

Далі поспішили доїхати до Франкфурту — на Майні, з румовищ якого зразу вибралися до табору в Офенбаху, який владику Мстислав назвав богадільнею. Склад його дійсно був дуже сорокатиий. В ньому покутували всілякі урядові особи, здебільшого старші: президент А. М. Лівіцький з дружиною, його зять П. Холодний з дружиною й донькою, архієпископ Мстислав, його зять і дві доньки та дядько — О. Петлюра з дружиною й хлопчиком, прем'єр К. Паньківський з дружиною, дитиною й знайомою, контролер проф. І. Кабачків з дружиною й її донькою, суддя Соловій з сином, Крамаренко з дружиною й сином, міністер Р. Смаль-Стоцький, інж. Ковпаненко, полк. Стечишин, багато священиків, церковний дуже добрий хор. Під церкву готують один з бараків, розписує П. Холодний. До цього табору А. М. ще не переїхав.

У таборі В. М. мав розмову з прем'єром К. Паньківським, архієп. Мстиславом, Р. Смаль-Стоцьким і І. М. Кабачковим. У всіх мінорний настрій. Перший (К. П-й) висловив припущення, що може б ліпше було заступити А. М-ча проф. І. Мазепою, молодшим і ініціативнішим. Архієп. Мстислав прочитав копію доповіді Доленка, називаючи її переальною, а навіть до певної міри провокативною. Настрій у цім таборі панахидний, з пахом цвілі. Життя в ньому скидається на живе гниття, а через те В. М. поспішив виїхати до табору в Геттінгені через Гіссен.

На межі зон американці побавилися в контроль куфрів, в

яких їм здавалося щось підозріле. Англійці ж пустили потяг без перевірки. Геттінген дуже розбомблений, але якимсь дивом університет з його великою бібліотекою й лабораторією не діткнуті. В таборі зустрів проф. Б. М. Лисянського, інж. Ярина, професора Міллера й інших. Шкільництво добре поставлено, успішно розвиваються гімназія, курси шоферів й театр. В. М. в малому колі зробив доповідь про свої спостереження про УТГІ й відвідані табори. Неспокійно тримав себе в таборі С. Шемет, якому навіть заборонили заходити до табору. Комендант табору сотн. Савченко.

З Геттінгену переїхав до Госляру, де тоді мешкало білих 700 таборян, але крім початкової школи й шоферських курсів там нічого не було. УНО трималось досить пасивно. Переночувавши у Білінських, виїхали до Ганноверу, де застали гостру гризню між М. Луцьким і комендантом Подільським. При таких настроях В. М. з цієї довгої подорожі повернув до Ольденбургу перед Святвечером.

77. Перші Різдвяні свята на скитальщині

На Святвечір за новим стилем В. М-ча запросили панство Ковалі. У них зібралось більше товариство: прийшли капітани — Капуста, Симчич, Фроляк, вояки — Слонецький і Лопатка, Ярема, Бачинський, Корман, Тамара Шумська, д-р Радомський і В. М. На здивовання В. М-ча, панство Ковалі стільки приготували всілякої їди, що мабуть переборщили традиційних 12 страв. До цього ж було чималенько самогону для тих, що «ради настрою» могли перехилити келих, другий. В. М. використав нагоду цієї зустрічі й запитав Фроляка, які висліді з його побачення з англійським адвокатом відносно звільнення Пархоменка. Одержав байдужу відповідь, що адвокат виїхав до Леру і він його не побачив. Стало ясно, що Фроляк не хотів цією справою займатися. Весела компанія багато співала колядок і світських пісень, невичерпним джерелом яких були п. Коваль і о. Симчич. Крім співів, українці не могли обійтись і без «політичної дискусії». У ній провід узяв Фроляк, який зразу осідлав загального канадійського коника про «сталі непорозуміння поміж емігрантами». Він підкреслив, що сам не є ні бандерівець, ні мельниківець, ні гетьманець, ні уенерівець, але в дискусії помітно підтримував позицію полк. Мельника й гудив на всі лади Бандеру. Легко було спостерегти, що згадка про гетьманців і уенерівців кинута, як на віджилі концесії. Завзято боронив бандерівців Коваль. Фроляк підсилював себе таким «аргументом». Він твердив, що читав у Мельника лист митрополита А. Шептицького, в якому той викляв бандерівців за те, що вони його

обдурили: нібито Бандера й Стецько заявили йому, що діють з доручення А. Мельника. Більшість цій заяві не повірила, бо ніхто не допускав, щоб митрополит знизився до прокляття українців та ще цілком зелених політиків. В. М. зразу ж заявив, що знає митрополита і не припускає, щоб це могло бути правдою. Далі Фроляк інформував, нібито зі слів Бульби-Боровця, що бандерівці забили його дружину й дітей. Взагалі виступ Фроляка був несподіваною хвалюбою полк. А. Мельника. Така прихильність до Мельника варту згадки тому, що через якийсь місяць після цього Фроляк перекинувся до бандерівців. Цей же політик пробував створити об'єднання українців в Ольденбургу, скликаючи всіх на збори, але всі ті спроби лишилися без жадного сліду.

5 січня 1946 р. О. Дроздовський і В. Чаплянський приїхали до Ольденбургу, щоб забрати на свята по ст. стилю В. М-ча до табору Гайденав. Дроздовський сказав, що за ним ганяються большевики, як за військовим злочинцем. Це його хвилювало, а В. М. заспокоював, що цього ніяк не вдасться їм довести, що то очевидно, донос преглуного агента. Слід зазначити, що в большевицькому радіо декілька разів проголошувалося прізвище Дроздовського, як надзвичайного фашиста і військового злочинця. 6. 1. 46 р. В. М. з Дроздовським, Чаплянським, Ковалем і Радомським самоходом виїхали до Гайденав Від Бремену їхали автострадою, вздовж якої стояли великі ряди — по 50-100 — вантажних самоходів, що дехто з подорожніх почав тлумачити, як поготівля до війни проти большевиків. Пізніше з'ясувалося, що то підготовлялися до реєвакуації на Британські острови. Таборяни Святвечір провели разом у великій кіно-залі, куди прийшов капітан Рені (творець цього табору) і англійський комендант табору. Кап. Рені контролював усі британські табори і вважав Гайденав найкраще організованим. Під кінець вечері була виставлена вульгарно-патріотична п'єска, яка задовольнила лише найменше вибагливих. На 1-й день Різдва відбулася урочиста Служба Божа (відправили митрат Губаржевський, оо. Симчич і о. Андрій). Співав хор і квартет. Вночі приходило багато колядників. По Службі Божій обід у Дроздовського, а о 3-й годині ялинка для таборових дітей, на яку приїхали англійський генерал, кап. Рені й англ. комендант табору. Біля генерала сидів о. Симчич за перекладача. Діти співали, деклямували суперпатріотичні вірші, їм потім показували ляльковий театрик і закінчили частуванням дітей чаєм і солодощами. Одначе все роблено дуже по-дорослому, якось формально, без дзвінких дитячих голосів. Вихова-

тельки були насуплені, як якісь жандарми. О 8-й год. вечора в кіно-залі відбувся концерт, на який генерал уже не лишився. Першою точкою був виступ коменданта таборової поліції Турковського з рефератом. Цей реферат був дуже довгий (45 хвилин) і складався з найскрайніших націоналістичних кличів, мало цілком пов'язаних між собою. Закінчив «Слава Україні», що викликало бурю оплесків. Цю примітивну промову ніхто не проредагував. Комендант Дроздовський не знав, що вона є в програмі. Обидва ж англійці інтуїтивно відчули щось екстраординарне і зажадали негайного перекладу цієї промови. Дроздовський передав їм уже виглажену промову, зі скресленням провокативних місць. В авторстві цього документу запідозрили самого культурно-освітнього референта Сердюка, що хотів приподобатися юрбі. В. М. на запитання Дроздовського, що він про це думає, відповів, що найправдоподібніше Сердюк по дурноті передав куті меду, а не з провокативною метою. Після реферату почав грати джаз і пішли танки, українські і модерні. Дуже дотепним був доповідач, який значно загладив враження від реферату. Було багато акробатичних, дуже добре виконаних вправ. Кап. Рені запросив на другий день до себе о. Симчича.

Перед концертом о. Симчича й В. М-ча запросив до себе архієпископ Генадій (мешкав у таборі), що на Різдво відмовився відправити Службу Божу, не зважаючи на прохання спеціальної делегації від таборян. До о. Симчича євладика Генадій звернувся з багатьма питаннями, на які дати вичерпні відповіді той не міг, як довгий час відірваний від Канади.

О 7-й ранку 9. 1. 1946 р. В. М. з о. Симчичем, а Дроздовський з дружиною й заступником п. Гузаром відвідали табір в Мунстері, в якому було 2 000 українців, що тулилися по льохах, де німці раніше тримали амуніцію. В цьому таборі уже з тиждень відбувалася перевірка таборян спеціальною комісією в складі: англійського генерала, советського лейтенанта й польського офіцера. Відбувалося це не в таборі, а людей вантажними самоходами возили до місця засідання комісії. Як поінформував заступник коменданта, проф. Яцевич, ще ні один таборянин не попався на допитах, що він був під совстами, хоч більше половини їх було підсоветських. Коли траплялися випадки, що лейтенант спантеличував когось на допиті, то сам генерал забирав слово й заявляв, що советчик не добре розуміє відповідь, що громадянин ніколи не мешкав на советській території. Яцевич тут же додав, що поки допитуватиме військово-та ще з таким генералом, то боятися нічого, але не знати,

що станеться, як цю справу передадуть УНРРА. Загалом же вся процедура нагадувала часи кріпацтва.

І в цьому таборі В. М. зустрівся з кубанцями, яких сюди примандрувало 15-ро. Більшість із них сіренькі люди, але якось не відчувалося серед них пройдисвітства й хвалькуватости. Серед них був учитель Терещенко. В. М. порадив кубанцям триматися спокійненько й не переходити до окремих козачих таборів, якби такі створилися; козачі табори большевики легко охрестять СС-івськими й легко доб'ються видачі. Довше з ними не міг бути, бо мусив із о. Симчем поспішати до кап. Рені. У цьому таборі о. Симчич і В. М. попрощалися з Дроздовським і його супутниками, які верталися до Гайденав.

Близько першої год В. М. із о. Симчичем доїхали до Шаффердінгену, де служив капітан Рені. Він обох закликав на обід. Після скромного обіду о. Симчич до 3-ї години, в присутності В. М-ча, розмовляв з кап. Рені. Точніше сказати, говорив Рені, а отець більше підтакував. Ні одного питання, які просив поставити В. М., отець вставити не спромігся. Рені висловив своє невдоволення, що УНРРА домагалась перебрати харчування табору Гайденав (досі це робила армія). Він навіть нахвалявся, що як з'явиться в Гайденав УНРРА, то її викине. Приємно гостям було почути від Рені й таке: Рені керував також таборами лотишів, естонців і поляків, але в українців був найбільший лад і він їх найбільше шанував, а табір Гайденав вважав найбільше зразковим у цілій британській зоні. Він сказав, що плянує табір Гайденав переселити до Канади, щоб люди не деморалізувалися від неробства. Він (Рені) вважав, що українці мусять їхати після лотишів, естонців і литовців, що мали свої держави, але перед поляками. Одначе просив, щоб українці стримувалися говорити про нього, що то все він зробив, бо це творить йому перешкоди. Українці можуть завжди приходити до нього по поради, що може він з охотою робитиме все, але просив ні в якому разі не вимагати чогось на письмі. Дроздовським Рені був дуже задоволений і не хотів, щоб його заступив хто інший. Рені підкреслив, що він знає, що большевики вимагають видачі Дроздовського, але цього ніколи не станеться. На цьому візита закінчилася. В. М. подумав, що добре, що є Рені, а як його відклинуть до Канади, не зважаючи на його бажання якнайдовше бути з отими депістами.

О 3-й год того ж дня В. М. із Симчичом попрямували до Ганноверу на побачення з митрополитом Полікарпом, якого застали ще в шпиталі. Митрополит запитав о. Симчича, чому архієпископ Іван Теодорович досі не приєднався до

Української Автокефальної Церкви. О. Симчич запитав, що для цього треба зробити. Митрополит відповів, що для цього надзвичайно проста дорога — мусить архієпископ Іван Теодорович лише подати заяву, що бажає американські церкви включити в лоно Української Автокефальної Церкви. До цього митрополит додав, що у випадку його смерті першим кандидатом на Митрополита всієї Української Автокефальної Церкви буде архієпископ Іван Теодорович, як найстарший архієпископ. Це тоді сподобалося о. Симчичеві. І цією заявою митрополит Полікарп без найменших застережень визнавав гієрархію з 1921 року митрополита Василя Липківського.

78. Дальше перебування в Ольденбурзі

З Ганноверу о. Симчич завіз В. М-ча до Ольденбургу, а сам поїхав до Авріху. В Ольденбурзі за цей час назбиралось досить листів, на деякі з них треба було швидко відповісти. Писати ж довгі листи В. М. не міг через хворобу руки. Через це він частіше користувався послугами п. В. Чаплянського, якому диктував, або — рідше — д-ра Радомського. Машинку друкарську важко було знайти та ще з кирилицею. Дедалі більші утруднення були з ліками, а коли їх не мав, то крім збільшеного тремтіння, починалися болі правої частини. Та якось несподівано нагодився канадський лікар Мирослав Чепесюк. Це був дуже щирий українець, хоч слабенько володів рідною мовою. В. М-ч зустрічав його декілька разів і якось він запитав: «Чи правда, що у Вас є булава?» В. М. підтвердив це. За декілька днів він заїхав до В. М-ча з проханням показати булаву. Це був період, коли у В. М-ча дуже погіршилося з рукою, на що доктор звернув увагу. Він, як лікар, став розпитувати про недугу В. М. докладно його поінформував, зазначаючи, що дуже тяжко дістати ліки, а які саме, доктор занотував. На другий же день д-р М. Чепесюк привіз поделко сульфату атропіни й обіцяв об'їхати військовий шпиталі й зібрати ще. За якийсь тиждень він привіз атропіну й скнупуламін у стільки, що того вистачило більше, ніж на два роки. Кінчилися ці запаси аж у Сіднеї, коли прилетів до Канади.

Листування доводилося вести досить часто як з колегами в Європі, так і з заокеаном за допомогою канадців. Листи з Америки й Канади були цілющим бальзамом для тих, що сиділи по таборах. Тому, коли одержувався такий лист, то його треба було бодай найголовніші частини переписувати й знайомити хоч декількох осіб по таборах. А скільки надій подавав лист адв. П. Лазаровича з Едмон-

тону (Канада), в якому він повідомляв В. М-ча, що два українських послы і один англієць виступили в Канадському парламенті з домаганням надати право азилу для українців в Європі. В. М. листувався переважно з Північною Америкою, де в нього були знайомі інженери. Жваве листування з проф. Григорієвим, А. Марголіним, пастором М. Фесенком, інж. Штепою, інж. М. і В. Коваленками в Аргентині, інж. Бережним в Парагваї. Але крім листувань писав статті як за океан, так і до таборової преси. Треба було також час від часу робити доповіді для таборовиків, щоб хоч трохи дати їм уяву про свій край. Найбільше таких доповідей В. М. зробив у таборі Дельменгорст, як найближчому до Ольденбургу. Доповіді ті треба було опрацьовувати й писати, а через це конче був потрібний писар. До цього переречитував декілька німецьких часописів і щодня слухав радіо найчастіше у п. Ковалю, а часом у Дідуха. Нотував такі факти, як перевірка певних таборів: хто перевіряє, які ставлять питання і т. д. Всі отакі записи творили стоси зошитів. Тоді кожна нарада в Потсдамі чи деінде, вислови Черчіля, Трумена, Сталіна, Айзенгауера, Жукова і подібних приймали з великою увагою, а тепер це вже мукулатура. Скитальці сподівалися, що між Заходом і Сходом ось-ось розпочнеться війна. Ніхто не йняв віри, що огонь і вода довго співіснують.

Найбільше тоді псувала кров таборянам перевірка: пильнували, щоб хтось із громадян СССР не замішався до поляків, галичан чи волиняків. Перевірка робилася, як правило, комісією з трьох — британського чи американського офіцера, польського і російського (частіше лейтенанта). На щастя, на документах не вимагалось фота власника. За документи ж служили посвідки, що їх видавала УНРРА, а там майже всі таборяни записувалися, що вони до 1939 р. мешкали на території кол. Польщі. Власники таких документів мусили все знати про вигадане місце народження, де воно саме є, які були там церкви, вулиці, чи була поблизу яка ріка, ліс і т. інш. Коли хтось «народився» в Польщі, мусив знати польську мову. Все це дуже хвилювало таборян і вони іноді впадали в гістерію. Наприклад, 31. 1. 1946 р. з Гайденав до кап. Капусти в Ольденбургу прибув післанець з гістеричним листом Сердюка, який звертався з протестом до головного англійського командування. Той лист, написаний українською мовою, мав кап. Капуста перекласти англійською мовою й передати за призначенням. Зійшлися у Ковалю кап. Капуста, В. М., Хортік, до якого Сердюк надіслав ще й телеграму, щоб кап. Капуста негайно приїздив до Гайденав. Капуста, ознайомившись з усім.

сказав, що до командування нічого писати не треба та що до Гайденав, як зможе, поїде він сам в найближчу суботу чи неділю. При цій зустрічі Капуста зазначив, що англійці, як тільки можуть, рятуватимуть українців від репатріації та що наступної ночі оточать військами табір і перевірять документи як у поляків, так і в тих, що з ними мешкають. Післанець же з Гайденав доповів, що в цьому таборі також іде перевірка, але замість наддніпрянців їздять до комісії галичани, які добре відповідають на запити польського офіцера. Останній добре розумів оте заступання, але попереджав, що коли за один день один галичанин заступав по черзі 5-х, то щоб більше не приїздив. Так у Гайденав нікого фактично не втратили через ту перевірку. В Дельменгорсті ніби взяли на родину трьох осіб. 1. 11. до Ольденбургу приїхали М. Луцький з Миланичем і сказали, що в Американській зоні перевірка закінчена без якихось небажаних наслідків. У В. М-ча вони розпитували про розмову з кап. Рені і з о. Симчичем. Ці двоє просили, щоб кап. Капуста і їм улаштував побачення з кап. Рені.

Так поволі діяльність советських лейтенантів сходила нанівець, але випадки людоловства ще траплялися. В ніч на 2. 11. в Дельменгорстський табір з'явилися п'яні вояки-канадці французького роду і відкрили стрілянину. Коли вийшов до них комендант д-р С. Біляк, вони до його грудей приставили цівку револьвера. Виявилося, що ці вояки мали наказ оточити табір і нікого не випускати, бо ранком мусила перевіряти комісія. Багато таборян через оту стрілянину втекло. А о 10-й годині ранку з'явилася комісія. Комісія повірила запевненню коменданта, що в таборі є лише люди з польської території і пішла геть.

30 січня 1946 р. В. М-ча відвідала молода жінка родом з Кубанщини — з Кушцівського району. Вона розповіла сумну історію розправи советської влади з її родиною. Батько її був заможніший і через це напочатку революції мусив утекти на Донбас і там працював довший час візником. Ціла родина мешкала в землянці, а діти все ж училися в українських школах. В Донбасі дівчина закінчила 8 клас десятирічки, потім батька змусили повернутися на Кубань, де вже й кінчила решту клас десятирічки — вже російською мовою. Батька і його братів заарештували і слід за ними зник. По закінченні середньої школи Галина (так звали цю жінку) спромоглася ще закінчити два роки педінституту в Ростові й одержати звання учительки народної школи. Вона була призначена учителькою в ст. Курганній. Тут вона одружилася з інженером шляхів, не покидаючи учительвання. Перед початком наступу німців

у 1941 р. матір з сестрою й братом Галини вивезли на Сибір, а її з немовлям і чоловіком арештували й вивезли на допити в Туапсе. Після довгих допитів обох засудили в Армавірському військовому суді на десять років ув'язнення. Її з хлопчиком-немовлям направили в концентраційний табір біля Армавіру, а чоловіка тримали у в'язниці в ст. Усть-Лабинській. Коли німці захопили місця ув'язнення, то Галина з дитинкою була звільнена, а чоловік уже загинув. Галина, переїхавши до батьків чоловіка в ст. С., працювала за німців перекладачкою. При відході німців Г. з дитиною мусила утекти. По дорозі помер її хлопчик, а вона мандрувала різними країнами, аж опинилася в Ольденбурзі, де якийсь час працювала знову перекладачкою, а під кінець її німці послали в Кіль в повітряну сторожу. Після капітуляції Німеччини Г. утекла до Ольденбургу і, рятуючись від репатріації, улаштувалася на працю секретарки у німецького інженера, фахівця по самоходах. Інженер заопікувався нею, як ніби своєю племінницею, допоміг на поліції одержати чужинецький паспорт (Фремденпас), як для старої емігрантки. Так вона переховувалася в німецькому оточенні, не записуючись до УНРРА. До В. М. ча прийшла познайомитись і порадитись, як їй знайти притулок серед своїх і забезпечитись від репатріації. В. М., проглянувши її паспорт, зазначив, що вона має документ старої емігрантки, які не підлягають репатріації, а через те може покинути працю і записатися на харчування до УНРРА.

Вислухавши ж її оповідання, В. М. ним зацікавився і запропонував їй записати все те, як дуже цікавий матеріал, який яскраво характеризує советський режим. Галина однаково добре володіла українською й російською мовами. Вона чомусь мала упередження до УНРРА, як організації, в якій могли бути і советські агенти, а тому записуватись не поспішала. В. М. через декілька днів після цього знайомства спробував подиктувати Галині декілька листів і виявив, що вона все швидко схоплює, має чіткий почерк і швидко пише. Вона згодилася й написати все, що вона пережила докладніше, ніж переказала. В. М. порадив їй залишити працю в німецького інженера, а помагати своїм. Вона послушалась.

8 лютого 1946 р. В. Чаплянський повернувся з Американської зони й привіз листи від архисп. Мстислава, інж. Романюка, Федорова, С. Безпалківни, проф. Комарецького. Драбатого, Мазени, Феденка, Антипова, пп. Кочержука. Слюсарчука, Балабася. Всі листи мінорні, пишуть лише про бажання виїхати за океан. Такі ж самі спостережен-

ня і в Чаплянського від розмов. Американці з депістами поведуться брутальніше, ніж британці. 9 лютого до Ольденбургу приїхали ген. П. Шандрук з адьют. сотн. Сердюком і інж. А. Палієм. Вони привезли меморандум відносно Галицької дивізії, в якому просили, щоб людей з неї брали до військової обслуги, як вартових чи навіть робітників. Такий меморандум вони передали до Головної Американської команди, другий шукали способу передати до Головн. Англійськ. команди, а третій хотіли переслати до Укр. бюро в Лондоні. Попросили перечитати й В. М-ча. В меморандумі низкою фактів доводилося, що дивізія не була ідеологічно нацистська. Прибулі про життя-буття в американській зоні також оповіли мало приємного — вони досі живуть під страхом можливої несподіваної репатріації. Помогти в цій справі міг кап. Капуста, який був в Ольденбурзі і його запросили до мешкання Коваля. Насамоті ген. Шандрук сказав В. М-чеві, що укр. військові й усі націоналісти підпорядковувалися б урядові УНР, коли б його очолив проф. І. Мазепа, але останній не має охоти за це братися. В. М. в підпорядкування націоналістів не йняв віри. 10. 2. в помешканні Коваля зійшлися капітан Капуста, ген. Шандрук, Палій, Радомський, Хортик, Коваль, В. М. Генерал з Палієм докладно розповіли про мету свого приїзду. Після деяких запитів і пояснень кап. Капуста взяв меморандум, обіцяючи передати до Головного штабу марш. Монтгомері та до Укр. Бюра в Лондоні, яке мало подбати про передачу політичним чинникам у Лондоні.

Увечорі того ж дня кап. Капуста відвіз ген. Шандрука з адьютантом і Палієм та В. М-ча до табору в Дельменгорсті, де ремонтувався самохід Шандрука. На другий день уже Шандруковим самоходом доїхали до Гайденау. Тут В. М. довідався, що кубанець Костенко викликав Биковників з Концевичем на побачення з Шандруком. Биковників хотів контролювати таборову картотеку, а коменд. Дроздовський за це обох вигнав з табору. По вечері генерал з Палієм інформували про військові справи, зокрема ж про дивізію «Галичина». Все це В. М. слухав уже двічі й тому потихеньку відійшов. А ген. Шандрук, закінчивши розмови, просив зробити збірку для... уряду УНР. З чийого доручення це зроблено, лишилось невиясненим. Ранком 12. 2. всі троє панове просили виписати червонохресні посвідки не на свої прізвища, що справило прикре враження. Англійський комендант порадив, щоб ота трійця не оглядала табору, а скорше від'їжджала. Так ген. Шандрук, сотн. Сердюк і інж. А. Палій поспішно виїхали до Ганноверу.

79. Приїзд о. д-ра В. Кушніра й подорожування по таборах

В. М. розпочав диктувати статтю В. Чаплянському, як принесли телеграму, якою повідомлялося, що кап. Капуста привезе з Ольденбургу о. д-ра В. Кушніра (голова КУК у Канаді) і просилося В. М-ча підождати й не виїздити. О 5-й год. вчора гість з-за океану був на мешканні у коменданта О. Дроздовського. Перше враження у В. М-ча було таке, що перед ним стоїть скорочений д-р Є. Храпливий. Пізніше по способу говорення, швидкого орієнтування в аудиторії отець ще більше нагадував Є. Храпливого.

Після короткої перекуски всі перейшли до університетської залі, що вже була виповнена по береги і наготові був квартет ім. Лисенка. Гостя привітав о. Побігушка. Після цього квартет виконав «Прометей» і «Зозулю». Склали привіти: ректор нар. університету проф. Лорченко, директор гімназії Л. Бачинський і блиснув красномовством від православних о. Губаржевський. Потім — безліч найрізніших запитів від таборян, що протяглося до 11 год. вчора. 13. 2. зраня В. М. диктував статтю В. Чаплянському, а о. Кушнір з Дроздовським оглядали таборів об'єкти. По обіді о. Кушнір, о. Побігушка і Дроздовський виїхали самоходом до табору Мунстер та до майора Рені. З цих відвідин повернулися на другий день пополудні (14. 2.). З оглядин табору й розмови з майором о. Кушнір був вдоволений. У цей же день з радіо довідалися, що в ОН обговорювали справу скитальців і ухвалено, що нікого проти їх волі не сміють репатріювати. Домагання Вишинського всіх репатріювати майже одностайно відкинуто. Цікаво, що вже не заборонялося провадити й протисоветську агітацію по таборах. О. д-р В. Кушнір запропонував В. М-чеві супроводити його при відвідуванні таборів. В. М. це робити дуже не хотів. Однак Дроздовський й інші таборяни напоїли, щоб їхав і правдиво інформував отця. Тоді В. М. поставив вимогу, що поїде тільки новим самоходом і щоб шофер був старий емігрант, бо інакше можуть ставатися всілякі ускладнення. Через пів дня з'явився старий емігрант-шофер Мартинюк (з армії УНР) з майже новісенським «опелем». В. М. програв (був певним, що такого не знайдуть) і мусів скоритися. Спочатку готувалися їхати до табору в Кілі, в якому мешкав д-р Янів — шкільний колега д-ра В. Кушніра.

Пізніше чомусь передумали й виїхали не до Кілю, а до Гамбургу й Венторфу. На цю подорож Дроздовський призначив таборовий самохід з похмурым шофером з тим, що він завезе й до Ольденбургу, куди приїде вже п. Мартинюк.

Український табір у Венторфі мав до 1 600 скитальців,

приміщених у дерев'яних гаражах. Поряд з українським був польський табір значно вигідніший в цеглових казармах Бісмарка. Комендант українського табору — народний вчитель, а решта таборян переважно робітники, насильно вивезені до Німеччини з різних частин України.

Порозмовлявши з комендантом, о. В. Кушнір з В. М-чем одвідали англійського коменданта, який говорив і німецькою та російською мовами. Він зразу погодився задовольнити всі бажання, які переказав укр. комендант о. В. Кушнірові, а де в чому радиив звернутися до УНРРА. Цей британець ніби ставився до українців з симпатією, але зазначив, що має заборону виявляти до них свою особливу увагу. Після цього оглянули церквцю, школу, театрик і маллярську студію. Все в примітивному стані. На обід запросив культурно-освітній референт Мазепа. Страви з приділів УНРРА із стандартовим смаком, до якого вже звиклося.

По обіді скликали таборян у театрику. Тут В. М. уперше зустрівся з сотн-м Богданом Панчуком, який щойно прилетів з Лондону. Перше враження справив енергійного українського оптиміста. До таборян промовляв о. В. Кушнір, закінчуючи підбадьорічою заявою, що українці в Америці й Канаді їх не забудуть і дбатимуть, оскільки лише можливо. Промова прочувлена і в багатьох після неї заблестіли в очах сльози. Сотн. Б. Панчук підбадьорив слухачів, урахував аудиторію, промовляючи енергією і певною дозою демагогії. Змусили й В. М-ча сказати декілька фраз. До нього тут підійшов Кубанський поет Півень, уже не молодий чоловік, який був емігрантом у Сербії. Говорив він українською мовою, але вірші писав переважно по-російськи. Уже вечеріло, коли, не одвідавши голови УНРРА, лаштувалися виїздити на Дельменгорст і Ольденбург. В. М. просив Панчука, щоб їхав своїм джипом з ними, бо був певен, що гайденавський шофер зробить якийсь вибрик і доведеться мерзнути в дорозі. Панчук же прийхав на позиченому у якогось англійського старшини джипі і тому завагався їхати далі, а потім згодився лише трохи провести. Як тільки проминули Гамбург і виїхали на добру автостраду, гайденавський шофер заявив, що в його самоході зламалася ресора. Довелося і отцеві пересісти з лімузини (В. М. зразу сів з Панчуком) до відкритого джипу. До Дельменгорсту доїхали за три години — мокрі, як хлющ. Автострада була цілком вільна, і Панчук гнав, скільки міг витягти мотор. Падав сніг з дощем.

В Дельменгорсті повечеряли, трохи обігрілися, погупорили і на пораду В. М-ча покотили на Ольденбург. Там перепочували й обсушилися. Ранком у кімнаті В. М-ча зійш-

лися: Панчук, Капуста, Чепесюк і о. Кушнір. Панчук радився, як створити українське бюро в Гамбурзі. Після ж наради всі капітани з о. Кушніром виїхали до Ганноверу, де керівників табору не застали дома (кудись повиїздили) і замовили день другого приїзду. З Ганноверу Панчук виїхав до себе під Гамбург, а о. Кушнір, Капуста й Чепесюк повернулися до Ольденбургу. У цей день по радіо передали, що в Канаді відкрито велику організацію шпигунів, яка була пов'язана з советським послом у Вашингтоні. В. М. за цей день переглянув свіжі листи, на більшість відповів, диктуючи Галині, передав їй картки на харчі в УНРРА і просив, щоб вона заходила на мешкання й переглядала пошту. Це була дуже інтелігентна й віддана співробітниця, як потім виявилось. Галина показала частину написаних нею споминів, а В. М. приобіцяв прочитати, як повернеться, просячи її на час закінчити. О. Кушнір обіцяв в Ольденбурзі роздобути для В. М-ча й шофера Мартинюка необхідні дозволи для переїзду до американської й інших зон, а також на авто. Однак він цього не зробив. Передбачаючи таку можливість, В. М. і Мартинюк запаслися перепустками з Гайденавського табору, які й використали.

О 5-й год. 19 лютого о. Кушнір. В. М. з шофером Мартинюком вирушили з Ольденбурга в довгу подорож. Перша зупинка була в таборі Дельменгорст, який добре приготувався до цієї зустрічі. Улаштували для о. Кушніра концерт, в якому співав хор, декламували діти, промовляв, вітаючи отця, комендант д-р Ст. Біляк, а о. Кушнір зичливо відповідав, закінчуючи стереотипом, що канадійці вас не забули й прийдуть із допомогою. Після концерту й вечері отець інформував вузький гурт таборян, які цікавилися можливістю листування та переселенням до США й Канади.

Уранці 20. 11., не зважаючи на мокрий лапатий сніг, виїхали до Ганноверу, до якого добралися аж о 1-й годині. Була обідня пора і проф. Т. С. Рябокінь запросив до свого помешкання на обід, де уже зібралося трохи інтелігентів. По обіді комендант Подільський з отцем відвідали керівника відділу УНРРА, який був ласкавий і пропонував відвідати шпиталь і інші установи табору, але рішуче й роздратовано зазначив, що він не може дозволити відвідувати табір М. Луцькому. Отець Кушнір не поцікавився цією справою, як і тим, звіщо арендовано д-ра Лісяка. Повернувшись від УНРРА, п. Подільський почав клянчити грошової допомоги для вагітних жінок, хворих і дітей. Такий випадок був, щоправда, єдиний за чотири тижні подорожування В. М-ча з о. Кушніром.

Увечері проф. Т. Рябокiнь скликав організованих своїх таборян і в цьому гурті після о. Кушнір промовляв з уже згадуваними по інших таборах обіцянками. Запитували про можливості листування з Америкою й іміграції до неї. Отець на все відповідав дипломатично. Зраня отець в сеслуженні ще двох целебсiв відправив урочисту Службу Божу. По обіді оглянули різні об'єкти цього великого табору з 4 108 скитальцями на той час. Табір мав добре улаштуваний шпиталь з самими українськими лікарями й персоналом. У цьому таборі була ще майстерня виробу ляльок, що експортувалися до Англії. О 5-й годині на вшанування о. Кушніра табір улаштував урочистий концерт у своєму театрі. Присутня була й ціла управа відділу УНРРА. Сидів і п. М. Луцький, не відаючи, очевидно, про заборону голови УНРРА. Шабльоновий привіт виголосив комендант Подільський, а о. Кушнір довгенько відповідав, нічого не говорячи конкретно. До представників УНРРА отець говорив трохи солодково. Диригент проф. Горбенко (з Київської опери) з дуже добрим хором розпочав концерт «Чайкою» Мазепи, а потім: «Почаївська», «Зозуля» й інші. Деклямували й піднесли квіти діти. На піяніно виконав свої композиції дуже нервовий професор. Співав оперовий співак О. Неділько.

Перебуваючи в Ганновері, В. М. відвідав УНО з Берліну, яке (17 осіб) містилося в одній кімнаті. В. М. мав листа від УТГІ до УНО з приводу передрукування підручника англійської мови доц. П. Вукова (виданий був УТГІ). УНО ж без дозволу УТГІ це зробило. Пан Коваленко, що тоді заступав голову УНО, спробував образитися на лист УТГІ, але В. М. спокійно зазначив, що вони присвоїли собі чужу річ і мусять відповідати.

Ночував В. М. у родині інж. М. Кириленка. М. Луцький, Плюц і Костюк намагалися за допомогою о. Кушніра одержати на документи печатку Міжнародного Червоного Хреста, осередок якого був у м. Влото. Через це до цього міста разом з отцем виїхали окремим самоходом згадані панове й Костюк. В. М. їхав в одному самоході з д-м Плющем, який почав доводити, що на сході України всі люди рівні і ніяких політичних партій не існує та що стара еміграція не розуміє життя. На таке мудрування В. М. відповів, що це не сходиться з життям найкультурніших і політично найрозвиненіших цивілізованих країн, як Швеція, Голляндія, В. Британія, Швайцарія, Франція і т. д. Україна вже має велику промисловість і через те в ній вже повинно бути бодай дві політичних групи чи партії — селянська й робітничка. Однопартійність же належить не до де-

мократичної форми, а до диктатури, яка й панує на східній Україні. Такий хід думок підсоветському лікарєві був усе ж незрозумілим.

У Влото о. Кушнір узяв В. М-ча з собою до Центрального управління англійського червоного хреста, голова якого саме відїхала до Лондону. Прийняла ж прибулих заступниця голови міс Робертс у присутності міс Маррак та містера Вільсона. Двоє останніх — квакери. Міс Маррак була якась дуже сумна і сама оповіла про примусову репатріацію з Госляру, під час якої багато українців утекло в ліс. Міс Робертс сказала, що всі потрібні нам папери ми зможемо дістати лише від майора Вотера в Любеку, побачення з яким вона телефонічно улаштує. Тим же часом міс запропонувала мешкання для ночівлі. Щождо бажань М. Луцького й Плюща, то вона не радила навіть звертатися до Міжнародного Червоного Хреста, який не допоможе, а може пошкодити. Поводження цих людей було не тільки чужим, а й доброзичливим, вони добре знали справу репатріації і були самі проти неї. По цій розмові отець порадив М. Луцькому, Плющеві й иншим їхати до Білсфельду й там ждати його приїзду.

Несподівано по обіді до о. Кушніра й В. М-ча зайшла надзвичайно вродлива міс Маррак, років 45, і просила в о. Кушніра дозволу повідомити українців в Гослярі, що він приїхав з Канади й турбується їхньою долею. Це, вона додала, підбадьорить дуже переляканих скитальців. Обох така увага чужої людини до українців приємно трохи здивувала і отець звичайно згодився на таке повідомлення і подякував за її опіку. О 5-й год. на пораду міс Робертс отець з В. М-м все ж відвідали представника Міжнародного Червоного Хреста д-ра Буркгардта, який був дуже люб'язний і порадив, як добитись успіху і подав декілька адрес, куди слід звертатися. Однак зазначив, що писемно звертатися до нього можна лише через Женеву.

23. II., поснідавши в англійців, рушили до Любека при густій хляпанині дощу зі снігом і пронизливому вітрі. У Любеку попростували до керівника Контрольної Комісії (інтеліженс сервіс) майора Вотера. Він був попереджений про приїзд о. Кушніра. Вотер дуже ласкаво розмовляв і попросив отця написати рапорт, де він уже був і що бачив. Для цього дав папір і олівець. В. М-ча вразило, що така важлива установа не мала ніякої зовнішньої охорони, крім єдиного на вулиці поліція. А яку б охорону мало гітлерівське гестапо чи советське НКВД! Майор Вотер наказав капітанові видати перепустку до Франкфурту в американській зоні і порадив відвідати у Бюнде підполк. Лонга, який

нібито відав справами культурних потреб полонених і скитальців. У Бюнде підполк. Лонґ прийняв прибулих ласково, навіть підкреслено, але від нього відгонило відразу. Якось антипатія викликала його усмішкою. На запитання про можливість отримати книжки й шкільні прилади, він із цинізмом відповів, що завідує лише репатріацією. Щоправда, не похвалився, що й примусовою, але це легко було зауважити, що так. Після цього отець з В. М-м зайшли до керівнички Центральної УНПРА міс Вуд, яка містилася в цьому ж місті. Міс Вуд поінформувала, що вона, міс Маррак і м-р Вільсон (яких зустрічали в Влото) подали меморандум до англійської влади, в якому протестували проти примусової репатріації, як не згідної як із християнськими принципами, так і з свободою людини. З незадоволенням розповіла також, що підполк. Лонґ — прихильник примусової репатріації. Щоб його трохи стримати, міс Вуд радила поговорити зі зверхником Лонґа (якимсь полковником), побачення з яким вона сама улаштує. Але, як пізніше вона повідомила, полковник чомусь не міг прийняти о. Кушніра, а радив ще раз звернутися до підполк. Лонґа. При другій зустрічі Лонґ показав своє звичайне лице — він брутально підкреслив, що є виконавцем волі Лондону, до якого й порадив звертатися. При цьому побаченні він відмовив у дозволі на бензин. Останньої не могла дати й міс Вуд.

Через це за бензином довелося ще раз повернутися до Любека — до майора Вотера, який олівцем написав записку, на підставі якої по всій англійській зоні видавали бензину без обмеження. До табору в Білефельді прибули о 6-й год. вечора. М. Луцький же, втративши терпець, не дочекався приїзду о. Кушніра, від'їхав до Ганноверу, так і не добившись свого.

У таборі в Білефельді була велика гризня, яку нікому було припинити. О 7-й год. вечора скликали таборян, до яких промовляв отець і змусив до того й В. М-ча. На другий день (24. II.) отець Кушнір ранком відправив Службу Божу, а за обідом несамовито переляканий православний священник, який не здужав, весь час допитувався, чи його не вивезуть.

Біля 1-ї год. рушили до табору в Падерборн, заїхавши по дорозі до недужого полк. Гомзина. До нього отець мав листа від Данила Скоропадського з Лондону. Отець розмовляв з Гомзиним насамоті, а В. М-ча розважала пані Гомзина. Ця родина була в дуже скрутному стані з двома шкільного віку дітьми, які й школу не відвідували. У квартирі відчувалось бідування й якась занедбаність.

Захляпані й перемерзлі о 6-й год. вечора в'їхали до польсько-українського табору в Падерборн, де було 2 600 поляків і 1 800 українців. Помешкання цеглові, добре обладнані казарми. Адміністрація польська — з озброєною своєю поліцією. Начальник поліції, капітан, приділив свого провідника, щоб завів прибулих до українських бараків. Керував українською частиною табору років 20-ти молодик Микола Гарматюк, що мав освіту за три класи гімназії. Таборяни щиро привітали прибулих і зразу провели на польсько-українське весілля. на якому чулося більше польську мову. Як потім довідалися, багато українців побоювалися говорити своєю мовою. На весіллі пробули близько години, а потім повернулися на відпочинок до приготованої для трьох чистенької, з дорогою постільною білизною кімнати. Взагалі це був перший табір, в якому матеріально жилося таборянам задовільно — було водяне ogrівання, туалети, ванни й т. д., але духово нічогісінько не мали, навіть початкової школи. Та й поляки мали лише початкову школу й щойно відкриті курси шоферів.

На другий день (25. II.) в сослуженні священника-студита (родом німця, що говорив і по-українськи), о. Кушнір відправив Службу Божу в таборовій бідній католицькій церкві. По Богослуженні отець промовляв до зібраних і просив В. М-ча сказати пару слів. Говорив і священник-студит, вихваляючи отця. Не обійшлося без фотографування і очевидно доброго обіду. В таборі був свій посадник — поляк Завадський, років 35. Він запросив до себе о. Кушніра, з яким пішов і В. М. Завадський прийняв з польською ввічливістю, удаючи великого прихильника українців (пробував навіть говорити українською мовою). Хоч слід зазначити, що він українцям кривди не робив, як переказували таборяни. Завадський похвалився, що був чоловім організатором АК, з якою досі підтримував зв'язки і запевняв, що вона й зараз діє в контакті з УПА. Він скаржився, що в таборі велика деморалізація: часті крадіжки і навіть у своїх, часті бійки і великими масами люди від'їздять до Польщі. Перспектива в таборі, яку він намалював, була безвиглядна. Деякі дрібні вимоги українських таборян обіцяв полагодити.

У цьому ж таборі працювала своя УНРРА, до керівника якої і зайшли отець з В. М-чем. Керівником установи був полк. чи ген. Іван Пани, чеського роду, що симпатизував українцям і навіть трохи говорив їхньою мовою. Коли о. Кушнір запитав, чи не можна б українців виділити до цілком окремих бльоків, то Пани відповів, що це б зараз під'юджало поляків проти українців і могло спричинити всілякі

доноси і репатріаційну перевірку. На його думку, треба зачекати, аж більшість поляків виїде. Про поляків він відгукнувся з якимсь презирством. Далі поінформував, що до 1. IV. кожний таборянин муситиме заявити, чи хоче він повертатись на рідину, чи залишиться далі під опікою УНРРА. Після цього, на думку голови, можна буде завести бажані реформи в таборі. Пани погодився прийняти до його українського табору 18 інтелігентів. Цього ж дня біля 7-ї год. вечора відвідали табір в Зене-Казерне в 15 км. від Падерборну. Це також був мішаний табір з 2 500 українцями і 1 500 поляками і загальною польською адміністрацією. Українським табором тоді керував учитель народної школи. В цім таборі відправив студит молебінь, після якого говорив дуже чутливо о. Кушнір. Далі перейшли на вечерю до мешкання українського коменданта, до якого закликали й голову УНРРА — англійського капітана, дуже симпатичної й прихильної до українців людини, але до поляків він ставився стримано. Він пообіцяв зробити різні поступки українцям і прийняти ще 150 українців з іншого табору. Взагалі це був культурний представник бритів. Вечеря була, як казали, калорійна, але не зовсім звичайна: спершу подали теплі страви, а потім навалили м'ясища й інше з консервів. Ночувати повернулися до Падерборну.

Коло 9-ї год. ранку 26. II. від'їхали на Арользен, де містилося головне управління УНРРА на Німеччину, яку очолював ген. Морган. Він зразу прийняв о. Кушніра й В. М-ча і запросто щиро порозмовляв. Він так сказав: «Коли б була добра воля, то питання скитальщини було б розв'язане давно, бож сама Канада без великих труднощів могла прийняти до себе всіх». Поінформував також, що в справі скитальців відвідав його посол до Палати Громад в Лондоні з робітничої партії. Він наказав своїй секретарці виготовити делегації о. Кушніра документи для подорожування по Американській зоні і дозвіл на бензину там же. Одначе пані Бардфорд, яка мала розпорядження генерала виконати, і секретарка Сімфенс не виготовили ніяких документів, заявивши, що ген. Морган не мав права давати таке розпорядження. При цім пані Бардфорд відмовилась навіть говорити з о. Кушніром. У цей саме час вона без черги приймала поляків з Варшави. У приймальні пані Бардфорд сиділи за машинками три жінки, які зідхали, поглядаючи через вікно, перекладали папери, словом, нудилися від неробства на утриманні УНРРА, присмоктавшись до організації.

На обід завели о. Кушніра з В. М-чем до їдальні вищих службовців УНРРА. Їм довелося сидіти між двома гатунками поляків: двома полковниками з Червоного Хреста, які

працювали в контактi з польським урядом в екзилі (в Лондоні) й чотирма наганячами, що прибули з Варшави репатріювати поляків. Двоє з цих останніх явно показували свою приналежність до НКВД. Варшавська компанія хвалилася, що в Польщі все можна дістати, лише грошечки дорожувато — булка коштує 20 злотих. Прибулі ж із Лондону з іронією ставили запитання, а варшавські гості надто поважно відповідали, як кожний советський салдат: «У нас все є, всього досить і ціни потроху спадають»... Почувалася величезна прірва між цими інтелігентами одного польського народу, але з-під різного режиму. Творилося дві основні концепції — антикомуністична і комуністична, ворожа всякій Росії і сервілістична до червоного СССР.

Не добившись в Центральній УНРРА нічого, крім приємних слів ген. Моргана, майнули до Франкфурту на Майні. Ця подорож відбулася під дощем і снігом з пронизливим вітром. Доїхали туди о другій годині ночі. У Франкфурті на самохід о. Кушніра з В. М-чем з двох боків накинлись патрульні джипи. Нічого не говорячи, амер. патрулі вигнали всіх із самоходу, оголосили арештованими й почали викидати куфри, портфелі й каністру з бензиною, а тоді попросили показати документи. Побачивши ж пашпорт отця Кушніра, блискавично все повкидали до самоходу, наказали всім сісти й їхати, куди хотіли. Але не вибачилися за таке поводження. Цей випадок припізнив приїзд до табору в Офенбаху, де мешкали діячі УНР, включно з президентом А. М. Лівіцьким. До цього табору приїхали десь по 3-й годині вночі. Не зважаючи на таку пізню пору, прибулих почастували кавою і розмістили на відпочинок в одній кімнаті. Зразу ж довідалися про арешт прем'єра д-ра К. Паньківського на якийсь донос, як говорили, своїх же і про видалення з табору архієпископа Мстислава. Ранком В. М. протелеграфував проф. І. Мазепі, щоб приїхав до Офенбаху.

80. В Офенбаху, Франкфурті н/М., Ашаффенбургу

Невдача з одержанням документів у ген. Моргана, нічний «кавбойський напад» у Франкфурті ніби свідчили, що не варто шукати якогось правного полагодження в американській адміністрації, і В. М. радив отцеві не звертатися до неї. По суті всі троє мали такі посвідки, з якими часто переїздили кордони між зонами і мандрували без жодних перешкод. Але о. Кушнір рішив все ж переконатися в... демократичній натурі американців в Європі. Він хотів навіть повернутися до англійської зони, якщо не залагодять

негально справи. Через це отець К. з В. М-чем о 11 годині ранку відвідали Військове управління (контрольна комісія), домагаючись дозволу від мандрування по американській зоні й права одержувати бензину. Прохачів скерували до лейтенанта Гуса, який з нехиттю почав оглядати паспорт і перепустки отця й В. М-ча з табору Гайденау. Довго перелічував, не запросивши сісти людей, які могли бути його батьками. Нарешті з притиском сказав, що обоє неправдо вїхали в американську зону й через те мусили б негайно повернутися до англійської. Він повів ще до одного, потім до другого молодого офіцера і ті з докором похитали головами, ніби перед ними бозна які злочинці стояли. Особливо ж їм підозрілою здалася перепустка В. М-ча, хоч вона була підписана англійським старшиною. Ці порадили звернутися ще до представників УНРРА при їх управлінні. Коли прийшли до керівнички УНРРА, то до неї скоро зайшов лейтенант Гус і про щось пошептався. Він забрав «підозрілі» папери й тут же на машині перебив з них копії. Керівничка зараз же протелефонувала до Арольєну, де напередодні у всьому відмовили. Після телефонічної розмови керівничка сказала, що вона допомоги не може й пропонує повернутись до англійської зони. Гус же повернув папери о. Кушнірові й запропонував піти ще до одного капітана. На щастя, капітана не було і прохачів попросили підождати. Створювалося враження, що о. Кушнір і В. М-чем приймають за якихось небезпечних осіб. Уже була 4 год. дня. В. М-чеві дуже прикро було лишатися серед отої тупоголової розвідки і він запропонував отцеві відпроситись на обід у сержанта, який пильнував їх двох. Сержант охоче погодився на це, і отець з В. М-чем швидко відїхали до Офенбаху. Із п'ятигодинного перебування в установах американського правління видно було, що влада нехтує розпорядження англійської адміністрації, ніби підкреслюючи свою якусь вищість. На ділі ж їхній апарат був дуже роздутий, але погано організований і напевно був просякнутий большевицькою агентурою.

Після обіду Андрій Миколайович закликав до себе В. М-ча. За своїм звичаєм він почав оповідати байки і про своє невдоволення архієпископом Мстиславом. Потім, ніби спохватившись, попросив схарактеризувати о. Кушніра й сказати про мету його приїзду. В. М. розповів, що знав, не приховуючи й того, що він з отцем багато говорив про спробу об'єднати українців, як то вони зробили в Канаді у формі Комітету Українців Канади (КУК), який і очолює отець Кушнір. А. М. висловив сумнів, чи то можливо зробити зі скитальцями, але підкреслив, що він би хотів реор-

ганізувати уряд УНР, запросивши в прем'єри проф. І. П. Мазепу. На це В. М. сказав, що Мазепа зараз стати прем'єром не погодиться, і при цій нагоді натякнув про певну відразу Мазепи до нього (А. М.). Цю розмову перебили громадсько-політичні діячі, що прийшли в кількості до 20 осіб, яких А. М. запросив на нараду. Ось головніші з них: д-р Т. Олесіюк, проф. Р. Смаль-Стоцький, І. М. Кабачків, В. Доленко, проф. Дубровський, суддя (тепер єпископ) Соловій, о. д-р В. Кушнір і багато інших, майже самих уенерівців. Головував сам А. М. Перше слово надав Т. Олесіюкові, що з великими перебільшеннями й демагогією характеризував українців майже святими в 2-й світ. війні й по ній. Ціла ця промова для зібраних інтелектуалів була зайвою, розчулювати тріскачкими фразами о. Кушніра було впрост пісенітницею. По цій промові говорив вигладжено, але довго, проф. Дубровський. Відповів обом о. Кушнір коротенько й простенько, закінчуючи: «американці вас не забували й не забудуть»... Далі повідомили, що в школі зібралися таборяни урочисто привітати гостей. Перейшли до зібраних.

Привітав о. Кушніра культурно-освітній референт табору письменник У. Самчук, заготовленою наперед промовою. Хор в українських (переважно в полтавських) строях дуже добре виконав декілька композицій. Диригував ним проф. Зайцев, серед хористів — багато осіб з капелі Кошиця. На вечерю А. М. запросив до себе: о. Кушніра, В. М-ча і проф. Смаль-Стоцького. Вечеря була вбога-таборова, а розмови за нею якісь дрібно-порожні, хоч затяглися вони за 12 годину ночі. Коли повернулися на відпочинок, отець висловив В. М-чеві своє враження, що президент Лівіцький вквсь у минулому.

День 28. П. пройшов у розмовах з Реваєм (кол. прем'єр Закарпаття), архиеп. Метиславом і ген. Шандруком. Архиепископ мешкав у малому будинку за табором. Зустрів він о. Кушніра й В. М-ча в короткому кошушку, почував себе простудженим. Архиепископ тримався скромно, розпитуючи про життя в по той бік океану і майже не торкався таборових справ, зокрема окремих його мешканців і ні слова нарікання будь на кого. Розмова з Реваєм, як і з Шандруком мали інформативний характер. На вечерю знову закликав А. М. невелику групу, а саме: о. Кушніра, начальника УНРРА п. Стрелінгера, Смаль-Стоцького, Соловія, Миколу Лівіцького (син А. М-ча), П. Холодного (зять його ж) та В. М-ча. За вечерею чи ненайбільше говорив Стрелінгер (він був з Праги, де крутився в соціал-демократичних колах і тому добре знав проф. І. Мазепу). Він, невідомо на якій

підставі, зазначив таке: «Справа України є зараз в політичному відношенні на найбільшій висоті. Треба все зробити, щоб найбільше політичних брошур англійською мовою надрукувати й поширити серед англомовного світу. Англійські політики нині з усіх боків обговорюють українську проблему. Добре такого Мазепу тепер мати в Лондоні.» Отець Кушнір переказав, що серед англійців найпоширенішою ідеєю зараз валкується Конфедерація з України, Польщі, Чехії, Югославії, Болгарії, Білоруси, Прибалтійських держав і Кавказу. Ніби цю думку підносять і поляки, висувачи на перше місце Україну. Стрелінгер це підхопив, запевняючи, що в англійських політичних колах ідея такої конфедерації уже давно валкується. Смаль-Стоцький приєднувався до висловлених думок, але помітно натякав на командировання до Лондону його, як спеца в закордонній політиці та як такого, що має багато знайомств серед англійського світу. Дехто ж у пізніших розмовах вважав кандидатуру Смаль-Стоцького цілком непридатною, бо він обертався в дуже багатьох комбінаціях, а зокрема дуже близько до польських політичних кіл, як голова «Прометею» тощо. На всі балачки А. М. висловив тезу, що спершу треба створити самостійну Україну, а тоді вже говорити про конфедерацію, тезу цілком слушну. На цьому, власне, закінчилась ота «політика», яка протяглася далеко за північ.

Коли повернулися до кімнати, о. Кушнір запитав В. Мча, звідки Стрелінгер знає про Мазепу. В. М. пояснив це зустрічами на інтернаціональних з'їздах соціалістів і довшим перебуванням Стрелінгера в Празі, де Мазепа був своїм чоловіком серед чеських соціал-демократів. Відбута розмова гнала сон і отець довго ще розпитував як про окремих присутніх на вечері, так і про прізвища, які згадувалися при отій розмові. В. М. легко міг інформувати, бо більшість була з ідейних старих уенерівських кіл, які перебували роки в Чехо-Словаччині, Польщі й Парижі. Всі ці люди до 2-ї світової війни раз на рік з'їздилися й обмірковували події.

1. березня 1946 р. о. Кушнір і В. М. з'їздили до табору в Ашаффенбург, де в цеглових казармах досить тісно мешкало до 1 600 скитальців. Привітав отця в присутності не більше 150 скитальців комендант Орелецький шабляновою промовою, а полум'яно вітав проф. Галій від гімназії, сам походженням з Бережанщини. Без надхнення відповів о. Кушнір. Співали два хори: слабенько гімназійний і досконаліше аматорський таборовий. По привітаннях оглянули дві (православну й греко-католицьку) бідненькі церкви.

Настоятелем православної був професор літератор о. Попов. Пройшли через гімназію, в початкову школу, дитячий садок та деякі мешкання скитальців, відгороджені завісами й якимись лахами; скрізь велика убогість, бруд і недбалість. Всюди було знати, що господаря в таборі нема. Біля першої години запросили на сніданок — почастивали консервами і запивати довелося цілком холодною кавою.

В. М. бачив багато знайомих з Праги і кубанців. Поінформував інж. М. Федорова і просив переїхати до Офенбаху, щоб бути біля ЦПУЕ хоч одному кубанцеві. Побачився з інженерами-победрадчанами: Дзябенком, Зубенком, Бібінком, Проходовою, лікаркою, що лише місяць тому приїхала з Праги. Тут люди нудяться без праці, до якої звикли. Репатріяції тут не боялися — всілякі проголошення публіку заспокоїли. А все ж табір цей, треба сказати, був без душі, не було в ньому якогось моменту, який би вказував на цікавий прояв, хоч була така велика кількість інтелігенції. Ніби всі згодилися на духове вмирання без спротиву.

З Ашаффенбургу близько 3-ї години повернулися до Офенбаху. А. М. знову кликав В. М-ча, щоб поговорити й дізнатися, що було в Ашаффенбургу. Старий видно нудився й цікавився всілякими плітками, додаючи до них і своїх жменю. Він виявляв страх перед архієпископом Мстиславом, що інтригує навіть проти Стрелінгера. В. М. збував оті закиди жартами, не надаючи їм жадного значення. У неділю о. Кушнір з дозволу архієп. Мстислава в його церкві відправив службу Божу, на якій В. М. побачив дуже цікавий похідний храм з низеньким іконостасом, розписаним малярами Андрусевим і П. Холодним. Іконостас мав тло зеленої, заспокоюючої око барви, з якої дуже лагідно виділялися намістні й інші образи. Цей іконостас пізніше перевезений до Грімзбі (Канада) в закладену там цим же архієпископом монастирську церкву. Столи, аналої в храмі накриті чудовими по-полтавському вишитими рушниками, всі хористи в національній одежі з полтавськими вишивками. Ця витриманість стилю справляла дуже приємне враження. В. М. не зустрічав ніде по таборах так помистецькому прибраної церкви. Прекрасний хор співав цілу літургію Леонтовича. Вірую також виконали за православним текстом, про що о. Кушнір, очевидно, був попереджений. На цій урочистій Богослужбі спереду сидів президент А. М. Лівіцький. Народу чомусь було небагато, але було урочисто. Треба віддати належне архієпископові, що він і в таких несприятливих обставинах зумів зібрати, мабуть, на цілу скитальщину найкращий церковний хор і так

стилево приборати храм Божий. Це свідчило про не абиякий організаційний хист архієпископа, нарікань на якого В. М. наслухався аж занадто багато.

Повернувшись із Ашаффенбургу, в Офенбасі зустріли прибулих голову Центрального Представництва Української Еміграції (ЦПУЕ) В. Мудрого, що був з одного села з о. Кушніром, І. Павликовську і інж. Романюка (скінчив Академію в Подсбрадах). У першій же розмові В. Мудрий підкреслив о. Кушнірові про особливе значення центру УНР, який чи ненайбільше підтримують галичани.

2. березня 1946 р. стало відомо, що американці й англійці, у згоді з Тегеранською умовою, вивели з Ірану свої війська, а Совети не тільки лишилися, а ще й далі посунулися в глибину цієї країни. Міністер закордонних справ США Бернс з цього приводу виголосив протисовєтську промову, а генералісімус у Кремлі посміхався в свої вуса.

По 3-й годині в таборовому невеликому помешканні відбулося засідання ЦПУЕ під головуванням В. Мудрого, на яке закликали о. Кушніра й В. М-ча. Це був своєрідний звіт о. Кушнірові. Найзмістовні — говорив інж. Романюк і І. Павликовська. Поважно говорив Ревай. Інж. Мілянич (фінансовий референт) доповідав про бюджет комітету, за яким він передбачав місячні видатки в 30 000, н. м., а тим часом витрачали 24.000 нім. марок. Далі йшла у доповідача романтика з буйною фантазією про заснування банку тощо. Інші також поетично звітували. По закінченню засідання о. Кушнір у розмові з В. М. поділився враженням про це засідання й його учасників, як про пересіч, що, мабуть, було близьке до правди.

Увечорі цього дня до табору заскочив ген. Шандрук, який застав о. Кушн. і В. М-ча в приміщенні А. М-ча. Генерал увесь був поглинений рятуванням дружини, яка недужою завезли до східньої частини Берліну й там у когось переховувалася. Він бідкався, як її звідти вивезти. А. М. інформував отця про свої дружні відносини з різними галицькими видатнішими достойниками. Другого дня, 3 III., заспокоєний трохи Шандрук розповів В. М-чові плітки-новини, що ген. Омелянович-Павленко під впливом ген. Капустянського відійшов від його військової організації, вважаючи це інтригою націоналістів полк. А. Мельника, що під час останнього перебування в Ганновері він помітив творення проф. Т. Рябоконем політичного комітету, незалежного від обох течій націоналістів і унерівців, а він (Шадр.) хотів би, щоб таке творилося з відома УНР. Однак бажав, щоб очолював УНР, як прем'єр проф. Мазепа, на якого в цьому напрямку просив В. М-ча — вплинути. У

цей же день А. М. сказав, що проф. О. Я. Шульгин приїздив на Швейцарський кордон, де зустрівся з сином А. М-ча (Миколою) й переконував у конечній потребі підсилити націоналістів Степана Бандери, які йому (Шульг.) пропонували міністерство закордонних справ. В. М. на це лише зауважив, що то ще одна орієнтація Олександра Яковича яка скоро згасне.

81. Мюнхен, Карлсфельд, Авгсбург, Регенсбург і Франкфурт

Їхати далі по американських таборах самоходом, в якому не було бензини, було недоцільно і через це вирішили їхати до Мюнхену залізницею. на вокзал якої підвіз Стрелінгер самоходом. Дверима протиснутися до вагону було дуже важко, а тому сідали крізь вікно, одначе при розміщенні все ж знайшли сидячі місця. А о. Кушніра супроводили ще пп. Мудрий і Милянч. Вагон ogrівався дуже сильно, подорожуючим цілу ніч доводилося попріти. О 10 год. 4. III. на мюнхенському вокзалі гостей зустріли комендант табору Карлсфельд адв. Топорович, Кочержук і І. Павликовська. З вокзалу самоходом переїхали до названого табору, в якому саме відбувався з'їзд представників південної Баварії. При вході до табору отцю піднесли хліб-сіль і привітав коменд. Топорович. О. Кушнір відповів з піднесенням, але загальниково із постійним своїм закінченням. Тут же був проф. Ветухов, який опріч участи в уряді УНР, був у ЦПІУЕ заступником Мудрого. Ветухов саме повернувся з Фюссену, в якому без якого-будь доручення порозмовляв з русофілами: інж. Рознатовським, Бігдаєм і ген. В. Науменком (останні два кубанці).

У Фюссені вже тоді функціонував російський табір з перевагою старих емігрантів з комендантом ген. Даниловим (кубанець-лінісець). Інж. Рознатовський репрезентував українців-гетьманців, а ген. Науменко — кубанських русофілів, але «політику» кубанців вів рідко коли тверезий інж. Бігдай. Рознатовський пропагував Всеросійську федеративну державу, він ніби мав якісь документи від ексгетьмана П. Скоропадського і на тій підставі називав себе похідним гетьманом. Гетьманці його виключали й знову приймали до своєї організації. Науменко ж проф. М. Ветухову представив себе, як прибічника Федеративної Росії, але про реалізацію її «аргументував» по-денікінськи: «всі ми маємо одного ворога — большевиків; насамперед їх треба спільними силами розбити, а вже потім говорити про федерацію». В розмові з Ветуховим ген. Науменко похвалився, що на Кубані він співпрацював з теперішнім проф.

В. Іванисом. Останній зауважив проф. Ветухову, що його розмова з ген. Науменком неперсма тим, що цей авантюрист міг припустити, що В. Іванис його (Ветухова) на це уповноважив. В дійсності ж ці двоє ніколи, ні при яких обставинах не можуть співпрацювати. На Кубані також, як уже сказано раніше, Науменко й Іванис весь час були на протилежних позиціях, хоч і сусіди по станицях.

Після привітань прибулі до табору були закликані на спільний обід з делегатами з'їзду. По обіді почалося ознайомлення з об'єктами табору: дві убогенькі церковці, малярська виставка з поодинокими добрими мистецькими образами, порівняно добрий шпиталік, але менше імпрезант-

*В таборі Карлсфельд. Зліва спереду: В. Мудрий, о. В. Курш-
нір, В. Іванис і А. Гр. Рябишєнко.*

ний, ніж у Ганноверському таборі, гімназія убогіша на прилади, ніж гайденавська. У цьому таборі багато вешталось греко-католицьких священиків. В. М., як звичайно, поба-чився з подебрадчанами інж. Каплистим і Зеркалем, які трималися гідно й ділово. Взагалі ж цей табір провадив по-важну працю і інтелігенція не марнувала час, а щось творила: в школах, гімназії, філії УТГІ, малярській студії, на шюферських курсах, театральних виставах тощо. Увечорі відбули концерт з меншими силами, як у Гайденав чи Ганновері, але з використанням всіх можливостей. Ночували в цьому таборі нарізно з отцем. В. М-ча запросив до себе Ко-чержук — старий приятель. Ранком 5. II., поснідавши, пе-

реїхали до Мюнхену — тодішнього центру націоналістичної «кухні». Тут конспіративно жили обидва вожді галицької націоналістичної політики. Обоє вождів, панів полк. А Мельника й Степана Бандеру, о. Кушнір намовив прислати своїх уповноважених до Франкфурту на конференцію, на якій стояло питання про об'єднання всіх українців. Це був перший крок до створення Координаційного Українського Комітету, який довів до створення Української Національної Ради. Отже о. Кушнір, прибувши з Канади, зробив поважне діло: він до того часу непримиренних націоналістів змусив не тільки між собою говорити, а й говорити з іншими українськими політичними групами, включно до соціалістів.

Мюнхен у той період мав лише невеличкий табір українських скитальців, але в ньому перебувало багато різних українських установ як от: Український Обласний Комітет на чолі з проф. Корсунським, опанований цілковито націоналістами полк. А. Мельника, централія націоналістів Ст. Бандери, об'єднані кооперативи, Богословська Академія УАПЦ, Православна й Греко-Католицька Церкви, фармацевтичний відділ УТГІ, Ліга і Товариство українських політв'язнів, Вища Економічна Школа, Український Вільний Університет, Червоний Хрест та інші установи. Найпоказнішим ніби осередком вважався Обласний Комітет, який холодно ставився до ЦПУЕ, його голови В. Мудрого. Він же, здавалося, з упередженням ставився й до адміністрації великого табору в Карлсфельді. Пристосовуючись до панівної політичної атмосфери, Обласний Комітет мав при собі Раду Сеньйорів, до якої представники не обиралися, а призначалися. Рада засідала закрито (конспіративно). Так бавилися націон. полк. А. Мельника в демократизм. Як ця рада, так і інші націоналістичні організації охоронялися на зразок підпільництва.

Оця Рада Сеньйорів і приймала о. Кушніра. Вона влаштувала й спільний обід, у якомусь, не першої чистоти, бараці. Під час обіду, від першої ложки почавши, полилися промови. Промовляло 15 осіб, з яких слід згадати: кол. сенатора Ю. Павликовського, Владика Михайла, візитатора католиків о. Вояківського, ген. Капустянського, а решта склали привіти. Всім о. Кушнір шаблоново подякував, обіцяючи, що Америка й Канада про скитальців пом'ятатимуть. По обіді в Раді Сеньйорів переслухували доповіді й реферати, мало цікаві, але бодай короткі. У цьому ж будинку В. М. зайшов до Комісії переселення, яка збирала статистичні матеріяли і відомості, куди могли б переселятися. Помітніші особи в цій Комісії були: проф. Б. Мартос, інж. Потішко, д-р Кальба і ще зо дві невиразних особи.

Побувавши в Обласному Комітеті, о. Кушнір і В. М. переїхали до Українського Червоного Хреста, що був прибудівної групи Бандери. Солідне враження справили доктори Борис Андрієвський і Воробець. У цьому ж будинку зустріли візитатора о. Вояківського. Там же тулилась убогенька церковця, Ліга політичних в'язнів, й канцелярія жіночої організації. Але все це мало тавро не убогства, а жебрацького стану.

Знайшов В. М. з двадцять хвилин поговорити з давнім приятелем С. М. Слюсарчуком. Він всі мюнхенські організації оцінював досить низенько. Цього ж таки дня по 2-й годині вночі двома самоходами (В. М. з проф. М. Ветуховим) виїхали до Авґсбурґу з деякими перешкодами (не вистачало бензини). В таку пізню пору в Авґсбурґу заїхали до табору «Зомме Казерне», де В. М. без трудно знайшов ліжко у подебрадського інж. Романченка з родиною. Ранком 6. III. засіяло сонечко, наступив перший прегарний весняний день. Всі вже довідалися про приїзд гостя з далекої Канади і гарячково стали чепуритися до його зустрічі на площі табору. Адміністрація закликала населення якнайчисельніше зібратися й дружньо зустріти о. Кушніра. Раптом американська поліція заборонила урочистість, не перешкоджаючи о. Кушнерові відвідувати табір. Чому прийшла така заборона, довідатися не було від кого. Через це о. Кушнір познайомився з таборовими об'єктами, а за обідом вислухав 12 привітів і сам відповів їм підбадьоренням, щоб не втрачали надії, що все утрясється, наступить скоро краще завтра. Відбулося це в ідальні табору, куди могли зайти з півтори сотки людей.

По обіді В. М. зустрівся з І. П. Мазепою, який одержав з Офенбаху від нього (В. М.-ча) телеграму, з'їздив туди, але спізнився, коли вже вони виїхали до Мюнхену. Мазепа жив в Авґсбурґу приватно, тільки навідуючись до табору, дуже бідував на німецьких картках. Як він переказав В. М.-чеві, в Офенбасі говорив з А. М.-чем та його урядом — Ревасом і ген. Шандруком. Всі вони дуже наполягали, щоб Мазепа прийняв прем'єрство, не інформуючи про пропозицію Стрелінґера відправи його до Лондону. Розмова цих двох затяглася, бо Мазепа висунув ідею замість уряду утворити Комітет УНР, а В. М. був рішуче проти такої заміни, яка ліквідувала б принцип спадковості та дозволяла висувати конкурентні Комітети іншими групами (націоналістів тощо). Нарешті Мазепа згодився, що уряд УНР треба зберегти. Але ніяк Мазепа не згоджувався на очолення політичного проводу України, хоч ідея о. Кушніра про об'єднання всіх, включно до націоналістів йому сподо-

балась. Та тут знову виникло ускладнення: Ісаак Прохорович заявив, що як він згодиться після об'єднання очолити провід, то щоб В. М. також увійшов до нього, хоч і без портфеля. Знову довелося довше доводити, що це недоцільно з формальних мотивів і через стан здоров'я, яке спадає швидко. Однак він поставив цю вимогу за основу, без якої він вважав зайвим говорити з о. Кушніром. Щоб не зривати цієї справи, В. М. дав згоду, якщо до того не стане остаточним інвалідом. Після такої підготовки проф. І. Мазепа зустрівся з о. Кушніром, а потім знову розмовляв з В. М.-чем і переказав по пунктах свої запити й відповіді отця, які В. М. тут же записав. Вони такі: Мазепа — 1. «Чи можна вести українську політику, перебуваючи в окупаційній зоні?» — О. Кушнір відповів: «ні». 2. Мазепа: «Чи є можливість для політичної роботи перекинути певну кількість урядових політиків до Лондону?» — О. Кушнір: «так». 3. «Хто зможе фінансувати політичну роботу в Лондоні?» — Кушнір: «Канада». Далі вони поговорили про можливість з'їхатись ще раз в Офенбасі.

По цій розмові В. М. зустрівся з Мазепою, проаналізували обіцянки о. Кушніра, — чи не є вони занадто оптимістичні, але підстав не вірити не мали. Отже Мазепа, обіцяв приїхати до Офенбаху на проєктовану конференцію, хоч може сам в ній участі не візьме.

До Авсбургу приїхав і кубанець д-р О. І. Балабас, який перебував у таборі в Фюссені. Він частіше зустрічався з ген. Науменком та іншими і підтвердив те, що В. М. уже чув від проф. Ветухова. Між іншим зазначив, що Науменко говорить і українською мовою. Довгенько Олекса Ісакович переказував дрібні випадки, аж нарешті попросив дозволу поважніше поговорити з ген. Науменком. В. М., бачучи велику охоту до таких балачок у Балабася, санкціонував таку розмову, якщо Науменко пристане до самостійницької концепції. З приватного мешкання прийшов і проф. П. В. Феденко, що був гостро непримирений до націоналістів, але й він погодився приїхати до Офенбаху. У цьому ж таборі В. М. познайомився з найновішими кубанськими емігрантами: поетом Щербиною, інж. Малим, проф. В. Чапленком, який мешкав приватно. Всі вони зробили приємне враження. З особливою радістю прибіг інж. Л. Христюк із ст. Єлисаветинської, колишній ад'ютант В. М.-ча, а то ж було ще в 1919 році. Було що сповісти, а часу було так мало.

У цей день долетіла вістка, що Черчіл виступив у США з різкою критикою советів. Він «пророкував», що ще в 1946 році переможе капіталістична або комуністична доктрина, бо разом ужитися вони не можуть.

Театр Блавацького вшанував приїзд о. Кушніра мистецьким вечором, давши три уривки — з драми, оперети й балету.

Зраня 7. III. о. Кушнір з'їздив до табору Гунстете, який був мішаний з естонцями й латишами. Особливістю його було те, що таборяни мешкали в окремих будинках. Після коротких оглядин табору адміністрація влаштувала спільний обід, за яким відбулися привітання. За обідом були й представники УНРРА. Тут В. М. зустрів І. Г. Базяка.

Після обіду о. Кушнір з Мудрим виїхали до табору в Інгольштадті, з якого мусіли переїхати до табору в Регенсбургу. Безпосередньо до останнього мав виїхати В. М. з проф. М. Ветуховим. Однак шофер Ветухова, якийсь студент з західних земель, несподівано втік, залишивши автомобіль в нечинному стані (розряджений акумулятор, без запасових гум і без бензину). Пощастило знайти шофера кубанця з ст. Баталпашинської. Він як-так наладив автомобіль, щоб доїхати до «Зомме Казерне», де довелося переночувати, щоб шофер зарядив акумулятор і здобув решту потрібних речей, на що пішла й перша половина другого дня (8. III). Довелося аж по обіді виїхати на Регенсбург. Дорогою В. М. розмовився з новим, ще молоденьким кубанцем, який нічогосінько не знав про боротьбу Кубані за свою незалежність. Він навіть не чув, що був якийсь Денікін. Можливо що цей хлопчина боявся щось більшого сказати навіть з того, що йому було відомо, але відчувалося, що правителі Кремля дуже старано приховали всі моменти з боротьби проти них на Кубані.

Під'їжджаючи до Регенсбургу зустріли автомобіль з о. Кушніром, яким він вже повертав з цього міста. Він, хоч і перебував в Регенсбургу майже з добу, одвідуючи таборіві установи, а УТГІ проминув, хоч це була найповажніша вища укр. технічна школа, що розпоряджала вже налагодженим видавництвом. Умовилися з отцем зустрітися в Оффенбасі. В Регенсбургу й УТГІ В. М. з Ветуховим пробули до другого дня. В. М. попросив ректора В. М. Доманицького скликати Сінат УТГІ. Засідання відбули в маленькій кімнатці, де стояло й ліжко. Керував зборами ректор проф. В. Доманицький, присутніми були: проф. С. Комарецький (декан технологічного факультету), доц. Л. Шрамченко (декан економ. факультету), проф. М. Зайцев (секретар Сенату), доценти — О. Антипів і Г. Денисенко, проф. М. Ветухов, який В. М. поінформував, що в Народному університеті в Гайденау є бажання прослухати курс геодезії, а викладачів цієї дисципліни там нема. Через це В. М. просив призначити на керівника цих курсів інж. Абрамовича, що мав

уже довшу й добру практику з геодезії, а в помішники йому призначити трьох лекторів на цей курс з інженерів, що н ребували в Гайденав. Життєписи цих трьох В. М. привіз із собою і передав до канцелярії. Все було прийнято. Однак враження від цілого засідання було сумно-похоронне. Відчувалась у засідавших цілковита байдужість і нехіть. Єдиний проф. М. Зайців дуже цікавився подорожжю о. Кушніра — розпитував з ким були розмови й де. В. М. розуміється про політичні заходи нічого не сказав. Ректор проф. В. Доманицький висловив незадоволення, що о. В. Кушнір не відвідав УТГІ, де його ждали студенти в гарно декорованій залі. На це В. М. зауважив, що треба було рішучіше запросити й він би зайшов.

Вечеряв і ночував в будинку, де мешкали п-во Нагірні. д-р Білинський, інж. М. Вовкодав (кубанець із ст. Ольгінської). Вечеряли гуртом у п-ва Нагірних, у яких чоловік був кухарем, а дружина займалася політикою. Переночував у кімнаті разом з Білинським та Вовкодавом довго розмовляючи про ситуацію, зокрема кубанців. Поінформованість у Регенсбургу виявилася дуже слабенька.

9. III. після сніданку В. М. зустрівся, як умовилися, з проф. Б. Іваницьким (кол. ректором УГА) і С. Д. Комарецьким і довше проговорили. В. М. їм, як старим приятелям, про політичні наміри з докладністю все розповів. Очевидно торкнувся проєктів об'єднання, його перспектив і особливо притягнення есдеків і зокрема притягнення проф. І. Мазепи до уряду. Іваницький тримався бадьоро і всім цікавився. Особисто він нікого не зачіпав. Лише докинув, що проф. М. Встухов досі не спромігся прочитати лекцію з біології, хоч багаторазово приїздив до Регенсбургу. Він не згоджувався і з політичними плянами. проф. же Комарецький був дуже пригноблений і до всього байдужий. Про нього В. М-чеві переказали, що після того, як його публічно назвав гістериком інж. Петрівський, він став замикатися в собі самому. Проф. М. Встухов до полудня вів розмови в справі ЦПУЕ. В. М. ледве впросив його рушити до Франкфурту. Він і по дорозі, в місті, ще хотів поговорити з людьми, ворожими до його політичного кредо, але В. М. упросив не гаяти часу. Дорогою цей професор намагався довести, що всяку справу треба доводити до кінця, а в який час, це байдуже. В. М. же зазначив, що все мусить робитись своєчасно, бо без визначення часу справа може втрачати значення. Дуже оригінально й сміливо Встухов висловлював припущення відносно старої еміграції, що вона розсварена, а вони, новіші, мають місію всіх помирити. Цей необмежений опуртунізм викликав у В. М-ча репліку, що старі

емігранти зберегли національну честь і моральність, а через це з національними зрадниками й необмеженими опортуністами їх примирити й не пробуйте. З тими, що змінили віхи й почимчикували під «сонце» Сталіна, старі емігранти співпрацювати не стануть. Дитиняча наївність і велика зарозумілість Ветухова аж занадто пробивалась з усіх боків.

О 10-й год. вечора докотилися до Франкфурту. Проф. М. Ветухов наказав спершу завезти його на мешкання, а потім в одно з якихось помешкань, що буде вільне, відвезти В. М-ча, обіцяючи о 9-й ранку заїхати й разом відвідати табір у Офенбасі. Без проф. Ветухова промандрували довше, поки знайшли якесь неопалене приміщення. Ранком (10. III.) Ветухов, замість о 9-й год. з'явився об 11-й і переїхали до Офенбаху, де о. Кушніра не застали. Він уже замешкав у Франкфурті в монастирі Василиян у о. велетня Решетила. Увечорі до табору в Офенбасі приїхали: В. Мудрий, П. В. Феденко й радикал Матвій Стахів (від соціалістів), Володимир Стахів і проф. Рябишенко (від нац. Ст. Бандери), Зенон Пеленський (ходя) від УГВР). Увечорі В. М-ча знову покликав А. М. до себе, а в нього сиділи вже П. Феденко й М. Стахів. Розмовляли на загальні теми. М. Стахів тішився, що одержав декілька листів з Лондону від англійців. Обидва прибулі були гостро настроєні проти націоналістів.

На ранок 11. III. прибули до табору ще І. П. Мазепа, О. Балабас і митрополит Полікарп, від якого В. М. довідався, що священик Татомир уже не є при ньому, а став настоятелем в Дельменгорстському таборі. При останньому побаченні з митрополитом рішено, що о. Татомир буде весь час при ньому, а до Дельменгорсту наїздитиме раз або двічі на місяць якийсь інший священик. Далі почалися розмови з новоприїжджими. Проф. П. Феденко й М. Стахів похвалилися, що соціалісти тепер всі об'єдналися (соц.-демократи, ес-ери й радикали) і становлять поважну групу. В. М. знав про це об'єднання раніше, але й був поінформований, що кожна з тих груп не така численна і складається здебільшого із старшої генерації, а в націоналістів є більше молоді, хоч і сирі й культурно слабенької. В. М. тоді також вважав, що з націоналістами треба спробувати домовитися, використавши приїзд голови КУК о. В. Кушніра.

Вибравши нагоду, В. М. завів О. І. Балабася до А. М-ча й познайомив з ним і присутнім ген. П. Шандруком. Він обом заїмонував, як пізніше вони висловилися.

Окремо ген. Шандрук інформував В. М-ча про отримання наказу про демобілізацію англійської й американської армій та що водночас видано наказ про демобілізацію поль-

ської армії ген. Андерса. Американська преса критично відповіла на промови Черчіля з антисоветським змістом.

У цей же таки день домовилися зібратися 12. III. у Франкфурті н/М, по два чи три представники від кожної групи: від Ст. Бандери — В. Стахів, Рябишенко й Зенон Пеленський, від полк. А. Мельника — інж. О. Бойдуник і двоє інших, від соціалістів — П. Феденко й М. Стахів, від громадськості — Доленко й проф. Дубровський і від ЦПУЕ — В. Мудрий.

12. III засідання цих представників вів о. В. Кушнір. При цьому націоналісти Ст. Бандери заініціювали припинити будь-який терор проти українців. Домовилися також провадити політичну роботу в повному контакті між собою. Резолюції запропонували соціалісти, мабуть, як найкраще вироблені. Після засідання о. Кушнір запросив усіх представників на вечерю до табору в Оффенбасі. Однак Феденко й Стахів зразу виїхали до Авгсбургу, націоналісти полк. А. Мельника «захворіли» й не з'явилися. На відбутому засіданні найбільше упиралися націоналісти полк. А. Мельника. Коли ж їм о. Кушнір передав листа від УНО з Канади, то вони відразу стали більш ніж еластичними і на все стали годиться без застережень. Перебіг засідання В. М. запам'ятовував із слів о. Кушніра, бо сам на засіданні не був.

Коли відбувалося це засідання, В. М. вів тригодинну розмову з І. П. Мазепою, а потім з О. І. Балабасем. І. П. Мазепа переповів подробиці розмов з А. М-чем і Р. С. Смаль-Стоцьким. Цей, останній, запевнив І. П. Мазепу, що підполк. Стрелінгер призначений керівником УНРРА в Оффенбасі, хоч це американська зона, лише на те, щоб він перехопив уряд УНР і перебуваючих в ньому політичних діячів. І. П. Мазепа прийняв це за правду. В. М. про цей міт чув і від інших, але поставився до нього, як до вигадки. І. П. Мазепа ж прийняв це за ознаку зацікавлення англійського уряду існуванням уряду УНР. Ставлячись до цього, як до Містифікації, В. М. все ж не хотів розхолоджувати Мазепу. Думав бо, що від того, що Мазепа довгий час матиме ілюзію потреби УНР і для англійців шкоди не буде. Щождо пізнішого розчарування цієї людини, то хіба це вперше? Згадав Мазепа й про листа — грамоту, якою Польський уряд в екзилі (Лондон) признав свого представника при уряді УНР. Документ цей показував Мазепі А. М., зазначаючи, що українська проблема активізується. Далі Ісак Прохорович висловив усі свої мрії про політичну роботу в Англії, на яку сподівався переїхати, забравши П. Феденка, М. Стахова, Ревая та й ще декого. В. М. слухав і думав: який же довірливий, чесний цей політик. В. М. від-

чув зразу, що КУК о. Кушніра, як і українське бюро в Лондоні, не забезпечені самі, отже не в силі взяти на себе утримання українського політичного центру, ведення пропаганди з відповідною англомовною пресою, коли вони спроможні в себе видавати лише тижневики. В. М. уявляв собі, що за океаном живуть українці вже зі своєю місцевою ідеєю, а таких, щоб захоплювалися широко українською державністю напевно назбираються одиниці. Але виявляти дійсні свої думки В. М-ч вважав за передчасне

З Олексою Ісаковичем Балабасем розмова була легша. Він уже встиг отримати від «самостійника» Науменка «конкретні пропозиції». Спочатку давайте всі — грузини, азербайджанці, балтійці, українці, донці, кубанці і ще там хтось поб'ємо большевиків, очевидно, під одним командуванням, а тоді поговоримо про самостійність». — «Що ж Ви на це?» — запитав В. М. — «Я йому пригадав столипінське «спочатку заспокоєння, а потім реформи!» і переконався, що з ним не варто далі мати зв'язки». Багато говорили про збереження фізичного існування кубанців, яким більше краще перебувати малими групами по всіх таборах, щоб уникнути репатріації. В. М. розповів О І-чу про подорожування по різних таборах і про зустрічі. Розмовляли, ходячи поза табором, і натрапили там ще на одного кубанця — С. О. Підгайного. Чоловіку малого зросту й з маленькими оченятами. З ним і познайомив О. І-ча. Трохи поговорили і втрюх. С. О-ча тоді більше цікавили українські справи, а не провінціальні кубанські; його ще більше турбувала ота злощасна репатріація, хоч ніби вона вже й закінчувалася.

На «політичній» вечері, на яку запросив о. Кушнір в Офенбасі, були присутні: о. Кушнір, президент УНР А. М. Лівницький, С. Витвицький, В. Стахів, проф. Рябишенко, К. Панківський, В. Мудрий, І. Мазепа, І. Кабачків, проф. Міщенко й інші. Під час вечері Ковпаненко з делегацією підніс дар о. Кушнірові — гарний образ маляра Андрусева — «Атака запорожців». (Майстер образу був також присутній). О. Кушнір подякував за образ і вшанування, яке йому виявили всі присутні. З окремою подякою він звернувся до президента А. М. Лівницького, підкреслюючи значення УНР, якої пранор збережено досі. Відповів отцеві А. М., як звичайно, жартівливо зазначаючи, що його (А. М. Лів-го) вітають усі землі України: Закарпаття, Галичина, Наддніпрянщина, а навіть буйна Кубань. На цьому вечеря закінчилася.

Ще перед вечерею о. Кушнір захотів порозмовляти з І. Мазепою в присутності В. М-ча. Отець намовляв Ісака Прохоровича ближче прийти до українських політичних справ, а конкретно на другий день (13. III.) прийти на нараду по-

літичних угруповань. Мазепа довго відмовлявся бути на засіданні, а тоді В. М. запропонував йому (Мазепі) піти на засідання з тим, що після цього о. Кушнір ще докладно все з ним обговорить. О. Кушнір на це погодився, Мазепі тоді ніяк було відмовлятися.

Цього ж дня В. М. мав коротку розмову з проф. А. Г. Рябишенком. Він почав ніби вибачатися, що вибрав собі групу молодих. В. М. жартома сказав, що з молодими і старші відмолоджуються. Рябишенко коротко оповів про становище селян і робітників на Україні, їх моральний стан і національну свідомість, про їх цілковиту зрілість до державного будівництва. В цій розмові Рябишенко виявив себе міцною українською людиною і якимось було незрозуміло, що він опинився поміж націон. Ст. Бандери. Пізніше, щоправда, він від них відійшов і пригорнувся до уердепівців. На жаль, він скоро помер.

Як інформував В. М-ча пізніше о. Кушнір, 13 III на засіданні всіх політичних груп. І. Мазепа, як головуючий, провів засідання в дуже лагідних формах. Він всіх еднав і непомітно скеровував у спокійне річище, хоч це й тяглося до п'яти годин.

По обіді з Мюнхену приїхав і полк. А. Мельник, довго розмовляв з о. Кушніром, запевняючи його в повній своїй згоді з усіма пропозиціями.

Цього ж таки 13 березня В. М. відчув велику неясність з боку о. Кушніра. Він напередодні, як згадано обіцяв після засідання докладно поговорити з проф. І. Мазепою. Лише під цією умовою В. М. змусив Мазепу піти на засідання політичних груп. А коли Мазепа все виконав, о. Кушнір «не знайшов часу» навіть коротко переговорити з Мазепою. Вийшло, що вся розмова в Авгсбургу мала лише тактичний характер. Зрозуміло, що Мазепа зустрів ще раз В. М-ча сумний та незадоволений, так не добившись нічого конкретного від о. Кушніра. І стриманий, обережний Мазепа сказав — «І цьому галичанинові не можна вірити!»

Коли після цього В. М. запитав о. Кушніра, чому він в Регенсбургу не відвідав УТГІ, то почув у відповідь, що його ніхто не запросив. І зразу почав оповідати, що Василіяни, з котрими він говорив у Франкфурті, згодні коло Нью-Йорку віддати для УТГІ аж дві великі будови. Цьому вже й В. М. не повірив.

У цей останній день о. Кушнір з двома сестрами Чижовичівнами зайшов попрощатися. Сестри подарували йому старовинну ікону, гуцульської різьби касетку, і позичили добрий кожух, «за яким власник приїде до Канади». Після ве-

чері отець від'їхав ночувати до Василян, звідки В. М. Мартинюковим самоходом мусів завезти його до Кельну.

82. Від'їзд із Франкфурту до Кельну й Ольденбургу

О II годині В. М. заїхав до Василян у Франкфурті, щоб забрати о. Кушніра, у якого вже були В. Мудрий та інж. Котик (подебрадчанин). Останній дуже хотів, щоб В. М. висловив свою думку відносно перенесення УТГІ до Франції. Це було новою для В. М.-ча і він сказв, що це було б не зле, бо там зникла б таборова нездорова атмосфера й стали б легші зносини з-за океаном. Всі присутні з цим погодилися, але де взяти кошти на такий переїзд? Цей проєкт, як і багато інших, не був реалізований. Нарешті попрощалися і втрьох рушили на Кельн. Мартинюк був невдоволений, що він стільки просидів в Офенбасі. Не встигли від'їхати від Франкфурту, як почали навалювати камери (три підряд). Поки Мартинюк підправляв їх, отець з В. М.-чем проходжувалися й розмовляли про пербуті дні в американській зоні. В. М. запитав отця, чи має він намір підтримувати контакт з Мазепою, на що той відповів, що робитиме це через П-ря, дрібну непомітну людину. Через це В. М. зараз же зареагував, що цей пан замалий, щоб передавати інформації Мазепі. Отець тоді заявив, що він писатиме безпосередньо Мазепі. Але й ця фраза звучала дуже непереконливо. Та незалежно від цього, Мазепа незабаром почав сколочувати Український Координаційний Комітет.

Трохи стомлені доїхали до страшних руїн Кельну, величезного колись міста. Центр його являв собою суцільні руїни без єдиного незруйнованого будинку. Довго кружляли між цими руїнами, аж на окраїні знайшли польський табір, у якому прийняв мандрівників польський ксьондз. Табір був великий, а населення його вагалось: повертатися до Польщі чи залишатися. Ксьондз дипломатично випросив у о. Кушніра папшорт, щоб подивитися, «як він виглядає? ...» і потім почастував доброю вечерею. При вечері ксьондз розповідав про своє перебування в кацеті і показав фото своє разом з отцем греко-католиком Їжиком в пасяках.

15 березня попрощалися й поїхали на вокзал у тимчасовій дощаній будові, а поруч з ним історична величава катедра, в якій лише повилітали вікна. На вокзалі отець довідався, що з Кельну до Брюсселю прямих потягів нема і він просив завезти його до Крефельду, що й було виконано. В Крефельді о. Кушнір пересів на потяг, який завіз його до Брюсселю. Чемно попрощавшись з отцем, В. М. з Мартинюком взяли напрям на Ольденбург. Переїхали за

світла довжелезний міст Монттомері через Райн, який був збудований на прогоничах і виглядав дуже імпозантно. Будова ця була тимчасова, але вигляд мала не тільки величавий, а й мистецький. Уже в п'ятмі переїхали Везель і з труднощами переїхали Мюнстер, вулиці якого в багатьох місцях непроїзні, завалені залізним, кам'яним, цегляним бруктом з будов. Ночували в якомусь селі у озлобленого господаря.

16 березня о 6 год. ранку помандрували далі з частими й довгими вимушеними зупинками. Переїхали Оснабрюк і добилися таки до Ольденбургу. Заїхали до п-ства Ковалів і в них пообідали. По обіді Мартинюкові передали канцелярійне приладдя й папір для табору Гайденав. В. М. попросив Мартинюка, щоб документ з дозволом на пересування і одержання бензини передав комендантові О. Дроздовському. Крім того, просив, щоб Дроздовський прислав Чаплінського чи іншого інтелігента за паперами з американської зони, які треба було передрукувати певним способом, про що треба розповісти. Коло п'ятої год вечора прийшла Галина з купою листів, газет і книжок, які треба було посортувати й порозсилати.

17 і 18 березня диктував Галині шість великих листів і запакували газети й книжки до різних таборів. У листах з Америки й Канади писали, що про масовий переїзд скитальців у ці держави не може бути й мови. Радили доставити персональні візи, афідавіти.

Коли закінчили з розсиленням пошти, В. М. запитав Галину, чи вона щось написала зі спогадів. На другий день вона принесла написане все трохи сухувато й коротко, але читала легко, цікаво. В. М. пообіцяв докладніше перечитати й довідатися про можливості друку бодай циклостилем. Як з'ясував у студентів Дідуха й Самотовки, вони знали, де дістати папір за цигарки, були знайомі з німцем, що має циклостиль, але задармо він, очевидно, не зробить нічого. Однак обидва захопилися й обіцяли якось допомогти. Гірше було з болонами, яких в Ольденбурзі важко було дістати. Треба було також подбати про те, щоб на добрій машинці набити цей рукопис та ще й без багатьох помилок, треба знайти вправного друкаря.

24. III. з'явився негомонний Б. Панчук на телеграму через Лондон від о. Кушніра. Він із собою привіз Романа Спольського, якого думав призначити своїм заступником (власне Лондонського бюро) для окупаційних зон в Німеччині. В. М. коротко переказав цим гостям про подорожування з о. Кушніром. Спольський побував у концентраційному таборі. Однак з розмов лишалося враження, що він

спекулює в великих масштабах, а Б. Панчук демонструє особливу близькість до нього. Після цих інформацій Панчук запропонував поїхати з ним до Гайденау, звідки ніхто не з'явився до В. М-ча і папери лежали. В. М. погодився їхати і коло першої години джипом утрюх виїхали спершу до табору в Дельменгорсті, а потім далі до Гайденау. В першому пообідали у коменданта С. Біляка. Він (комендант) скликав табір і вітав Панчука. Промовляв і Панчук, закликаючи до праці й самоудосконалення. Тут же багато разів фотографувалися. В. М. так і не зрозумів, для чого все те робилося. Нічого ж і не сталося, Панчук багато разів уже бував у цьому таборі й урочистість була зайва, але в адміністрації, очевидно, були якісь особливі міркування.

У таборі Гайденау сот. Б. Панчук також мав якісь особливі відносини з керівником УНРРА. Коли прибули до табору, сотник, висадивши В. М-ча, поспішив до УНРРА. Повернувшись звідтам, сотник із Спольським, повечерявши у Дроздовського, скоренько від'їхали до Гамбургу. Другого ж дня увечері сотник з'явився з двома військовими вантажними автами. Вони були наповнені різним майном з призначеного на ліквідацію летовища під Гамбургом. Комендант Дроздовський сподівався, що все те передадуть таборові, але самоходи від'їхали до складів УНРРА, де з них вивантажили цінніше. Таку-сяку ж решту привезли до табору. Табір одержав уживані військові радіоприймачі, декілька машинок для писання, старий циклостил тощо. Оця передача найкращого УНРРА, а таборові тільки безвартісні огризки, викликало невдоволене шептання...

Шофер М-юк, повернувшись з Ольденбургу, також не віддав зразу дозвіл на бензину та інші папери комендантові, як довідався приїхавший В. М. Це спричинило зайвий клопіт і псувало думку про людей, що їх вважалося за сумлінних. У ті часи нужденне життя змушувало енергійних людей шукати способу поліпшення свого стану. Цвіла торгівля: з-під поли, добувались дозволи на подорожування, мінялися цигарки, консерви, спорошковане молоко й інше на потрібний одяг, взуття, фотоапарати тощо. А це сприяло моральному розкладові. Комендант Дроздовський часто скаржився В. М-чеві, що він дуже побоюється, що у таборі шириться спекуляція і може з'явитися чужа поліція й почати обшукувати бараки. Боротися з деморалізацією населення таборів було дуже важко.

83. Дальша непевність таборян і моральний занепад

Прибувши до табору, В. М. мусив залагодити доручені справи від УТГІ і поінформувати про подорож з прелатом

В. Кушніром. Зайшов до Народного університету, щоб перемовити насамперед з ректором проф. Лорченком. Передав йому постанову сенату УТГІ про призначення на Курс Геодезії інж. Абрамовича і трьох фахівців із табору. Ректор, не вислухавши до кінця, відразу дістав невеличкий рукопис про: «Кавчуконосні рослини на Україні і в Німеччині» проф. С-ра з таборового університету. Ректор просив перечитати й сказати свою думку. В. М. заявив, що він в цій галузі не є фахівець, але ректор образився, що ніби його ігнорують. Отже геодезія відклалася, а почалася агітація за автора тієї праці. Ніби той професор очолював групу українських учених, що виплекали ту рослину на Україні. Силоміць дали в руки рукопис і змусили прочитати. В ньому найдовше описана історія рослини, але ніяких експериментальних даних, як її плекати й використовувати. До того ж написано неграмотно В. М. рішив сказати, що в такому вигляді в фаховому журналі рукопис не надрукують і з цим повернув рукопис, сподіваючись, що більше з цим до нього не стануть звертатись. Але на другий день до помешкання Дроздовського, де був В. М., знову приходить з отими кавчуконосами проф. Лорченко. В присутності інж. О. Дроздовського, сот. Б. Панчука й ще декількох осіб ректор почав розповідати, що кавчуконоси були знайдені в якихось пущах. Дроздовський не стримався й заперечив, що це все вигадка, бо в Дублянах (сільсько-господарський інститут) їм викладалося на лекціях з рослинознавства, що кавчуконосні рослини в Європі вперше надибали в Криму. Проф. Лорченко, як математик, заперечити цього не міг. Пізніше проф. С-ляр переробив цю свою працю, але залишився на загальникових «поетичних» основах.

Безвиглядний стан у таборах і листування ззаокеанськими країнами породжували проекти фантастичних переселень в тропічні й субтропічні країни. Один із таких проєктів було переселення до Перу. Уже підтоптаний п. Чебишов (мабуть росіянин) і квартет ім. М. Лисенка одержали листа з Перу, в якому радилося поселити до цієї країни з 300 родин хліборобів, але певних і порядних. Але в ініціаторів цієї фантазії постало питання, як знайти «певних і порядних». Покликали й В. М-ча на пораду. Він їх пил знизив запитом: хто з них працював на ріллі? Поважно — ніхто. А де вони плянують знайти 300 «певних» родин? — «По всіх таборах»... Таких проєктів було більше. Порозуміваючись з Дроздовським, як поінформувати табірні про мандрування з прелатом В. Кушніром, В. М. одержав пораду зробити це лише для таборової верхівки, бо загал гамузом хотів би чути лише про переселення, а інші моменти його

не цікавлять. Так і зроблено. Доповідь була зроблена для яких 20 осіб. Запити ставилися про... переселенчу комісію. Політичні справи (об'єднання) мало кого цікавили і їх В. М. торкнувся декількома реченнями.

Настоятель Православної Церкви в таборі Гайденав о. Губаржевський був солідний світський інтелектуаліст і нерутинований церковнослужитель. Його більше цікавили церковно-політичні питання, літературна праця та можливості видань. Коли приїздив В. М., то він задавав безліч питань про видавництва. У цей раз він зачитав довгого листа від митрополита Полікарпа про Собор 9-ти єпископів УАПЦ. В ньому було й таке речення з постанов собору: «Для кожного свідомого українця повинна бути єдина Автокефальна Українська Церква з двома віруваннями: православним та греко-католицьким». О. Ігор Г-й вперто настоював, щоб В. М. висловив свою думку про висловлене, а В. М. відмовлявся, заявляючи, що він є ляїк у церковних справах. Нарешті висловився, що то нереальне для сучасності, бо православні не визнають папу, а греко-католики не зречуться його. Цей отець багато мав оповідань і віршів чисто переписаних.

Домовившись з Дроздовським, що він подбає про друкування обкладинки, болони й папір для спогадів Галини, В. М. з Чаплянським виїхав до дельменгорського табору, де поінформував про подорож з прелатом В. Кушніром. Заскочив до Ольденбургу, в якому наспіли листи від Н. Григорієва й А. Марголіна з порадами, як краще організувати іміграцію скитальців до Північної Америки. Знову повернув до Гайденав на З'їзд таборян Британської зони. Застав там д-ра Янова й підполк. Т. Омельченка з Кіля й інших таборян, як також сотн. Б. Панчука з інж. Р. Спольським. Саме тоді відбувалися курси пластунів під проводом Є. Пеленського. Із Франкфурту н/М. від ЦПUE приїхав інж. Романюк, Мілянчик і чекали п-ні І. Павликовську. Вечеряли з пластунами, а засідали в приміщенні референтури освіти.

Після коротких суперечок, щодо порядку денного, ухвалили насамперед заслухати сотн. Б. Панчука. Він одверто поінформував, що українське Бюро в Лондоні є приватна організація, яка постала з ініціативи укр. старшин канадців проти волі декого, як майора Сиротюка й організацій в США й в Канаді. Бюро міститься в клубі укр. канадських старшин, зареєстроване, а ведуть його військові, чого по закону вони не мають права робити. Але вона (влада) цього не помічає... Бюро провадиться малою кількістю безплатних ентузіястів. В канадському війську є понад 5 000 старшин — українців, однак більшість з них асимільована й до українців не пристає. Стало допомагає скитальцям

яких 15-20 осіб. Це сумний факт, про який переказувати масам не слід, але провідники таборів мусять це знати. Ця доповідь затяглася до 12-ї год. ночі. Після неї В. М-чеві прояснилося, чому не створено бойової української частини в армії Канади. Асиміляція перешкодила.

Приватно від Романюка і Мілянича В. М. довідався, що УНРРА в Нью-Йорку розглядала справу дальшої опіки над скитальцями. В американській зоні знову закликали, щоб якнайбільше поверталися додому. 30 березня УНРРА рішила дати до таборів зв'язкових офіцерів з тих країн, до яких належать скитальці.

31 березня В. М. з'їздив з кап. Капустою до ганноверського табору, в якому комендант Гаран оповів про перевірку большевицько-англійською комісією. Англійці шепнули, щоб усі писали державну приналежність невиясненою. За тиждень все населення табору стало «бездержавним» і на цьому ніби заспокоїлися. Проф. Т. Рябокінь на засіданні представників таборів у Гайденау розповів, що Мілянич і М. Луцький намагалися перевести якісь квазі-вибори Комітету для Британської зони, а він (Рябокінь) запротестував проти будьяких виборів. Про такі вибори зразу довідалися би англійці і мали б ще один доказ, як українці фальшують демократичний принцип. Цей виступ підтримали: Дроздовський, Янів, Біляк та інші, ізолювавши Мілянича з М. Луцьким. Збори ухвалили створити Союз Таборів, який би піклувався справами всіх таборів. На підготовку такої організації обрана комісія в складі: Дроздовського, Яніва, Біляка й Рябокonia. В Ганновері ж В. М. зустрів Г. Омельченка і з'ясував справу підручника УТГІ, про який вже згадувалося. Повернувшись до Ольденбургу, В. М. довідався, що англійці арештували советську місію (були чутки про топтання портрету Сталіна й червоного прапора). Ходили погослки, що такі арешти сталися по цілій британській зоні.

2-го квітня М. Луцький надіслав меморандум з деякими додатками й просив передати все те до Лондонського україн. Бюра. У меморандумі поверхово переказувалося про побиття українців і вивезення з Герсфельду до советського табору. Однак написано це без докладнішого фактичного матеріалу, який могло б використати Бюро в його клопотаннях. Надійшло повідомлення, що й американці у своїй зоні арештували якісь советські місії. Це підбадьорювало таборян. 3-го квітня двоє націоналістів С. Бандери приїхали до кап. Капусти і зайшли й до В. М-ча. Вони розпитували про козаке питання, при тому гостро незадоволено згадали М. Луцького й Мілянича і навіть критично відгукнулися про о. В. Кушніра. Це була ніби місія промацати, чи не могли б і вони свого однодумця вислати до Лондону. Саме тоді з кіл

УНРРА в Карлсфельді (американська зона) вперше сповістили, що ця інституція харчуватиме до 1-го серпня 1946 р. На засіданні ж ОІІ в Лондоні вперше подали кількість скитальців — один мільйон.

9-го квітня представники таборів — проф. Т. Рябокінъ, д-р Янів і Біляк та інж. О. Дроздовський з'їхалися на конференцію в таборі Дельменгорст. Вони ділово обговорювали суто таборові справи, оминаючи своїх же високих опікунів.

* * *

Варте уваги ще й такє. Довгий час інж. О. Дроздовського совєтське радіо ганьбило, як великого нациста, який нібито на Україні за німецької окупації замордував багато цивільної людності. Хоч це й не відповідало правді, а все ж хвилювало інженера. Англійці рішили зробити суд над О. Дроздовським. Склад суду: англійський генерал і по офіцерові польському й совєтському. Совети надіслали докладну характеристику Дроздовського та дати й місця «злочинів». У призначений день начальник УНРРА табору Гайденав привіз Дроздовського на цей суд. Коли вони ввійшли до кімнати, де судді сиділи, то генерал запитав совєтського офіцера: «Як ви гадаєте, скільки тому молодика років?» і вказав на Дроздовського? «з тридцять» — відповів той. «Ну, а в вашому повідомленні стоїть 50!» Перебрали всі обвинувачення. На всі їх Дроздовський мав докази: таку дату був у Люблині на гарбарні, пізніше в Холмі складав гімназійну матуру, показуючи про це посвідки, далі учився в Агрономічному інституті в Дублянах, показуючи диплом, ще пізніше працював агрономом на мастку в Німеччині, а взагалі на Сході далі річки Збруча не бував. У висліді генерал зганьбив совєтського офіцера за безпідставний наклеп. Інж. О. Дроздовському генерал подякував, вибачився за турботу і побажав успіху в дальшій праці.

12 квітня В. Чаплянський приїхав з комендантом табору в Мунстрі д-ром Бриньовським до дельменгорського табору, куди нагодився і В. М. Познайомилися і розмовилися. Чаплянський розповів про переселення з гайденавського табору до Бургдорфу 600 таборян. Більшість — наддніпрянці, які були дуже невдоволені поведженням західних українців, особливо їхньої поліції. Ця, остання, складалася переважно з націоналістів С. Бандери. При цьому виїхало багато еліти — інженерів і лекторів з Народнього університету, який у цей спосіб значно ослаб. Костенко намовив і 20 кубанців до виїзду, яких в Бургдорфі поселили в бараці-бочці, в значно гірших умовах, ніж було в Гайденав. Зроблено це за приказкою — «Хоч гірше, аби інше...» Тут же В. М. довідався, що Біляка з усіма шваграми викликав

консул до Бремену з пропозицією виїзду до США. Вони там мали міцніньких родичів.

18 квітня до В. М-ча приїхала Тетяна Симиренківна з Авґсбурґу, яка одержала повідомлення від Комітету в Бельгії, що їй призначили студентську стипендію при університеті в Лювені, до якого її приймають без іспиту. Вона ж привезла листи від проф. І. Мазепи та інж. Романченка. Перший інформує, що помітних змін не сталося та що з Канади нема жодних вісток. До Романченка ж приїхала з Чехії дружина з донею. Вона переказує, що чехи захоплені сходом і нехтують заходом. Т. Симиренківна ще передала, що табори в Авґсбурґу й Фюссені ніби перенесуться десь до Італії. О. Балабас написав, що до Фюссену прибився Биковник зі «свитою» з двох осіб і вів переговори з В. Науменком, гетьманськими федералістами, пробуючи й його (Балабася) прихилити до російської федерації. Із балачок Балабас робить висновки, що Биковник став смертельним ненависником українців. Лист цей занадто панічний. Балабас пропонує якнайшвидше вибиратися з Німеччини якнайдалі на захід до Франції, бо на Европу насувається комуністична мара зі сходу. В. М. уважав таку панічність безпідставною. Про Науменка ж у цьому листі Б-с зазначив, що він кудись утік від ненависти як з боку кубанців, так і росіян. Симиренківні В. М. передав для табору всю літературу й листи.

84. Великдень у таборі Гайденав

Наблизилися Великодні свята, які рішено провести в таборі Гайденав. 20 квітня кап. Капуста своїм джіпом відвіз В. М-ча, Галину і двох рядовиків-канадців (один із них — П. Кіт) через Дельменгорст до цього табору. Начальник поліції в таборі Дельменгорст переказав В. М-чеві, що днями з Києва прибув утікач. Він розповів, що советські війська в окупаційній зоні Німеччини сильно дезертирують, ховаючись по лісах. Через це ті війська перекидають вглиб ССРСР, а на їх місце присилають нові з тилу. Дезертири ж часто приєднуються до українських та інших повстанців. Про Україну й Польщу утікач говорить, що там напівголод.

Табір у Гайденав збіднів на інтелігентів, значно дезорганізувалися деякі курси, а тепер всі готувалися до Великодня — пекли паски й барвили крашанки. В цих непригідних умовах люди хотіли зустріти Великий День, як належить. Велика Утренья розпочалася о 12-й годині ночі. Довершений трикратний обхід навколо церкви, по скінченні літургії посвячено паски й крашанки, які стояли також

навколо церкви. Служба відбувалася у сослуженні трьох панотців, співали хор і квартет, з іконостасу дивилися прекрасні намісні ікони Богоматері й Спасителя, а в вітварі за престолом видно було величавий образ Воскресіння Ісуса. Богослужба закінчилася о півшостої ранку. За старим звичаєм — зараз же й розговілися.

Розговівшись, В. М. з Гатиною й Чаплянським відвідали настоятеля о. Ігоря Губаржевського, кожну родину квартету Лисенка, де Галину приймали, як рідну, а вона, закінчивши писання, в днювала в пам'яті пережите й розповідала окремі випадки, які траплялися їй під «сонцем Сталіна». Вона це уміла переказати захоплююче. Зайшли і до Маннастирських. У цей же день Чаплянський приніс радіовістку, що в Ірані курди повстали проти уряду, а іранський Азербайджан не хоче впускати урядових військ до себе. Все це звичайно спритна праця червоних, що використовують кожну нагоду. В. М. відвідав з Дроздовським його дружину й сина в шпиталі (вона народила сина). В цьому таборі вже мешкав М. Луцький, збираючись з часом переїхати в Гамбург, щоб організувати знову Комітет, якого табори не визнають. У розмові з В. М.-чем він сказав, що плянує організувати сільсько-господарські курси, а на заввагу В. М.-ча, що подібне вже має Народній університет, М. Луцький відповів: «То все слабе»... В. М. знизав на це раменами, бо Народній університет ведуть фахівці з вищою освітою.

Квартет зайшов до Дроздовського і в присутності господаря, Галини, Чаплянського й В. М.-ча проспівав низку нових мелодій, які готувався виконувати під час турне по Британській зоні. Цього ж першого Великоднього дня в театральній залі таборяни поставили «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Грали слабенько, але глядачі були захоплені. З УНРРА прийшла новина, що годуватиме скитальців до 1 січня 1947 р. Трохи пізніше підкомісія ОН обмірковувала, що робити далі з цією проблемою. Ніби з вересня всю справу перебере підкомісія ОН, звільняючи УНРРА. Англія оголосила, що 25% імпортованого для себе збіжжя вона вимушена відривати для різних біженців. Ректор Народного університету проф. Лорченко та проректор проф. Молчанівський запросили В. М.-ча на нараду в справі організації з'їзду професорів вищих шкіл для прочитання наукових доповідей. В. М. зазначив, що таке мали б зробити УТГІ чи Вільний університет, що мають досвід наукових з'їздів у Празі.

Повернувшись до Ольденбургу, В. М. одержав лист від проф. Рябоконя, в якому, посилаючись на лист А. М.-ча, той просив рятувати Бульбу-Боровця, якого ще в серпні минулого року заарештували англійці. Ген. М. Садовський у цій

справі прислав післанця і трохи докладніші відомості, але нічогосінько не кажучи, за що його посадили і в якій саме в'язниці тримають.

26. квітня В. М. зустрів кап. Капусту й просив його дізнатися про Бульбу, а також і про можливості організувати пропагандивні концерти квартету Лисенка, Ярошевича з Безпаловою й хору Н. Городовенка в Ольденбургу. Насамперед треба було мати дозвіл на такі виступи від англійської влади, потім приміщення для концерту й ночівлі цих артистів.

* * *

28 квітня з Мюнхену до Ольденбургу приїхав п. Бойко, який двічі відвідав В. М-ча, знайомлючи його з структурою бандерівської організації, а саме: УГВР (Українська Головна Визвольна Рада) вважається тимчасовим парламентом, при ній є виконавчий орган-секретаріат; ОУН організація українських Націоналістів — партія і УПА (Українська Повстанча Армія) — армія. Про політику зовнішню й внутрішню Бойко говорив дуже загальною мовою. Здавалося, що вони багато працюють і очевидно хотіли б, щоб з ними інші співпрацювали, але старша генерація ухиляється. Тоді Бойко був незадоволений найбільше групою полк. А. Мельника, менше УНР, а як видно було, — співпрацювали бандерівці з гетьманцями. У розмові про Крим, Дін і Кавказ він захоплювався чимсь невиразним у козаків — скоріше Козакією. В. М. розповів, що таке «Козакія» і він ніби згоджувався, але як на довго? Просив написати статтю про козаків чи на українську тему. В. М. згодився на економічну тему, якщо вишукують літературу. За Бойковою інформацією, Д. Донцов і чета Русових уже в Лондоні і мають намір перебратися до США чи Канади. Бойко привіз до В. М-ча листи від Стецька й Л. Мосендза, обидва хотіли, щоб приїхав до них порозмовляти. З листів було легко вчитати, що Стецька особливо цікавлять козаки, зокрема ген. П. Х. Попов, похідний отаман донців у Степовому поході. В. М. відразу написав відповідь Стецькові, що ген. П. Попові особисто порядніший від інших, свободолюбів, але далі автономії Дону від Росії не думає. Л. Мосендз запитував, чи не можна в УТГГІ відбутися габілітаційний іспит йому. Відповів, що не маю його книжки для цієї габілітації, а треба звертатися до Регенсбургу, запитав, чи зміг би він приїхати з Інсбруку. Про цю справу було довге листування, бо Л. Мосендз дуже хотів одержати доцентуру. Листи Л. Мосендза проаналізовані в статтях «Родовід Л. М. Мосендза та його останні листи» друкують в «Українських вістях» окремою відбиткою. Стецько незабаром після листа від В. М-ча в якомусь циклоstileвому виданні розхвалив ген. Попова, як великого

самостійника. Отже стало ясно, що націоналісти Ст. Бандери вислухують, а своє роблять, аби лише було — «шумим, братцы, шумим».

29 квітня 1946 р. С. Біляк закликав В. М-ча до Дельменгорсту ніби на засідання представників таборів, а відбувся з'їзд націоналістів С. Бандери британської зони. Все було так законспіроване, що на цей з'їзд прийшов і голова УНР-РА з привітом. За півгодини він від'їхав, а проф. Вовчук, як член УГВЕР, дві години розповідав про... «політичну ситуацію». Він твердив, що поміж ССРСР та Англією й США неминуче скоро вибухне війна. На підтвердження цього твердив про підрахунки англійською пресою кількості атомових бомб в Англії й США та яка ними площа може бути зруйнована, далі вказував на зосередження військ советів на границях з альянстами. У зв'язку з цією міжнародною ситуацією промовець закликав діяльність зовнішню і внутрішню підпорядкувати плянам УГВЕР. Багато присвячував уваги Антибольшевицькому Бльокові Народів (скор. АБН), до якого вже пристали: білоруси, словаки, козачі землі (які саме — промовчав), кавказці, не кажучи, що під тим розуміється. Говорив простакувато, демагогічно, але мабуть, для зібраних слухачів переконливо. Його слухали зо три десятки здебільшого сіреньких західняків. Перед запитаними й дискусіями В. М. від'їхав з Капустою. Біляк встиг поінформувати про намір УНРРА скоротити кількість таборів і про непевність дальшого існування Дельменгорського табору.

На початку травня 1946 р. пані Елеонора Рузвельт, як делегатка ООН, висловила: «Об'єднані народи не повинні боїтися пропаганди і не сміють забороняти скитальцям вести пропаганду, бо це противне Божому й людському праву. Хіба ви певні, що завжди дієте добре?...» А подратований Вишинський відповів: «Свобода, про яку говорила пані Рузвельт, не може існувати. Треба обмежувати волю людей, бо можуть мордувати й красти»...

* * *

Наприкінці квітня Галина закінчила виправлення своїх спогадів. Було дуже багато справлень, перекреслень тощо. Рукопис важко було читати машиністці, тому треба було ще раз переписувати. В. М. порадив якнайскорше і виразно начисто переписати. Галина згодилася і почала це робити. Та несподівано вона раптом захворіла. Амбулянсом її відвезли до шпиталю для чужинців в Гамі. Довелося звернутись до В. В. Чаплянського, щоб продовжив переписування. Без «надхнення», а все ж Василь Васильович за пару тижнів це зробив.

Тимчасом В. М. одержав болони з Госляру через інж. Селешка, папір знайшовся в друкарні таб. Гайденав, де Дроз-

довський видрукував і обкладинку: «Під червоним і брунатним тоталізмами». У таборі в Дельменгорсті пані Габрисевич мала добру машинку і вона уважно передрукувала на болони. Студенти Дідух і Самотівка на циклостилї в Ольденбургу персбили на довгий папір, заплативши за це цигарками. То було лише 45 сторінок густого друку на довгому папері. Відбили лише 105 чи 110 примірників, брошурувати які довелося везти до Гайденавського табору. Вся оця процедура ілюструє, вбогість скитальського, а почасти й німецького тодішнього життя, при якому звичайний папір, болони, фарбу можна було знайти з великою трудностю. За два тижні надруковане розійшлося і читалося з охотою. Через те В. М. порадив Г-ні почасти поволеньки писати все докладніше, пригадуючи деталі, щоб при нагоді видати те типо-літографським друком. У цей спосіб була написана і друкарським способом видана книжка «Тернистими шляхами» уже в Канаді в 1948 році. Обидві вони підписані псевдом «Галя Кубанська». В період перебування в Ольденбургу Галина під тим же псевдом писала статті по деяких таборових виданнях. Перепливши океан, ставши на фізичну працю, вона занедбала свої інтелектуальні здібності. Таке сталося не з одною нею: при повному шлунку думки дрімають. . .

* * *

Нервовість й непевність за завтра у скитальців продовжувалось. 7 травня наприклад Біляка викликали до УНР-РА, і говорять, що треба відбути таємне «голосування» з такими запитамі: 1. якої національності, 2. чи хоче повертатись, додому і 3. якщо ні, то чому? Про таке голосування Біляка попередив раніше директор УНРРА Бломберг, який був членом Палати Громади в Англії. Він тихцем підказав, щоб на друге питання відповідали «ні», а на третє — «тому, що я українець». На прощальній промові цей Бломберг так сказав: «Посол Біляк вважає, що для українців війна не закінчена, а я вам говорю, що війна для цілого світу не закінчена; вона лише трохи пригашена, а скоро мусить знову роздмухатися. П. Біляк зазначив, що українці забуті Богом і людьми, я ж вам тверджу, що про вас пам'ятають більше, ніж ви собі уявляєте. Ми вже можемо говорити про українців, а незабаром ви з гордістю називатимете себе своїм ім'ям. Нам треба закінчити з поляками, а тоді прийде черга на українців». Говорив це парламентарист і очевидно дипломат, якого слово не можна легковажити, а через це таборяне підбадьорюються і чекають чогось певного. Хапаються за кожну радіопередачу чи часописну статтю.

Прибулий з Гамбургу інж. Р. Спольський переказує, що в розмові з ним голова тамтешнього УНРРА запевняв, що

українці вже трактуються однаково політично з балтійськими народами, що проблема України набирає все більшої ваги. А інж. Ільяшенко з табору Гехстер пише до В. М-ча, що там перебувають 1 200 українців, понад 400 поляків і значно менше литвинів, лотишів, росіян і інших. Але комендант табору і вся адміністрація польська і отой комендант, польський підпоручник Бурський, вимагає, щоб усі українці розмовляли польською мовою. Сваволу цього шовініста ніхто не пробує обмежити. 17 травня «Українські Вісті» з Нового Ульму подали таку інтерпретацію з радіо, що війна мала початися уже в квітні, але совети чомусь стрималися, однак у травні-червні війна мусить розпочатися. Другий же коментар доводить, що війна фактично вже провадиться. Чаплянський написав, що до Гайденау прийшло декілька дезертирів з советської армії, які запевняють, що червона армія уже була цілковито приготована до наступу на Захід, а в останню хвилину директиву відмінили. Такі чутки-плітки так налякали трьох буковинців, що вони бояться лишатися в Ольденбургу й хотіли б переїхати до Голляндії, поважно доводять В. М-чеві, що Німеччина кожної хвилини може бути захоплена червоними. З Авгсбургу ж пише І. Мазепа й Симиренківна, що вони хотіли б переїхати до Франції і дехто з них має вже візу. Друге лихо, переважно для галичан, полягало в поширенні чуток, що їх переселятимуть до польських таборів. Кап. Капушта з цього приводу говорив з Головою УНРРА в Ольденбургу й одержав запевнення, що хоч їм ще досі заборонено уживати саму назву «українець», але про якесь переселення нема мови. УНРРА сподівається, що скоро це буде позитивно вияснене, як і витинання з часописів, які поступали до таборів, всього, крім оголошень. Не відповідало доброзичливому ставленню до українських скитальців ще й те, що з дельменгорстського табору почали посилати людей на добування торфу в цілком антисанітарних і дуже тяжких умовах. На протест же проти цього голова УНРРА Ляфонтен почав боронити німців. Які є господарями і потребують палива. Дезертири з Берліну розповідають про шалену агітацію в червоній армії, що за місяць вона буде в Лондоні, а за два — в Вашингтоні, що на кордоні самої Британської зони зібрано 80 дивізій червоній армії. А все це так лякає декого, що намовляють В. Чаплянського приїздити самоходом і перевезти до Голляндії. Ніби при захопленні цілої Німеччини може лишитись недоторканою Голляндія. На початку червня передало радіо, що партію Міколайчика розпущено за співпрацю з «бандитами»...

* * *

20 червня в Британську зону приїхали бандуристи, які виступали в таборі Дельменгорст, в Ольденбургу перед англійськими солдатами, викликаючи велике захоплення. А на останньому концерті перед англійськими офіцерами хоч і було захоплення, але й трапилася по закінченні концерту дика зневага. За виступ бандуристам дали всього-навсього по два сендвіча... При відході з-за куліс англійський сержант наказав обшукати не тільки куфрики з убранням бандуристів, а й кишені, двох з них навіть побили гумовими палками. При цьому нагодився голова УНРРА Ляфонтен і з обуренням почав боронити бандуристів, а сержант грубо його відіпхнув.

* * *

3-го липня в Гайденав відбулась нарада нуковців, на яку запросили приїхати й В. М-ча. Обмірковували, що робити з молоддю, яка кінчас середні школи. В. М. висловив таку думку: хто з молоді може вступити до нормальних німецьких університетів і в них учитися, той мусить негайно це зробити, не марнуючи часу. Ті ж, що з якихось причин не можуть учитися в німецьких університетах чи політехніках, мусять також швидко набувати вищу освіту в українських школах. Не радив організовувати по таборах нові вищі школи, бо доцільніше цим кандидатам вступити до УТГІ в Ренсбургу та Українського Вільного Університету в Менхені. Обидві ці школи мають вироблені традиції, професуру, про них багато відомо і в чужоземних школах. Коли б хто пізніше надумався перейти до відповідної німецької школи, то йому певна кількість складених іспитів буде зарахована. Коли ж студенти набуватимуть вищу освіту в якихось нових вищих школах по таборах, то вони ризикуватимуть, що їх дипломи, іспитові свідоцтва не визнають. Можна спробувати в британській зоні відкрити філію УТГІ для I-го курсу, щоб допомогти матеріально кандидатам хоч один рік протриматися при деще кращих умовах навчання. Проф. Марченко з цією думкою погодився. Але проф. Лорченко, що побував у Мюнхені й Авґсбургу, пристрасно гудив УТГІ й твердив (не бувши в Ренсбургу), що ніби там нароблено 80 нових професорів і через це від УТГІ відділився Економічний Інститут проф. Б. Мартоса, а від Українського Університету курс проф. Д. Дорошенко.

Після цієї наради В. М. порадив В. В. Чаплянському подати зараз же до університету в Гетінгені заяву про бажання вступити на природничий факультет. Він це зробив і був прийнятий при першому осінньому наборі. У цьому університеті він учився як один з найкращих, а щодо студіювання англійської мови, був таки першим. Мешкав і

харчувався він у таборі, де ним опікувався проф. Б. Лисянський. Ота конференція нагадала В. М-чеві й про Галину, яку також можна було влаштувати до університету, але ж у неї не було жадного документу про освіту. В. М. тоді написав проф. С. Комарецькому й вислав до нього в Регенсбург Галину. Там її перевірили на матуральних курсах і видали матуральну посвідку, що її вона, на жаль, не використала, бо в неї виникло ускладнення з англійською політичною поліцією.

Після видання споминів і повернення з подорожі до Регенсбургу за Галиною почали якось слідкувати невідомі типи. У цей період в Ольденбургу трапились два випадки схоплення скитальців і вивезення до советської зони. Умовились, щоб Галина сама не виходила на вулицю, особливо вечорами. Одного ж дня її закликали до політичної англійської поліції і довго допитували день-за-днем про найдавніші часи життя на Кубані, в Донбасі, про арешт і т. д. Цей допит тривав чотири дні. Перше враження було, що її підозрюють у советській агентурній службі. Коли ж вона передала слідчому свої спомини, то по ознайомленні з ними, підозра зникла. Але й виявилось, що советські чинники вимагають її видачі. Допитували її ще й на її помешканні. Потім попередили (англійці), щоб сама не виходила на вулицю, а вечорами й вночі незнайомим не відмикала дверей. Могли, очевидно, спробувати вивезти силоміць. Якось під час отих допитів В. М. був зайшов днем до Галини, а в цей час її допитували. Побачивши незнайомого, В. М. повернувся й вийшов. Допитувач же зараз запитав у Г., хто то й яка його адреса? На другий же день і В. М-ча покликали, мабуть до тої самої установи, лише в іншому місці. Спочатку В. М-ча почав розпитувати про Галину, а потім перейшов на нього самого з школярських років. Бачучи, яке то нудне й довге, В. М. заявив, що у нього є службовий список в англійській мові, який він може принести з умовою повернення. Урядник навіть зрадів цій пропозиції. На другий день В. М. заніс свій документ, який йому на третій день повернули й цим закінчилися допитування.

З 3-го по 5-е серпня 1946 р. відбувся з'їзд професорів у Гайденау, де був і В. М-ч. На цей час митрат І. Губаржевський організував братство й сестрицтво, яке влаштовувало обіди, а вечором одного дня відбувся церковний концерт. На концерті солістом (баритон) виступив кол. хорист Йоса (Березенець), якого дуже вітали.

Повертаючись додому, В. М. зупинився в дельменгорському таборі й довідався про «налет» на нього англійської поліції. Вона ніби шукала в таборі якогось бандита і реві-

зувала таборянські злиденні мастки. При цім дещо цінніше забрала (12 золотих годинників, перстені, фотоапарати). Бандита ж впіймали потім деінде.

10-го серпня 1946 р. проф. Н. Григорієв з Дітройту (США) написав, що в США настрої соціалістичної демократії, зокрема жидівської, уставився протисовєтський, хоч місцева преса цього ще не добачала. За Григорієвим США війни не бажають, але для неї підготовані і є певні, що советів переможуть. А антисовєтський настрої жидів, пояснював далі, мовляв, є запорукою, що в США зміцнитиметься демократичний лад. Це зміцнення тягнеться до сьогодні.

18-го серпня пані М. Білякова в дельменгорському таборі робила доповідь про враження від таборів у Британській зоні, яку вона об'їхала. Приявним був і В. М. Пані Білякова характеризувала більшість комендантів, як великих примитивів. Переважно ж коменданти були наддністрянці. Багато наводила прикладів занепаду моралі у таборян. Після неї виступив інж. Бачинський з Кілю, що поширив низкою випадків аморальности й запропонував зробити ряд доповідей про духове й матеріальне життя в Британській зоні. Цей доповідач досить поверхово порушив багато питань, включно до організації інженерів.

* * *

24 серпня до Авсбургу в «Сомме казерне» приїздив головний начальник УНРРА Ля Гардія, який розмовляв з Паливодою, намовляючи повертатися під Совети. У цей же час в Дельменгорсті відбувався з'їзд комендантів таборів чи їх заступників, на якому був і В. М. Зібралось їх близько сотні, переважно націоналісти Ст. Бандери. Назвали з'їзд «Зустрічню» з нагоди річниці табору. Звіт складала міжтаборова комісія, що її (5-теро людей) обрано в травні місяці. Вони, звітодавці, намагалися представити обслідування діяльности таборів та їх поліпшення, як от: шкільні справи, справи репатріяції й перепису еміграції. Цікаво було в цьому те, що зібралось 95% представників з Західньої України, а звіти складали: інж. В. Шевченко (подебрадчанин, старий емігрант з Надніпрянщини), проф. Яловий — найновіший наддніпрянець, і інж. Бачинський — галичанин. Інж. В. Шевченко об'їхав майже всі табори Рурщини та Вестфалії без пфенига заплати. Він у тих таборах зустрів неписьменних або півграмотних — самих західняків. Представив він пресумну картину темноти отих таборян. Це говорив ідеаліст, що всією душою болів за отих занедбаних найменших. А сам він патріот уенерівець, до якого націоналісти Ст. Бандери ставились від'ємно. Самі ж вони не потурбувалися отими найтемнішими забутими найближчими їм братами. Це була найцікавіша допо-

відь з числами й конкретними пропозиціями і яскравою картиною життя таборів. Доповідь проф. Ялового не така була яскрава, трохи довгувата, але ідеалістична. А доповідь інж. Бачинського — довга, заплутана, але дуже утилітарна, з пропозицією закладати будівельну контору в Гамбурзі, де б можна мати добрий заробіток. Особливо дивно було, що інж. Федина (також галичанин) палко почав підтримувати Бачинського, демагогічно доводячи, що без будівельної контори в Гамбурзі еміграція дійде до занепаду. Виступи цих двох останніх не були сумнінні. Тут В. М. довідався, що всі оті представники таборів, крім табору Гайденау, одержували, крім харчових приділів, ще й платню. Всі походженням із західної частини України були пристійно одягненні в одіж з УНРРА... Старі емігранти та східні українці — худі і в старій потертій одежі. Дискусія була довга, затяглася за 12 годину ночі. Резолюції ухвалили здебільшого опрацьовані комісією. Інженерський нарада також напевно була б своєкорисна лише певним особнякам, а через це В. М. в ній участі не взяв.

Десь на початку вересня представники советів захотіли відвідати табір в Гайденау, але їм не дозволили робити якесь віче. Вони могли лише говорити з окремими людьми, якби хто захотів. Цього не сталося, а тому цих гостей лише провели по деяких відділах. Таборяни на них поглядали з великою злістю.

14 вересня В. М. їздив на зустріч українських інженерів в Гослярі. По дорозі заїхав до Ганноверу, де бачився з проф. Рябоконем, Петренком, Солов'єм, інж. М. Кириленком. В цьому таборі УНРРА обслуговували самими українцями, що є великим досягненням. З другого боку, в цім же таборі націоналісти С. Бандери дуже розпанюшилися і тероризували таборян, чіпляючи тим, хто не з ними, або не давав на їхні збірки, скільки вони хотіли, назву агента НКВД. Таке ж сталося з проф. Рябоконем, від якого вимагали 100 марок, а він дав 20. Збирали вони ніби на УПА, але не даючи жадних звітів. Оці напасті націоналістів викликали поглиблення прірви між українцями з Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Було сумно все те слухати и відчувати.

Зустріч інженерів відбулася в Гослярі в таборі «Лідеман», в якому було біля 600 переважно із Західних земель таборян. У самій зустрічі взяв участь 41 інженер, хоч перевірки кваліфікацій не робилося. Головував інж. Ржевський, а В. М. був почесним головою. Збори проходили ділово. Привіт склали два квакери. Увечорі відбувся скромний концерт. В. М. першу ніч був у інж. Трояна, а другу у П. І. Білінського. В обох наслухався про місцеві справи, деякі

навіть обурливі. Зустрів також інженерів подсбрадчан В. Омельченка й Донченка.

85. Ігнорування домагань Советського Союзу

Зникли вантажні самоходи, не чути більше горлання советських частушок, ніде не мають червоні пропори, рідко коли мелькне советчик в погонах. Люди поволі приходять до нормального стану. Представник військової влади на зібранні комендантів таборів проголосив: советські представники далі можуть відвідувати табори лише в порозумінні з ним і лише в присутності англійського представника. Ніяких мітингів у таборах влаштовувати вони не сміють. Про примусову репатріацію не може бути й мови. З окремими таборянами можуть говорити і задавати лише питання, які перед тим перекладені на англійську мову. Цей майор висловив одначе побажання, щоб з представниками советів поводитися без грубіяництва, щоб ДП не виявляли себе дикунами. Ця заява, властиво, констатувала те, що вже з місяць, а може й більше установилося життям.

Ця зміна розвіяла страх і в тих скитальців, що досі ховалися в німецьких бауерів. Вони почали навідуватися до міста і в табори. Одного разу в таборі Дельменгорст до В. М-ча привели сивуватого вже чоловіка, який сказав, що він з Кубанщини. В. М. запитав, з якої він станиці? — «З «Полтавської», — була відповідь. «Які там були школи?» — Відповідь правдива. Так з'явився кубанський учитель десятирічки Федір Семенович Селігор, який перед цим жив із дружиною у бауера недалеко від Ольденбургу. Він у 2-гу світову війну був мобілізований, попав до полону, з якого попав до Німеччини. Тепер стало його мрією піти до таборового гурту. В. М. зкликав його до Ольденбургу, — в якому Галина його самого й дружину його приписала до УНРРА при таборі Дельменгорст. Новий депіст учився й учителював по станицях, сусідніх з Настасівською, з якої походив В. М.

27 вересня Білякова влаштувала в дельменгорстському таборі виставку вишивок, маючи намір познайомити з нею балтійські народи, з якими бажано було зблизитися. Проф. Музиченко написав довідку про українське мистецтво досить довго й загальниково. В. М. саме тоді мав важливіші наради педагогів в Білефельдському таборі.

Наприкінці місяця вересня в Мюнхені відбулася перша нарада всіх політичних течій українців під головуванням проф. І. Мазепи, на якій таки створено Координаційний

Український Комітет (європейський КУК), але націоналісти С. Бандери увійти до нього все ж відмовилися.

В таборі Білефельд 5 жовтня відбувся з'їзд директорів гімназій і народніх шкіл із таборів Британської зони. Приїхало 42 особи. В. М. довідавшись, що настоятелем у цьому таборі був о. О. І; у присутності проф. Яловго, Бачинського і коменданта Василюка поінформував владика Григорія про діяльність цього отця в Вільгельмсгафені, Дельменгорсті й просив людину з такою мораллю відкликати. Владика Григорій обіцяв це зробити, але потім перевів його до Кілю. Цей владика був великий балакун і все висував своє я. Багато владика розповідав про Бульбу (Боровця) і його антиподів-націоналістів С. Бандери. Останніх він дуже ганьбив, доводячи, що УПА організував Бульба, а вони пізніше перехопили і багато бульбівців помордували, включно до дружини Бульби. Владика докладно розповів також про вбивство інж. Сціборського й Сенека націоналістами С. Бандери. Все це В. М. багато разів чув уже, але владика чомусь з захопленням як особливу новину переповідав. Він поskarжився і на те, що при ньому мешкає його сестра, а чутки пускають, що то його дружина. (Ці чутки підтвердились.)

На з'їзді педагогів головували проф. Яловий і комендант Василюк. Головні доповідачі зробили кол. інспектор Бобиляк — про організацію середніх і початкових шкіл, Л. Бачинський — про статут гімназій, Рябокін — про забезпечення підручниками і Яловий — про організацію кураторії. Бобиляк говорив загальниками про якусь необмежену самодіяльність учнів гімназій Л. Бачинський зачитав через край довгий статут гімназії (55 статей), який склав на підставі німецького, польського й чеського, не проаналізувавши їх поважно. На розгляд цього статуту витрачено найбільше часу. Рябокін коротко сказав про велику недостачу всіх підручників і вніс пропозицію, якимсь способом цьому допомогти, для чого варто створити комісію. Інші доповіді були занадто імпровізовані й написані на коліні. Більшість їх і не обговорювано. При обговоренні слово забирали майже самі старші, сивоголові: Соловей, Котович, Рябокін. Бобиляк, Бачинський, о. Побігушка, Павлів, В. М. а молоді мовчали. Для видання книжок обрали комісію, до якої просили увійти й В. М-ча. Кураторію склали з трьох осіб: проф. Ялового, о. Побігушки й учителя Козака (з Кілю).

12 жовтня таборовий (гайденавський) часопис «Луна», з ініціативи англійців, зробили міжтаборовою в Британській зоні під назвою «Наша Почта». І в першому ж числі пердрукували статтю з «Трибуни» ред. З. Пеленського, що вже перейшов у... «стовпи» націоналістів С. Бандери. У цей день сподівалися приїзду до табору в Дельменгорсті з візита-

цією Владики Григорія і на цю урочистість виїхав квартет, о І. Губаржевський і В. М. Владика ж не приїхав. Всенічну відправив о. Губаржевський в сослуженні ще двох отців. Співав при цім добрий хор і квартет, але вірних пришло мало. З обов'язку на службі був комендант Біляк — й нікого більше з інтелігентів греко-католиків. Після Богослужби відбувся концерт, на якому заля була переповнена. Порожню церкву під час служби дехто вважав за саботаж з боку греко-католиків.

Під кінець 1946 р. серед таборян від недовиживлення й браку вітамінів поширилися чиряки (фурункули). Досить щедро вони обсіли й шию В. М-ча, лікувати які мусив у шпиталіку табору в Дельменгорсті. Підлікувавшись, В. М. мусив поїхати до Регенсбургу й інших таборів в американській зоні, до якої перепускали вже вільніше (без стрілянини). Однак в американській зоні ще було менше ладу, як у британській. В останній поїзди ходили за розкладом і без спізнювань, а в американській спізнення на годину вважалося за нормальне. В американській зоні багато ваялося обгорілих вагонів та заржавілого залізного брухту. В Регенсбурзі далі буття науковців і взагалі інтелігентів лишалося дуже примітивним: в одній кімнаті тулилося по 3-4 особи, спали на сінниках без простирадел, самі мусили варити, прати білизну й таке інше.

В. М. на засіданні сенату УТГІ доповів про життя педагогів у Британській зоні, про потребу там відкрити філію УТГІ. Учасники сенату досить скоро приймали різні рішення. Ухвалили й відкриття філії в Британській зоні, але без конкретизування (коли, де, з якими лекторами). На цьому ж засіданні розглядалась справа професора Чудинова, який керував катедрою математики і називав себе членом Академії Наук. Він дуже зневажав (позаочі) доц. Клименка, який також викладав частину математичних дисциплін. Видно що це була нервово хвора людина. На цьому засіданні ректор, проф. В. Доманицький, просив В. М-ча прийти на їхній дипломовий іспит. Іспит складав абсолювент-економіст. Іспит приймали: проф. П. Феденко, М. Стахів, Л. Шрамченко, Р. Димінський і В. Доманицький. Процедура іспиту була спрощена в порівнянні з Академією чи й УТГІ в Подебрадах. В приватних розмовах В. М. відчув певне невдоволення професорів на націоналістів С. Бандери, які захопили адміністрацію великого табору, до якого належав УТГІ, школі не давали належних приміщень, до персоналу ставились з якимсь упередженням.

Із Регенсбургу В. М. переїхав до великого табору в горах коло Міттенвальду, в якому, опріч українців, були

якісь гірські кавказці й монгольські представники майже самі визнавці Магомета. Це великий табір з двома добре обладнаними церквами, великою гімназією (частина персоналу учительського з Моджан (Праги). Директором гімназії тоді був д-р О. І. Балабас. Він інформував В. М-ча, що дисципліни в школі жадної. Педагогічний персонал свавільний і діти розбещені до краю. Балабас жив з дружиною, донькою й онуком, а зять був у Празі аж поки не почали йому наступати на п'яти. Тепер, як американський громадянин, він виїхав до США. Приїзд цей припав на свято 1-го листопада. В. М. побував в автокефальній православної і греко-католицькій церквах на молебнях. Ці церкви не живуть у згоді. Хори в обох добрі, а в православної ще й диякон з прекрасним тенором. Увечорі з Балабасем ходили на академію. Реферат читав знову бородастий, в чоботях, нехлюйно одягнений Вовчук, ніби вдаючи якогось нігіліста. Він підкреслював, що військо лило кров за самостійність, а політик Панейко в цей час у Парижі домовлявся з Маклаковим про Федерацію з Росією. Доповідач не подав того, що боротьба за Львів була в 1918 р., а Панейко діяв у Парижі в 1920 р. й пізніше Доповідач твердив, що й на Надніпрянській Україні військові добивались самостійної України, а політики 3-м Універсалом закликали до федерації з Росією. Було багато не тільки інтелігентів, а й простіших людей з західніх земель, які висловлювали невдоволення такою демагогією. Решта академії склалася з деклямацій та виконання хором стрілецьких пісень. Тут певна тенденція відчувалась більше, ніж у Британській зоні.

Розповів Балабас і про п. Глазкова (донець), що веде кампанію за переїзд за океан, збираючи з довірливих козаків гроші на вислання «ходоків». Науменко нібито одержав вивезені американцями з Югославії Кубанські регалії, але скільки і в якому стані ще невідомо. Козаки масово покинули Науменка, а він веде агітацію за переїзд за океан. Балабас подав думку про те, що Науменко може перевезти більшу групу козаків за океан, а пізніше на їхні відчислення спокійно доживати віку. Балабас пропонував подати меморандум до англійців і американців, щоб перешкодити діяльності Науменка. В. М. відповів, що на таке писання бракує доказового матеріалу і просив його самому написати, як він те уявляє, щоб такий документ і він підписав. На підпис Б-с згодився, але написати не був у стані. Таке не раз траплялося, що язиком все виходить гладко й добре, а як сяде писати, то й те не перевірене, й того бракує...

Попрощавшись з близькою родиною, В. М. попрямував через Мюнхен до Авґсбурґу. У Мюнхені не спинявся. В Авґсбурґу відразу зайшов до І. П. Мазепи, який мешкав дуже вбого приватно. На цей раз він показався В. М-ві дуже виснаженим, худим і передчасно дуже постарілим. Великі окуляри й загострений ніс різко виділялися. З невеликою охотою говорив він про Координаційний Український Комітет, а все звертав на писання останньої книжки, якою хотів прислужитися політичному вихованню українців. У ній він досить гостро аналізує твори Липинського й Донцова. Цей свій твір він вважав лебединою піснею. Декілька разів повторяв, «Коли це напишу, го можу й помирати». Думка його була така, що працювати в даних умовах можна лише на культурних ділянках. Просив В. М-ча переїхати до американської зони й допомогти УТГІ, де проф. Доманицький ще добре, як на ці обставини, справлявся. В. М. на це відповів, що був якраз в УТГІ і відчув забагато там політики й халтури, на які він (В. М.) не погодився б а направити те за сучасних кадрів школи не пощастило б. Ролі проф. Б. Іваницького й С. Комарецького жалюгідні і це ж викликало відсепарування Мартоса. Розмову перервав д-р С. Витвицький, який зайшов у справі КУК.

У «Сомме казерне» відбувся з'їзд Союзу Українських Журналістів (СУЖ), на якому В. М. зустрів більше знайомих. Головував проф. Л. Чикаленко, а велику доповідь виголосив Котович. Після засідання говорив з проф. П. Феденком, Чикаленком, Котовичем і просив, щоб допомогли статтями підтримати на певному рівні часопис у британській зоні «Нашу пошту». Пообіцяли, але П. Феденко зараз порушив питання про генарар. І. Г. Базяк, з яким В. М. зустрівся пізніше, ганьбив П. Феденка за його грошлюбство — рису, яку згадував і І. Мазепа. З І. Базяком зайшов В. М. до проповідника-євангелика (його скитапці охрестили єпископом) Кузіва. Він вів харитативну роботу. В. М. переговорив з проф. Паливодою, який був (здається) головою Кураторії в Американській зоні. Він докладно ознайомив з організацією Кураторії і працею шкільництва, для якого комісії саме тоді виробляли однакові норми, програми й правильники, над якими сушать голови і в британській зоні.

У таборі «Сомме казерне» тоді було напружене становище між націоналістами С. Бандери й іншими. Голова УНРРА, американець шведського походження, всю охорону націоналістів післав на працю, а в поліцію попризначав старших поважних громадян.

На зворотному шляху В. М. заїхав до Мюнхену, щоб

ознайомитись з працею Переселенської Ради, в якій набув три числа журналу «Переселенець», переговорив з головою, інж. Потішником, та проф. Мартосом і інж. А. Палієм. Ця організація діловістю не могла похвалитись. Вона ще не мала навіть докладніших відомостей про країни, куди могли б переселятися скитальці. Заскочив до Слюсарчука, що був заклопотаний організацією власної друкарні, щоб забезпечити прожиток родині, як говорив.

По дорозі з Мюнхену на Ганновер В. М. зустрів велику кількість польських жидів, які прямували до Палестини, вважаючи це своїм єдиним рятунком. бо в Польщі і, на диво, в США нібито жахливий антисемітизм. У Ганноверському таборі проф. Рябокін, Соловей, Петренко, Селешко, Кириленко твердять, що у них утворилася проросійська група (росіяни й малороси), що прагне відділитися від українців, викликаючи різні інциденти, включно до бійок. Обидві націоналістичні течії стурбовані цим явищем і зайняли одну позицію з рештою українців. З Ганновера В. М-ча проф. Яловий самоходом повіз до Гайденау, де він (В. М.) розповів про шкільну справу в американській зоні. Тут В. М. довідався про плани відкрити вищу школу в Гайденау під опікою окружної УНРРА, але не було ясно, якою вона, та школа, повинна бути і де її примістити. Був у цім таборі ще клопіт з редактором, бо наявний не задовольнив вимог, а нового не могли знайти. Вовчук уже з'явився до Гайденау з доповіддю і вихваляв Тютюнника й Коновальця, як великих полководців, посилаючись на авторитет В. Винниченка, потім гостро ганьбив групи, що увійшли до КУК, хвалив проф. О. Шульгина і нарікав на дипломатів Карпатської України. Це була суцільна демагогія, розрахована на юрбу і скерована проти української єдності.

Ідучи додому через Дельменгорст, довідався, що росіяни й малороси в ганноверському таборі подали прохання до англійців, щоб їх відділили від українців. Це бажання підтримував православний священник і нібито владики Григорій. Директор УНРРА викликав греко-католицького священника о. Їжика, запитуючи, чому він негативно ставиться до проросійської групи. Українці делегацією ходили до того ж директора і просили не робити поділу. Такого поділу й не сталося. Під час цих непорозумінь до В. М-ча з Ганноверу приїхав Вол. Шелест, який представився кубанським козаком. Він поінформував, що в таборі повного заспокоєння не наступило. Сперечання там підносяться і на площині різних віровизнань (православні і греко-католики).

86. Відвідини представниками із-за океану

Після приїзду о. В. Кушніра познавилася праця Українського бюро в Лондоні та почали приїздити інші українці, громадяни Канади й США. В першій половині січня 1947 року з Канади прибули посол до федерального парламенту Канади Антон Глинка в супроводі двох англійців та голова Консисторії Греко-Православної Церкви в Канаді о. д-р С. Савчук. В. М. тоді саме лікував чиряки в Дельменгорсті і не міг побачитися з цими представниками. Про враження від них записано з переказу багатьох, що з ними розмовляли (проф. Ялового, Дроздовського, оо. Побігушки, Губаржевського й інших). Обидва представники побували в таборі Герцфельд і відвідали президента А. М. Лівницького. Побували в таборі Гайденав, Ганновер і інш. Вони трималися дуже скромно і говорили про все без якихось особливих обіцянок, навіть загальниково. Посол Глинка в Гайденав говорив не на вічі, а в тіснішому гурті (Дроздовський, проф. Яловий, оо. Побігушка й Губаржевський, Гузар та інш.), зазначаючи, що приїхав, як федеральний посол Канадського парламенту, не маючи жадних уповноважень від будь-яких товариств. Мета його — інформуватись про потреби українців. Присутні висловили йому такі побажання: 1. Правний захист від репатріації; 2. право азилу в Європі чи деінде; 3. право на переселення; 4. прохання прискорити переселення і 5. зробити деякі поліпшення життя скитальців. Посол на це відповів, що все це важкі справи, але що зможе — зробить. Він радив, щоб не було у скитальців розбрату, бо роз'єднаність, взаємна ворожнеча перешкоджатиме його заходам і може привести до того, що й те, що вже біцяно, не здійсниться.

О. д-р С. Савчук довше говорив, як з окремими таборалями, так і на вічах. Його спосіб говорити з додаванням жартів слухачам дуже подобався. Отець знайомив з умовами життя в Канаді, її просторами і на численні запити відповідав відверто. Але про деякі важливі справи говорив лише в обмеженому колі. Як православний, о. С. Савчук був ближчий для людей з Великої України і взагалі т. зв. східняків.

Проф. Яловий приїхав з Гайденав до Дельменгорсту і інформував В. М-ча в шпиталику після побачення з цими гістьми й про таке. Посол Глинка насамоті підкреслив, що ніколи справа України не стояла так виразно на політичному обрії світу, як нині. Україною зараз цікавляться, її проблеми вивчають і готують цю справу висунути на порядок денний. Ознайомив з листом від сотника П-а, який писав, що ніякий чужий ворог не наробив би так багато

лиха, як націоналісти С. Б-ри. Що вони були захопили бюро в Лондоні, зробивши його секретаря Фр-ка членом УГВР. Про це довідалися англійці й хотіли закрити бюро як не харитативну, а політичну організацію. Довелося багато попрацювати, щоб урятувати бюро. Після цього умовлено з англійськими чинниками про утворення в британській зоні Комітету, членом якого мав бути українець-канадець. Останнім мав стати адв. Яремович. Однак ще досі нікого з бюро не пускають на континент. Все це знав докладно о. д-р С. Савчук. Він мав нагоду докладніше довідатися про це в Лондоні. Він вважав за потрібне поінформувати голову Комітету на британську зону, що деякі організації скитальців, хоч і активні, але діють, мабуть, невідомо під впливом чужих і ворожим їм самим сил. Отже лист сотн. Панчука мав глибші підстави.

Для дальшої опіки над скитальцями в британській зоні канадські українці вислали п. Яремовича й панну Храпличу. В зональному Комітеті планували зробити п. Яремовича головою. Однак почали з певної групи тиснути на проф. Ялового, щоб цей Комітет скласти лише з представників західніх земель. Ці інтриги закінчилися тим, що міжтаборовий комітет лишився очолений проф. Яловим з участю в ньому заступників різних груп від найновішої до найстаршої еміграції, але без очолювання канадцем п. Яремовичем. Крім того, канадські українці надіслали часописи й деякі книжки, багато одержі і взуття, уже приношеного, яке для скитальців дуже придалося. Присилалися також харчові посилки, самими приготовані чи т. зв. пачки Кар.

Із США приїздили діячі, але в ролі американських урядників, виконуючи певні державні доручення. Лише Галанів харитативну роботу. Професор Володимир Тимошенко, хоч і був колись професором Подєбрадської Академії, з'явився на доручення уряду США в Берлін, вивіз брата Сергія і відвідав декількох знайомих у таборах. Навіть колеґ у Регенсбурґу не відвідав. Другий професор — А. Марґолін — був командирований читати лекції американським старшинам. Коли з ним хотів побачитися його старий приятель проф. І. Мазепа, то Арнольд Давидович написав, що йому заборонено говорити із скитальцями. Тоді у багатьох склалося враження, що канадські українці щиріші, мають національне відчуття, як і українці в Європі, готові допомогти, чимсь прислужитися, а українці із США, хоч їх і було вдвічі більше за канадців, асимілювалися, втратили не тільки рідну мову, а й душу і до скитальців ставилися як бізнесмени.

87. Початки виїзду з Західньої Німеччини

На початку січня 1947 р. ген. Морган виступив із статтями в англійській пресі — хвалив скитальців і докоряв демократам, що вони для цих наскрізь позитивних людей нічого або дуже мало зробили. Він писав про християнських діпістів. 10 січня по радіо польською мовою проголошено, що поляки, українці й жиди впускатимуться до Канади без обмеження числа. В Авгзбурзькому часописі «Наше життя» подана вістка про постанову парламенту Канади, якою дозволяється імміграція українців до цієї держави в необмеженій кількості. В іншому радіоповідомленні вже говориться й про те, що в'їзд українців до Канади почнеться в травні 1947 року. Ці відомості бадьорили отих нужденних скитальців. Але з США долітали чутки, що американці ще утримуються з дозволом впускати діпістів до своєї держави. Людям так набридли табори, що в Гайденау записалося до двох тисяч людей на виїзд до тропічного Парагваю. А в ганноверському таборі в цей час доходить до бійки росіян і малоросів з українцями. Донеслося про 15 арештованих таборян, між якими був і проф. Рябокінь. Всіх одначе після допитів звільнено. 15 лютого надійшло повідомлення, що до Англії вивезуть на працю до 250 000 робітників. У США створився спеціальний Американський Комітет на чолі з першим головою УНРРА, який домагається збільшення квоти переселення скитальців і до цієї держави. У Вашингтоні міністер закордонних справ ген. Маршал в доповіді заторкнув і справу діпістів в позитивному для них сенсі. Він вніс до Конгресу на затвердження Статут ІРО, з чим той погодився. До цього пристала значна кількість держав (16), які підписали статут ІРО (Інтернашенел Реліф Організейшес) й ця організація мала урухомитися на місце УНРРА.

Хоч таборяни в масі й дуже заворушилися, щоб будь-куди виселятися, але ще в лютому-березні 1947 році радились про організоване життя в Європі. В Дельменгорсті відбували з'їзд ініціативної комісії інженерів Британської зони: інженери — Ржевський, Нестерович, Панасюк, М. Бачинський, В. Шевченко, Я. Балабан й Єремєнко. В тому ж таборі зійшлася міжтаборова комісія в складі проф. Ялового, М. Бачинського, В. Шевченка, о. Іжика, Дроздовського, Бриньовського, М. Білякової, Мілянича й М. Луцького. На обох цих засіданнях був і В. М-ч. На цих засіданнях подавалися інформації про об'їзд комісії Британської Палати Громад з запитам, чому скитальці не бажають їхати додому? Але цьому явищу більшого значення не надавали і ширші маси не ознайомлювали. По всіх же таборах цієї

зони мандрував ніби ні від кого незалежний Яремович. Він англійського ж уряду несподівано прийшло розпорядження про дозвіл діпістам вільніше рухатися й набувати приватну власність, мати конта в банках тощо. Власне ця ніби нова полегша лише санкціонувала, що витворило життя. Таборяни вже так навчилися обходити заборону пересуватись і набувати найнеобхідніше майно, що це розпорядження пройшло непоміченим. Але більше зацікавила поява англійської й французької комісій в таборах Ганноверу й Мунстеру та в американській зоні, які шукали робітників для переселення. Ці комісії таборову адміністрацію обминали, а скликали таборян і з ними говорили безпосередньо. В Ганновері десь 15 березня утворили транзитний табір, через який мали переходити від'їжджаючі за океан. До Ганноверу ж прибув і консул з Канади.

У В. М-ча тоді вже було жваве листування із заокеаном (Канадою, США й Аргентиною). Особливо часте листування було з євангельським проповідником в Торонто Михайлом Васильовичем Фесенком, інж. Штепою і Олександром Івановичем Болотенком. Всі троє — кубанці й щиро дбали про виїзд до Канади і допомагали пачками кар і іншими. В. М. одержав від них два афідевіти на приїзд, але через вік і особливо хронічну недугу він не сподівався, що йому пощастить переїхати. Треба відмітити, що справу переселення дуже активізував проповідник М. В. Фесенко. Він по церковній лінії перевіз десятки скитальців, між якими були: Галина В., родини С. О. Підгайного, інж. Д. Трояна, Сведюків, інж. М. Федорова, В. М. та інших. М. В. Фесенко ні від кого не вимагав переходу на протестантське віровизнання, лише радив при запиті консула, якщо такий був би, відповідати, що співчуває цьому релігійному рухові. Але здебільшого таких запитів консул не ставив. По приїзді до Торонто всі в перші кроки свого життя мали опіку від М. В. Фесенка, який дійсно виконав щиро роллю самарянина. Одержав В. М. ще запрошення інж. Василя Коваленка (свого учня з Подєбрад) пропозицію приїхати до нього в Аргентину, де він був керівником найбільшого цементного заводу В. М. відчував, що В. Коваленко не знає про цілковиту інвалідність В. М-ча, як інженера, що не був у стані працювати в лабораторії. Дуже пояснювати це листовно В. М. не мав охоти і відтягав свою згоду. Були ще пропозиції переїхати до Парагваю, але тропічна спека цієї країни лякала.

22 березня 1947 р. англійська комісія в справах переселення до Великобританії розмовляла з Біляком, який висловив побажання, щоб переселенцям до цієї країни був забезпечений культурно-національний розвиток — україн-

ські школи для дітей, свої священослужителі тощо. Ці побажання передані до Лондону. Цього ж дня радіо проголосило про набір 20 000 робітників до Бельгії й 100 000 до Великобританії, а французи лаштувалися забрати всіх скитальців із своєї зони до Франції, в якій пропонувалися найкращі умови праці. Однак в цій країні був сильний комуністичний рух і багато людей боялося можливого перевороту. Англія в таборах з околиць Гамбургу набирала велику кількість жінок на працю (до 100 000). Франція ж з американської зони запросила переселити 70 000 робітників, а з родинами 140 000. В. Чаплянський з табору в Геттінгені привіз новину, що з нього набрано більше 100 дівчат для праці в Англії. Скитальцям же студентам цього міста також радять переїздити до Англії, де пізніше вони закінчать освіту.

Під час метушні з переселенням Коваль у Бремені спіткав німецького офіцера, що тількищо вийшов з корабля із США, де той був полоненим. При виході всіх полонених американці видали їм все новісіньке, починаючи від трьох пар білизни і кінчаючи пакунком харчів. Офіцер розповів про цілковиту готовність США до війни, особливо літаками якими заставлені велетенські площі. Багато транспортних літаків, які могли підняти 400 душ. Цей німецький партієць (наці) запевняв, що нема в світі сили, яка могла б міряться з США.

5 квітня інж. Лісовський в Ганновері від англійської комісії, що набирала робітників до Англії, довідався, що вона забирає людей не старше 50 років життя і не потребує зовсім інтелігенції. Ця комісія ігнорує не тільки таборову адміністрацію, а й УНРРА. Це ж саме оголосили про набір до Англії в таборі Дельменгорст. При цьому вивозять спочатку самотніх робітників, а через два місяці впускатимуться й родини.

15 квітня в Франкфурті н/М. давало звіт ЦПУЕ, який потім обговорювали протягом шести днів. Центральний Комітет на Британську зону ухвалили утворити демократичними виборами, а крім нього створити обласні: Гольштинський, Ганноверський та на Порурщину. На засіданні ж обговорювалося питання організації вистави в Лондоні українського мистецтва (вишивок, килимів, кераміки тощо). На це треба зібрати із скитальців біля 1 000 000 німецьких марок. Цю справу пропагували найбільше Павликовська й Міляннич. Однак зібрати таку квоту не пощастило й виставка не відбулася.

У квітні ж в американській зоні утворився Міжнародний Комітет, до якого увійшли: українці, поляки, латиші, естонці, литовці та різні кавказці. Цей Комітет написав ме-

меморандум до США, Англії, Об'єднаних Націй і інш. В цьому меморандумі розглянута політична ситуація і вимоги поневолених Москвою народів. У меморандумі ж за різні дії обвинувачувалась американська окупаційна влада. Одержавши цей меморандум, американський генерал викликав В. Мудрого і представників інших народів і запропонував взяти цей документ назад. Представники відмовилися це зробити. На це генерал заявив, що тепер він знатиме, що обвинувачувати вміють не лише жиди, а й інші народи.

При кінці квітня прибуло до Європи для скитальців різного майна (одягу взуття), яке назбирано в США й Канаді. Його оцінювано в 20 000 дол., що припадало на скитальську голову по 16 центів. ЦПУЕ призначило на Британську зону квоту 7 000 дол. Розподіл цього майна викликав багато хвилювань і проєктів. У Британській зоні для цього скликали з'їзд комендантів таборів, на якому був і Яремович. Доручено було представникам церков зробити розподіл. При цій нагоді Яремович довго радився в Гайденавському таборі із священниками Губаржевським і Побігушкою про утворення міжтаборової розподільчої комісії. Не обійшлося й без обговорення справи переселення. Яремовичеві відносно переселення ставили таборяни багато запитів, на які він відповідав коротко, але вичерпно. За його порадою найдоцільніше переїздити було до Англії.

У зв'язку з переселенням УНРРА на початку травня наказала в Дельменгорстському таборі перевести рентгенування легенів всіх таборян. Припускалося, що цим зменшиться праця в транзитних таборах. У дійсності транзитні табори самі просвітлювали тих, що призначалися до імміграції. Напочатку травня в дельменгорстському таборі з'явився представник Бразилійського уряду з власними лікарями, щоб наwerbувати робітників для своєї гарячої країни. Умови він запропонував такі: на один рік контракт працювати на плантаціях кави, що дуже далеко лежать від міст чи містечок. Через рік дозволяється вибрати місце праці, де хто захоче. Сімейні з дітьми були бажанішими. Однак старших 50 років не брали. Записалося понад 200 чоловіків. До Англії ж записалося лише 40 душ, переважно молоді й самотні.

На мешканні студента Іценка (син куркуля, який мусив переходити з одної вищої школи до іншої, як тільки помічав нагляд над собою НКВД, добрий годинникар) В. М. цілком випадково зустрів двох молодих кубанців, які видавали себе за галичан, хоч говорили з жакливими русизмами. Впізнавши їхню дійсну природу, В. М. дуже здивувався, що обидва записалися їхати до Бразилії. Довелося трохи поінформувати їх і віддохотити від мандрювання в Бра-

зилійські праліси, а переплисти Ламанш до туманного альбіону. Згодом обидва переїхали до Торонта й добре влаштувалися, але від кубанців і українців відсахнулися.

Швидке комунізування Франції й Італії багатьох скитальців лякало і вони поспішали від'їхати якнайдалі з Європи. Д-р Радомський в англійському часописі вичитав, що США лагодяться перебрати й англійську зону під свою опіку, бо Англія не в стані цю окупацію оплачувати. З цією ж чуткою ширилось також і те, що все може опинитися під Советами. Отих фантастичних чуток було аж занадто багато, включно до того, що Ірландія забирає цілий УТГІ до себе.

88. Розгортання виїзду і буття тих, що лишаються

Галина В. одержала візу до Канади і виклик до транзитного табору. В. М. поїхав з нею до Ганноверу, щоб пригледитись, як транзитні табори влаштовані. В ганноверському транзитному таборі — в одній невеличкій кімнаті по 8 душ жінок і чоловіків. На ліжках лише сінники, а харчування гірше, як по звичайних таборах. Усі терплять це, бо хочуть якнайскорше виїхати. Дуже докладна перевірка: політичної поліції, лікарів (легенів, очей, зубів, горла, шлунку). В цьому таборі перебувають 16 національностей. Всі дуже нервуються. Порозуміваються німецькою й московською мовами.

Повернувшись до Ольденбургу, В. М. застав тут новину, що почали записувати на виїзд до Англії й родини без малих дітей. У студента Іщенка випадково застав студента Коваленка з Вільгельмсгафену. Його після «заходів» о. О. Ів-ка вивозили в одному вантажному samochodі з сотн. Ц-м і дружиною. Він при виїзді з міста втік, а Ц-я вивезли до советської зони. В таборі Дельменгорст комендантові Білякові й адв. Радомському довірено визначати при наборі до Англії, хто є українець. До Англії вивозять лише діпівстів. Комендант Біляк незадоволений проф. Яловим, бо той дуже наполягає, щоб стати головою Українського Допомогового Комітету (УДК) на Британську зону, а крім того, хоче редагувати газету, яку видаватимуть на всю зону.

Прибулі ж проф. Яловий та інж. В. Шевченко поінформували про міжнаціональну конференцію, що відбулася в польському таборі з участю югославів, поляків, латишів, литовців і українців. Ухвалили створити на зразок американської зони і в британській Міжнаціональний Комітет. На конференцію приїздив голова такого Комітету з американської зони — поляк. Статут Комітету прийняли на конференції на взірець Комітету в американській зоні. Функ-

ції Комітету поділили так: правну охорону взяли латиші, ведення секретаріату — поляки, культурну працю прийняли югослави, провадити пресу зобов'язалися українці, а виховну віддали литовцям. На засіданні толерантно поводитися поляки, просячи не вважати їх подібними до їхніх земляків військових і шовіністичних організацій.

З виїздом почали винаходити всілякі способи обійти приписи тієї чи іншої держави. Скажімо, Селігери, виїжджаючи до Англії, записали і В. М-ча дядьком дружини, який забезпечується ними й не потребує проходити медичної перевірки. Таке ж зробили й Дідухи, збираючись виїздити до Англії. В. М. про це дізнавався уже пост фактум. Але з цього нічого не вийшло, бо сам В. М. не дуже хотів сідати на чийсь шию. При виїзді 43 душ з Дельменгорстського табору до Бразилії вписався й проф. Музиченко (Гаврисевич) з хворою на сухоти донею. На запит, для чого то робить, дружина професора відповіла, що вони бояться ще й тепер репатріації, а до інших країн вони не підходять. Одна поважна пані з цього ж табору «по секрету» говорила, що вона солідно обдарувала того, що набирає людей до Англії, і може коли хоче виїхати до цієї держави з чоловіком, хоч обоє старші приписаного віку. Інж. Чорний сказав В. М-чеві що йому клерк зазначив, що знання англійської мови не впливає на право виїзду, а на другий день він заніс до списків одного адвоката, як перекладача. Проводжуючи до Бразилії, коменд. Біляк, даючи настанови землякам, наголос робив на Галицьку Україну.

5 липня В. М. одержав листівку від д-ра Т. Олесіюки, який виїздив з родиною до США, а тим часом перебував у перехідному таборі Тірпіца в Бремені. Він просив приїхати до нього для поважної розмови. 7 липня В. М. зустрівся біля названих казарм з доктором. Ходячи по хіднику години зо три, В. М. слухав містерії цього безоглядного оптиміста. Він розповідав про «велику працю» УНР, яка пожвавила соціалістичні й інші українські політичні партії. Уряд уже реорганізовано на базі Координаційного Українського Комітету (КУК), підкреслено ж говорив про притягнення до праці в державному центрі групи І. П. Багряного й про співучасть українців Заходу. Ніби вже запевнено, що в уряді візьме участь д-р С. Витвицький, а навіть ще під головуванням д-ра К. Паньківського увійде до нього проф. І. Мазепа. Військовим міністром залишається ген. Омельянович-Павленко, співпрацюватиме з яким ген. Петрів. Переформований уряд нібито переїде до Парижу, для чого вже поладжені всі формальності, а навіть підшукано К. П-м і М. Л-м помешкання. Уряд сподівається, що Франція відко-

мунізується, а як і ні, то все одно іншого виходу вони не бачать в Німеччині далі не слід залишатися. При цьому згадав і про добрі стосунки з поляками, през. яких Зелеський виїздить до США, щоб притягти до справи визволення американських поляків. Проф. Р. Смаль-Стоцький був змушений відійти через свою підпорядковану Польщі політику, коли українська ситуація краща, ніж Польська. Націоналісти С. Бандери, як твердив доктор, розкололися на три групи. Він підтримує зв'язок з козаками Глазковим і Безуглим, від яких Поляков (всі донці) відійшов, а з Г. Білим в Танджері Глазков уже листувався. Сам доктор їхав до США в ролі представника УНР і сподівався помочі від проф. М. Чубатого. Побував він і в Регенсбурзі й говорив про переселення кудись УТГІ, але те не є реальне. Проф. Д. Дорошенко також ще сидить в Авгсбурзі без вигляду на виїзд до Америки. Попросив В. М-ча писати в справі східних кордонів. Слухаючи оці байки, В. М. пильно дивився у великі біласі очі співрозмовця, а вони не моргають і... «не жмуряться». Закінчивши ж зустріч, В. М. зараз же сів і записав це все.

На організаційному засіданні (Проф. Яловий, д-р Біляк, інж. Шевченко, Яремович М. Бачинський, Броньовський, Дроздовський) обрали УДК з таким поділом функцій: проф. Яловий — голова, д-р С. Біляк — заступник голови і справи переселення, інж. В. Шевченко — культурно-освітні й пресові справи, мужі довір'я — інж Чорний і М. Бачинський. Проф. Яловий пропонував утворити ще з призначених осіб дорадчий орган (квазі парламент), до якого б увійшов і п. Подільський. На цьому засіданні довго обговорювалося питання видавництва, з якого сподівалися мати великі прибутки. До видавництва бажали пристати О. Дроздовський і А. Яремович.

У половині липня американські професійні спілки (близько 6 мільйонів членів) ухвалили домагатися від уряду, щоб протягом чотирьох років було прийнято 400,000 діпістів з Європи. Франція також приймає скитальців і з американської зони, запевняючи, що репатріювати нікого не буде, крім військових злочинців та квіслінгів. А в США ще 17 липня 1947 р. знову розглядали справу примусового репатріювання скитальців на вимогу советського уряду. А все це свідчило, якого значення комуністи надають розсипанню антикомуністів по цілому світі. І все ж еміграція до США відсунена аж на січень 1948 р., коли це питання розгляне Конгрес.

18. XII. 47 р. до дельменгорстського табору приїздив голова ІРО з Ольденбургу з дружиною. Він розпитував коменданта про потреби таборян, інформував, що ще буде

перевірка (скринінг), але репатріяція може бути лише добровільна. Спеціально ж в українських справах відбуватимуться наради, на яких виробляться інструкції, які прилиються до табору за яких два тижні. Дружина цього голови з захопленням оглядала виставку вишивок, найліпші з яких передали їй в дарунок (сама праця з ними обійшлася в 700 марок).

Увечері того ж дня проф. Марченко зробив доповідь про сучасну політичну ситуацію та ідеологію гетьманства Скоропадського. По першому питанню доповідач «громив» соціалістів, які стають небезпечними і для Англії, на яку може так насунутись комуністичний хаос. Згодом він і допомогу за пляном Маршала, яка на його думку може змарнуватись через кволість англійського й французького урядів. Але фактів, речевих доказів професор не подав. І враження лишилося від доповідача, як боягуз-обивателя, що дуже легко впадає в паніку. Ще більше дилетантською була доповідь про гетьмана Скоропадського.

Справа переселення набрала дуже однобічного характеру, бо в американській зоні Комітет складається з самих представників Західньої України: Мудрий, Кубійович, Шенарович та інші. Візитатор же Вояківський визначив своїх представників у справах переселення — самих греко-католиків: на британську зону Біляка, на французьку Калібу і то з наказом дбати про переселення греко-католиків. Один Мудрий пропонував не лишати й православних. В дійсності першими й у кращі країни їхали греко-католики, а православні мусили шукати спеціальної протекції. До того слід зазначити, що на виїзд не вистачало кораблів. Люди проходили всі перевірки й могли б виїхати, а не було чим, і вони місяцями чекали черги. За ту чергу хто мав чим, платили хабарі. І в цьому відношенні православні були безпорадні. У Франкфурті ждали пароплавів у липні 800 осіб.

* * *

У Гайденавському таборі заснувалася видавнича кооператива спілка «Заграва», яка oprіч газети, друкувала книжки. Видрукувала вона й православний молитовник з благословення митрополита Полікарпа. Владика написав, що автором того молитовника був о. Татомир, а о. Губаржевський в управі «Заграви» заявив, що він був автором і через те йому виплатили гонорар — 7.200 нім. марок. Така справа викликала зайву писанину й незадоволення. Ще більше клопоту було з перенесенням УДК до Бльомбергу. Останнє місто було визначено для розміщення комітетів усіх національностей: української, польської, латиської і т. д. Отже й друкарню мусили перевести до Бльомбергу. Поставало

ж питання українських інтелектуалів, які лишалися по таборах, а з друкарнею міг переїхати лише технічний персонал. Стояло питання про редактора, коректорів, для яких в Бльомбергу не було приміщень.

У 1947 році відбувалося Джемборі пластунів, для яких на британську зону прислано 30 віз, а з керівників важко було когось призначити, бо було декільки конкурентів і бракувало відповідного убрання.

9 липня 1947 р. В. М. одержав від Галини В. телеграму, що її вже перевезли до транзитного табору в Діпгольці, з якого вивозитимуть на пароплав. Чекали пароплава великі маси і її знову можуть відсунути. Вона просила приїхати й поговорили з канадійським представником Тарновецьким, який набирає робітників до лісорозробок і також хотів познайомитися з В. М-чем. Треба було їхати з двома пересадками. Табір в Діпгольці був у мурованих казармах, але також брудних і з примітивним устаткуванням. Галину В. знайшов у кімнаті з двома польками й п'ятьма українками, на ліжках сінники, харчування сумнівної якості і в малій кількості. Познайомившись із симпатичним п. Тарновецьким — українським патріотом, В. М. попросив, щоб за всяку ціну забрали Галину В. Тарновецький разом з В. М-чем зайшли до контори, де складалися списки від'їжджаючих і «на фест» вписав Гал. В. до групи 631 лісоруба й 200, які їхали на афідевіти. Цей пароплав мав відчалити з Бремергафену 13 або 14 липня. Говорити довго не було коли, бо й Тарновецький поспішав і В. М-ча потяг за якусь годину чи дві відходив. В розмові Тарновецький показався В. М-чеві насамперед поважним канадцем. Він зазначив, що українці, яких він уже більше відправив, виявляють великий примітивізм; їх доводиться водити за руку, вони про всякі розпорядження дізнаються останніми, наприкінці. Тут же довідався, що з американської зони заберуть 20,000 жінок (від 18 до 50 років) на працю в текстильній промисловості й рільництві. Франція ж набирає з усіх зон добровільно зголошених робітників до різних галузей господарства. Галина В. від'їхала 14 серпня 1947 року, про що повідомила В. М-ча карткою. Т. Сіміренківна також написала з Лювену, що дуже задоволена навчанням в університеті.

* * *

У цей же час приїхав В. В. Чаплянський по пораду. До університетської скитальської молоді в Геттінгені приїздила молода квакерка, яка інформувала про життя в Англії й радила залишати університети на континенті та переїздити до Британії, де, попрацювавши з рік, можна буде закінчити англійський університет. В. М. порадив Чаплянському взя-

ти посвідчення з геттінгенського університету (мав складених п'ять предметів, всі на дуже добре), перекласти його на англійську мову з засвідченням перекладу університетом. Записатись на виїзд до Англії, а по прибутті до неї постаратись на працю виїхати поблизу Оксфорду або Кембріджу. Він послухався і за пару тижнів прибув до Лондону, де йому спеціальна комісія зробила іспит з англійської, німецької, російської й української мови. Як писав, усе склав дуже добре. Запропонували їхати перекладачем до якоїсь провінції. Він же попросився післати його з групою до Оксфорду (якраз формувалося) хочби й звичайним робітником. Перекладачем до цієї групи вже був призначений якийсь балтієць. Тоді й Чаплянського призначили помічником перекладача. Оксфордська ж група склалася здебільшого з людей Західної України, які не знали російської мови, а балтієць не володів українською. Через це перекладач — балтієць за пару тижнів попросився перевести його до іншого табору, де були робітники зі сходу. Місце його зайняв Чаплянський, одержавши дві кімнати й два самоходи в своє розпорядження. Про все він докладно інформував В. М-ча. Останній же радив йому зайти до канцелярії університету і розпитати про умови вступу до нього. На здивування його й В. М-ча в Англії приймаються до всіх університетів після іспиту в університеті в Лондоні. Чаплянський написав В. М-чеві про ці вимоги й запитував, що робити. В. М. порадив готуватися до іспитів, подати заяву з долученням свідоцтва УТГІ і з Геттінгенського університету і восени скласти вимагані іспити, а після них проситися до університету в Оксфорд. Все це Чаплянський виконав, але на іспиті в лондонському університеті провалився навіть з тих предметів, що дуже добре склав у Геттінгені. Так поглинулися холодні брити з талановитого молодого українця, бо занадто була ясна тенденція, — навіть з російської мови він одержав незадовольняючу оцінку. Довелося молодому заціпити зуби й залишитися перекладачем, студіюючи різну літературу.

* * *

УДК на британську зону примістився в Бльомбергу і першим його ділом було те, що він вислав архієпископа Григорія Огійчука до Англії організувати УАПЦ. Це зробили без порозуміння з митрополитом Полікарпом. Дуже скоро архієсп. Григорія англійська влада повернула до Німеччини, оселила вже в таборі Бадгорн, заборонивши відправляти Службу Божу. Цей владика, як відомо, потай переїхав до Ашафенбурґу в американській зоні й там зробив розкол Православної Церкви. Тепер цей розкольник перебу-

ває в США. Як писала 1 вересня 1947 р. газета «Неділя» з'їзд розкольників складався з декількох десятків вірних і кількох священників, але він виніс постанови проти всіх православних єпископів в Європі (Синодальної Церкви). З'їзд просив архієпископа Іоана Теодоровича в США очолити їхню УАПЦ в Європі, як чоловічий представник Церкви митрополита Василя Липківського. Одначе архієпископ Іоан відмовився вмішуватися в європейські церковні діла.

Виникла ще й така справа. В транзитний табір в Мюнстері приїздив митрополит Полікарп. Таборовики з Гайденау і Делменгорсту (між ними кубанець Селігор з дружиною) стали просити владику не посилати до Англії священника Ігоря Губаржевського, що в таборі Гайденау поводив себе занадто своєрідно. Владика ніби погоджувався з цими вірними, але пізніше цей виїзд поблагословив. Досить нарікань було у транзитовому таборі й на Яримовича, якого всі вважали своїм опікуном, а його тижнями не можна було знайти. Роля його з часом зійшла на нівець.

Англійська окупаційна влада з національним Комітетом в Бльомбергу числилася, а американці майже ігнорували ЦПУЕ. Але український УДК в Бльомбергу через легковажність його голови часто приймав неоправдані рішення, як наприклад, призначення куратором всіх шкіл в зоні людину без вищої освіти.

89. Церковні справи.

Під кінець 1947 й на початок 1948 року п'ята колона дуже активізувалася. Скрізь пролазили її агенти, намагаючись викликати неспокій і метушню. Особливо ж посилювався тиск на православну церковну гієрархію, зокрема на старенького митрополита Полікарпа. На нього посилювалися доноси до англіїців, в яких безоглядно його очорнювали. Щоб якось запобігти ширенню неправди, деякі табори почали вживати своїх заходів. В. М-ча також покликали до Ганноверу. Мабуть центром отієї метушні був табір в Ганновері. Коли В. М. приїхав до табору, то першого зустрів д-ра Лісяка. Він поінформував, що англіїці підтримують митрополита Полікарпа й розповів про такий випадок. При головній англійській квартирі в Бінде духовними справами завідував д-р Лек, який покликав до себе архієп. Григорія. Той сам поїхати відмовився, а послав за себе священника Антохова й вірного Яцевича з Ганноверу. На двох прибулих холодний, витриманий Лек почав кричати й навіть стукнув кулаком об стіл, вимагаючи прибуття самого архієпископа Григорія. Також Василь Миколайович розмовляв з проф. Рябоконею, який доповнив відомості д-ра.

Лисяка. Увечорі ж зійшлося восьмеро інтелігентів, у тому й В. М., які написали листа, яким підтримували митрополита Полікарпа. Рішено піднести це питання між парафіянами, щоб і вони винесли певну резолюцію. На цій нараді всі були здивовані поведженням Ялового, який підтримує інтриганство Григорія. На цій же нараді просили В. М-ча з'їздити до Гронав, де мешкав митрополит, і розповісти про ганноверські рішення.

Митрополит Полікарп прийняв прибулих радісно. Коли В. М. розповів йому про ганноверські кроки інтелігентів і парафіян, старенький ледве стримав сльози. Митрополит у відповідь розповів про свої пляни. Після відбуття Собору єпископів і з'їзду парафіян він з архієпископом Ніканором лагодилися виїхати до США з метою об'єднати всі православні церкви, а саме: УАПЦ Липківського, якою керував архієп. Іоанн Теодорович, архієпископа Шпильки (вселяченого в Царгороді) й УАПЦ на еміграції в Європі. Митрополит зазначив що Англійський уряд все знає про архієп. Григорія, включно до історії зі службою в НКВД. Митрополит викликав архієп. Григорія на розмову, але той не з'явився.

Після цього В. М. з інженером Балабаном виїхали до Дельменгорсту. У той час їзда залізницями по Німеччині нагадувала початок революції в Росії: всі вагони були забиті мішками й клунками бо в такий спосіб німці рятувалися від голоду. Не можна було не тільки сидіти, а й добре стояти. По дорозі заїхали до Дельменгорсту В. М. переказав Білякові, як членові УДК, про постанову в Ганновері й про відвідини митрополита. Біляк сказав таке: голова їхнього Комітету, проф. Яловий, щоб мати підтримку від міжнародного Комітету, виплатив 37,000 марок за самохід для Яремовича не взявши ніякого поквитування. Скарбниця УДК — порожня. Вся надія тепер на прибутки від видання часопису, який ніяк не можуть пустити, бо мало струму тощо. Проф. Яловий хоче їхати до американської зони, щоб вплинути на Мудрого, намовити архієп. Сильвестра і добитися зречення митрополита Полікарпа.

Та правда перемогла. 18 грудня 1947 р. В. М. одержав телеграму від голови УДК з проханням негайно прибути до Бльомбергу. Хоч і неприємна була їзда залізницею, а все ж вирушив. Побачивши майже всіх українських мешканців в Бльомбергу, В. М. відчув, що вони нічогосінько не знають, не слухають регулярно радіо (не завжди буває струм) і не читають преси. Яловий при зустрічі ніби з радістю вигукнув, що «сам професор приїхав». Дроздовський і інж. О. Бойко (подебрадчанин) рішуче заявили, що не видають часо-

пису через Ялового, бо Біляк бавиться в неутралітет, а інж. В. Шевченко втратив цілковито ініціативу. Живуть усі досі як на вокзалі, скоро покликали для розгляду справи архієп. Григорія. Крім В. М-ча прибули: проф. А. Котович з Кілю, Т. Рябокінь з Ганноверу, Максимчук — коменд. табору, з Бадгорну, Лаврик — коменд. таб. з Білефельду, Яловий (головував), Біляк, Шевченко, Яремович і панна Храплива

Відкриваючи засідання, проф. Яловий попередив, що воно мусить бути таємне. Далі він поінформував про випадки недисциплінованих виступів гісрархів, а закінчив на повідомленнях, що певна британська установа встановила попередню діяльність архієп. Григорія, яко працівника НКВД. На це д-р Біляк довгенько говорив про свою неутральну позицію, як греко-католика, погоджуючись покинути збори. Яремович і ще дехто з греко-католиків ніякої заяви не зробили і рішено, щоб усі залишалися, бо це справа загально українська, а не тільки релігійна.

В. М. запитав, чи Яловий просив Яремовича добути дозвіл архієп. Григорію на в'їзд до Англії та чи Яловий з В. Шевченком давали писемну чи словесну характеристику для головної квартири Григорія? На обидва запитання Яловий з Яремовичем відповіли негативно. А вже було відомо, що д-р Лек приїздив до УДК з обвинуваченням його в «створенні історії» з Григорієм. У дискусії проф. А. Котович з притиском і речевими доводами зазначив, що Українська Автокефальна Церква існує з 988 року від хрищення українців, а не від 1921 року, що ніяких поділів на соборно-правну та синодальну церкву не сміє бути, що це є нісенітниця. Як вияснилося на церковному з'їзді в Гайденау, із 22 священників у Британській зоні лише три (Потульський, Антохов та священник в Бадгорні) є прихильниками архієп. Григорія, а решта тримаються митрополита Полікарпа. Проф. В. Іванис зазначив, що справа не лише в церкві, а в загальному наступі комуністів на українську еміграцію. П'ята колона розвинула велику кампанію, захоплюючи й церкву. Центром комуністичної діяльності треба вважати великий табір в Ганновері. Церковний розкол вважати ідеалістичним шуканням правди не можна. Це робиться за ілляном комуністичних диверсантів. Ділення на синодальну та соборно-правну церкви жадного ґрунту не має. Це є вигадка висунута на сьогодні п'ятою колоною. Проф. Т. Рябокінь продемонстрував за хронологічним порядком низку документів, які підтверджували діяльність в напрямкові розвалу УАПЦ. У висновках він приєднався до попередніх промовців, підкреслюючи, що якби Комітет, зокрема проф.

Яловий, зразу виразно поставилися до цієї справи, то Григорій би не розпочинав авантюри на цьому тлі. Звертаючись же до В. Шевченка, Рябокінь запитав: «Де ж Вамі 90% прибічників Григорія?» Лаврик оповів про спробу п білефельдському таборі викликати церковну колотнечу.

Після цього п. Яремович поінформував, що вся писанина в цій справі до Головного Англійського Управління є доноси й особисті заяви, які д-р Лек передав йому. Далі Яремович сказав, що коли він днями відвідував ганноверський табір, то пристойно тримався лише Подільський, а, наприклад, Яцевич відразу заголосив, що Яремович приїхав посподовити митрополита Полікарпа. На це проф. Рябокінь зауважив, що тоді Яремович все ж найдовше говорив з Яцевичем, а не з його супротивниками. А це використовувала нечесова пропаганда, відмічаючи, ніби представник Канади підтримує кумпанію Яцевича й Григорія. На цьому нарада закінчилася.

Яремович обіцяв наступного дня написати точний рапорт до Головного управління. Але архієп. Григорій утік до американської зони і в англійській зоні всі непорозуміння по trochu уляглися.

90. Твердість у вірі.

Варто уваги також ставлення православних українців до пропозиції інакше, ніж як передумови переїзду за океан. У грудні В. М. одержав листи від проповідника М. В. Фесенки й Галини В., в яких зазначалося, що проповідник дістан дозвіль на переїзд до Канади 300 особам. Галина ще додала, що ще й серед англійців знайшла таких, які гарантують поменшання й працю для 15 родин українських (бажано з дітьми). В обох листах зазначено, що їх ніхто не змушуватиме міняти віру. Заїжджаючи до табору в Ганновері, В. М. пропонував використати цю нагоду ближчим знайомим, між якими була родина інж. М. Кириленка (з дружиною й сином). Всі вони мали слабеньке здоров'я. Дружина згоджувалася скористати з цієї пропозиції, а Мирон (інженер) рішуче заявив, що з «інтернаціоналістами (так він розумів евангеліцтво, авт.) він не хоче мати жадної справи». Пізніше вони могли виїхати лише до горячої Бразилії. Там він попрацював понад 7 років, став уже керівником більшого підприємства, але спека змусила утекти до США. В Августбургу В. М. зробив цю ж пропозицію кол. своєму ад'ютантові інж. Л. Христюкові й його дружині (дітей вони не мали). Могли б без клопоту переїхати до Канади. Обое заявили, що кривити душею вони не можуть»; довго ще бідували в «Сомме казерне». Дружина в молодому віці там і упокої-

лась, а він після похорон переїхав до Філядельфії (США). Через рік життя в Америці відвідав В. М-ча в Торонто і умовився, що кожного року приїздитеме, а повернувшись до міста перебування нагло помер. Він був рідним братом Павла Пристюка, що написав чотирі томи про революцію на Україні

* * *

Ідея «Прометею» на скитальщині почала цікавити обидві частини націоналістів. Група С. Бандери створила АБН («Антибольшевицький Блок Народів»), а націоналісти полк. А. Мельника назвали ідентичну організацію «Інтернаціоналом Свободи». На з'їзді останньої в Мюнхені був студент М. Дідух з Британської зони й таке розповів В. М-чеві. Представників на з'їзді було семеро, а гостей, у тому й ген. Капустянський, 38-ро. Запросили вони й «Козакійську націю». Її репрезентував п. Безуглов, бо Глазкова саме арентували американці, як квіслінга. Якийсь білорус виголосив на з'їзді двохгодинний реферат. Коли один з промовців зазначив, що ця організація повинна боротися не тільки проти комуністів, а й проти всякої ідеї неподільної Росії, то П. Безуглов занепокоївся й почав запитувати секретаріят, чому не закликаю персонально п. Глазкова й т. інше, щоб якось затушкувати протиросійський виступ, й уникнути обговорення питання єдиної неподільної. Секретарем нової організації обрали українця-мельниківця Зобачевського. З ним В. М. кількакратно говорив, доводячи, що подібна їхній організація мала бути одна для всіх українських течій. На з'їзді ухвалено скликати представників «Прометею», АБН і «Інтернаціонал Свободи». Одначе діяльність пожвавилася лише АБН, а решта перебувають в жевренні «попілом притрушені»...

* * *

На Свят-Вечір 6-го січня 1948 р. (за новим стилем) В. М-ча закликали до табору в Дельменгорсті. До нього ж приїхали гостювати й полк. Шарп (голова ІРО в Ольденбургу) з дружиною та голова т. зв. Діпаксу — майор Мек Він. Помешкання, де вечеряли, не було опалене й довелося всім сидіти, не роздягаючись. Співали православний і греко-католицький хори. Голова Таборової Ради радник Пацкань промовляв довго й шаблоново. Полковник також нічого цікавого не виголосив, але побажав, щоб наступне Різдва всі зустрічали на Україні серед всіх своїх рідних. Таке закінчення присутні нагородили рясними оплесками і... пішов шепіт про... скору війну, мовляв приїхав сам полковник та ще й таке побажав... Інж. Я. Балабан, заступаючи коменданта, мусив також щось сказати. Він підкреслив, що

належить до тих, що вже 27 років різними способами борються за право українців мати також вільне життя, але великим цього світу завжди постачали фальшиву інформацію про них їхні недруги-москалі чи поляки. Блідненько промовляв ще культурноосвітній референт інж. Ржевський. За цією вечерею інж. Чорний поінформував В. М-ча, що весною багато українців виїде до Канади,

22 січня 1948 р. В. М. одержав від проф. Ялового телеграму з проханням приїхати до Бльомбергу, поїзди до якого дуже спізнювалися й було дві пересадки. По дорозі в Шібеку В. М. зустрів проф. Т. Рябоконя, Б. М. Лисянського й д-ра С. Біляка. У Бльомбергу Яловий поінформував, що ІРО виявило ініціативу створити дорадчу комісію з різних фахів науковців різних національностей. Ця комісія мала допомагати в переселенні інтелектуалістів до різних держав. Для цього вимагалось призначити по 22 особи від кожної національності — людей різних фахів, з яких само ІРО вибере два-три чоловіка й пошле на конференцію до Женеви в квітні. Від кандидатів вимагалось досконалого знання німецької й англійської мов. На цьому засіданні, крім членів комітету, були: проф. Т. Рябокін, Лорченко, Лисянський. В. Іванис, інж. Пархоменко, панна Храплива із зазначених обох мов ніхто не знав. Отже вибір відпав. Обрали лише комісію з трьох осіб, яка мала перевірити українських інтелектуалістів у британській зоні.

На цій нараді проф. Яловий інформував про розмову Комітету з Робертсеном, губернатором Англійської зони. Сталося це на приватному помешканні губернатора. Губернатор поінформував, що весною буде велике переселення українців до Англії, Канади й Австралії. На його думку, мало хто з українців лишиться на європейському континенті. Він порадив, як слід триматися при всіляких перевірках, а саме: з англійцями чи чисто англійською комісією треба говорити все одверто, бо вони все робитимуть акуратно і нічого до непевних рук не передадуть. З представниками ж ІРО слід бути обережними подавати тільки те, що внесено до картотеки.

На цьому засіданні інж. Пархоменко розповів про російського єпископа Миколая, причетного до Власовського руху. Після капітуляції Німеччини він сховався до Ватикану. Тепер з'явився в американській зоні і, будучи єпископом, вів широку пробольшевицьку пропаганду. Американська влада його арештувала, притримавши ще й інших осіб — нібито і єпископа Нафанаїла, дуже активного московського патріота. Яловий же одержав з табору, що в Фалькенберзі (поблизу Гамбургу) відомості про якісь заворушення з бій-

ками, викликані священиком Потульницьким. Останній в цьому таборі брутально переслідував прихильників митрополита Полікарпа. Для дослідження цієї діяльності приїздив з Головного управління д-р Лек. Він взяв за перекладача діловода Мазепу і хотів розпитати про все священика Потульницького. Цей почав неправдиво представляти події, а Мазепа, як мешканець табору, розповідав об'єктивно, як було. Потульницький це помітив і почав вимагати від Мазеви щб точно перекладав. Тоді Мазепа попросив Лека взяти іншого перекладача. Довідавшись, чому той відмовляється, Лек скипів, вигнав Потульницького й сам від'їхав. Згодом Лек викликав Потульницького до Головного управління і сказав, що священик не сміє так діяти і заборонив Потульн. далі відправляти Служби Божі, а жити лише, як звичайний діпіст та ще й переселитися до іншого табору. Але хитрий Потульницький попросив у Лека дозволу переказати це рішення парафіянам. Недосвідчений в способах пропаганди большевиків Лек дозволив. Потульницький же представив парафіянам себе мучеником за ідею. Повертаючись з Бльомбергу з Рябоконом, д-ром Плющем і Б. Лисянським, В. М. застав у Ганновері знову неспокійний стан, але це вже були останні корчі «григоріади».

* * *

22 лютого 1948 р. В. М. одержав листи від проповідника М. Фесенка й Галини В., в яких повідомлялося, що йому дозволено їхати до Канади та що двоюрідний брат О. І. Болотенко днями вишле квиток на літак з Німеччини до Торонто. Це повідомлення адресат прочитав без ентузіазму, бо не уявляв, що за океаном робитиме. Взагалі В. М. не мав великого захоплення заокеанськими країнами після першого там перебування. Крім того, дуже велику мав нехіть до всяких анкет і медичних оглядин. Одне, що промовляло за виїзд, це брак ліків в Європі і якогось сталого контролю з боку лікарів. Рішив діждатися офіційного повідомлення, а тоді вже повніше це обміркувати.

91. Ще одна подорож на американську зону.

В. М. вирішив ще раз з'їздити до американської зони, побачити найближчих приятелів і поміркувати, що діяти. 17 лютого 1948 р. В. М. виїхав в американську зону. У Штутгарті зустрів інж.-технолога з першого випуску Академії Є. П. Яковенка у вигляді останнього жебрака. Колись це був добрий старшина гарматчик армії УНР, на еміграції твердий ідейний гетьманець. Присіли й він розповів: випадково попав до репатрійованих і його вивезли на советську

зону, з якої він з тиждень тому утік. Мав десь дружину з дитиною. До 10 год. вечора був в Аугсбургу і не міг знайти в готелі кімнати, в табір також не хотів іти, щоб у таку пору не турбувати багатьох людей, тому зайшов на приватне мешкання І. Базяка, який лагодився спати. Говорили з ним довго. Він з великим песимізмом дивився на справу консолідації через КУК. Дуже негативно відгукувався про західних українців і доводив, що краще їх і не кликати, самим щось зробити. Західняки, на його думку, все саботують і до загальної справи не надаються. Він тоді співпрацював з провідником Кузівим і якимось фантастично ставився до церковної справи в майбутній Україні. Уранці В. М. зайшов до проф. І. Мазепи і проговорив з ним до обіду. Ісаак Прохорович скаржився на брак дисциплінованих людей, на яких можна покластись. Ніхто вчасно не прийде, говорив він, о півдванадцятої все кидають і біжать до ресторану, по обіді обов'язково сплять і т. д. і т. д. З організацією Національної Ради постійні непогодження й затримки. Діячі з західних земель чіпляються за якісь вигадані гачки, не бажаючи себе ні в чому обмежити. А Національна Рада мусить бодай морально зобов'язувати стримуватись від сепаратних виступів. Він не був ще тоді певний, що пощастить стулити оту Національну Раду. Коротше поговорив з проф. П. В. Феденком, який був якийсь пригноблений. Його найбільше цікавило питання, чи скоро вибухне війна. Він був переконаний, що вибухне скоро. Цей оптимізм — була данина емігрантським надіям. Зустрівся з С. О. Підгайним. Про білий рух і діяльність старої еміграції він поінформований мало. Видно було, що живе в області діянь своєї найновішої еміграції, хоч тоді ще не відчувалося особливої екстремності. Він погодився увійти до Національної Ради і як кубанець. Пізніше ж він «забув», з якої землі виріс.

Увечорі В. М. зайшов з Базяком на приватне помешкання проповідника В. Кузіва, якого скитальці «висвятили» в єпископи і не чули заперечення з його боку. Він мешкав по-парубоцьки, буз у військовій уніформі, обвішаний багатьма відзнаками УМСА. У всьому в пастора було помітне не зовсім поважне наставлення, а скоріше розкиданість по дріб'язках. У розмові жарти, і співрозмовник лишається певним, чи він залагодить ту чи іншу справу. В. М. зайшов до нього виключно з тим, щоб попросити допомоги Л. Мосендзові в одержанні стрептомецини, на яку хорий в санаторії покладав усі надії. Кузів пообіцяв допомогти, але не зробив як від Мосендза В. М. довідався. Щоправда, Мосендз одержав солідну дозу цього ліку від УККА. Кузів тоді заторкнув справу з'їзду і розколу в Ашафенбурзі, вважаючи

позитивним явищем. В. М. зам'яв розмову, не бажаючи інформувати про нараду в Бльомбергу. Уже в Канаді довелося довідатися докладніше, як п. Кузів активно допомагав архисп. Григорію в тій деструкції.

На другий день (19 березня) зраня до полудня В. М. продовжував розмову з І. Мазепою. У цій розмові Мазепа сказав про українську пресу, що вона не тільки в Європі а й в Америці дуже слабенька і ніхто її не береться посилювати. Зокрема він дуже напікав на журнал «Квотерлі», що його редагував проф. М. Чубатий в США. Він його одержував і обурювався, що за цілісний рік ні одної статті з економіки України й взагалі Сходу. Тут він звернувся до В. М-ча досить гостро, чому він не напише декілька статей на економічні теми, бож до варшавського наукового інституту писав. На це В. М. відповів, що економіка не є белетристика, треба оперувати конкретними даними й числами, а в Німеччині цього ще не знайти крім випадкових статейок, на які посилалися не можна. Нема ще ніяких статистичних збірників. Мабуть, в Англії й США ці теми вже висвітлюються, але в Німеччині такі джерела скитальцям не приступні. Подруге, до «Квотерлі» треба перекладати не англійщину, а де він знайде поважних перекладачів, яким треба платити. Де взяти кошти? Зрештою, він же сам рік тому в розмові з о. Кушніром визнав, що на окупаційній території політично солідніше працювати не можна. Після цього Ісаак Прохорович посмутив і заговорив про потребу виїздити до Англії й за океан, але як то здійснити і на які кошти там жити? В. М. докинув, що в отій англомовній чужині жити наші люди можуть здебільшого з фізичної праці. Остання ж там важка й виснажлива, тому багато не напишеш. Оцей песимізм поділив тоді й Ісаак Прохорович. Приглядаючись до способу праці цього діяча, В. М. не міг не помітити, що він хоче робити все сам, своїми руками, а так не зробили багато. Треба було створити навколо себе гурт симпатиків, запалити їх, непомітними нитками пов'язати їх із собою, так заїмпонувати цим людям, щоб вони кинулись до роботи, яку він укаже. А всього цього І. П. Мазепа не мав. Авторитет його був замалий, щоб змусити замовкнути пустомелів. Це був скоріше кабінетний учений вузького фаху, замкнений в самому собі. Він скаржився на декого й з найбільших до нього за їхнє грошлюбство, але не вмів вплинути, щоб це припинити чи бодай обмежити. Сам аскет і безсрібник, він не міг цим заїмпонувати тим, що його оточували. Для В. М-ча стала ясна безрадність Ісаака Прохоровича створити солідну Національну Раду. Коли остання її постане, то її на перших же кроках почнуть критикувати

всілякі нероби й політики. Самої чесноти для такої громадської, стуленої з психологічно різних елементів організації було мало. Цілком різні були постаті — президента А. М. Левицького й І. П. Мазепи, а вони ж мусили співпрацювати. Коли почали обговорювати кандидатів на голову Національної Ради, то знову наткнулися на безлюддя. Треба було взяти особу «незаплямовану» й неودیозну для націоналістів. І Мазепа відразу назвав проф. Бориса Юб'яйовича Іваницького. В. М. зауважив, що це не є організація лісового розсадника чи навіть Академії або УТГІ, де він обирався Ректором як компромісова політично особа. Знову до керування політичною організацією памічається аполітична, чи точніше далека від політики людина. Але всі інші й більше відповідні були одіозні для тої чи іншої групи. І знову за базу доводилося брати чесність і особисто порядність, хоч і з малою політичною виробленністю. До цього треба додати ще й вікову похилість з великими старожемігрантськими переживаннями і т. д. стратою дружини тощо. Треба все ж визнати, що в тодішньому складі еміграції визначніших українських індивідуальностей не було. Нікого не було, хто б міг дорівнятися по українському фанатизмові з колосальною працездатністю й відданістю ідеї української державности до Ісаака Прохоровича Мазепи. За ним бив відчайдушний Зимовий похід. Таке ж можна було сказати й про проф. Б. Ю. Іваницького, національно чистого й відданого Україні з авторитетом ректорства в Українській Господарській Академії. Перебираючи всіх на тодішньому Українському Олімпі, треба визнати, що імпазантнішої фігури не було. Отже висувалися обидва наддніпрянці й старі емігранти. Що їх з пошаною прийняла і найновіша еміграція й обидві вітки націоналістів, свідчило про здоровий глузд політично думаючих українців. На жаль, заскоро їх обох покликано з цього світу; вони не встигли пустити глибші коріння модернізованої української політичної чинности.

Перебуваючи цим разом у Авгсбурзі, В. М. мав зустрітись з більшою кількістю новішої еміграції. Сталося це на приватному помешканні проф. й письменника В. Чаплєнка. Він з походження наддніпрянець, але довго перебував на Північному Кавказі й цікавився проблемою Кубанщини. Зайшов до нього Н. Щирбина, поет, куб. козак ст. Корсунської, що на Кубанщини побував у «зелених» і «воював» проти уряду В. М-ча. Мусив прийти В. Барка — письменник, який довго за советів перебував на Кубані, — і не прийшов, бо щось йому перешкодило. Отже фактично ближче познайомились з двома особами і поговорили про ситуацію у цій еміграції. Розмова тривала зо три години. Найновіші представ-

ники з захопленням бралися скласти статут політичної групи кубанців. В. М. порадив притягти до себе д-ра О. Балабася, С. Підгайного. Л. Христюка. У них з'явилось бажання видати спогади Галини В. Обіцяли прислати В. М-чеві проект статуту для ознайомлення. З цієї наради зайшов до «Сомме казерне» і привітав родину Христюків, стару Сіміренчиху і ще декого з досі ще переляканих, аполітичних щирих українських людей.

* * *

20 березня переїхав до Мюнхену, зайшов до друкарні С. М. Слюсарчука, у якого, ніби випадково, спіткав інж. О. Бойдуника, який досі ще вважався прем'єром у націоналістів полк. А. Мельника. З ним перейшли на розмову в ресторан, де застали ген. Капустянського. Говорили про організацію УНРади. Слизькі місця інженер запобігливо обходив. Загалом же до ідеї ставився позитивно. Розповів про його і полк. А. Мельника зустрічі зі С. Бандерою і Я. Стецьком. Про це видали довге та нудненьке повідомлення. Порозумітися все ж не могли, бо нібито Бандера й Стецько не захотіли зректися індивідуального терору. Інж. Бойдуник познайомив В. М-ча з секретарем «Інтернаціоналу Свободи» п. Зобачевським. Це був років 30 говіркий молодий чоловік, задоволений своєю ролею. Попросив дати до їхньої організації когось з кубанців. В. М. назвав д-ра О. Балабася, з яким про це обіцяв поговорити.

* * *

Увечері того ж дня покотив до табору в Міттенвальді. Дорога з гарними краєвидами, але треба двічі пересідати й довгенько йти з вокзалу до табору. Д-ра О. Балабася зустрів при доброму здоров'ї й настрої. Донька давала лекції й матеріально вони були не в найгіршому стані. Він листувався з багатьма кубанцями і твердо став на кубанській конституції, чого домагалися й оті його кореспонденти. В. М. докладно оповів Олексі Ісаковичу про всі зустрічі, попросив пристати до гурту проф. Чапленка, бувати на засіданні «Інтернаціоналу Свободи», щоб не спантеличували українських голів всілякі козакійці. Про Науменка він сказав, що його перестало толерувати власне середовище. Звичайно розповів про те, що з Канади повідомили про дозвіл на в'їзд. Цією новиною Ол. Ісак захопився і радив не баритися, бо в Європі все розбігається і робити щось важко. Він просив написати щось більше про дії на Кубані, «бож ми нічогосінько не маємо», додавав він. А коли сказав, що Болотенко ніби збирається прислати квиток на літак, то він підскочив і став розхвалювати О. І. Болотенка, який був його одностаничником. Взагалі всі доручення Олекса Ісакович обіцяв викона-

ти. Між іншим, він переказав, що багато скитальців в американській зоні досі бояться советської окупації Баварії.

* * *

На зворотному шляху в Мюнхені зайшов до Слюсарчуків, а вони затримали, передаючи від ген. Шандрука й Зобачевського побажання про щось ще поговорити. На здивовання В. М-ча, С. М. Слюсарчук мав порядно обладнану друкарню, але також боявся окупації цілої Німеччини більшовиками. Через це він з родиною збирався ліквідувати підприємство і пливати за океан. Від них В. М. довідався, що багато скитальців у Баварії збирається утікати куди-будь з Європи. В Баварії багато записалося виїздити навіть до гарячого Парагваю. Однак конкретних ознак отієї червоної окупації таки не було. На другий день (22. III) ген. Шандрук і Зобачевський не прийшли в умовлений час і В. М. швидким поїздом виїхав на Бремен. Це було перший раз, що поїзд точно дотримав розкладу і йшов без спізень.

В Ольденбурзі дуже швидко 1 квітня В. М-ча покликали до ІРО. Там направили до пані Мербек, з походження бельгійки. Ця пані викликала своїм поведженням якусь відразу і можливо через це її деякі діписти називали прокомуністкою. Вона дала заповнити у трьох примірниках анкети для виготовлення паспорту, наказала принести фотографію, докладне обслідування лікаря ДІПАКС-у на новому бланкеті та з табору посвідку про моральність. Всього цього домагалася зараз же, того ж дня, а вже було по 4-й годині. В. М. відповів, що до лікаря сьогодні вже не встигне. До табору поїде аж у суботу і байдуже додав, що ця процедура тягнеться місяцями й тому нема чого аж так поспішати. Мербек на це спалахнула і якось неопановано вибухла: «Ви мусите за два тижні виїхати з Європи!» На це В. М. спокійно відповів: «Коли б за два місяці, то й то було б добре!» Забрав видані анкети й пішов до іншої кімнати друкувати вимагання, ніби для паспорту, дані. 3-го квітня поїхав до Дельменгорсту і д-р Рижій дуже докладно зробив приписаний огляд, особливо серце, про яке написав — міокардит, а про руку зазначив, що трема від нервовості. Комендант написав шаблонну посвідку про несудимість тощо. 5. квітня лікар Діпаксу підписався під посвідченням д-ра Рижія і приклав печатку і все це було занесене секретарці Мербек, а там попередили, щоб зібрав речі, бо кожного дня можуть за ним заїхати, щоб відвезти до транзитного табору в Бухгольці. Повернувшись до хати, В. М. знайшов, як звичайно, багато листів: Балабас писав про засідання в «Інтернаціоналі Свободи» й розмову із Зобачевським, Л. Мосендз з саторії в Швейцарії писав, як йому п'ять ребер вирізали, Мазепа просив ще до нього заїхати і т. д.

В. М. попросив студентку Валерію Тарнавську й з нею написав купу листів і забув про укладання речей... 19 квітня на вулиці В. М. зустрів представника ІРО Меклю й Радомського, які прямували до нього. Вони запропонували, щоб В. М. згодився взяти участь в комісії ІРО по перевірці дипломів та інших документів у діпістів з вищою освітою. В. М. мав перевіряти слов'янські народи, цебто українців, поляків, росіян, білорусів і югославів. В. М. погодився на таку працю, але попередив, що пані Мербек може його змусити виїхати до транзитного табору. Меклю спробував поговорити з суворою пані, яка ні на що не погодилася. Але канцелярія її працювала так акуратно, що папери були виготовлені лише 26 квітня, майже через місяць. Вона прислала свою секретарку до В. М-ча сказати, що вона приїде вантажний самохід, на якому відвезуть його до Фаленбостелю, а не Дінгольцу, як раніше плянувалося. В. М. у цей час їздив по таборах із самоходу не скористався.

Комісія обрала В. М-ча головою, а Меклю заявив, що видавані посвідки мусять підписуватися В. М-чем і ним. При цьому він додав, що підпише все, що підпише голова. Працювали спершу в латиському таборі, до якого приїздили й з навколишніх таборів. Однак тут багато з найновіших діпістів боялися цієї комісії — чи не попадуть мовляв оті документи до большевиків? Один українець подав документ про скінчення мореходної школи в Одесі ще за царя. В. М. тоді сказав йому, що то не була вища школа. Він порився в кишенях, витяг цілу паку паперів, між якими було тимчасове посвідчення про закінчення Технологічного Інституту в Харкові. Українці мали найбільше осіб з дипломами і науковців, а югослави лише одного на табір з 4, 000 душ. Найповажніше трималися естонці. Всього видано 200 таких посвідок.

92. Перевірка перед виїздом.

28 квітня В. М. сам з малим куфриком виїхав до транзитного табору в Фаленбостелі. Заїхав до дельменгорського табору, щоб довідатися, в якому бараці в Фаленбостелі таборяни з Дельменгорсту. До транзитного доїхав по обіді. Табір у Фаленбостелі великий — у цеглових казармах, серед гарного шпилькового лісу. В канцелярії вже мали повідомлення про приїзд В. М-ча і відразу дали знову анкети. Видали псвідку до польської поліції, яка порядкувала в цьому таборі. Перед тим зайшов до дельменгорстських таборян, переважно молодих націоналістів С. Бандери. Перед виїздом же у Франкфурті В. М. одержав квиток на переліт з Франкфурту до Торонто. Лишивши в цьому бараці куф-

рик, пішов до польської поліції, де занотували приміщення в бараці, в якому оселився В. М. Коли ж вернувся до бараку, то хлопці сказали, що був п. Манастирський, взяв куфрик і просив прийти до бараку 32, кімата 9. Там застав Манастирських з причепуреними дівчатками — Галею й Ніною. Кімната простора і в ній була ще одна естонська родина. Ліжко для В. М-ча вже було приготоване. Манастирських також викликали їхати до Канади. З цього почалося митарство в цім таборі. На щастя, в таборі зустрів д-ра Сірка і перекладачку Наталку Баумш з Ольденбургу (росіянку, але цілком толерантну до українців). Д-р Сірко повів туди, де без черги взяли кров, він лише дещо виправив в записах д-ра Рижія і допоміг скорше проходити огляд (на рентген возили по 20 душ на вантажному самоході, а в черзі — 200) і при допомозі д-ра Сірка В. М. з'їздив без черги.

Щоб уявити, які були клопоти з отими провідками, досить сказати, що в таборі перебувало 7, 000 населення, а половина з того — українці. Українську мову було чути більше, ніж яку іншу. Табір раніше заселяли поляки і через те поліція, магазини й майно лишилися в руках поляків. Будинки занедбувалися, солома й сінники брудні, ніякої дизенфекції не робилося. Проходити дослідження в лікарів (із ДП.) не було трудно, рентгенівські знімки можна було одержати й чужі. Але проходити рогатки канадської адміністрації було часом дуже утруднене. Канадські урядовці мали час і не поспішали. На кожний день вони оголошували, коли почнуть приймати, і люди ставали в довжелезні черги. Іноді ж люди простоюють години, а потім приймали без черги менонітів або жидів. При чому називала менонітів не як релігійну секту, а як націю. В цім таборі В. М. спостеріг велику різницю в організації балтійських народів і українців. Перші майже при всіх англійських урядовцях мали своїх перекладачів і допоміжних урядовців; центральні їх організації весь час відвідували цей табір і стежили, щоб їхніх людей довго не затримувати, тому балтійці проходили цілу процедуру найдовше протягом 2-х тижнів. Українська ж маса була залишена на призволяще, її УДК (Яловий, Біляк, Храплива) з'являлися коли-не-коли, говорили лише зі своїми таборянами (з Дельменгорсту, Гайденав і т. д.), а не з канадськими представниками. Щоправда, у балтійців не було випадку, щоб у консула не могли прочитати ні одного рядка, а серед українців (із західних земель) були й анальфабети, яких консул залишав на 2-3 місяці, щоб навчилися читати. І ці анальфабети силкувалися якось обдурити консула і пролізти, але лишаючись неграмотними. Всі ж обвинувачення на адресу канадських урядовців з боку ук-

раїнців здебільшого були вигадані тими, що зазнали невдачі. Наприклад, поліційний канадський інспектор завжди дивився під руку, чи нема там тавра «СС», бо людей з таким знаком заборонено пускати до Канади. А були випадки що, ті знаки, примитивним способом виведені, лишали шрами. Побачивши які урядовець без пояснень відкидав, а «потерпілий» потім репетував на вулиці, що його не допускають через те, що не дав хабаря...

Перебування в транзитному таборі почалося якраз у страшний тиждень і В. М. у чистий Четвер зайшов до православної церкви. Правив священник І-к, про вчинки якого говорилося раніше; Розбійника співав Березенець з жінкою дуєтом. Коли В. М. побачив згаданого отця, то зразу вийшов. А церква була переповнена. Цікаво було спостерігати готування до Празника-Празників. Коло більшості бараків, зайнятих православними зі східньої України, поробили чималенькі печі, в яких у четвер і п'ятницю пекли по черзі паски. В ніч проти Великодня паски, крашанки, м'ясиво — святилося. Українці з західніх земель у це не бавились, а всілякі протестанти дивувалися такому довгому збереженню цієї традиції. Пройшовши рентгенування, В. М. виїхав до Ольденбургу, де й перебув Великдень в Іщенків, хоч Манастирська напекла пасок і запрошувала залишитися.

Коли повернувся, знов до переходового табору то В. М. закликали до канадської політичної поліції. Чемно приймав сивуватий пан, запропонував сісти, задав декілька питань і, не попросивши роздягатися, подав руку й побажав успіху в Канаді. Зайняло це не більше 5 хвилин і почув сакраментальне — о-кей!

Того ж дня В. М-ча покликали до канадського лікаря. Простояв у черзі цілий день, бо позачергово приймав менонітів і жидів. Аж наступного дня, 5 травня, впустили до канадського лікаря, в якого сиділа реєстраторка, яка чомусь хотіла записати В. М-ча чехом, поляком або руським українцем. В. М. запротестував і настояв, щоб записала просто українцем. Перед нею лежали якісь папери. Старий лікар наказав без окулярів читати обзац з біблії по-англійськи, перевірів очі таблицею на відстань і на трахому, наказав розібратися і довше вислухував серце, а потім просив витягнути поземо руки з розтопіреними пальцями і, побачивши велике трясіння правої руки, запитав, відколи це так? «Близько року — була відповідь, о-кей, одягайтесь!» Після цього побачення з консулом треба було довше ждати, а через те В. М. знову поїхав до хати в Ольденбурзі. В Дельменгорсті сказали, що В. М. давно знятий з харчування, а в Фаленбостелі годували значно бідніше. Та комендант і

інж. Я. Балабан подбали про те щоб В. М-чеві видавали з запасу навіть більше норми.

10 травня В. М. повернувся до Фаленбостелю, де вже лежав виклик до консула. До консула два дні ходив — і черга не доходила, так що аж 13 травня впустили. У консула не було навіть стільця для відвідувачів. Щоправда, і консул запитував стоячи. Коротко кидав запити з біографії, про знання мов, чи бачив лікар, що трясеться рука, і ще якісь дрібниці. Нарешті — о-кей і побажання щасливо долетіти до Канади. Візи В. М-ча, два дні чомусь не було. Але її копію пастор М. Фесенко переслав на руки В. М-ча. І коли урядник сказав В. М-чу, що його візи немає, В. М. показав копію. Тоді віза знайшлася.

Від консула В. М. зайшов до реєстраційного відділу, щоб довідатись, що робити далі. Пояснили, що як тільки підпишуть пашпорт, його передадуть керівникові еміграційного відділу і тоді видадуть документи на виїзд з Німеччини і виїзд до Канади. Це може тривати 3-6 днів. Після цих інформацій виїхав знову до Ольденбургу. Тут у Дідуха зустрів студента Святого, націоналіста з групи полк. А. Мельника. Він постійно мешкав у Франкфурті на/М. і сам запропонував спинитися в нього перед відлетом до Торонто. Сказав ще, що якби його не було дома, то господиня знати-ме й дозволить переночувати в його кімнаті. В. М. міг лише подякувати за таку пропозицію. 19 травня ж одержав телеграму, щоб приїхав підписати пашпорт. Поїхав, але перви так розійшлися, що з великою намагою намазав ім'я й прізвище на пашпорті.

Зайшовши ж до реєстраційного відділу, почув: «Це так скоро не йде, Ви й так занадто швидко проскочили (близько 2-х місяців митарств), інші чекають по 6 місяців». На пашпорті ще мусить виставити візу консул і лікар прикласти штемпель, порадили зайти в понеділок. Наскільки той консул був всевладний, д-р Сірко сказав ось що. Одному галичанинові консул не виставив візу й не впустив до Канади тому що він мав вигляд монгола. І ніякі клопотання не помогли. У призначений день В. М. зайшов до реєстраційного відділу, коли він саме перебирався до іншого будинку. 25 травня попросили прийти в п'ятницю. В. М. знову подався до Ольденбургу. Нарешті 28 травня в Фаленбостелі аж о 4-й год. по полудні в реєстраційному відділі видали пашпорт і рекомендаційний лист до властей, щоб сприяли переїздові.

Попрощався й подякував Манастирським за щире турботу, подякував д-ві Сіркові й покотив до свого негостинного Ольденбургу, в якому протинявся три роки вислав

запит товариству летунства, коли можна вилетіти. 30 травня В. М. поїхав до табору в Дельменгорст, щоб з усіма приятелями й знайомими попрощатися. Побував у церкві і відвідав Пацьканів, д-ра Рижія, сестру Черненкову, Балабанів, Лимаря, Гергешу та інших. Всі просили лишитися на вечір, щоб попрощатися загально з таборянами, бо багато їх удень на роботі. Мусив В. М. і це бажання задовольнити і вислухати щирі побажання й сам сказав пару слів людям, з якими вже досить зжився. Були, як то во-

Сидять зліва: Бульба, пані Хортикова й Бульба та проф. В. Іванис. Стоять зліва: А. Бульба, адв. Радомський і проф. Хортик.

диться, й квіти... Але якось на душі було неспокійно, що ці люди ще залишаються, хоч і в добровільному, а все ж концетракові. В Ольденбузі також обійшов знайомих, які здебільшого щиро раділи, що нарешті ще один може вийти на свій хліб. 3-го червня В. М. одержав з Франкфурту листа, що літак з Франкфурту стартуватиме 12 червня. В. М. вирішив 7 червня виїхати з Ольденбургу, щоб побувати ще в Авґсбургу й Мюнхені й попрощатися. На 6 червня Бульби запросили на прощальну вечерю. Там були: проф. Хортик з дружиною, адв. Радомський і син Бульби — Андрій за вечерею довго прогомонілі. Буковинці підходили до справи практично, як можна влаштуватися особисто в тій чи іншій країні. Лишатися на континенті Європи всі

вважали недоцільним, хоч для буковинців це була ширша батьківщина, мову якої вони знали досконало.

93. Остання прощальна подорож по Німеччині.

Ранком 7-го червня 1948 р. студенти Дідух, Святий та Іщенко взяли багаж В. М-ча на вокзал і там повкидали через вікно і самого В. М-ча посадили також через вікно. Вагон переповнений, але в Бремені багато пасажирів вийшло й можна було сісти. Поїзд ішов швидко. Промелькнули болота з осокою й кущинами приморщини, почалися сухіші степи Ганноверщини, а загалом похмуро-бідна природа цієї країни з її працьовитим і патріотичним та дисциплінованим населенням. У Касселі пересів на поїзд до Франкфурту на /М де здав усі куфри на схов, а сам по-мандрував до Авгсбургу. Тісноти особливої не було, але на дворі була спека і піт заливав очі. Вночі хтось підмахнув, це досить добрий капелюх В. М-ча. Новий купити було не можливо й до Канади довелося летіти простоволосим. До Авгсбургу доїхав 8 червня ранком. Тут В. М. зустрівся й попрощався з І. Базяком, проповідником В. Кузівим, І. Мазепою, П. Феденком, Н. Щербиною, В. Чапленком, Л. Христюком з дружиною, Сіміренковою і Черкасевичем (кубанцем з Анапи).

І. Базяк про політичні справи не заїкнувся, а говорив про ідею виїняти декілька фарм у Франції, на яких оселити скитальців, порядних християн, на кооперативних основах. На що мету він збирав гроші в твердій валюті, скуповуючи різблені гуцульські скриньки, замовляв вишивки й висилав до США й Канади поштою за допомогою Кузіва. Там продавали з прибутком. Це нагадало В. М-чеві «гуртову торгівлю яблуками» в Польщі. Проп. В. Кузів поінформував, що Л. Мосендз уже одержав стрептомицину, за що В. М. подякував (тоді ще не було відомо, що лік прислали не на клопотанням цього проповідника). Проповідник обіцяв також допомогти переїхати до американського континенту родині Сведюків і навіть мав намір заїхати до них.

Найдовше, зрозуміло, В. М. говорив з І. П. Мазепою. Він поінформував, що всі політичні й національні групи підписали Конституцію Національної Ради. Заступатиме президента на випадок смерті чи тяжкої недуги голова Національної Ради. Остання складатиметься з 36 представників по 6 від кожної партії: соціалістів (УСП), Українського Національного Державного Союзу (УНДС), Українських Револьюційних Демократів (УРДП) (це з Наддніпрянців); Укра-

їнського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), націоналістів полк. А. Меллика (ОУНм), й націоналістів С. Бандери (ОУН р) (це з Галичини) — цебто по 18 депутатів від Наддніпрянців і Наддністрянців. Гетьманцям, якби вони надумалися, залишено місце на 4-рі представники. З усім цим погодився президент А. М. Лівіцький і зафіксував свою згоду своїм підписом. Персональний склад чоловічих осіб заплановано такий: Голова Національної Ради проф. Б. Ю. Іваницький, Голова уряду, що зватиметься Виконавчим Органом (ВО) проф. І. П. Мазепа, його заступник В. Мудрий, якимсь міністром від східняків проф. М. Ветухов.

В розмові В. М. зауважив, що на його гадку все це дуже штучне: 30 мільйонів Наддніпрянців репрезентуватиме така ж кількість делегатів, як і 4 мільйонів з Наддністрянщини, Буковина, Закарпаття й Кубань — обминені. У виконних же органах самі Наддніпрянці з єдиним представником В. Мудрим від Наддністрянщини. Персонально заплановано обсадити всі пости «білоризціями» (незапланованими людьми), але старими й тугодумаючими. Характеристику головніших осіб наведено раніше.

Щодо решти місць у складі уряду І. Мазепа зазначив: «Нема людей». Казав що треба брати Омеляновича Павленка (який до смерті хвалився, що командував гвардійським Преображенським полком за царя, — авт.), суддю Солов'я (що й тоді найбільше надавався на еписк. Варлаама — авт.), Крамаренка й іншу збиранину А. М-ча Лівіцького, яка була дуже слухняна. А можна ж було втягти і порядних молодших, як от доц. Є. О. Гловінського, М. Стахова та інших. Далі І. Мазепа інформував, що хоче взяти лише пару міністрів, а решту заступати керівниками відділів. Дуже він скаржився, що сидять без грошей і він хоче зобов'язати всіх працювати, бодай 6 місяців, безплатно («дешево — гниле» — подумав В. М.), бо не можуть дістати навіть машинки до писання. Останнє вже обурило В. М-ча, який відповів: «Чого ж Ви мені не написали, я б сам таку дрібницю дістав, хіба таке можливе?» Ще більше вразило В. М-ча, що І. Мазепа й його майбутні співробітники не мають по чужих країнах інформаторів і відпоручників, щоб могли передати якийсь меморандум, ноту й т. д. Коли В. М. назвав в Англії В. Чаплянського, який володіє англійською мовою й точно виконає, що йому накажуть, у Бельгії є син Яковлева чи хтось із студентів і т. д. І тут І. П. почав нотувати. Ця розмова свідчила, що Ісаак Прохорович не орієнтується в людях, нікому не вірить, і все хотів би робити сам. В. М. зауважив: «Обирати лише за патріо-

тизм, хоч би ті люди були дрібними, ніяк не слід. Треба ширше розмахуватися, пане професоре. Ви тут не лектор лувівництва чи бібліотекар. Прем'єр мусить імпонувати своїм колегам, його мова й зовнішність мусять вабити оточення, він мусить поставити себе вище, недосяжніше. Солому їж, а форсу не губи, говорили козаки на Кубанщині. Аскетизм й stále недоїдання викликають справляють негативне враження».

Про А. М-ча Лівидького проф. І. Мазепа сказав, що в нього така екзема, що через неї він іноді не в стані говорити. На цьому попрощались навіки з побажанням успіхів і обіцянкою писати. І. Мазепа згодився, що при такому розходженні В. М. заважав би йому. Він просив у Канаді зв'язатися з кол. послом Коханом і писати, що буде цікавого за океаном. Ще умовилися, що коли буде Національна Рада анулювати всі дотеперішні умови, то з Кубанщиною не анулювати. Це було дотримане.

Проф. П. Феденка В. М. зустрів дуже зажуреним і маломовним, а з вигляду здоровим. Зразу почав запевняти, що часопис «Наше життя» одержить дозвіл і почне виходити ще цього тижня. Запитав про політичну ситуацію в Британській зоні. В. М. коротенько дещо розповів, а він підтвердив, що і в американській так самісінько багато хто думає. Про пляни з Національною Радою не говорив, бо він знав, що В. М. говорив уже з І. Мазепою.

9 червня В. М. відбув довгу нараду з кубанцями і трохи з маргариновими, як І. Г. Базяк. Були присутні: проф. В. Чапленко, І. Г. Базяк, Н. Щербина, Черкасеви́ч і В. М. Головував останній, секретарем був Н. Щербина. Зразу дискусія почалась навколо питання, якою мусить бути кубанська організація — політичною, культурною чи ще якоюсь? В. Чапленко доводив, що треба дбати лише про захист культурних цінностей. І. Базяк, думав навпаки, що в сучасних обставинах треба Кубанщину виводити на ширший політичний шлях. Базяка цілковито підтримував Черкасеви́ч. В дискусії виявилось, що В. Чапленкові було в голові заснування видавництва, в якому легше пропихати свої твори. А Базяк же так далеко заходив з політичними завданнями, що зібрати за ним більшість не було можливо. В. Чапленко запропонував не домовлятися, а прийняти рішення більшістю голосів. Черкасеви́ч, навпаки, був проти голосування, а настоював, щоб дійти до якоїсь згоди всіх. На жаль, домовитися не пощастило і голосуванням прийняли пропозицію Базяка, але цілковито модифіковану — з долученням і суто культурної діяльності. Для вироблення статуту організації обрали комісію в такому складі: проф.

В. Чапленко, Н. Щербина, Базяк і д-р О. Балабас (з ним мусив порозумітися В. М.). В. Чапленко дуже відпирався й відмовлявся. Ця комісія мала скласти статут на підставі висловлених думок в дискусії. Однак, В. М. зразу відчув, що з комісії нічого не вийде, бо проф. В. Чапленко й І. Базяк, як скrajні антиподи, саботуватимуть навіть скликання такої комісії. Цей випадок свідчив, що українська інтелігенція, трохи пофарбована на кубанську особливість, не була здатна до будь-яких компромісів, а егоцентрично кожний домагався, щоб прийняли лише його думку (духовне отаманство). В. М. залишив це зібрання з гістючим настроєм.

Двічі В. М. побачився з полиною Христюків. Хороші люди, що живуть спогадами про приємне, але вже давно хорошим минулим і без яких-будь претенсій в сучасному й на майбутнє. Ще раз просили виключити їх з переселення за євангеліцькою підтримкою. Пані Сіміренко побивалася за хворим на сухоти сином (перебував у санаторії) і донькою-студенткою в Лювені (Бельгія). Симпатичний Н. Щербина в окремії розмові просив витягти й його до Канади.

Попрошавшись з авгсбургцями, 9 червня пізньою порою переїхав до Мюнхену. Тут уже відчувався огірковий сезон. Хто мав можливість, виїхав з міста. Слюсарчуки, як і раніше, дуже прагнули якнайскоріше виїхати до Канади. Приїхав до Мюнхену попрощатися д-р О. Балабас. В. М. привіз йому формальне призначення Головою Кубанського екзильного уряду зі всіма виникаючими з цього правами. Він це прийняв і обіцяв поїхати на відкриття УНРади й скласти від Кубані привіт. Пробув В. М. з ним і проговорив півдня. Тримався вже Олекса Ісакович бадьоро (втративши дружину). Він був переконаний, що козакійці після боротьби з Науменком самі захлиснуться в своїй бездіяльності й несталості. Вони міняють свої «принципи» занадто часто. Олекса Ісакович розповів і про своє побачення з Айтеком Аліїовичем Намітоком, який тепер очолює благодійну організацію для всіх магомостан. Він запевняв, що від політики цілковито відійшов. Кубанськими справами також більше не цікавиться. Все те не відповідало правді, як побачимо пізніше. У всякому разі згодилися, що Олекса Ісакович при першій нагоді ще зустрініється з Намітоком. Обговорили і справу кубанських регалій, які цілком випадково спинилися в руках Науменка. О. Балабас твердив, що регалії без особливого труду можна відібрати, але треба було поважно обмірковувати, що з ними робити далі.

11 червня 1948 р. увечері В. М. в супроводі О. І. Балабаса прийшли на мюнхенський вокзал, знайшли поїзд на Франк-

фурт і попрощались. В. М. стояв уже на приступці вагона, а Балабас чомусь запитав: «А що як Росія все ж відновиться єдиною? Чи не варто готуватися і до оборони в ній козачих привілеїв?» Для В. М-ча це було таке несподівано-дике (поїзд уже рушив), що він лише крикнув: «Спробуйте!» Отакий самостійник, з гіркістю подумав В. М. Що з ним сталося?

94. Подорож літаком до Канади й перші кроки в ній.

До Франкфурту В. М. приїхав увечорі 2 червня і зразу пішов на мешкання студента Святого, який ще не з'явився, але господиня впустила в кімнату, почастувала чаєм, і дозволила виспатись. Ранком, 12 червня, В. М. написав понад 50 карток приятелям в Європі, повідомляючи, що виїхав до Канади. Після цього знайшов управління Летунського Т-ва й перевіз свій багаж, який важив 80 кг., а дозволялося брати до 30 кг. На це трохи помуркотіли, але дізнавшись, що пасажир — «безбатченко», погодилися везти без доплати. Автобус забирав пасажирів з почекальні при конторі о 7-й годині і через це В. М. міг ще поблукати по місту коло семи годин. Спробував відвідати знайомих у цьому місті та в більшості нікого не заставав, бо було якесь свято, і люди повибиралися на свіже повітря, утікаючи від спеки. Серед руїн цього великого міста В. М. відчув дошкульну самотність. Лишав стареньку Європу, з культурою якої так зжився, і не було одної душі, щоб на прощання майнула хустиною чи рукою! До автобусу зайшло понад 30 людей і між ними жодного українця чи хоч далекого знайомого; заграли нерви, рука затіпалася, проковтнув зайву таблетку скупуюліну і не заспокоївся. За півгодини на летовищі. Коротко, механічно проглянули візи й квитки, багажі відвезені раніше й повантажені на літак. Можна сісти в зручні крісла, але... передлітунська трясучка. В. М. розглядав по стінах шляхи лету, віддалі, де зупинки. О 9-й год. вечора впускають до літака, солідного 4-моторового. В. М. сідає напереді біля правого пропелера. Пасажирів 34, «стюардеса» одна. О 9.15 год. застартували, покотившись по асфальтованому чи бетонованому токові летовища на мить зупинка, пожвавилась праця пропелерів і літак відірвався від землі. Через вікно на початку легко було розпізнавати окремі об'єкти — окремі дерева, самоходи, будинки, а потім лише зелено-сірі площі мелькали. Та скоро погасла зоря і все потемніло. Перелітаючи над Брюсселем і Лондоном, бачили далеко під собою густі вогні реклям. Перше приземлення в Ірландії на Франф-Шанон (пролетіли 622 км.) Переліт легкий, без особливих коливань. При зниженні, хто не відкрив уст, трохи на хвилини приг-

дух. Всі з літака зійшли, проконтролювали візи й квитки, а за півгодини тим же літаком, поприв'язані, як і в Франкфурті, знову знялися, взявши напрям на Гандер на о. Ньюфаундленд (тепер нова провінція Канади). Літак набрав висоту, пробився крізь хмари й летів над ними. Хмари з літака видаються безкрайю площею пухкого снігу чи безліччю отар самих білих овець. Рух літака ледве помітний, а гуркіт моторів і пропелерів став одноманітним, нагадуючи гуркіт машин добре впорядкованого млина.

О 11 год. ранку 13 червня приземлилися в Гандері на о. Ньюфаундленд. Тут всі вийшли і власники одержали багажі. Контроль паспортів і віз, запитали, скільки мали грошей, видали нові квитки на літак уже Канадійської компанії. Перевіряючи вагу багажу, заперечували, що В. М. має заважкий багаж, але він сказав, що таке прийняли в Франкфурті. Покрилися, але погодилися везти далі. На цій станції засиділися аж до 4-ї год. по обіді. Тут багато змінилося пасажирів, прибули нові, і літак, уже тільки двомоторний. Багато жінок, розмальованих і в найлонових панчохах, що ледве помітні, а черевики з голими п'ятами. Чутти майже саму англійську мову. Коли піднялися, літак заколихався, щоправда, менше ніж в бурю корабель. Летіли на Сідней уже в Канаді. Пролітали над багатьма островами і водними просторами океану.

В Сідней докладніше ревізія паспортів і поверхова лікарська з запитом, чи зауважив лікар у таборі Феленбостелю трясіння руки. Після відповіді — «так» на паспорті поставили дозвіл (штампель) на в'їзд до Канади (13. V. 1948). Багаж також контролювали уважніше, але на європейський спосіб, шурхаючи по боках, а булава лежала в середині. Її, коли б і знайшли, не відбрали б, але треба було б вияснювати, шукати перекладача. Тут В. М. проковтнув останню таблетку скупіламіну. При контролі й передачі куфрів В. М. почув, як робітники на митниці розмовляли українською мовою. Тим же двомоторним літаком полетіли до Монреалю. Нерви потроху заспокоювалися. Коли долетіли до цього найбільшого міста в Канаді, то вже стемніло. Та місто горіло електричним світлом численних реклам і мимовільно пригадалося європейське затемнювання.

Коли зупинилися в Монреалі, В. М. довідався, що тут буде знову пересідання на більший чотиримоторний літак, який однаке прибуде до Торонто з великим спізненням. Через те В. М. попередив телеграмою пропов. М. В. Фесенка про точний час прилету до Торонто. Останній переліт дуже спокійний, статечний, преземлилися легенько о пів другої 14 червня. На аеродромі побачив Галину В., пропов. М. В.

Фесенка з дружиною і дві незнайомі родини. Привіталися, забрали куфри і В. М. в таксі з Фесенком, а Галина з іншими поїхали до хат в Торонто. У Фесенка В. М. випив склянку чаю, коротко поговорили і розійшлися на відпочинок. В. М-ча помістили в маленькій утульній кімнатці. Ранком після сніданку В. М. запитав, чи не можна дістати атропіну. «В першій-ліпшій драгерії» була відповідь. І дійсно, в аптеці на Колледж стріт без рецепта одержав за кілька центів цілу рурку потрібної міцності атропіну. Така легкість з медициною в Канаді В. М-ча більше, ніж здивувала. Сам М. В. Фесенко, як кубанський козак (син полковника), закінчивши теологічний факультет університету в пресвітеріанському секторі, розуміється намагався притягти до свого віровизнання якнайбільше кубанців. Він мав пристійно збудовану молитовню і щотижня відбував свої Богослужби в ній. Фесенко був одружений з родиною в Канаді жінкою (батько поляк, а мати українка), яка була ревною євангелічкою (була диякониса) і патріоткою своєї країни. Мали вони двох дівчаток (14 й 9. років), які розуміли по-українському, але не говорили. Діти виховані релігійними в своєму віровизнанні.

Галина В., прибувши до Канади, почала виступати з доповідями про пережите під советами. Виступала у Віндзорі, Лондоні, декілька разів у Торонто і ще десь. Ті, що її чули, переказували, що виступи були екзальтовані, часто з плачем, що захоплювало слухачів. З приїздом В. М-ча вона ще раз з'явилася з рукописом «Тернистими шляхами» і з новими ще додатками. Коли все було більш-менше готове, Галина В. домовилася з видавництвом «Новий Шлях», яке і видало цю книжку. Уже в Торонті В. М. довідався, що Галина В. працює в малій українській кравецькій майстерні, заробляючи на життя. В цих обставинах, очевидно, важко було уявити, щоб Галина В. могла далі вчитися, як то думалося в Європі.

Через три дні по приїзді М. Фесенко запросив на своє мешкання репортера з фотографом і В. М. децю сказав про Кубанщину, її долю, показав булаву. Це довге інтерв'ю було надруковане в «Івнінг Телеграм». В часописі вміщено й фото М. Фесенка і В. М-ча і поряд лежачою булавою. Сам репортер до цього інтерв'ю, без відома В. М-ча, причепив картину — «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» Івасюка, дуже поширеного серед українців за океаном. Це була перша данина звичаєм за океаном, з якої не мав присмирності В. М-ч. Декілька примірників газети з цим інтерв'ю післано декому і до Європи.

Ще в Німеччині не раз найновіші кубанці просили роз-

повідати їм про минуле Кубанщини — «знайти їм паспорт», так би мовити. Цікаво, що вони здебільшого не знали нічого-сінького і про недавню ще трирічну боротьбу кубанців за свою незалежність. Щоб поширити ці відомості, В. М. почав ще в Європі коротко писати на цю тему, починаючи декількома підтрихами про історію Запоріжжя, його недолю й переселення більшої частини на Кубанщину, буття на ній за царату, часи 1-ї й 2-ї революції, боротьба проти червоних і білих росіян, життя на чужині, про вигадану тут «козацю націю» та інші агентурного порядку «перлини». Познавшив з цими думками проп. М. Фесенка і він запропонував зробити на цю тему декілька доповідей для його парафіян і прихильників. В. М. погодився і зробив 5 чи 6 доповідей в євангелійській молитовні. Натурально, що в доповіді довелося згадати й про делегації кубанців до Києва, деякі слова доповідача про гетьмана П. Скоропадського випали не цілком до вподоби місцевим гетьманцям, і редактор газети «Робітник» Мих. Гетьман назвав цю доповідь «непрофесорською»... Цей відгук збільшив аудиторію для дальших викладів

Слід ще згадати, що Торонто безліччю вітрин із всякою всячиною, а особливо рух самоходів і виставлених їх на продаж спочатку справило дуже сильне враження і на В. М-ча. Ота маса всього, чого душа бажає, людині з Європи тоді здавалось байкою.

* * *

Наприкінці місяця червня шляхом з Нью-Йорку до Вінніпегу залетіли о. д-р В. Кушнір і інж. Косар до Торонто. В. М. з ними й В. Гультаєм довго порозмовляли. Розмову підтримував інженер Косар, о. доктор мовчав, а В. Гультай вставляв репліки. В. М. розповів про стан скитальців і політичних діячів в Європі, в момент залишення її. Співрозмовці доводили, що в Європі треба організувати комітет, а уряд ліквідувати, бо лише з Комітетом будуть розмовляти Вашингтон і Лондон, а не з урядом. В. М. вважав, що українці, ставши на комітетську стежку, втратять легальне представництво. Комітетів можна натворити в Німеччині, Англії, Франції і т. д. і то може й не по одному. Вони будуть ворогувати між собою, а Вашингтон і Лондон матимуть вигідну позицію для відмовлення будь з яким говорити, бо, мовляв, невідомо, який з Комітетів правосильний. В. М. доводив, що українці повинні бути щасливі, що мають ескильний уряд з живими представниками ще з України, цим вони формально тримають спадщину державности, а не є лише балакунами, як, скажімо, О. Кернський. Очевидно, це була приватна розмова. При цій нагоді В. М. запропонував, щоб КУК видав брошуру про кубанців і Україну, мотивуючи потребу такої

брошури тим, що найновіша кубанська еміграція нічого не знає ні про своє походження, ні про довгу боротьбу проти большевиків і ген. Денікіна. Принципово з цим погодилися і В. М. взявся писати брошуру «Козацтво і Україна». Брошура була вислана до КУК, але видати в цей спосіб її не пощастило. Пізніше це вдалося видати під іменем О. Болотенка на позичені в банкові гроші за порукою одної з жінок — члена Українського Національного Об'єднання (УНО). Брошура ця досить швидко розійшлася, за продану частину сплачена позика і кілька доларів зароблено, як гонорар. Велику й активну участь у поширенню брошури взяв проф. Ф. С. Селігер та козаки в Англії. Брошура написана популярно й коротко (94 ст.). Поза цим В. М. почав писати статті до різних українських часописів.

* * *

У найближчу неділю приїхав до Торонто двоюрідний брат В. М-ча — Олександр Іванович Болотенко. Він працював на залізниці CNR і ще мав до пенсії 4 роки. Він вирішив купити в Торонто будинок з тим, що його тим часом доглядатиме В. М. Це пощатило протягом місяця реалізувати й В. М. поселився ніби на стало в будинку свого кузина (44 Ленглі авеню на сході Торонто). Правда мав ніби пропозицію на працю на цукроварні, але ж стан з рукою погіршився і сидати за аналітичну вагу не насмілювався. Як хемік вважав себе безнадійним інвалідом.

Після інтерв'ю проповідник А. Баб'юк запросив В. М-ча до себе в Веланд подивитися на його шкіряні вироби при користуванні підручником В. М. написаним для курсантів УТГІ. На пораду проп. М. В. Фесенка, В. М. з'їздив туди. Віддаль невелика, але враження від подорожі — надзвичайне в порівнянні з Європою, а зокрема Німеччиною. У вагоні стоячих людей не було, були ще й вільні місця сидіти. Дивлячись у вікно, В. М. надворі ніде не бачив людей, а в Німеччині вони зустрічалися на кожному півкілометрі. Безкрай безлюдні площі. Все тут позаростало травою й бур'янами, тоді як в Німеччині на всіх обочинах залізничного насипу пасуть корів, овець, кіз і т. д. . Тут переростали й марнувалися великі лани сінокосів, що при першому спостереженні справляло неприємне враження. На вокзалику Веланд зустрів проп. А. Баб'юка, з яким і пішли до його чепурної, обсадженої квітами хати, познайомився з дружиною проповідника, що мала з Європи медичну докторську освіту, та двома дітьми-підлітками.

Проп. А. Баб'юк показав в вишневій обкладинці книжечку і свої вироби по ній. У підвалі стояло декілька діжок і цілком примітивні інші прилади, якими господар виробив хро-

мовим чиненням з десяток телячих шкірок. Бокс був непоганий, але скільки на це витрачено часу? Проповідник планував закласти невелику гарбарню верхнього товару, але бракувало для цього 10,000 дол. Крім того, виробництво це не змогло б конкурувати з великими модерно устаткованими гарбарнями в Канаді. В. М. пробув у Веланді два дні й повернувся до Торонто, придбавши нових симпатичних знайомих.

* * *

Коли розглянувся, В. М. спробував говорити з проп. М. Фесенком, як з кубанцем, що можна зробити і для кубанців, хоч вони й дуже розлізлися по світах. Збирати їх докупити було б утопією, але якось заговорити до них — треба. З цією метою писалася й друкувалася книжка «Козацтво й Україна» і треба було думати про періодичне видання хоч найменшого свого органу. Лихо було в тім, що найновіша еміграція в СРСР здебільшого жила поза своїм Краєм, освіту одержала слабеньку й серед чужих. Ці козаки називали себе часто «синами козачими» і тулилися до найрізніших організаторів-авантюристів, як козакійців тощо. У цих еміграційсько-породжених організацій перед, як правило, вели донські козаки, а кубанці за ними тупали. А вже в цій праці багаторазово сказано, що донські інтелігенти під кінець завжди приходили до спасіння єдиної-неділимої Росії. З листувань з Балабасем, що ще був у Баварії, повставало питання про рятування Кубанських регалій, які ніби легко було відібрати, але що далі з ними робити? Лишити їх у Німеччині тоді вважалося небезпечним, бо якби довідалися совєтські правителі, то могли вимагати повернення їм, а окупаційна влада твердої лінії не мала. Для перевезу за океан треба було мати великі кошти. Так прийшли до рішення поговорити з керівником музею в Торонто, чи не міг би він перевезти й у себе в депозиті переховувати, а з відновленням нормального положення в Кубанському Краєві останній покрийе всі витрати і забере ці історичні реліквії, що являють особливу цінність для кубанських козаків. З цією метою відвідав В. М. з проп. М. Фесенком керівника музею в Торонто. Керівник уважно вислухав і сказав, що музей не має кредитів не тільки на перевіз, а навіть на розміщення і переховання. Музей уже прийняв до себе музейні речі з націоналістичного Китаю (марш. Чанкайшека) і має з тим забагато клопоту, додав керівник музею. Так цю справу треба було тимчасом відкласти.

95. Останні дні Л. М. Мосендза.

Як тільки перелетів океан і одержав пристановище у проп. М. Фесенка, В. М. негайно написав Л. Мосендзові в санато-

рій до Швейцарії, бо хотів, щоб він якнайменше хвилювався. Він (Мосендз) писав 17. 6. 48 р. з радістю:... «Я одержав з Америки 80 гр. стрептоміцини і вже 22 гр. маю в собі інекціями по пів грама. Зараз же кашель зменшився, апетит придбався, але каверна поки стоїть. Отож на осінь буде операція: 4 ребра геть. Це добре, бо інакше виріжуть і 12-13. Чи витримаю лише?» І далі... «Моя стара (дружина) вже абсолювент і з медицини, молода (донька) росте й об'їдається черешнями. Чекає на мене»... Так однак не сталося. Останній його лист з 18 вересня 1948 р., за 25 днів перед смертю, він написав досить довгий, порушував різні-прерітні справи українського буття, а про себе таке зазначив:... «Вирізали мені, саме перед місяцем, 5 ребер і стиснули трохи каверну. Я втратив більше 5 кіло й тому мушу набиратися сил до другої операції, що буде вже спереду й трохи легша. Думав, що не витримаю і вже поробив зарядження щодо смерті й похорон. Але Бог милостивий мене ще потрібус мабуть на світі, й я вилизався. Тепер їм, сплю й збираю розгублені дека. Тяжка ця операція!». Та так він і не назбирав оті деки... 13 жовтня 1948 р. він упокоївся. Коли В. М. одержав про це вістку, зайшов до собору св. Володимира (Торонто) і попросив о. П. Самця відправити по цьому страдникові панахиду. Після цього написав до різних часописів некрологи й прочитав доповідь. З цією доповіддю стала перша несподіванка для В. М-ча. Він, В.М., домовився з головою «Українського Національного Об'єднання» (УНО), що вважає своїм обов'язком зробити солідну академію, бо одійшла непересічна людина. Через те ж, що Мосендз був духово найближчий до націоналістів, хоч і відійшов від групи С. Бандери, то про нього нормально слід поінформувати іншу групу, а саме групу полк. А. Мельника, відповідником якої в Канаді ніби є УНО. Головою відділу УНО тоді був п. Несторовський, з яким В. М. домовився про день і вечірню годину. В. М. приготував доповідь і попросив одного з малярів-націоналістів зробити вуглем більший портрет небіжчика. В умовлену годину прийшов на ріг вулиць Колледж і Ша, де тоді містилося УНО, але застав лише голову й пару службовців. Прождав з півтори години, а заля лишалася порожньою. П. Несторовський вибачився, що не зійшлися. Виявилося, що покійного Мосендза збойкотували, як такого, що перебував якийсь час в лавах націоналістів Ст. Бандери. Така нетерпимість навіть до покійника дуже вразила В. М-ча. Якраз у доповіді В. М. мав декількома його листами довести, що Мосендз уже давно рішуче порвав з націоналістичною групою С. Бандери, про що в Європі багато людей знало. Взагалі ж В. М. вважав Л. Мосендза за такого, що

Л. М. Мосендз

все життя працював, як відданий патріот український, а його націоналізм був лише експансивним епізодом в житті. В цій зневазі до Л. Мосендза В. М. побачив значно більшу прірву й нетерпимість між націоналістами групи полк. А. Мельника й С. Бандери, ніж то йому доводилося спостерігати в таборах в Європі.

В. М. згодом зробив таки доповідь про Мосендза на нейтральному ґрунті — в Народньому Домі при невеликій аудиторії, для людей, які не були вузькими національ-

ними шовіністами. Це фактично відповідало Л. Мосендзові, як науковцеві, письменникові й громадянину-ві більше. За життя він був формальним націоналістом, а фактично жив і працював як поважний український патріот. Стихією його була Академія, фахова педагогічна й досвідна праця, по яких він залишив найсолідніші сліди. З українською професурою він мав глибший контакт, ніж з професіоналами-націоналістами. Він з захопленням робив доповіді в хемічному гуртку технологів і ні разу не виступав з будь-якою доповіддю перед сектантами-націоналістами. Якщо він і співробітничав у «Віснику» Д. Донцова, то там він виявляв далеко ширший від сектярського націоналізм. Згодом відбулися в УНЮ і в Православній Громаді виставки книжок і народнього мистецтва. На обох В. М. виславив фота й які міг зібрати твори Л. Мосендза та фота з Чикагської виставки. На цьому, власне, закінчилося тоді ознайомлення з доктором Л. Мосендзом заокеанського громадянства.

96. Пан-Американська Конференція (ПАУК) в Торонто.

З приїздом до Канади В. М. досить скоро одержав листа від п. Володимира Кохана з Форт Вільяму. Підчас останньої розмови з проф. І. Мазеною перед відїздом з Авсбургу В. М. почув це прізвище. І. Мазена радив з ним підтримувати контакт. В. Кохан — це кол. депутат до польського сейму від Сокальщини за списком УНДО. Він був і членом УНР-ди. Перші його листи були мінорні, але він скоро переніс до Вінніпегу і зайняв платну посаду керівника діловодства КУК. Згодом він став незмінним директором цієї установи. Це елястична європейського вишколу людина з Західньо-Українських теренів. 22 жовтня 1948 року п. В. Кохан прибув до Торонта підготувати конференцію ПАУК. З його ініціативи зайшов до нього В. М. Позналилися й В. Кохан запропонував прийти на цю конференцію і познайомитися з більшою кількістю американської й канадійської верхівки. Конференція мала відбутися на другий день. У ній формально брали участь по чотири представники від Канади й США.

Конференція відбулася 23 жовтня 1948 р. в готелі «Кінг-Едвард». Канаду репрезентували: о. д-р В. Кушнір, інж. В. Косар, адв. І. Соломон і д-р Т. Дацьків, а від США були: Д. Галичин, проф. М. Чубатий, д-р Л. Цегельський і адв. С. Шумейко. Окремо був Д. Андрієвський, як представник УНРади. Крім цього були присутні: В. Кохан, В. М. і редактор гетьманської газети «Український Робітник» п. М. Ге-

гетьман. Перед відкриттям прибув греко-католицький єпископ Ізидор Борецький, який прочитав молитву і побажав успіху зібраним. Після цього єпископ швидко відійшов. З походження представники були: двоє (Соломон і Шумейко) народжені в Канаді й США восьмеро з Західніх українських земель і лише двоє (Андрієвський і В. М.) з Наддніпрянщини й Кубанщини. Дивно було, що преса була репрезентована лише гетьманська. Оцей з походження дуже однобічний колектив мав відвагу рішати проблеми цілої України, проблеми найменше їм відомі.

Першим питанням до обговорення було ставлення до УНР-ди й її Виконного органу. Представники Комітету Українців Канади (КУК-у) до обох інституцій відразу поставилися позитивно, а делегати Українського Конгресового Комітету Америки (УККА) із США до УНР-ди ставилися додатньо, а до Виконного Органу (ВО) від'ємно. Своє ставлення мотивували Варшавським договором, що його підписав уряд УНР в 1920 році. Про ВО говорилося дуже багато і то так, ніби він, а не уряд УНР, що існував 28 років тому, підписав оту умову. Особливо демагогічна була промова д-ра Л. Цегельського, який почав з того, що він особисто добре знає й шанує Андрія Миколаєвича Лівичького, але... він підписав Варшавський договір і є за нього відповідальним. Багато ще говорив д-р Дацьків, як гетьманець, також гостро негативно про ВО. Андрієвський і Кохан ходили коло цього питання, як коло сирого яйця, щоб не розбити, говорили дуже еластично. Після всіх попросив слова і В. М. Він почав з того, що знає А. М. не менше, як д-р Цегельський, і не дуже шанує його особисто, але він зберіг Уряд України, уряд, створений на своїх землях, не респектувати який ні один український патріот не сміє. Варшавський договір підписаний А. Лівичьким з доручення С. Петлюри, а хто з українців наслідиться шпурнути грудку в цього мученика? До того ж цей договір давно анульований, а в додачу й УНР-да ще раз його скасувала своєю постановою. Документ цей відійшов в історію, як і значно ганебніша двократна зрада армії УНР армією західніх земель (УГА) в бойовому стані при переході до Денікіна з оголенням фронту; пізніше переходом до большевиків, найлютіших ворогів України. Щождо Варшавського договору, то він не існує і згадувати його не слід. Теперішній ВО очолив проф. І. Мазепа, який через Варшавський договір у свій час зрікся з прем'єрства Уряду УНР і весь еміграційний період із своєю партією перебував в опозиції до уряду УНР в екзилі. Прем'єром ВО він (Мазепа) став тільки після того, коли ще й УНР-да скасувала цей договір. І. Мазепа має за собою «Зимовий по-

хід», це є аскетичний, безкомпромісовий український патріот і чіпляти йому Варшавський договір не є чесно. Після цього всі присутні злагідніли, обрали комісію для укладення резолюції. Останню сформулювали з визнанням УНРади і її Виконавчого Органу.

Під час обідньої перерви п. М. Гетьман приніс брошурку про Варшавський договір написану проф. С. Шелухіним, пристрасно й саркастично, і роздав усім учасникам конференції. Цей «документ» в Європі давно-предавно зданий в архів, а за океаном на ньому пробують робити... політику. Якими вбогими здалися тоді оті гетьманці, що пробують використати таку нікчемну «документацію»!

По обіді стояло питання про скликання Світового Конгресу українців. З самого початку більшість висловлювалася за те, що такий конгрес потрібний і для його скликання уже слід створити сталу комісію. Про спосіб скликання конгресу говорилося, що це мусить зробити ПАУК і громадські організації в Європі, чи їх централь. Остання, припускалася, повстане після з'їзду в Лондоні. Отже, Світовий Конгрес. очевидно, скликався, як політична організація, а творити його плянувалося як аполітичну громадську організацію при наявності політичної репрезентації — Укр. Національної Ради. Останню обходилося, як ніби в цьому не зацікавлену. Тут велику роль відіграв п. Д. Андрієвський, який тенденційно інформував, що УНРада справою Світового Конгресу не цікавиться. Але інж. Косар цю інформацію заперечив, зазначаючи, що є ухвала Національної Ради, якою доручається ВО зайнятися справою Світового Конгресу. Виступ інж. Косаря поставив члена УНРади Д. Андрієвського в більше, ніж незручне становище. Він (Андрієвський) почав після цього давати «вияснення», які були досить невізирозні. З пояснень ясно стало, що «сектант» з націоналістів полк. А. Мельника плянував якісь інші комбінації на користь своєї групки, а не УНРади. Інші промовці виразно чомусь не поставилися. Але для В. М-ча був несподіваний виступ адв. Соломона, який рішуче висловився проти Світового Конгресу, що може стати організацією, паралельною з Національною Радою, ослаблюючи її. Виступ Соломона викликав метушню серед присутніх. Почали шукати полегдження цього питання. Висловлювалися розбіжні думки. Найбільшу зневагу до політичної еміграції в Європі висловив проф. М. Чубатий. Він зазначив, що еміграція в Європі є малозначуща, бо її залишилося до 140 тисяч, в Канаді ж українців уже є 300 тисяч, а в США 700 тисяч. Таке порівняння дуже обурило В. М-ча і він не стримався й попросив слова. Він В. М. зазначив, що за першої світової війни

проф. Т. Г. Масарик утік із Праги на терени Антанти і зібрав навколо себе півтора десятка патріотів чехів і словаків, а в США тоді було понад 2 мільйони чехів, які на визволення своєї країни зібрали 5 мільйонів доларів; але ж цілу пропаганду й підготовку до самостійної держави провели 15 чоловік з матірньої землі, а не 2 мільйони чехо-американців. 140 тисяч українців в Європі для визвольної справи України матимуть напевно більше значення, ніж цілий мільйон україно-канадців, чи америко-українців. І коли в Європі залишиться не 140 тисяч, а лише 140, або й менше політично активних українців, то вони будуть вартіші для України, ніж мільйон їх за океаном. Оті 140 тисяч ще мають декілька гімназій і три вищі школи, а мільйон заокеанців не можуть похвалитися одною українською гімназією, не говорячи вже про вищі школи. Закінчив В. М. пропозицією скликати Світовий Конгрес лише з участю УНРади, з якою негайно увійти в контакт. Так була запропонована участь УНРади і в скликанні Світового Конгресу Українців. Спостерігаючи ці дебати, В. М. виніс враження, що найцірніше й об'єктивне шукали виходу з цієї ситуації адв. Соломон і Шумейко (обидва роджені за океаном). Найгірше, сектантським всезнайкою показав себе в дискусії п. Д. Андрієвський. Справу перевезення з Європи на американський континент політиків і науковців реферував проф. М. Чубатий. Він запропонував перевезти по 125 осіб до Канади й США, для чого треба почати збірку грошей. Пропозиція Чубатого була прийнята.

ПАУК спинився також над українською пресою в Канаді й США. Голова о. д-р В. Кушнір з обуренням говорив про часопис «Будучність», що в двох статтях негативно написав про УНРаду. Потім всі звернулись до гетьманської преси — «Америка», «Робітник», що зневажливо писали про УНРаду. Тут Л. Цегельський мовчав, а Дацьків «потішив», що «Робітник» не припинить своєї негачії.

На другий день (24 жовтня) відбулося ніби звітування з конференції перед українським громадянством в найпросторнішій залі Торонто «Месі Гол». На залі було до 700 осіб. Всіх учасників конференції посадили на сцені, що для В. М-ча було незвиклим. Промовляв перший Д. Андрієвський, а другим д-р Л. Цегельський. Перший поінформовав, як член УНРади, про створення цієї інституції й Виконавчого Органу при ній і про перші кроки праці цих нових органів Української державности в екзилі. По закінченні почувлися рясні оплески. Д-р Л. Цегельський говорив на різні теми півтори години, часом жартівливо. Він знав, чим слухачам ліпше приподобатися. Його часто переривали рясними

оплесками. А всі висновки зводилися до одного: «Дайте, поминайте і ще раз доляра подайте?» Після цієї жонглерської промови пішли з капелюхами збирати зелені і назбирали 700 дол.

Того ж дня увечорі відбулася з нагоди конференції спільна вечерея в якомусь ресторані. На вечері було приситних з півсотні. Головував, як і в Месі Гол, адв. Теодор Гуменюк. Він наговорив чимало вдалих і незграбних дотепів. Коли закінчилася вечерея, голова запропонував виступити з промовами на довільні теми всім учасникам Конференції. Говорили всі переважно з жартами. Лише Кохан говорив поважно, як ексекутивний директор КУК. Для В. М.-ча такий спосіб говорення (неодмінні жарти) був незвичайним і через те він відмовився від слова. На вечері був і письменник У. Самчук. Взявши слово, він довгенько говорив про велику літературу і про свій «Ост», а закінчив зверненням, що він не припускає, щоб земляки за океаном допустили, щоб він пішов на фізичну працю, а не лишився літератором. Таке закінчення присутні зустріли досить хмуро. Оплески одержав рідкі й короткі. Самчукове звернення психологічно було чуже канадським українцям.

Про перебіг цієї Конференції В. М. докладно зараз же поінформував І. П. Мазепу, який відповів меланхолійно, що Д. Андрієвський вислався за океан на кошти УНР-ади, щоб її і ВО якнайширше популяризував і боронив від всіляких наклепів...

97. Спроба створити в Канаді організацію самих кубанців.

Багаторазово зазнавши шкоди від єднання з представниками донських козаків, В. М. рішив хоч за океаном відсепарувати кубанських самостійників від впливів росіян під різними назвами (донців, ставропольців, терців і т. д.) Це не була легка справа. Майже всі кубанці, що попадали за кордон, дуже слабенько говорили українською мовою, засміченою чи не на третину або й більше русизмами, як хорошо, конечно, все равно і т. д. За уживання отих русизмів їх (кубанців) українці, особливо західнього походження, відразу таврували росіянами. Це ж змушувало отих кубанців шукати товариства, де з них не глузували, а найближчими сусіди були — донці, терці тощо. Майже всі кубанські козаки були грамотні по-російському, бо в українських школах вони не вчилися. Читати українською мовою часописи чи книжки вони вчилися, попавши за кордон в українські середовища. Очевидно, кубанцям легше було читати часописи чи книжки російською мовою. Українська була кубанцеві здебільшого чужою. Таке невідрадне ста-

новище з українською мовою використали оті творці «кубанської» мови й емігрантської «Козакії». Цю вигадку використовувалися різні політичні несумлінні діячі, які знаходили навіть держави, що підтримували їх матеріально. Оці протектори вишукували засобів для послаблення в майбутньому Української держави. Вони добре розуміли, що самостійні кубанці не тільки не воюватимуть проти України, а можуть їй допомогти, а це лякало й лякає ще й сьогодні західного сусіда. Він і фінансував оте паморочення голов кубанських козаків творення «козачої нації». Для цього за всяку ціну треба було кубанців не єднати з донцями. Останні в проводі завжди мали й матимуть російських патріотів, що не пустять кубанців помагати українцям. До цього донці мають на їх території ще більший відсоток «хахлів-навгородніх», ніж кубанці навгородніх-городовиків. Ненависть до навгородніх в обох козачих військах також сприяла їх зближенню. Козакійці ще й сьогодні в своїй концепції проповідують уракозацтво й безправство навгородніх.

Здавалося, що після голоду, найдикіших знущань московських комуністів, 2-ї світової війни, капітуляції Німеччини й примусових репатріювань в Лівоні, скитальщини й переселень аж за океан можна спробувати відділити кубанців у самостійну групу. Зробити їх вільними від «старшого брата» з лампасами. Для цього треба було насамперед скласти групу однодумців, які б і повели таку роботу на вільній канадській землі. Ішло тут про кубанців, які ще пленталися за «старшим братом», відвідували російські церкви і ура-козачі видовища. Але слід сказати, що остання еміграція козаків інтелектуально була слабшою, ніж перша та ще й дуже настрашена, часто під прибраним прізвиськом і з написаним неправдиво місцем походження. Щоб розпочати цю організацію, на якій дуже настоював особливо пропов. М. Фесенко, треба було з'ясувати, скільки й де саме перебуває кубанських емігрантів, що показувалися дуже неохоче, або частіше заходили до якоїсь російської церкви. Отже протягом якогось часу до В. М-ча приходило декілька груп кубанців, що приїздили частіше вже з лісу після відбутого контракту. Вони шукали праці на фабриках в Торонто, Гамільтоні, Ошаві і т. д. Іноді вони перебували в будинку, що його доглядав В. М. Уже в 1949 р. з'ясувалося, що в Торонто кубанців було до двох десятків. Вони трималися здебільшого дуже скромно. Із тих, що зблизилися, в 1949 р. створено Кубанську організацію на чолі з інж. Дм. М. Трояном. Для зборів ця організація користалася помешканням під євангеліцькою церквою проп. Фесенка. Управа цієї організації вирішила видавати місяч-

ничок, в якому подати засади організації і відгуки на політичний момент. Назвали цей журнальчик «Вільна Кубань» на спогад офіційного часопису, який видавався Кубанським урядом до останнього залишення Катеринодару. Організацію названо: «Головна Рада Об'єднання Кубанців». До цього об'єднання приймалися всі представники, як козаки, так і навгородні: Кубанщини, Ставропільщини й Чорноморщини. Перше число «Вільної Кубані» містило такі статті: Наші засади: Постанова гимну Кубані; На шляху до визволення; Реґалії Кубанського війська; Взятие І-м Линеиным Полком Австрийской Батарей под г. Бучачем, і поштова скринька. У «Наших засадах» написано таке:

»Головна Рада Об'єднання Кубанців має завдання об'єднати всіх громадян Кубані, Ставропільщини й Чорноморщини, що опинилися за межами свого Краю. Очевидно, громадяни ці мусять мати бажання до звільнення свого Краю з-під окупації чужою владою. При цьому Раді розглядає всіх зазначених рівноправними, незалежно від того, коли, у якій ролі, при яких обставинах вони потрапили за межі батьківщини, до якої, окрім комуністичної, політичної партії (течії, групи) належали чи і зараз належать, якого вони віровизнання і національно-кровоного походження, якою мовою вони говорять у щоденному житті. Для Головної Ради старий емігрант з р. 1920, вивезений на працю під час німецької окупації, потрапивший до полону старшина, козак чи солдат, українець, росіянин, черкес, карачаєвець, козак чи навгородній, православний, старовір, баптист, суботник, лютеранин, магометанин, ліберал, консерватор, соціаліст чи вільний козак, що були громадянами цього краю, мають однакове право на своїй землі і однакові обов'язки щодо звільнення цієї землі.

Як політично-громадська (на демократичних засадах заснована) організація, Головна Рада, є понадпартійною й позагруповою, з толеранцією всіх релігій. В основу своєї політичної діяльності Г. Рада ставить завдання дотримуватись надалі підстав боротьби за визволення, які покладені дома, на своїй землі, після революції 1917 року. На такий же базі працюють подібні організації різних народів, що прагнуть визволення з-під окупації Росії, як Україна, Чехія, Прибалтійські й інші держави... («Вільна Кубань», ч. I, 1949 р., листопад, ст. I, 2)

Та скоро з'явилися опозиціонери, з якими відбуто декілька дискусій. Це були донські козаки (ні одного кубанця), які боронили ідею «Козакії», переважно донського полк. Глазкова. Про Г. Білого й інших «вождів» цієї «ідейки» не згадувалось. З часом до В. М-ча прийшов і ніби кубанець називаючи себе полковником із ст. Абинської — Петренко. Він палко пропагував і занадто домагогічно козакійство, яке ніби він очолював. На запитання В. М-ча про родину визначних пластунів із ст. Абинської Петренко відповів, що про таких не чув. Тоді В. М. запитав про примітні об'єкти цієї станиці, як от: водяний млин на р. Абінці. Цей «абинець» теж не знав

Не зважаючи на таку широку платформу Головної Ради

Об'єднання Кубанців скоро і в ній почалися непорозуміння, головне із-за уживання і російської мови. Уже в першому числі уміщена одна стаття російською мовою. Далі почалися суперечки, що і в назві органу треба дати назву й по-російськи. Ці суперечки і різні плітки призвели до того, що після 4-го числа журналу свідомі українці відмовилися співпрацювати в ньому. Журнал змінив назву на «Кубанський Край» (двомовно) і в кожному числі містив ще релігійну євангеліцьку проповідь, як от: «Потрібна людина» — ч. 1, «Три періоди слави Христа» — ч. 2, «Царство Боже» — ч. 3, «Христос Світло» — ч. 3-4, «Христос — Дорога» — ч. 4-5 і т. д.

У інтелігентів — кубанців часто бувала трагедія з українською мовою, в якій вони були самоуками. Наприклад, 17 травня 1949 р. В. М. одержав листа від добре знаного кубанця, колеги по міській школі в ст. Слав'янській. Цікавіші місця цього листа в перекладі такі:

«Вибачте, що пишу російською мовою, а не рідною українською, але російською я володію краще і певен, що зрозуміте мене. Коли Ви закінчували 6-ту класу, я був у 3-й. Ви говорите моєму синові, що не пригадуєте мене, а я пам'ятаю Вас дуже добре. Дорогий Василю Миколайовичу! У мене до Вас велике прохання: станьте рідним батьком моєму синові, заступіть йому мене не тільки до могого приїзду, але і в тому випадкові, як доля залишить мене в Європі. Якщо помітете щось і сумнівне з його боку, як християнина, чого він сам не скаже можливо і батькові, то прошу Вас по-батьківськи загрозьте йому пальцем».

Отже, важко запідозрити цього романтика в ворожості до України й її мови, хоч і пише по-московськи.

98. Мандрювання Регалій Кубанського Війська.

Влітку (15. VIII) 1949 р. В. М. несподівано одержав листа із США від кубанця, головніше в якому було таке (прізвище він просив не публікувати)...

«Я, дякую, Є. Я-ко (пластунський старшина, козак ст. Старошербинівської Єйського відділу), хочу з Вами листуватись, а справа в тім, що скоро сюди, до США, привезуть Кубанські Регалії, які, як Вам відомо, увесь час перебували в Югославії і які ген. Науменко перепіслав до Німеччини. Сюди вони прибувають на адресу полковника В. В. Черешньова (козак ст. Усть-Лабінської — лінійськ. авт.). От і прошу Вас відізватися на цього листа, а я потім докладніше про все Вам напишу. Бо в зв'язку з Регаліями тут іде багато балачок. Моя адреса: ... Бажаю всього найкращого» і т. д.

В. М. негайно відповів і одержав 31 серпня 1949 р. довгого листа, істотніші місця якого ось такі:

... «Дійсно я з Вами зустрічався в Парижі, я й дописував до «Вільного Козацтва» (до біса писав), але на останньому З'їзді не виступав. Я є дяком Укр. Авток. Православної Церкви, але дякомської поса-

ди не маю, бо тут вони якісь чудні православні, Службу Божу підправляють по-католицьки. Я й моя дружина — обоє працюємо на фабриці і заробляємо собі шматок хліба. Для душі відправляю Службу Божу у сербів або болгар, а іноді й у греків.

Зосібна посилаю листа осавула Булавина. З його змісту Ви зрозумієте про патрої тутешніх кубанців у зв'язку з Реґаліями, які вже є в Америці як так само приїхав і Науменко. З листа Булавина (до речі — він людина дуже порядна, козачого духу, сам ст. Суворовської хоперець) виходить, що хочуть козаці Реґалії від Науменка підібрати. З тих вирізок газетних, які посилаю, зрозумієте, що робилися перешкоди, щоб Науменко не дістався до Америки, але нічого не пошкодило йому. Учора він приїхав. Де він буде й що робитиме, це я буду знати. В тих вирізках, безумовно, багато дурниць, але про його зять — людина дуже непевна, це дуже добре відомо деяким козакам. Це злодій, якому б варт бичовку на шию. . . . Цієї перешкоди, як побачите й з листа Булавина, і хотіли б кубанці позбутись. Якщо Ви маєте можливість допомогти кубанцям вирвати Реґалії з пастушки Науменка, то вживайте всіх заходів, а в цій справі кубанці Вас підтримуватимуть. Чому Реґалії прийшли на адресу Черешньова, певно тому, що він зайнявся цією справою. Черешньова я теж знаю, хоч не бачив його з самого Криму. Кажуть, що він стриптий «неділимець». Але він людина культурна, порядна, освічена. Середню освіту отримав в Катеринодарі, а потім вступив до Павлоградської військової школи в Петрограді, яку скінчив у 1914 р. Учився він добре — його випустили в інженерські російські частини, де він, як старшина, й перебував увесь час війни (М. С. Рябовол так само в російській інженерній частині провів війну 1914-18 рр.)... Дещо з Реґалій згинуло навіки. Я, як ще перебував у Франції, то читав останнього листа Науменка, якого він писав полк-ві Єлісєєву, що частину Реґалій розграбували німці. Але Яременко мені пише, що Науменко «гозами продавав сrebro Реґалій, щоб дати своїй доньці «придане». Чи воно так, чи ні, не можу Вас запевнити, краще зверніться до п. Яременка, якого, певно, й Ви знаєте. . . . Адреса його така. . . . Про одне я Вас благаю, що якщо можете відібрати ці наші гордощі від Науменка, то робіть усе, а самі з листа Булавина бачите, що цього хочуть кубанці.

Один козак з Німеччини пише мені, що «не Науменко спас Реґалії, а вони його спасли». В цій справі, як мені здається з деяких «блячок», дуже цінні відомості може подати ген. Гетьманов, але він ще сюди не приїхав, його чекають тут з цікавістю. . . . Цей лист дуже довгий з характеристикою багатьох, переважно кубанських старшин, які не мають значення в справі Реґалій і через те पनि не наведені. Лист осавула Е. Булавина до дякона А. Я-ка є характеристичним документом для пересічних старшин лінійців того часу, говірка котрих була далекою від московської літературної мови. Наводиться цей лист. Подасться цей лист українською мовою. Вельмишанований С. М-му! Закуріли Кубанські вартові вежі. Запалили вартові очеретяні віхті. Мабуть щось трапилось?! А через те всі козаки повним кар'єром на збірний пункт — у козакий дім у Нью-Джерсі.

Всі без ніяких проволікань повинні бути на місцях. Все це відбувається у зв'язку з прибуттям Кубанських Військових Реґалій до Америки. На адресу Вячеслава Васильовича Черешньова, Колиш-будь по свободі про цей увесь процес Вам напишу, а зараз постіжно Вас повідомити і певно бажав би, щоб на цьому з'їзді був вислуханий і Ваш голос і козаків біля Вас перебуваючих, бодай в листі до В. В. Черешньова, але не йому, а всьому з'їздові скажіть, яку маєте

думку. Питання такі: збереження Рєгалій на американській землі, питання, як віднести до приїзду Науменка, і як ви, козаки, задивляєтесь на вибори Отамана. Відносно цього я все ж намагатимусь в потрібний мент Вас інформувати. У крайньому випадкові, на всякий такий і подібний випадок присилайте свій погляд у вигляді наказу і повноважень, кому Ви вірите.

Щоб було ясно розповідь по порядку. Три особи рішили зібрати всіх, які є, кубанців і вирішити деякі невідкладні питання, а вони є такі: прибуття Військових Куб. Рєгалій. Наміряються для цієї мети створити комісію по охороні із трьох осіб: Вячеслав В. Черешньов, Євграф В. Булавин і Тиміш Трох. Клименко («є мирі» Тимоша).

Із заздалегідь підготованою думкою, що Є. В. Булавина Науменко відкине, але козаки, очолені Вас. Данилов (Гамалій, авт.) будуть «битися до смерті» і що кандидатуру відстоять. Якщо потребуватиметься, то й Ви з цього приводу напишіть цидулку також на адресу Вячеслава Васильовича.

Друге питання: Науменко все ж може сюди приїхати і як віднести до особи Науменка, як до людини, що випадково і на велике нещастя кубанцям і хоч тинько стала у Отаманського «бар'єра». Третє питання, на мою думку, найбрудніше, яке мусить виникнути, це як відсунути від Кубанської «вежі» **зятька**. Не знаю, як у кого, а в мене через цього нікчому («поддонка») бій неприємальний. За всім міг би помиритися, лише не з брудними провокаторами, яким був у передвоєнний час на місцевій сцені **рицар бичовки** Карташов, що знайшов належний кінець десь в Європі.

Я згадав про трьох осіб, а саме: Василь Данилович (Гамалій, авт.), Вячеслав Васильович (Черешньов, авт.) і Ваш покірний слуга. Згодом це питання розрослося ширше і до нього потяглися нові й нові особи. Серйозність питання промовляє само за себе. Може бути, що оцими попередніми зговорами нам пощастить узгодити увесь кубанський різнобій. Бажаючи у всіх саме щире докласти всіх зусиль «зацментувати» всі різноголосся.

Я все ж лишаюсь великим скептиком і якщо Науменко й на цьому боці океану лишилося тим же, чим до цього часу був, то не треба бути пророком, щоб приповісти замість **цементу «Тол-перексиліну»**.

Ну, а як несподівано найде «просвітлення»? Ми тут відразу заговоримо, як тільки приїде Науменко, негайно ж пропонувати широко серед кубанців про переведення Отаманських виборів.

Я пишу з наміром виборів, а не перевиборів, бо Науменка Отаманом вважати не дозволяє звичайна козака самосвідомість. Він по суті вибрана особа, але тільки як представник групи закордонних кубанців, а це означає не символ Кубанського Військового Отамана — не коцунство.

Та й де ж це розумне представництво, яке самим найгіршим способом зрушує найпростіший і осмислений правопорядок Кубанської Конституції, яка говорить так просто і ясно про Отамана

Виявляється, що Науменка виписує один американець, за що ж справу взявся й один кубанський лизоблюд, котрий не так давно уболівав переді мною за те що самим хамським способом ображено й розгромлено Кубанське Представництво — Раду, і отой негідник ніби гірко жалкував, що він в той час був у Катеринодарі і «приклав» усіх зусиль, щоб перешкодити здійсненню такої надзвичайно зухвалій несправедливості.

Коли б бачили в цей момент моє лице, яке «співчуття» це лише визначало отій гнилій нікчемі. Єдине, що міг із себе видавити, «довірливо» сказав: розуміється, що до цього питання ми ще вернемо-

ся і суд буде винуватцям хоч і справедливий, але по заслузі найжорстокіший, а винуватців ми всіх перерахуємо, будьте певні.

Ви би побачили оті підло панічні розгублені очі. Це вже глибокий документ, сам собі підписує присуд. Та хай біс з ним, тільки піпір знішив. Черешньов піджидає ген. Гетьманова і знає, що Гетьманов вибухає від ненависти до Науменка. А це ставить Черешньову надання, якби Мишку Гетьманова якось хоч тимчасово заспокоїти й урівноважити хочби для Кубанських з'їзців. Слава козацтву! Привіт Вам і дружині, всього найкращого від обох нас С. і Е. Булавин...

Цей довгий, сумбурний лист свідчить про пристрасть автора, над якою він цілковито не панував. З цієї пристрасти виразно помітно, що Регалії були лише приводом для боротьби за отаманство з ген. Науменком. Одержавши ці листи, В. М. звернувся до Т. Яременка, який належав до керівної частини козаків, які іноді писали до В. М-ча у різних справах. Відповідь Т. Яременка написана по-українському, але і в ній багато написано такого, що не стосується до Регалій. Через те нижче наведено лише найбільш суттєве. Воно таке.

» В. Ш. пан, професор! Вашого листа одержав і в справі, яка Вас цікавить, подаю інформації наслідуючі: як заволодів Регаліями Науменко, після смерті Ф. А. Щербини (очевидно ген. Кокунька, бо Щербина довгі роки жив у Празі, не цікавившись Регаліями, автор). Ви знаєте. Також знаєте як був відстрашений від Регалій ген. Кокунько, в наслідок чого померла його дружина поражкою серця, а також слідом за нею і ген. Кокунько. Зразу ж почалася вакханалія: сrebro з отаманського двірця (очевидно, що було в палаці в Катеринодарі, авт.) почали «возами» доставляти на-толкучку — в Білгороді. Де були які позолоти, також пішли слідом. Шапка (шаблі, авт.), і сідло, здається, отамана Сірка, а може й Гордієнка (в цьому я не певний) також загадним (очевидно загадковим, авт.) способом зникли. Та багато інших річей. Останнє знаходилося у Білгородській певності (у Військовому музеєві-кріпості, авт.) до посліднього часу. Коли зачалася евакуація, Науменко вложив все, що осталося, до ящиків і дає маршрут в баварське місто Кемптен. В Кемптені мені кубанці говорили, що Науменкові йшло заплучити доклади, що Регалії він здав в доправу залізниці, в повному пересвідченні, що вони від англо-американських літаків загинуть. Таким чином, все звалиться на «вищу моц» і всі кінці будуть сховані. Сам Науменко з дружиною та зятєм задалегідь приїхали до Кемптену і там чекали на американців. Я був тоді в Бауенсбургу, французької зони, і втік до американської до Кемптену. Москалі вже мали свій лагерь, де було багато українців і козаків кубанців. Головою кацапського лагерьа був куб. ген. Данилов (лінієць). «Русифікація» йшла повним темпом і я тоді, погодившись з українцями (галичани й бучковичами), закрив дві німецькі школи, організував український лагерь та став його комедантом. «Лінія Керзона» була встановлена і кубанці (нові емігранти), очутились у межі. Посторожні постійно випитували про судьбу Регалій: де скільки разів я зустрічався з Науменком, але ні одного разу він про них не згадував. З ним цю справу я також не піднімав. Пройшло багато місяців і одного разу американські «джіпи» забрали Науменка та кудусь одвезли. Всі думали, що видадуть большевикам, але сталося друге. Американці нашли на розбитій станції ящики, адресовані на ім'я Науменка та

возили його туди пересвідчитися, чи то його речі. Ящики були відкриті (розбиті), Рєгалії довгий час поливав дощ, все поцвіло, на-
чало гнити. Такими чином Рєгалії «самі знайшли» Науменка і з того
часу він не міг від них одв'язатись. Данилов позичив Науменкові
10,000 н. марок на заopatування Рєгалій. Через такі гроші (Нау-
менко не повернув їх) Данилов полаявся з Науменком і до самої
смерті був йому в опозиції. З другими старшинами навіть випустив
летючку, в якій «визнано» Науменкові багато злочинів грошового
характеру...

...Що сталося з Рєгаліями не знаю, може вдасться в'яяснити тут в
США і тоді узнаємо, що «загибло». До США Науменко приїхав з
зятем на контракт свого родича... Рєгалії були доправлені теж з
поміччю тутешньої козачої (русотани) організації «Общекозачий
Центр». Зараз Рєгалії знаходяться у місті Лейквуд (сто миль від
Нью-Йорку), а Науменко з дружиною в тюрмі в Бостоні. Амери-
канці ведуть слідство за діяльність Науменка в службах Гітлера.
Видали його жида, акцію ведуть «Социалистический Вестник» Аб-
рамович. «Грядущая Россия» А. Керенського та «Новое Русское
Слово» Вайнбаума...

...Ті, що допомагали з Європи привезти Рєгалії, спекулювали по-
гріті руки а коли після почали шукати, куди вмістити Рєгалії,
нілком погоріли. Член «Общекозачьего Центра» осетин Гольдін
говорив мені, що всі «музеї» і приватні особи категорично відмови-
лися перебрати їх. Тепер мають морочу з ними, як і куди вмістити,
бо це ж коштує гроші. Маю великі обави, що Рєгалії можуть заги-
нути десь в тяжкому курятникові — погниють, розпадуться. Коли б
були гроші, то ж особливо тепер було б дуже легко забрати їх.
«Вірніше забрати те, що осталося від Рєгалій»...»

І цей лист — «купаного в окропі» чоловіка. Таких листів
було більше, але переказувати їх зайво, бо всі вони шука-
ли грошей і якоїсь помсти. Науменка з-під арешту випу-
стили в недовгому часі, а Рєгалії перебрала обрана на Ку-
банському З'їзді Комісія з трьох осіб. Копію документа
цього перебирання В. М-чеві надіслано. В українській мові
він звучав так:

»Акт

Комісії по прийому й охороні Кубанських Військових Рєгалій.

Виконуючи рішення Малого Кубанського З'їзду, що відбувся 13-
го серпня 1949-го року, в Фармінгемі, штату Нью-Джерсі, в Спо-
лучених Штатах Північної Америки, обрана на цьому З'їзді Комісія
по прийому й охороні Кубанських Військових Рєгалій в складі го-
лови В. В. Черешньова і членів, Е. В. Булавина та Т. Т. Клименка,
зібравися 13-го жовтня 1949 року в місті Філадельфії і після зап-
лати витрат митних і за транспорт Рєгалій із Німеччини в Сполу-
чені Штати, в розмірі 512 доларів і 76 центів, прийняла 12 скринь
(з Катеринодару вивезено 19, авт.) з Рєгаліями від Філадельфійської
митниці.

Коли перевезли цей вантаж на місце тимчасового переховуван-
ня, всі скрині оглянуті зовнішніс. Комісія констатувала, що сургу-
чові печаті, прикладені на скрині Войськовим Отаменом генералом
Науменком при відправі Рєгалій з Німеччини, були поламані і дрс-
ти, якими скрині зміцнювалися, порвані й здебільшого зірвані зі
скринь. За заявою В. В. Черешньова 12 скринь з Кубанськими Вій-
ськовими Рєгаліями прибули до Філадельфії 28-го серпня 1949 року

на пароплаві «Гавман» і після визначення митною адміністрацією, що вміст скринь не може вважатися особистим майтком, а є власністю Кубанського козацького Війська, всі скрині були перевезені з пристані в митний склад. У ньому вони відкриті і зміст кожної скрині в його, В. В. Черешньова, присутності, оглянуті митними урядниками для визначення вартості Регалій і оподаткування їх митом. Після такого огляду Регалії укладені в ті ж скрині, які там же солідно забиті цвяхами, і скрині перевезені на місце переховання.

Після зовнішнього огляду, яким установлено ще, що кожна скриня мала номер і літери: «К. К. В.», скрині Комісія відкрила і вміст кожної з них перевірила, порівнюючи з описом Регалій, складеним в Німеччині перед відправою їх до Сполучених Штатів і підписаним генералом В. Г. Науменком і полковником М. І. Зарецьким. Цей опис В. В. Черешньов одержав від ген. В. Г. Науменка при висланні Регалій із Німеччини. Предмети, що були в кожній скрині, Комісія виймала з неї, перевіряла з описом ген. Науменка і обережно вкладала назад в ту ж скриню, з якої виймала. Деякі прапори, значки й документи знайдені в такому пістлілому стані, що Комісія, щоб не причинитися до дальшого їх нищення докладним оглядом, рішала прапори й значки, закутані в німецькі газети й перерезані шпагатом, не розкутувати, а порівнювати з описом по ярликах, прикріплених до кожного предмету. Документи виймалися із папок і перерховувалися, не перерішуючи, і без зривання з списом. Зміст 12-ти скринь зійшовся точно з описом, який одержано від ген. Науменка, який, після підписання його членами цієї Комісії, долучили до цього акту, як його частину. Крім цього, в усіх скринях, за виключенням одної, знайдені описи речей, що були в кожній скрині. Ці окремі описи Комісія вклала назад в кожну скриню.

Комісія нижче наводить вислід огляду змісту кожної скрині, зазначаючи невеликі розходження між описом ген. Науменка і фактичним вмістом скринь чч. 5, 6 і 8.

Скриня ч. 1 — Військові Прапори — все згодилося з описом.

Скриня ч. 2 — Військові й польові прапори — все згодилося з описом.

Скриня ч. 3 — Полкові штандарти і прапори й значки Командира Станіслава Захарія Чепіги — все згодилося з описом.

Скриня ч. 4 — Куренні значки 1788 року, інші прапори і вінки з могили сотника Золотарева — все згодилося з описом.

Скриня ч. 5 — Різні куренні значки, отаманська насіка, різні зброя й дрібні предмети. — Загальною з описом згодилося з приміткою: через відсутність написів і ярликів на зброї, Комісія не змогла визначити, кому належить частина зброї. На **багатьох** (також незрозуміле слово в акті Е. Е.) знайдених написах і з опису ген. Науменка Комісія установила, що з цієї скриньці, поміж іншого зброєю, покладена приватна власність — шабля й кинжал ген. Науменка, шабля й кинжал полк. Зарецького, 3 шаблі й ракетниця в. старши Назаренка. До цієї ж скрині Комісія переклала із скрині ч. 6 пачку з мідними монетами, особисту власність ген. Науменка.

Скриня ч. 6 — Імператорські грамоти, накази й інші документи — з описом не згодилося і Комісія зробила дві примітки: 1 — В скрині не було грамот і документів, які зазначені в описі ген. Науменка під чч. 4-й, 5-й і від 8-го по 12-ту і від 14-ї по 32-гу включно. З представленого В. В. Черешньовим пояснювального листа ген. Науменка, виявилось, що не знайдені грамоти й документи є на руках ген. Науменка. 2 — Знайдені в цій скрині мідні монети, при-

ватна власність ген. Науменка, переклали до скрині ч. 5, в якій лежать інші приватні предмети ген. Науменка.

Скриня ч. 7 — Черкеськ імпл. Александра II, черкеська й бешмет В. Ки. Михайла Миколайовича, булави й пірначі, столове срібло 1-го Пластунського батальйону, срібні військові блюда, адреса і отаманські бювари і багато менших предметів — згодилося з описом. Черкеськи Комісія пересипала нафталіном.

Скриня ч. 8 — Столове срібло Кубанського Маріїнського жіночого Інституту, а саме: столових ложок 251, чайових 131, розливних ложок 24, поварських ложок 2, полойників з дер. ручками — 2, солінок 26, цукорниця 5, щипців для колення цукру 3 і ситок для піджогання чаю 8. Примітка: Не маючи ваги, і припускаючи, що столове срібло повинно рахуватися не вагою, а рахунок предметів (якраз навпаки, авт.), Комісія перевірила вміст цієї скрині і констатувала, що срібло Кубанського Маріїнського жіночого інституту, що було в цій скрині, складалося із 452 предметів, що вище згадано. Взяла Комісія на увагу ще й те, що при огляді Рералій у філіядельфійській митниці цю скриню зважили і вага її була тотожна з вагою, яка зазначена в описі ген. Науменка, — 38 кілограмів.

Скриня ч. 9 — 3 образи, лампада, церковні ноти й книжки і папки (правдоподібно — папка, Є. Я.) Військового Архіву — все згодилося з описом.

Скриня ч. 10 — Архів Кубанського Військового Отамана за 1920-1943 рр. — (Це міг бути лише архів ген. Науменка після перевороту на ф. Лемюс, пояснення авт.) вміст згодився з описом.

Скриня ч. 11 — Книжки, періодичні видання, карти, альбоми і фотографії.

Скриня ч. 12 — Те ж, що і в скрині ч. 11. Обоє цих скринь Комісія докладно не перевірила бо малозартісне і властиво не належить до Кубанських Військових Рералій.

Кожний окремий список предметів, що були в різних скринях. Комісія підписала під підписом ген. Науменка й полк. Зарецького. Всі ці списки, як частково описи ген. Науменка, прикладені до цього акту, як його частину.

Закінчивши перевірку вмісту, всі 12 скринь прийняли Комісією, знову забиті цвяхами і в такому вигляді передані на збереження до складу, який вибраний для цього В. В. Черешньовим. Цей склад оглянула вся Комісія і визнала що він відповідає такому призначенню: — вогнетривкий, має вентиляцію, сухий і добре охороняється. За контрактом, який зробила Комісія з Компанією, якій належить склад, всі 12 скринь з Рераліями лежатимуть в окремій залізо-бетонній кімнаті, що відповідає сучасним вимогам, які встановлені Урядом (очевидно США, авт.) для публічних сховищ. Компанія взяла на себе відповідальність за цілість речей, які здані на przechowanie.

Скрині з Кубанськими Військовими Рераліями поміщені на przechowanie у вищезгаданий склад на ім'я цих трьох членів Комісії, з умовою, що Рералії можуть бути видані тільки на вимогу, підписану всіма трьома членами Комісії, а у випадку смерті одного з них — живими двома.

Це підписами Комісії стверджується. Голова і члени Комісії по прийняттю й przechowaniu Кубанських Військових Рералій: В. Черешньов, Е. Булавин, Т. Клименко (власноручно)«.

Всі підкреслення зроблені Комісією.

Комісія, на жаль, не вимогла від ген. Науменка Акту, який був зроблений делегацією Рералій на чолі з ген. П.

Кокуньком, коли прибули до Београду. Лише таке порівняння виявило б точно, які були втрати. Комісія виконала велику патріотичну роботу (організувала кошти й оплатила транспорт і за переховання, переглянула всі скрині), але докладніше досі все не перевірено, наприклад, про срібло 1-го пластунського батальйону не зазначено ні кількості, ні ваги не схарактерізовано якісний стан Регалій, крім загальної завваги, що він жалюгідний. З акту Комісії також невідомо, чи комісія перевірила наявність грамот і документів, що взяв ген. Науменко із 6-ї скрині Регалій і чому Комісія не змусила ген. Науменка все те повернути до 6-ї скрині за приналежністю.

Із 12 скринь з Регаліями є лише 10, а 11 й 12 скриня заповнені приватними речами. Чому Комісія залишила й ці дві скрині з чужим майном, що нічого спільного з Регаліями не має? За транспорт цих скринь комісія могла вимагати від власників окремої заплати. У 1920-му році з Катеринодару Регалії укладено і відправлено в добре виготовлених для цього 19 скринях. З акту комісії не видно, чи ген. Науменко і в Београді впакував Регалії в скрині, які прибули з Катеринодару, чи в якісь інші? Якщо це були катеринодарські скрині, то тоді 9 скринь зникли при невідомих обставинах. У них могли бути найцінніші клейноди. Скажімо, там були дві отаманські булави з діамантами (подарунками російських царів). Чи бачила їх комісія?

99. Рефлекси на початок літератури в Торонто.

23 жовтня 1949 р. П. Я-ко прислав В. М-чеві листа, в якому між іншим додає адресу кубанця Юрченка (старого емігранта зі ст. Полтавської) з проханням прийняти його в передплатники на «Вільну Кубань». 2 грудня він же написав до В. М-ча значно виразніше, зазначаючи, що той недавно ще перебував у лавах козаківців. Важливіші місця цього довгенького листа ось такі:

...»Сам факт появи в світ часопису «Вільна Кубань», безумовно, викличе дуже гучний резонанс у колах «козаківців». ...Дістав учора газету «Свобода»... Стаття Миши Лобка (псевдо В. М-ча) є чудова. Пошило ці газети до Парижу певним особам. Це така д... під ніс Гнатів (голова козаківців Білий, авт.), як і часопис «Вільна Кубань», що він і не сподівався... Поява «Вільної Кубані» є та віддушина, вихід з положення для багатьох кубанців, як само й для мене. А «козаківцям» перешкоджає займатися надалі халтурою й профанацією... Варт зазначити, що Гната (Білого, авт.), як розпочалася війна (2-га світова, авт.), французи посадили до табору не за політичну діяльність. За це нікого не саджали, крім большевизанствующих («Союз оборонців», «Младоросів» й інш.). Декого із сепаратистів вірмен, грузин, як само й козаків, запрошували до поліції. Одним забороняли політичну діяльність, з других брали зо-

бов'язання без дозволу поліції не виїздити з Парижу й інш. Це була сторона формальна, а практично французькі установи й урядовці не ставилися вороже до сепаратистів тому, що сепаратисти були ворогами Рад. Союзу, який тоді був спільником Німеччини...

...Офіційно французькі установи заарештували Гн. Білого за те, що він жив з **підробленим паспортом**... Його ширі прихильники хотіли з його зробити «мученика за ідею», але, здається, що трохи глибше простудіювали цей факт і... замовкли... Крім того, провідники (дошці, авт.) ще мають мету звалити всю відповідальність за свої дії в минулі часи на Гн. «Білого»... (Всі підкреслення Яка, авт.) 14 січня 1950 р. цей же кореспондент, між іншим, ще й так написав: «Дуже погане враження оправила стаття пана пастора, Фесенка в «Євангельській Правді» (релігійно-градський місячник, редактований проповідником М. Фесенком) відносно козачого снята Покрови, зневажаючи Богоматір»...

100. Часопис «Наш Вік».

У 1948 р. в Канаді виходила англomовна газете «Воркер», яка мала загострений антикомуністичний напрямок, і підтримувалася консервативними колами Канади. Редактором і видавцем її був Іван Гладун. Він перед тим був членом комуністичної партії Канади, їздив на Україну й до Москви, де учавав до комуністичних курсів пропагандистів в тридцятих роках. Приглянувшись до комуністичної дійсності, він розчарувався. Повернувшись до Канади, покинув компартію і трохи згодом випустив книжку — «Мене вчили зради». Ця книжка була помітним ударом по комуністах у всій Північній Америці.

І. Гладун задумав почати видавати нову українську газету сильного антикомуністичного напрямку і тим самим прислужитися справі боротьби з комуністичною пошестю в Канаді й США. Він вважав доцільним, в цій справі найкористніше орієнтуватися на найновішу еміграцію з советської України. Серед цієї еміграції І. Гладун почав шукати співробітників. З проф. Дмитром Кислицею він домовився, щоб той погодився стати редактором такої газети. Він побував і у В. М-ча, який згодився на співробітництво. Після такої підготовки в суботу 9 квітня 1949 року вийшло перше число газети «Наш Вік». Напрямок і завдання цієї газети найкраще характеризує декларація редакції, що вміщена на першій сторінці 1-го числа і складена самим редактором Д. Кислицею. В ній було написано:

«Наш Вік» є тижневик політики, культури та господарства. Як понадпартійний і понадконфесійний часопис, «Наш Вік» стоїть на загальних національно-українських позиціях, тому з ним можуть співпрацювати всі доброї волі українці, друзі та прихильники українського народу і його боротьби за повну державну самостійність і незалежність... Залучаючи до співпраці всі найкваліфікованіші сили, без уваги на їх партійну та іншу приналежність, «Н.

В.» має всі дані стати зразком для групової української преси та гідним репрезентантом культурно-політичної дозрілості української нації.

«Наш Вік» бореться за виховання якостей свідомого обов'язку єдності, соборності, культурності та гідності, а водночас, «Н. В.» бореться проти розпорошування наших сил та групового зарозуміння, нетерпимости та егоїзму, проти залишків провінціалізму, душової зауміковості та примітивізму.

«Наш Вік» приділятиме особливу увагу генераціям українців, що народилися чи зросли і виховалися на цьому континенті, — як великій і многонадійній силі українства світу. Щоб охопити й задовольнити найширші кола українців із цих генерацій, «Н. В.» буде друкувати частину матеріалу англійською мовою.

«Наш Вік» буде старатися якнайповніше задовольнити і вимоги новоприбулих українців та достосуватися до зростаючих культурно-політичних зацікавлень і вимог давньоприбулих українців... «Н. В.» буде всіма силами прагнути до того щоб пристосувати взаєморозуміння і гармонійну та скоордіновану співпрацю новоприбулих із давньоприбулими та тут родженими і вихованими українцями.

«Наш Вік» буде об'єктивним дзеркалом для всіх українських групових та інших середовищ, у якому вони (середовища) зможуть побачити себе в правдивому світлі... «Наш Вік» веде безкомпромісний борець проти комунізму та проти його конкретного втілення московського імперіалізму, як найбільшого ворога України і всього людства: не слабкими силами й засобами, а на ґрунті досконалого, глибокого знання теорії, практики, тактики і стратегії комунізму-большевизму... «Наш Вік» веде лінію єднання всіх українських сил світу — в ім'я добра й безпеки країн заможканих українців та прискорення повного і остаточного визволення України. «Н. В.» підтримує лінію загальної мобілізації на загальне українське діло — аж до повного тріумфу української державної самостійності і незалежності»...

Від першого числа газети і до кінця 1951-го року головним редактором «Нашого Віку» був проф. Д. Кислиця, від другого числа почавши В. М. майже в кожному числі містив свої статті. Від початку ж 1952 р., коли проф. Д. Кислиця від'їхав до Монреалю, а прибулий на декілька тижнів з Нью-Йорку для редагування П. Сухомлин повернувся до США В. М. мусив перебрати і редагування до кінця лютого 1952-го року. Він же очолював і редакційну колегію, до якої входили проф. Кислиця, інж. Шумовський, ген. М. Садовський, Б. Олександрів та інші. Протягом перших кількох місяців співредактором «Нашого Віку» був письменник Улас Самчук, але більше номінальним, бо до практичної праці він не мав ніякого нахилу.

Слід зазначити, що редакторів цієї газети доводилося робити і майже всю іншу роботу, як адміністрація, керування видавництвом, секретарство у видавничій спілці тощо. За всю працю платилося йому менше, ніж скромну платню: на початку — 25 дол. на тиждень, а під кінець — 35 дол. тижнево.

З часописом співпрацювали, на запрошення головного

редактора, визначні вчені, журналісти й діячі культури, як от: Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Юрій Шерех, В. Іванис, Віктор Домонтович (Петров), Богдан Романенчук, Юрій Дивнич, Лавриненко, Іван Багряний, Сергій Домазар, Борис Олександрів, І. Дубилко та багато інших.

Після піврічного видавання І. Гладун відмовився від фінансування і була заснована видавнича спілка «Наш Вік», яка майже відразу прилучилася до вже діючої видавничої спілки «Народне Видавництво». Остання складалася майже виключно з членів Українського Народнього Дому в Торонто, що співчували галицьким радикалам. Власне оцей елемент по відмові п. І. Гладуна, що лишився тільки членом спілки «Наш Вік» був головною фінансовою підпорою. Найактивнішими членами з Укр. Народнього Дому у новому видавництві стали: Мар'ян Кунікевич, Степан Кривоус, Іван Ліліцак, Роман Карман та інші. Ініціаторами спілки «Наш Вік» були: Д. Кислиця, С. Підгайний, А. Оришак, В. Зінчишин, С. Пуляк (Форт Вільям) та інші. Восени 1951 р. мала приєднатися до цього видавництва й видавнича спілка з Нью-Йорку, учасники якої були прихильники УНР-ди, які хотіли створити сильне видавництво і велику газету на американський континент. Та сталося так, що уповноважених представників Нью-Йорської видавничої спілки (М. Степаненка і М. Бояр) чомусь не перепустили через кордон до Канади: хтось до американської й канадської поліції зробив лихий донос, щоб пошкодити об'єднанню нью-йоркської видавничої спілки з «Нашим Віком». Далі виникли й інші ускладнення і до об'єднання не дійшло. Готові були організовано вступити до видавничої спілки «Наш Вік» члени Союзу Українських Самостійників (СУС), передовики православних Східньої Канади — давніші поселенці. Та з гурті, як часто в нашій дійсності буває, з'явилися егоцентрики, які загальмували широке об'єднання й створення поважної бази для часопису, відштовхнули охочих пристати, знеохотили члени Укр. Народн. Дому й оставили в-во.

Однією з найбільших вад видавництва була відсутність сталого технічного керівника й управителя, який би порядкував господарською справою. Адміністратори мінялися щодва-три місяці, виявивши свою повну непридатність.

До цього слід додати шалену компанію проти газети з боку партійних та групових середовищ, які не бажали конкуренції й не годились з існуванням газети вищого від їхніх рівня. Комуністи ж повели шептану кампанію й плітки, що «Наш Вік» — комуністична газета.

Були великі й технічні труднощі: друкування по чужих

друкарнях, часте саботування в них. Для власної друкарні майже неможливо знайти й втримати кваліфікованих друкарів тощо. В цих обставинах редактор Д. Кислиця казав: «Щоб видавати понадпартійну газету, треба мати сильну партію... або скриню готових грошей».

Так, після трирічного існування — від квітня 1949 р. до кінця лютого 1952 року видавання цієї газети довелося припинити. А дуже жаль. Тим більше, що «Наш Вік» був єдиною на всю Америку газетою, яка щиро і сильно підтримувала Державний Центр, УНРаду й її Виконавчий Орган, авторитетно біла в точку української єдності і соборності, з якою (соборністю) так негаразд в Америці й досі.

101. Особливості життя українців Канади.

Прибулого до Канади вражало, що громадсько-політичне життя українців зосереджувалося найбільшою силою навколо церков, головним чином православної й греко-католицької. Протестанти-євангелісти, баптисти, суботники й інші національно були менше виразні і кількість їхня великою не була. Чималу групу становлять безвірники-комуністи та їхні симпатики. Вони (безвірники) цілковито орієнтувалися ніби на Советську Україну — фактично ж на СРСР. Ці групи були організовані й агресивно-фанатичні. До них домішувалися й люди інших національностей. З оцими безвірниками новоприбулі на початку часто входили в дискусії, які іноді доходили до бійок, навіть з втручанням поліції. Найбільші групи національно виразних українців tworили православні й греко-католики, що походили з Галичини і Закарпаття. Вони затримали східні церковні обряди, але в Канаді греко-католики звали себе просто католиками до певної міри демонструючи свій католицизм. Група православних утворилася в основному з імігрантів із Західної України, які зріклися унії, та православних буковинців, волинців і одинців з Наддніпрянщини. Головне об'єднання православних виявлялося в Союзі Українців Самостійників (скорочено СУС), який всебічно підтримує Православну Церкву. При Союзі й церквах були школи й молодечі організації. Друкованим органом православних був тижневик «Український Голос», одна з найстарших українських газет в Канаді. Група православних стало підтримувала Наддніпрянську еміграцію і її політичні центри в екзилі, якот: президента й уряд УНР, Національну Раду, її Виконавчий Орган (ВО); прибуваючі з Європи православні українці знаходили опіку в православних церквах і їх протекторах-сусівцях. Новоемігрантські організації також містилися частіше при православних церквах. Молодеча

організація при СУС звалася «Союзом Української Молоді в Канаді» (скор. СУМК). У греко-католиків до деякої міри відповідаюча СУСові організація було «Братство Українців Католиків» (скор. БУК), але ця організація визначалася більше клерикальним характером. У неї висувалося насамперед католицизм, а для СУС-у першим було українство, оборона національного питання. Окремими і ніби більше всеохоплюючими були «Народні Доми» (найстаріша форма організації в Канаді). Відокремлено також працювало «Українське Національне Об'єднання» (скор. УНО), порівнюючи молодша організація. У двох останніх організаціях членами були українці різних конфесій, але переважали в них, принаймні в Торонто, католики. Православні члени там були в меншості, або й тільки одиницями.

Для В. М-ча натуральним шляхом був вступ до Православної Громади, бо остання найближче відповідала його поглядам. Він з самого початку вступив до неї і залишився там до останнього часу. Очевидно, що добрі стосунки він зберіг і з іншими організаціями, не виключаючи самих крайніх націоналістів. В Торонто ж В. М-ча проп. М. Фесенко познайомив з кубанським полковником Венглевським, який працював в дослідній інституції і, як лінійць очолював якийсь час російську організацію в Торонто. Полк.-агроном познайомив В. М-ча з завідуючими бібліотек у провінціальному парламенті (Онтаріо) та Торонтонського університету. В останньому дозволили користатися, брати додому книжки нарівні з професорами університету. В парламентській же бібліотеці можна було працювати й використовувати всі матеріали. Тут В. М. знайшов усі звіти й публікації Ліги Націй з Женеви. Користаючись всіма цими матеріалами, В. М. підготував лекції про «Імперіалізм Московщини, Росії й ССРСР», доводячи, що керівники державного організму під зазначеними назвами в питаннях колонізації й імперіалізму були ідентичні. На цю тему, на прохання українських студентів, згуртованих в організації «Молоді Українські Націоналісти» (МУН), зробив цикл викладів по неділях в приміщенні УНО. Тоді ці питання ще цікавили молодь і вона в великій кількості висиджувала по дві й більше годин. По закінченні цих доповідей В. М. опрацював їх і видав брошуру під титулом «Імперіалізм Московщини, Росії й Советського Союзу» за підписом В. І-с. Зроблено це на позичені гроші. При брошурі долучена схематична мапа. Видрукована вона в 1952 році видавництвом «Новий Шлях». Цю брошуру переклав п. М. Дяковський і на англійську мову. Англійський рукопис В. М. передав тодішньому голові СУЖЕРО для надрукування, та

цього не сталося і англійський текст не вдалося дістати назад.

Влітку 1949-го й 50-го років В. М. по три тижні в Торонто викладав популярно географію на Курсах Українознавства при Православній Громаді. Слухачами була молодь 15-18 років. Всі ці лекції В. М. друкував машиною у декількох примірниках і роздавав слухачам, щоб вони ще й дома прочитали. Запас слів у слухачів був обмежений і втовкмачувати їм незнайомі терміни й назви не було легко. Тепер Курси Українознавства стало відбуваються при катедрі св. Володимира, крім щорічних літніх. Це ж робиться і в католиків. Це гальмує процес асиміляції укр. молоді.

102. 25-ліття з дня смерти Симона Петлюри.

Популярність імені Головного Отамана Симона Петлюри в Канаді надзвичайно піднеслася. Він став загальним національним героєм, по ньому правила панахиди не тільки в православних церквах, а навіть, нарешті, і в католицьких, де він раніше був лише схизматиком. Католицька крига під тисненням свідомих вірних проломлена. Але серед націоналістичних кіл з'явилася нова ідея, а саме разом з днем Петлюри святкувати й день полк-а Є. Коновальця, як рівнозначних героїв. Чути було і такі єретичні думки, що полк. С. Коновалець був продовжувачем дій Петлюри.

Православний загал, зокрема військові, висунули проти цього поєднання свят такі аргументи. С. Петлюра є співучасником проголошення IV-го Універсалу Центральною Радою про Самостійну й Незалежну Українську Державу. Десять місяців пізніше, 1-го листопада, західні українці декларували свою Самостійну й незалежну Західню Українську Республіку, створивши для неї Парлямент і Уряд. І лише переможена польською військовою силою Західньо-Українська Держава вислала своїх представників до Центральної Ради в Київ з пропозицією об'єднання. 22-го січня 1919 р. була декларована Соборна Українська Держава. Полк. Є. Коновалець незадовго перед тим прибув з російського полону з Царицину (теп. Волгоград), і прийняв командування над зорганізованими полоненими галичанами під назвою «Січових стрільців». Згадана декларація нічого фактично не змінила: уряди двох Україн не об'єдналися — існував Генеральний Секретаріят Наддніпрянщини і незалежний уряд Західньої України, армія Української Народньої Республіки і Українська Галицька Армія. Остання респектувала лише розпорядження Західнього Укр. Уряду.

За перехід цієї армії до ген. Денікіна і пізніше до большевиків історично відповідальний є Західньо-Укр. Уряд. Полк. Є. Коновалець з начштабу полк. А. Мельником були в складі армії УНР, але, відмовившись від участі в Зимовому поході і перевівши своїх січовиків на становище інтернованих в (Чехо-Словаччину), повернулися в розпорядження таки Західньо-українського уряду. З цього моменту полк. Є. Коновалець перейшов в опозицію до Державного Центру УНР, а зокрема до Головного Отамана Симона Петлюри. Стан опозиції не припинився і до трагічної смерті полковника.

Діяльність полк. Є. Коновальця за кордоном, його організації УВО й ОУН провадили велику організуючу працю майже виключно в Західній Україні, найближче його середовище складалося також переважно з представників земель західніх. Він був національним героєм Західньої України і мало знаним на Східній Україні. Це й підтвердилось в часи 2-ї світової війни коли по всій Україні не сходило з уст ім'я Петлюри без згадки полк. Є. Коновальця.

Симон Петлюра не випадково виявлена революцією постать. Коли ми перечитуємо літературну спадщину С. Петлюри (див. «Симон Петлюра» Нью-Йорк, 1956 р. 480 сторінок), то бачимо, що він, починаючи з 1902 року писав з дуже широкою тематикою статті, пройняті українською державницькою думкою. У революцію він взяв участь уже цілком підготованим українським державником. Його прогнози і сьогодні є актуальні. На жаль, цього не можна сказати про полк. Коновальця, який не лишив соліднішої по собі літературної спадщини. А діяльність його гривала біля 20 років (1918-1938) (у С. Петлюри по революційний період займає тільки 9 років). Отже, це є дуже різні і інтелектуально постаті. Через це поважні українські громадяни цілком натурально вважали, що обох героїв — мучеників треба вшановувати нарізно. Це були — антиподи — закоханий у диктатуру й глибокий демократ.

Однак всі наведені міркування були не переконливі для націоналістів. Вони завзялися, щоб одночасно з С. Петлюрою святкувати й полк. Є. Коновальця. В. М. поділяв об'єктивні думки, вище висловлені. Він був запрошений промовляти на святі в той рік (1951) в Грімсбі, Сент-Кетерінс і в УНО в Торонто. В Грімсбі говорив про самого С. Петлюру; в Сент-Кетерінс дав виразно окреслену силуетку С. Петлюри й полк. Є. Коновальця, а в УНО характеризував також діяльність лише С. Петлюри, а про полк. Є. Коновальця промовляв від УНО націоналіст Б. Зорич.

Пізніше ці святкування перетворилися в націоналістич-

ній громадськості в свята героїв з долученням до С. Петлюри й полк. Є. Коновальця ще й Т. Чупринку (Романа Шухевича). Свято двадцятип'ятиліття в Торонті відбулося ще й з організацією демонстративного походу. Це останній організувала 5-та Станиця Союзу кол. українських вояків на чолі з активним тоді головою її Юрієм Гуменюком. Фактично організували цей похід і Академію четверо людей цієї станиці (Ю. Гуменюк, ген. М. Садовський, І. Кіріченко й Я. Тесля), які телефонічно звернулися до всіх організацій із закликом узяти в цьому поході участь. Відбуто з представниками різних організацій засідання, як все влаштувати, але представники УНО домагалися святкування «героїв», інші боялися дефіциту з цього підприємства. Та І. Кіріченко й Я. Тесля заявили, що вони удвох покрийуть дефіцит. Тоді почали застрашувати незадоволенням життів, які можуть виступити проти. Один ревний католик А. К-к доводив ген. М. Садовському, яка може бути небезпека від виступу жидів. Та вперта чвірка поставила перед всіма організаціями рішуче питання: візьмуть участь чи ні? Згодилося 28 організацій. Невгомонний Ю. Гуменюк замовив в кіно залу, англійську оркестру й деяких артистів.

Порідного травневого дня зібралися на площі парку (ріг вулиць Бетерст і Дандес) ветерани згаданої 5-ї станиці, ветерани Канадського Легіону, пластуни і велика маса цивільної людности з перевагою новоприбулих. Похід рушив вулицею Бетерст до вул. Квін і нею до Сіті Голу. Там покладено вінець невідомому воякові і зараз же перейшли до залі Кіна поруч в якій відбулася урочиста Академія. Похід і Академія пройшли в зразковому порядку. Ніякого навіть натяку на виступ жидів, не було.

Після цього на засіданні ліквідаційної комісії вирішено видати поважну монографію про С. Петлюру з доказами, що в жидівських погромах у 20 роки не винен не тільки С. Петлюра, а й регулярна українська армія що значно більше погроми були в Добровольчій і навіть червоній арміях. Цю книгу доручено написати В. М-чеві, що він виконав за рік. Монографія «Симон Петлюра — Президент України» (255 ст. великої 8^о) видана в 1952 році. Кошти видання покрила 5-а Станиця кол. Українських вояків з продажу книжок. У цій книзі наведено найбільше доказів про неправдиве обвинувачення С. Петлюри в погромах на підставі переважно авторів — жидів. На книгу було більше додатніх рецензій.

103. Закордонна служба-СіБіСі і Українська секція в ній.

Закордонна служба СіБіСі («Голос Канади») почала діяти 25 лютого 1945 року. Відкриття цієї служби благословив тодішній прем'єр-міністр Канади Меккензі Кінг такими словами: «... Канада виступає на світову радіоарену не з тим, щоб додавати щось до і так великої зливи пропаганди. Вдаючись до цієї нової (радіо) служби, ми рішуче кажемо, що як під час миру, так і під час війни ми будемо вірні тим ідеалам, завдяки яким ця країна стала нацією (державою). Якщо ми будемо вірні самим собі, то канадська єдність може послужити добрим прикладом для ширшої єдності людства, в якій (єдності) лежить одна з найпевніших підвалин... миру»... *)

Наведене дуже загальникове окреслення Меккензі Кінга говорить про єдність, якій ця служба присвячується. Це завдання Міжнародної служби («Голосу Канади») докладніше окреслені в зверненні СіБіСі до комісії Вінсента Мессея (з цитованої статті), а саме:

«Завдання Міжнародної служби — подавати за море правдивий, ясний образ життя людності Канади. Ми віримо, що в такому разі люди, які слухають цю службу («Голос Канади»), будуть краще розуміти діяльність канадців, їх погляди, їхнє тлумачення світових новин, їх культуру, їх інституції; вважали, що саме такий підхід може бути єдиною платформою, з якої справа миру і доброї волі зможе мати успіх».

Але і це роз'яснення давало цілковиту можливість широко проявляти ініціативи керівникам «Голосу Канади», бо «діяльність кан-дців та їх погляди, їхнє тлумачення світових подій» тощо можна розуміти й передавати досить довільно. За наведеною статтею Маркуса Ван Стіна два директори «Голосу Канади», Айра Ділворт і Жан Дезі, встановивши ближчий зв'язок з міністерством закордонних справ, зробили далші роз'яснення. У березні 1951 р. перший (Айра Ділворт) так висловився: «Ми боремось з фальшем, де б він не був, і рішуче протиставимось комуністичній лінії». А призначений на його місце Жан Дезі поставив далші крапки над і, говорячи: «Ми включилися всією силою до боротьби за душі людей, полишених напризволяще післявоєнній совєтській Росії. Хоч наші різні аудиторії вимагають різного підходу, проте нашою головною ціллю лишається всюди те саме: боротись проти совєтської пропаганди, викриваючи її лицемірство і боронячи всією силою західну поставу»... Отже бачимо, що хоч Міжна-

*) «CBC-International, it is Canada's Voice — «The Globe Magazine», 29. XI. 1958 у.

родня служба СіБіСі ніби була при міністерстві Закордонних справ, фінансувалася ним, однак вона не мала точної програми чи якихось приписів від цього міністерства. Ця інституція цілковито залежала в її діяльності від її керівника, котрий сам надавав напрямок в залежності від його уподобань. Звіти «Голос Канади», як і вся корпорація (СБС), складав не урядові, а безпосередньо парламентові.

Близько семи років, до 1952 року, передачі «Голосу Канади» відбувалися німецькою, чеською, шведською, норвезькою, датською, голландською, пізніше і російською, італійською, грецькою мовами а українська ігнорувалася, хоч майже всі названі народи (окрім німців) в Канаді й на материній території мають значно менше населення, ніж українці. Чомусь саме українці мусили роками домагатися передач своєю мовою через різні організації, як Комітет Українців Канади, своїх депутатів у парламенті і впливових осіб. Особливо велику й вдалу роботу для досягнення цієї мети провів депутат до федерального парламенту **Іван Дікур**.

Перша 15-тихвилинна передача на Україну з української секції відбулася 1-го липня 1952 року. Перше було слово перекладене по-українському міністра, закордонних справ Лестера Пірсона до Українського народу з нагоди першої української радіопередачі. Воно звучало так:

«Стался дійсно щасливий збіг обставин, що урочисте відкриття радіопередач українською мовою з Канади припадає на день святкування 85-х роковин Канадської Державності. 1-го липня 1867-го року колишні британські колонії в Північній Америці об'єдналися і створили єдину державу з власним, місцевим самоврядуванням. Канадська держава постійно і всебічно розвивалася і змінювалася, аж поки дійшла до нинішнього стану всім званої прогресивної, вільної і квітучої країни.

«Одним із фактів, що має особливе значення у зв'язку з запровадженням українських радіопередач із Канади, є те, що українські поселенці та їхні нащадки становлять одну з більших в Канаді національних груп, яка спільно з основними — британською і французькою групами творять єдиний канадський народ. Канадці українського походження мають ті самі широкі демократичні права, свободу і привілеї, що їх мають і всі інші канадці.

Перебуваючи в таких сприятливих умовах, українці в Канаді живуть у достатках, чисельність їх постійно зростає, вони стають рівноцінними і щасливими громадянами Канади. До канадської різномірної культури і вони вносять дорогоцінний вклад з багатющих скарбів української культури.

Однією з цілей нашої програми українською мовою буде говорити Вам про тих людей, що приїхали з України і поселилися в Канаді, а крім того, подавати найцікавіші відомості про нашу країну, про її історію, про наш народ і спосіб життя. Разом із цим, ми маємо на меті подавати Вам правдиві і безсторонні інформації про світові події. Ці інформації допоможуть і Вам бачити світ таким, яким він є насправді.

Ми, канадці, переконані, що одним із найпевніших шляхів до взаєморозуміння і миру між народами є вільний обмін інформацією. Ми щиро бажємо обміну інформаціями і не наша в тім вина, що дотепер ми не змогли проломити той штучний мур, яким обгородила вас радянська влада, щоб ізолювати від решти народів світу.

Ми вважаємо, однак, що коли наші передачі зможуть хоч якоюсь мірою проломити цей мур, встановити контакт між канадським і українським народом і довести до кращого взаєморозуміння та приязні між вами і зовнішнім світом коли нам пощастить розвіяти той страх, ту ненависть і те напруження, що його створює радянська пропаганда, то наші радіопередачі українською мовою цілком виправдають своє призначення.

З щирою і глибокою надією, що цієї цілі ми досягнемо, я з приємністю користуюсь із цієї першої нагоди, щоб передати українському народові по радіо дружній привіт і найкращі побажання від усього канадського народу.

Звернення міністра Лестера Пірсона насамперед подає популярну інформацію про повстання «Канадської Державности», оминаючи статус Домінії, та про українців, зазначаючи, що «українські поселенці та їхні нащадки становлять одну з більших у Канаді національних груп, що українці в Канаді мають ті самі широкі демократичні права, свободу і привілеї, що їх мають і всі інші канадці, що вони в Канаді живуть у достатках, чисельність їх постійно зростає, та що до канадської різномірної культури вони вносять дорогоцінний вклад з багатючих скарбів української культури».

Щодо програми передач, то міністер окреслив її загальною, що «українською мовою буде вам говорити про тих людей, що приїхали з України... і крім того, подавати найцікавіші відомості про нашу країну, про її історію, про наш народ і спосіб життя... ми маємо на меті подавати вам правдиві і безсторонні інформації про світові події».

Дуже обережно міністер торкнувся і Советського Союзу, говорячи: «ми щиро бажємо обміну інформаціями і не наша в тім вина, що дотепер ми не змогли проломити той штучний мур, яким обгородила вас радянська влада... Ми вважаємо однак, продовжував міністер Л. Пірсон, що коли наші передачі зможуть хоч якоюсь мірою проломити цей мур..., то наші радіопередачі українською мовою цілком виправдають своє призначення».

Закінчив міністер дружнім привітом і найкращими побажаннями українському народові від усього канадського народу.

Отже, промовляв міністер закордонних справ Канади, але ні єдиним словом не обмовився про напрям політики уряду. Однак він закликав співробітників української секції «проломити штучний мур», яким обгородила радянська влада український народ, не конкретизуючи а, тим самим

даючи вільну руку в цій праці. Кінець звернення трошечки за барвлений пропагандою.

Після міністра Л. Пірсона по-українському промовив Іван Дикур, ліберальний посол до федерального парламенту в Оттаві. Він сказав таке:

»Це говорить з Канади до України — Іван Дикур. Мені як депутатові українського роду до парламенту Канади припала честь передати палкий та сердечний привіт від вільної Канади до наших братів в Україні.

Говорю до вас з нагоди події історичного значення. Сьогодні уряд Канади відкриває український відділ при радіостанції «Голос Канади» в Монреалі. Від тепер через «Голос Канади», ви будете постійно чути про наш спосіб життя цього демократичного та вільного краю, що з симпатією відноситься до вашої долі під гнітом Москви та Політбюра.

В Канаді тепер живе до півмільйона канадських громадян українського роду. Багато з них прибули сюди в наслідок культурних та політичних утисків та економічного визиску України зі сторони імперіалістичної — колись царської, а тепер большевицької — Росії.

Ми, українці Канади, хоч роджені та виховані за океаном, не забуваємо про вас — наших братів і сестер на рідних землях наших предків.

Користуючись з повної політичної та особистої волі, ми маємо повну свободу висловити свій біль з приводу ваших страждань у неволі. Ми свято переконані, що прийде час, коли і в Україні запанує свобода, яку ми знайшли в Канаді.

При цім я хочу запевнити вас, що не тільки українці Канади, а й ціле суспільство Канади, пильно цікавиться вашою долею.

Всі намагання імперіалістичної Росії трактувати українську справу як внутрішню проблему Росії, — не вдалися.

Світ знає, що змаганням і жертвами українського народу виборено соборну державу від 1917-1920 років!

Світ знає, що за українську національну культуру та державність згинув Академік Сфремов та його група вчених, як також історик Грушевський, Хвильовий, Скрипник і тисячі інших українських провідних людей та мільйони селян і робітників!

Світ знає, що Україна жорстоко уявлено, але і знає, що вона бореться за волю і що вона має людське, законне та Божє право на повну свободу.

Ви мусите знати, що вільний світ поза мурами московсько-большевицької тюрми народів знає і співчуває всім вам, що перебуваєте в такій неволі, та визнає слугиність вашої боротьби.

А ми з Канади від себе скажемо словами Тараса Шевченка: **БОРИТЕСЯ, ПОБОРИТЕ!»**

Посол І. Дикур дещо доповнив інформації міністра Л. Пірсона, а далі підбадьорюючи, звертається до братів українців, що перебувають під советською займанщиною. Він кличе до боротьби з пануючим авторитарним режимом. Але з боку українців Канади, а навіть всіх канадійців і цілого демократичного світу обіцяє — співчуття. Нічого конкретнішого в цій промові знайти не можна.

З приводу відкриття української секції «Голосу Канади»

промовляв ще посол консервативної партії Михайло Стар. Його виступ мав трохи відмінний характер, а саме:

»Від українців далекої вам Канади, я маю велику честь передати нашим братам і сестрам на Україні сердечний привіт

Сердечний привіт вам, браття Українці, яких жорстока війна, крокожадні вороги свободи і гідності людини та вашого палкого бажання волі, порозкидали по цілому світі!

Цей привіт передає вам син українського емігранта, який 43 роки тому був змушений покинути свою рідну та любу батьківщину, Україну, щоб за океаном, у Канаді, шукати кращої долі. Невольа, національні й економічні утиски, не дали змоги нашим батькам зажити повним і свободним життям на рідній землі.

Аж у Канаді українці знайшли вільне життя і нагоду свободно розвиватись у всіх ділянках політичного, економічного й культурного життя.

Я сам народився в Канаді, але я ніколи не забував про Україну.

І ось 43 роки пізніше, я, син цього українського емігранта, завдяки повній волі думки й вислову та суспільної праці в Канаді, нині маю високу честь бути депутатом державного парламенту Канади.

З нагоди відкриття Українського відділу «Голосу Канади», я коротко подам відомості про життя ваших братів у Канаді.

Тут живе півмільйона українців. В умовах суспільної та особистої свободи за останні 60 років українці Канади зробили величезний поступ.

Прибулі сюди економічно бідні селяни й робітники і їхні діти, роджені в Канаді, побудували тут тривкі основи для свого культурного, економічного і суспільного життя: українські школи, інститути, всенародні організації на чолі з Комітетом Українців Канади, свою пресу тощо. Мають вони своїх учених і професорів у державних університетах та чисельних послів і провінціальних сеймах і державному парламенті, учителів, лікарів, інженерів, одне слово, велике число високо-кваліфікованих професійних людей. Все те було здобуте важкою працею самих українців.

Маючи те все на увазі, ми, канадські українці, уболіваємо, що Ви, браття українці на рідних землях, не маєте права на повне політичне, національне і особисте життя — на таке, яким ми, ваші брати, тішимося у Канаді.

Але не зневірюйтесь, брати, бо вільний світ про вас пом'ятує. Прийде той час, коли дух волі проб'є залізну заслону неволі, розвалиться тюрма народів і режим терору розлетиться під ударами непереможних сил СВОБОДИ і ДЕМОКРАТІЇ!»

Як бачимо, і посол М. Стар, крім подачі інформативного матеріалу, агітує не зневірюватись, бо «дух волі проб'є залізну заслону неволі» і подібні абстрактні запевнення. І в цьому виступі багато агітаційних підбадьорювань без якого-будь натяку на конкретні заходи. Про лінію розпочатих передач не можна знайти жодного натяку.

Таким чином працівники української секції «Голосу Канади» і після цих трьох виступів ніяких істотних вказівок для праці, опріч бажання «проломити мур», яким відгородили совети українців на своїх землях від земляків, що перебувають за кордоном, і взагалі від цілого світу.

На самому початку склад працівників української секції

утворився дуже несприятливо для праці. У ньому була лише одна людина, що добре була ознайомлена з життям під СРСР, це був проф. Дмитро Кислиця, який скінчив всі школи в СРСР і мав всі інші кваліфікації, як знання української мови, журналістичний досвід, уміння komponувати статті для передач тощо. Решта, починаючи з керівника, Богдана Панчука, подженого в Канаді, підсоветських умов не знали взагалі, бо родились у Відні, Варшаві, Галичині чи вивезені за кордон двох-трьохрічними дітьми. Д. Кислиця працював головним редактором, але йому більше довелось просто самому все робити понад три роки.

Не зважаючи на такий несприятливий склад персоналу, укр. секція протягом року самотужки komponувала свої програми незалежно ні від кого. На початку і майже три роки кожного дня в програмі української секції була бодай одна стаття з української тематики — про життя українців у вільному світі, про події на Україні, з нагоди національних і церковних свят, ювілеїв тощо. Статті замовлялися авторам: Ю. Шерехові, В. Іванисові, М. Глобенкові, І. Майстренкові, В. Голубничому, І. Власовському й інш. Про цей період журнал «Нові Дні» (ч. 99, квітень 1958 р.) писав:

«Був час — 1952 і 1953 рр., цбто в перші два роки існування української секції, коли можна було сказати, що Канада говорила про Україну в основному те, що треба, на відповідному рівні і добірною мовою, вістки були різноманітні, статті цікаві й актуальні... З українській пресі Канади і навіть США та Європи час від часу в ті роки можна було бачити лепідарні і добрячі статті з позначенням: «З передач Голосу Канади»...»

Після року незалежної праці секції до неї почали прискіпуватись з Оттави, а згодом і в самій Закордонній службі посадили таких цензорів, що обмежували, забороняли-все на шкідливі рівневі і змістові передачі. Цензура почала відкидати навіть статті проф. І. Власовського на релігійні теми. По трьох роках праці (1952-1955) фактично заборонялося будучо передавати таке, що хотіла секція, українська тематика виключалася цілком статтей у секції цензори писати не дозволяли. Таке обниження передач української секції затривожило більшість українських організацій і преси. Про це з'являлися статті в Українській думці, Лондон, Канадському фермері й Українському Голосі — у Віснику, Нових Днях — у Торонто, Українських Вістях — Західня Німеччина, Українському Прометееві — Детройт і інш.

Але в обороні своєї сумнівної якості діяльності керівники Закордонної служби СіБіСі також вишукували способів. Один з них був такий. До Монтреалю в червні 1957 р. з'явилися уповноважені від мейора міста Буффало (США)

п. Панькова такі особи, як пп. В. Чопик і В. Низовий, які вручили керівникові СіБіСі п. Деляфільдові «золотий ключ» та різні похвали за «найкращі в світі передачі українською секцією на рідні землі». Про це дивне відзначення 5-го червня в часописі «Монтреал Стар» появилось таке повідомлення:» Буффало вирішило, що монтреальські передачі в Україну є найкращі з усіх частин вільного світу». А в українській пресі про цю дивовижну акцію з'явилися більше критичних відгуків. «Український Голос» (19. VI. 1957, ч. 25) в передовиці «Чиї це махинації» зазначив:

»У понеділок 3 червня відбулася в Монтреалі цікава і загадочна церемонія. Два американські українці Володимир Чопик і Василь Низовий, перший секретар адміністрації міста Боффало, а другий представник Українського Товариства Професіоналістів, вручили директорів Міжнародної Служби СІБІСІ, п. С. Р. Деляфільдові, грамоту і золотий ключ свого міста...» за визначну працю у зв'язку з радіопередачами в Україну та до інших країн під комуністичною контролею». Похвальна грамота була підписана мейором Боффало, п. Паньковим, і золотий ключ був переданий також в його імені...

..Вирішає цілий ряд питань. Яким чином панове Чопик і Низовий, а з ними і мейор Паньків, вважали себе покликаними і кваліфікованими свідчити про найкращу якість канадійських авдіцій? На якій основі прийшли вони до такого заключення? Чи порівнювали вони тексти передач українського відділу в Монтреалі із змістами «Голосу Америки» та «Радіо Вільна Європа»? «Чи є вони компетентними Суддями? Які критерії вони застосовували?

Навіть якщо вено так було, як ці панове з Америки думають, то вони повинні бути настільки джентельменами, щоб знати свою межу. Вони повинні знати, що в Канаді існує Комітет Українців Канади, який є зацікавлений в справі українських радіопередач в Україну, і звичайна чемність вимагала, щоб вони, поки дали похвальну грамоту і золотий ключ, бодай поінформували, якщо не порадилися з Комітетом. Вони попросту влізли в не своє діло. Хто їх до цього спонукав?

Ми хотіли б. щоб те, що американські панове сказали було правдою. На жаль, ми цього сказати не можемо. Відколи настала зміна в керівництві українського відділу, не має змоги дістати вмісту передач в Україну. Але ті, що інколи їх слухають, кажуть, що це просто жах і витрата гроша передавати такі нісенітниця за залізну заслону.

Тоді коли Комітет Українців Канади веде кореспонденцію з адміністрацією Служби СІБІСІ в тому напрямку, щоб канадські радіопередачі за залізну заслону були якщо не найкращі, то бодай не найгірші. Чопик і Низовий втручаються й кажуть, що все в порядку: канадські передачі знамениті, вони найкращі, що походять з вільного світу«... І т. д.

24. VI. 1957 р. часопис «Канадійський фармар» під заголовком «Хитре, але не мудре діло» написав також довшу статтю, негуючи дивовижне поступування американських відпоручників з м. Боффало. Не проминуло це уваги й декількох інших українських часописів.

Оте згіршення передач української секції дійшло й до федерального парламенту, де виступив посол А. Головач із такою заявою:

»Закордонному Відділові Всеканадської Радіовисильні зрізали не лише бюджет. Я думаю, що обмежили й напрямок цього важливого відділу. Здається, що в 1953 р. передачі міжнародного відділу мали ще ударну силу...

Я не знаю, який напрямок мають вони тепер, але обмеження, що мали місце, могли б означати послаблення ударної сили, яку мали передачі раніше. Постає питання — чому? Чи через співіснування? Якщо так, то чому не запросити редакторів звідти, щоб писали нам статті і цим довести на ділі свою дружбу й співіснування, про яке говоримо...

Я сказав би, що там десь мусять бути закулісні стратеги та експерти у справах ідейного напрямку, які оковують ефективність цього важливого відділу... в пропрамах за кордон знаходимо такі теми, як ескімоси, північні території, собачі перигони на савані, морський шлях Св. Лаврентія та про табуни оленів (каріби). Уявляю собі когось за залізною завісою — продовжував посол Головач, що, бажаючи слухати довгожданні вісті, вибрався десь на верх столони, чи заліз у копицю сіна, де схований приймач. Він залучить радіо і що ж він почує? Розмови про оленів та про шлях Св. Лаврентія.

Я заявляю, що в міжнародному відділі Всеканадської Радіовисильні є неефективність щодо напрямку передач, що свідомо чи несвідомо напрямок передач серйозно погіршився. Тому я вважаю, що міжнародний відділ треба зміцнити, а не послабити. Це можна зробити зміною політики, яка не допускає ведення ефективних і реалістичних передач у відповідності з добрими інтересами Канади та вільного світу»... («Батьківщина», 8-15 лютого 1958 р.).

Відповіді на численні виступи преси й організацій знаходимо в уже цитованій статті в «Глоб Магазин» від 29. XI. 1958 р. під заголовком: «СiBiCi Інтернешнл-іт із Канада'с Воїс», автор якої, Маркус Ван Стін, очевидно кимсь інспірований, подав ще й такі вислови:... «Ми уникаємо прямої пропаганди, як тільки можемо», — каже Чарлз Деляфілд, який очолив Службу після того, як Дезі став послом до Франції в 1954 р. «Ми стараємось говорити про Канаду, про канадський спосіб життя і про участь Канади в міжнародних справах... надуживання Голосом Канади, щоб зводити політичні порахунки деінде, було зокрема звичайною собі річчю у випадку з українською секцією, як протягом кількох років використовувала короткохвилові радіозасоби Канади як голос українського сепаратизму. Радіопередачі на Україну почалися в 1952 р. — головним чином у наслідок тиску української меншини Канади. У відкритті цих передач узяв участь Михайло Старр, консервативний член парламенту, що тепер є міністром праці, який ось так горіжився в тому своєму виступі». І далі автор приводить лише останній абзац з вищенаведеної промови М. Старра, а саме:

»Не зневірюйтесь, браття, вільний світ пам'ятає про вас. Скоро настане той час, коли дух свободи проб'ється крізь залізну завісу гніту, коли мури тюрем народів будуть повалені, коли влада терору розпадеться від переможного удару сил свободи«.

Ця цитата спеціально вихоплена з цілої промови Старра, бо вона інакше виглядає в цілій промові. А зрештою вона перегукується з промовою міністра Пірсона, що закликав «проломити штучний мур». Далі стаття пояснює: «Таке войовниче наставлення і підтримка українського сепаратизму, що цілком розходилися з політикою канадського уряду, тривало доти, аж поки Міжнародна Служба (але не уряд, авт.) порядком самооборони — призначила не-українця Л. Кароля Чіпмана керівником української секції»... Чіпман-англієць, не розумів української мови і не мав уяви про Україну. Він керував від 1956 по 1959 рр. поки знайшли опортуніста І. Бонді-Веселовського, що слухняно зробив безликою секцію, яка тепер має лише назву українська. Д. Кислиця восени 1957 р. добровільно залишив редакторство в цій секції.

Із наведених цитат цієї статті ясно, що українська секція «Голосу Канади» постала лише під натиском канадських українців, але її вихолостили так, що вона стала для українців не тільки безбарвною, а часто навіть шкідливою. Наприклад пропаганди католицизму на Україну може лише дратувати слухачів на Україні. Ефективність цієї установи, таким чином, зведена на нівець.

104. Специфічні умови життя й діяльності за океаном.

Як уже зазначалося, життя за океаном має особливий характер, відмінний від того, як воно пробігало на своїй землі. Насамперед тут національно свідомі поселенці мусять вперто боротися проти асиміляції, за збереження своєї культури, звичаїв, а особливо мови. Урядової підтримки вони не мають, а весь духовий рух свідомо чи якимось інакше тут скерований до якнайскоршого переходу на англійську мову і забування своєї. Отже самотужки українці-канадці мусили дбати, щоб власним коштом утримувати церкви, народні дома й при них школи, власні хори, театри, різні культурні й політичні організації. На це все уряд не дає ні цента. А все це вимагає приміщень, їх обладнання, національно свідомих та підготованих провідників: учителів, священиків, диригентів, артистів, танцюристів, малярів, редакторів, журналістів, письменників і інших культурних працівників. Для всього цього осередками ставали спершу Народні Доми, а згодом Церкви. На шкоду національному єднанню витворювалось гостро вороже наставлення між православ-

ними і греко-католиками. Як наприклад шкідливе твердження, що не греко-католики (уніяти) відкололися від православія, а навпаки, що нібито основною українською вірою була уніятська, а православні в 1596 р. відкололися. Звичайно такі тенденції підігріваються здебільшого церковними діячами.

У цих обставинах В. М. в Торонто опрацьовував і видавав книжки: «Козацтво і Україна» (насамперед для кубанців), «Імперіялізм Московщини, Росії й ССРСР», монографію «Симон Петлюра — Президент України», підготовляв спогади і співробітничав в більшості українських часописах і журналах. В. М. був сталим членом Управи Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка в Торонто (Канада). Діяльність Т-ва виявлялась у відбуванні сесій, на яких виголошувались доповіді з гуманітарних, природничо-технічних та інших наук і видавництві науковому й науково-популярному. Розвиток діяльності Т-ва залежав і залежить від матеріальних можливостей. В. М. брав участь у Канадському т-ві, виголошуючи доповіді й дещо видаючи у вигляді окремих статей в збірниках.

Управа НТШ. Сидять зліва: В. Іванис, Е. Вертинороз (голова), Г. Сецінський; стоять зліва: Терлецький, М. Гута, В. Ревуцький і І. Скрипчук.

Досить довгі роки В. М. систематично співробітничав в часописі «Український Голос», регулярно подаючи до нього

репортаж з подій, що траплялися протягом тижня в Торонто й околицях. Все це раптово припинилося в 1959 році через гостре занедужання. Перші роки по організуванні радіопередач української секції «Голосу Канади». В. М. регулярно подавав статті для неї, приводячи порівняння умов життя в УРСР і Канаді, на підставі советських публікації і переказів найновішоприбулих про те, як вони жили під советами і тепер в Канаді. Але це припинилося, як то наведено в інформації про діяльність СіБіСі в Канаді. Зміна політики керівництва «Голосу Канади» остільки була крута, що навіть безплатно, як запропонував В. М., приймали статті лише короткий час.

Оселившись в Торонто, В. М. записався членом Православної громади при соборі св. Володимира, який був посвячений в 1948 році. В цій громаді докладно довідався про причину великого числа переходу кол. греко-католиків до православних.

Безпосереднім поштовхом до заснування Православної Церкви в Канаді був «Декрет Конгрегації для Східних Обрядів при Ватикані в Римі», який вимагав, щоб всі церковні громади зобов'язалися записувати свої мастки на Конгрегацію, якщо хотіли мати духовну обслугу. На цю ж корпорацію греко-католицький єпископ Микита Будка вимагав записати майно Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні. Коли ж пайовики Інституту не погодилися такий запис зробити, єписк. М. Будка наложив на них клятву і заборонив священикам сповідати або хоронити, взагалі уділяти духову обслугу тим, хто мав в Інституті своїх дітей. Таке поводження релігійного зверхника викликало обурення і скликання в грудні 1917 році «Другого Народнього з'їзду». В липні ж року 1918-му в Саскатуні засновано Українське Православне Братство, якому й доручено організувати Церкву в Канаді і одержання домініяльний чартер на таких підставах: «1. Українська Греко-Православна Церква в Канаді є в сполучі з іншими східними Православними Церквами і приймає ті самі догми і той самий обряд. 2. Мастки громад мають бути власністю церковних громад і церковні громади мають ними розпоряджатись. 3. Всі єпископи мають бути вибрані загальними зборами священства, делегатів від громад і (делегатів) від братств». (Проф. В. Іванис і адв. Г. І. Іуменюк. «Українська Автокефальна Православна Церква». «В пам'ять посвячення Української Православної Катедрі Св. Володимира в Торонто», 1955 р. ст. 60, 61). Так постала Українська Соборноправна Греко-Православна Церква в Канаді, першим Первоієрархом якої був митрополит Сирійської Православної Церкви.

Створення сталої ієрархії Греко-Православної Автокефальної Церкви в Канаді сталося на Церковному Соборі в 1951 р., на який були закликані Архiepіскоп Михаил Хороший з Бельгії та єпископ Платон Артемюк з Німеччини. Перед відбуттям цього Собору єпископ Платон упокоївся в Торонто. Через те на пост митрополита обрано митрополита Іларіона Огієнка, а архієпископ Махаїл прийняв єпархію Торонто і Східної Канади. У 1959 р. був хіротонований на єпископа протопресвітер Григорій Метюк, як правлячий Єпископ Андрій Едмонтону і Західної Канади.

Від самого заснування Греко-Православна Церква Канади найвищим своїм органом має Церковний Собор, що складається з митрополита, єпископів, священників і вірних, які обираються церковними громадами в кількості, яка перевищує представництво духовенства (всіх делегатів на Соборі буває до 500). Нормально Церковні Собори скликаються раз на п'ять років. Постійно діючим адміністративним органом Греко-Православної Церкви в Канаді є Консисторія, яка на Соборі обирається на п'ять років. До неї входять митрополит і єпископи та по дев'ять обраних на Соборі священників і світських представників. Отак складена колегія називається — Повною Консисторією, яка відбуває засідання нормально один раз на рік. Голова Консисторії, діючий (точніше голова Президії Консисторії) також окремо обирається Собором, а президію (безупинно діючу) обирає із своїх членів Певна Консисторія. Формально Собори і Консисторію очолює Митрополит, але керують засіданнями цих установ голови (із священників і світських), які обираються із присутніх делегатів. На 10-й Собор в 1955 р. Катедральна Громада в Торонто обрала делегатом і В. М-ча. На цьому Соборі В. М. був обраний членом Повної Консисторії. В 1960 р. на II-му Соборі В. М. брав участь уже як член Консисторії і був переобраний на нове п'ятиліття до 1965 року.

По єпархіях раз на рік відбуваються єпархіальні з'їзди при правлячому архиєреєві. Вони складаються з Архиєрея, членів Консисторії цієї єпархії, всіх священників і делегатів від парафій. На цих з'їздах обговорюються місцеві справи (обов'язково шкільництво) і обирається сталий дорадчий орган при правлячому архиєреї — Єпархіальну Раду. До останньої В. М. автоматично входить, як член консисторії.

Із прибуттям останньої іміграції до Канади українці-старожили скористались для поліпшення шкільної справи. Українські школи й курси українознавства ведуть майже виключно новоприбулі, таксамо й для культурних підприємств (в театральних виставах почали виступати досвідче-

ніші артисти, співаки, поважніші промовці). Зокрема Катедральна громада привела собор св. Володимира до належного мистецького вигляду (проф. С. Тимошенко запроєктував фасад собору, архітектор Ю. Кодак виконав проєкт іконостасу, мистців І. Кубарський, М. Дмитренко й В. Баяс розписали ікони і дали високої якості орнаментику в середині собору, диригент Ю. Головка підніс катедральний хор так, що він вважається найкращим на цілу Канаду). Архітект Ю. Кодак запроєктував і керував будовою в стилі козачого барокко храми в Гамілтоні, Лонг-Бренчі, Судбури, Бавд-Бруку (США) й декількох в Західній Канаді. Ново-прибулі ж упорядковували бібліотеку при катедральній громаді, зробивши для неї картотеку. Перед посвяченням Катедрального собору Православна громада видала книгу: «В пам'ять посвячення Української Православної Катебри Св. Володимира в Торонто» (160 стор. з 43 ілюстраціями). Матеріали для неї зібрав і опрацював В. Іванис.

Стара еміграція провела в Канаді велику працю в організації й будівництві церков, національно-виховавчих інститутів, системі українського шкільництва. Але все громадське життя давноприбулих українців базувалося на церковній основі. «Союз Українських Самостійників» (СУС) чи його молодеча організація Союз Української Молоді Канади» (СУМК) тісно пов'язаний з православною церквою, що підкреслюється і в їхніх статутах. Ці організації ставляться прихильно до матірнього пня-України за залізною завісою, але для них, крім виняткових одиниць, на першому місті є проблеми Канадські, до загальноукраїнських питань вони лише теплі, а не гарячі. Це не вдовольняло новоприбулих і вони не влилися, опріч рідких одиниць, в організації СУС чи СУМК. Для них більше благодійне ставлення до Старого Краю», як тут говорять, не було й не є достатнім. Психологія новоприбулих — інша. Активні новоприбулі ставили і ставлять перед собою завдання, пов'язані з визволенням Матері-України з чужого ярма, з-під окупації. У їхніх статутах найвиразніше трактується справа визвольної боротьби, пропаганда за незалежну Україну. Про релігійні питання вони говорять, як про другорядну справу. Членами їхніх організацій мусять бути українці, але не лише православні, а й греко — і римо-католики, протестанти і навіть магометане, як це було й на рідних землях, як це також є нормальним у всіх цивілізованих країнах. Така різниця між старо-й новоприбулими не лише ідейно-теоретична, а й у їх чинності. Для пропаганди української ідеї серед англomовних канадців СУС видав англійською мовою «Історію України» Д. Дорошенка, але якогось розголосу з

цього не зробив. Організації новоприбулих, що матеріально ще були бідні, видавали великі книги, в яких містилися свідчення людей про страшне життя в УРСР. Це видання розповсюдили поміж депутатами парламентів в Канаді й США. Після таких видань представники новоприбулих мали зустрічі з сенаторами й членами парламенту в США. Друковані органи новоприбулих, як от: «Українські Вісті», «Прометей», «Нові Дні», «Мета», «Тризуб», «Сучасна Україна», «Вільне Слово», «Гомін України», «Українське Слово», «Молода Україна» й інші переповнені матеріалом, що ілюструє становище на далекій, за залізною завісою, Україні. Наукові установи — УВАН, НТШ — постали й працюють з участю майже виключно новоприбулих, а вони видали багато тисяч сторінок високого рівня робіт таких науковців, як Оглоблин, Шевельов, І. Власовський, Лавриненко, В. Чапленко, митрополит Іларіон (проф. І. Огієнко), Р. Смаль-Стоцький, В. Кубійович, Є. Гловінський і багато інших. А тематика їх праць зв'язана з Україною під займанщиною. Такі видання, як «Попіл Імперій» Ю. Клена чи «Останній Пророк» Л. Мосендза побачили широкий світ лише завдяки заходам новоприбулих. «Українська Енциклопедія» видається в Сарселі (Франція) завдяки праці також новоприбулих. Нарешті, «Історія Православної Церкви» проф. І. Власовського закінчується виданням при підтримці новоприбулих. З цього видно, що вбгати новоприбулих, як дехто з старих канадців думав, в старі організації не можна було бо приїхали не немовлята, а духово дозрілі люди з виробленим світоглядом і новим розмахом у праці для України.

* * *

Після переїзду до Канади новоприбулі з Західньої України — греко-католики активізувалися на релігійному ґрунті. Деякі їхні органи, як «Світло», «Наша мета» та інші почали частіше зачіпати православних, писати агресивні статті. Особливо ж гостро відчули православні, коли проф. М. Чубатий написав в «Українській Енциклопедії» неправду про митрополита Полікарпа, голову Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), що ніби він, опинившись під советами (1939-40 роках), визнав зверхність над собою Московського патріарха. Цей виступ серед православної інтелегенції викликав велике обурення. Не минула ця подія й Катедральної Православної Громади в Торонто. Ініціативу виявив новоприбулий учитель Ліщина, який на одному з засідань запропонував організувати оборону православних і дати греко-католикам зрозуміти, що вони переходять межі. Після обговорення справи Громада вирішила

передати її для вироблення конкретних заходів Братству св. Володимира. Це братство підлягло реорганізації. Братство засновано під назвою «Запомогового» в часи кризи до 1938 р. із головним завданням: «давати моральну й матеріальну поміч на похорон члена чи членкині»... Більшу активність це Братство виявляло в часи великого безробіття. Коли ж безробіття спало, то й братство почало швидко занепадати, зійшовши на 40 членів у своєму складі. Очевидно, для ширшої культурної праці потрібно було модифікувати статут. Це зроблено 20 грудня 1953 р. Зрозуміло, що для виконання нових завдань треба було скласти управу Братства з інтелектуально міцніших людей. У цій реорганізації Братства дуже активну участь узяв і архієпископ Михаїл. На його прохання й бажання загальних зборів, на яких головував проф. В. Іванис, йому довелось погодитися і очолити Управу реорганізованого Братства. По таких змінах відразу розпочалися виклади в Братстві, на які запрошувалися не тільки братчики й сестриці (кількість їх швидко зростала), а й гості. На початку ці виклади цікавили багатьох людей. Перші виклади зробили такі особи: проф. І. Власовський двічі доповідав про «Берестейську унію», проф. В. Іванис на тему — «Церковні православні Братства та їх значення для українського суспільства», проф. С. Килимник — «Король Данило Галицький», проф. М. Муха дві доповіді — «В обороні Віри», в яких з'ясував неправдивість тверджень проф. М. Чубатого про митрополита Полікарпа, інж. І. Янішевський — «Релігія й нація» і адв. Т. Гуменюк — «Релігія й нація за життя в Канаді». Ці доповіді супроводилися запитами й дискусіями і вони розворушили православне громадянство, викликаючи і зростання членства. На доповіді приходили й греко-католики, часом беручи участь в дискусії, які відбулися в дружній атмосфері. Щоб ознайомити з відбутими доповідями ширше громадянство, Братство почало видавати збірники під назвою «В обороні Віри». Головним редактором цих видань став голова Братства, а до редакційної колегії увійшли професори: І. Власовський, М. Муха й С. Килимник. Доповіді й видання збірників набрали систематичного характеру. За шість років головування В. Іваниса видано 4 збірники з обсягом 10 аркушів великої 8' кожний.

Ці збірники Братство розсилало до університетських бібліотек цілого світу, а також до всіх осередків православних в Європі, Австралії, Аргентині, Бразилії, США, Венеції, Парагваї і т. д. Братство провадило листування з усіма країнами, де лише були організовані православні. Очевидно Братство не занедбало й благодійної діяльності, видаю-

чи меншу чи більшу допомогу потребуючим, організувало стале відвідування недужих по шпиталях. Отож діяльність Братства набрала ширшого розголосу. В Братстві працювали за... спаси Біг. Голова Братства шість років переобирався до гострого занедужання в 1959 року.

105. Зустріч з земляками і подебрадчанами

Літом 1958 р. В. М-ча через д-ра О. І. Балабася запросила самостійницька станиця ім. М. С. Рябовола в м. Чикаго. Членство цієї станиці можна визначити трьома-чотирма десятками осіб. Приїхавши до Чикаго, В. М. на пропозицію голови місцевої радіовисильні оповів коротко про деякі фрагменти з життя українців у Канаді. Увечорі того ж дня зробив доповідь для козаків на тему: «Кубань у комплекті Північного Кавказу» Місцем доповіді була невелика заля, а прийшло на неї багато подебрадчан (інженерів і їх родин), кол. ліцеїстів з Черниці, представників не-російських народів (білорусів, кавказців) і різних груп козакійців. Заля швидко заповнилася і багатьом довелося стояти. Головував на доповіді отаман станиці. На пораду д-ра О. Балабася, В. М. обмежив доповідь до одної години. Доповідь частенько переривали гучні оплески. По закінченні було багато запитів і гаряча дискусія. Як і можна було сподіватися, найбільше запитів і дискусій було з козакійців, зокрема донців. Але все те було дуже тенденційне і спростовувати їх не було великої трудності. Авдиторія отих козакійських виступів скоро зорієнтувалась і відразу поставилась до них негативно.

По цій доповіді В. М. вечеряв у колі кубанців у родині Іванових. Переважно це були новоприбулі (не більше п'яти старих емігрантів). Майже всі ці кубанці матеріально стояли твердо на ногах. Наступного дня (неділя) В. М. побував на Богослуженні в українській православній церкві, пообідав із кубанцями і, попрощавшись з ними, від'їхав до Торонто. Ці відвідини найближчих земляків були приємні й сумні, бо трималися вони ізольовано, без належної духової опіки. Вони з якоюсь підозрою ставилися і до кубанців — старих емігрантів, які були невикористаною елітою...

* * *

Восени 1958 року В. М. мав нагоду побувати в Нью-Йорку на зустрічі колеґ-подебрадчан в Українськiм Інституті Америки. Зустріч тут з чотири десятки колишніх студентів Української Господарської Академії в Подебрадах теперішніх здебільшого поважних інженерів та їх родини, декого з синами й дочками, як також уже набули вищу освіту, — з титулами В. А., М. Д. Дехто з тих колеґ полисів, посивів, а

*Прощання з кубанцями в Чикаго. Стоять зліва (перший ряд):
д-р О. І. Балабас, В. М. і отаман ст. ім. М. С. Рябовола.*

навіть став біленьким і споважнів... від «мудрости», як колись казав жартома проф. Вадим Щербаківський. Не зважаючи на оті фізичні зміни, всі трималися колежанських приятельських подебрадських відносини.

Після короткої молитви, яку провів священик Павловський (кол. баритон капелі О. Кошиця) інж. П. Шох: запропонував на голову — інж. М. Вовкодава оплески затвердили пропозицію. Не зважаючи на страшне прізвисько й суперкремезну кубанську поставу, цей голова поводився соромливо делікатно, щоб, борони Боже, когось не образити. По декількох коротких привітах взяв слово інж. П. Шох і, пересипаючи свій виступ жартами, докладно, як у креслярні Академії, розповів про стан видання книги про Академію, щоб обійтися без довгих запитів. Кругленький О. О. Козловський зі сталою, не штучною, усмішкою залишився далі опікуном всіх, як колись студентів, подаючи свої доповнення й завваги. Циганкуватий інж. Яша Балабан з повною торбою паперів, наче в Допомоговому Комітеті в Подебрадах, склав фінансовий звіт про надходження на видання і про вже зроблені видатки. Запити, завваги колеґ з дотепами, так наче нічого поважного не робиться.

Через сіни від залі засідань в меншій кімнаті, з простенько накритими столами, до яких із засідання переходять підкріпитися. Знову вся обстановка нагадує студентську

ідальню «Україна» в Замку в Подсбрадах, лише там приносили їжу студенти, а тепер цю функцію виконують пані (найбільше п-і Шох — також інженер). Друга зміна — тут не гречана каша, котлети й чай, а багато страв, а кого цікавить, може перекинуть, скільки бажає, келихів.

У такій надзвичайно митій атмосфері В. М. перебув два дні, не помічаючи часу. Було приємно відчувати, що все у подебрадчан залишилося простим, не вимушеним, як і було колись в Альма Матері. Це був великий моральний відпочинок.

Восени 1961 р. В. М. зміг побувати ще на одній зустрічі подебрадчан в Нью-Йорку, яка відбулася також у дуже приємній приятельській атмосфері.

* * *

Недуга змусила В. М-ча зректися цілого ряду функцій, які раніше виконував (головування в Братстві, писання статей, частого вітвідування різних засідань). Довелося всю увагу зосередити на закінченні писання спогадів, виконати які вважав своїм обов'язком бо кожний українець від 1917 року мав стільки пережитих найрізніших випадків, які просяться до занотування. Всі такі пережиті явища мають служити преїдешнім поколінням, щоб допомогти їм не повторювати помилок, які зробили їхні попередники. Досвід минулого — наука для майбутнього.

106. Післямова.

Закінчуючи оці довгуваті спогади, треба сказати, що деякі питання в них все ж викладені конспективно. Безперечно, що деякі питання краще висвітлить той, хто розгляне їх як спеціальні завдання. Головним завданням спогадів було докладніше переказати умови боротьби з червоними й білочорними росіянами, однаково реакційними й жорсткими супроти неросійських народів. Цьому несамовитому періодові присвячено 2-гу, 3-тю й 4-ту книгу. Наведені факти в цілій праці свідчать, що всі займанці територій з українським населенням мудріше чи примітивніше, делікатніше чи брутально намагалися витеребити все українське. Російські монархи асимілювали українців безоглядно, кремлівські олігархи русифікують з «соціалістичною» облудою, польські королі польонізували, використовуючи для цього й релігію, запроваджуючи за допомогою ієзуїтів унію, польські соціалісти й демократи за маршала Пілсудського також польонізували, буковинців румунізували румунські бояри, а закарпатців пробували чехи русифікувати, впроваджуючи язичіє, цього допустився навіть мораліст Т. Г. Масарик, ігноруючи умову про автономію, ним

підписану в Пітсбургу (США) з представниками цієї галузки українського народу. Отже всі займанці — сусіди українських земель ждуть лише нагоди, щоб захопити їх знову й асимілювати та визискувати. Всі вони є ворожі українству. Від цих сусідів українці можуть сподіватися лише ворожого, хоч часом завуальованого ставлення. Ніяким їх запевненням доброзичливості йняти віри не можна. Як свідчить досвід минулого, лише наївні українці можуть сподіватися щирого приятельства від Польщі, Румунії чи Чехії.

На жаль, і світові великі держави ще й сьогодні в ґрунті тримаються на європейському сході концепції єдиної Росії, а незалежність України для них значно менше бажана, ніж відновлення одномільйонної Латвії, Естонії чи Литви. Німеччина, про яку, з легкої руки росіян, говорять, що вона вигала Україну, — виявила під час 1-шої й 2-гої світових війн, що й вона цупко тримається єдиної неподільної Росії на Сході. Німеччина Вільгельма II-го по Берестейському договорі визнала самостійну Україну, а за пару місяців потім підтримала гетьмана П. Скоропадського з його декларацією про федерацію з Росією. Гітлер і його оточення лише на початку свого наступу удавано-поблажливо ставилися до прагнень українців. Як тільки ж почули твердіший ґрунт в марші на схід, почали по-звірячому переслідувати українців. І сьогодні в Зах. Німеччині ледве-ледве помітні проукраїнські паростки. Холодні брити дуже яскраво засвідчили доброзичливе ставлення до єдиної Росії з цілковитою ігнорацією неросійських народів, в тому й українців, своїм поведженням в часи визвольної боротьби, коли допомагали лише російським реакційним неділимцям. Французи мають давню проросійську неділимську орієнтацію, яку вони підтвердили й визнанням та підтримкою ген. Врангеля в Криму. Деякі американські представники виявили останніми роками симпатії до українців вивішенням в дні державних українських свят — українських прапорів та декларацією президента Двайта Айзенгауера тижня поневолених народів. Вся американська література переживує єдинонеділимські концепції. В Об'єднаних Націях (ОН) виступили представники Канади, Австралії й Філіпін проти колоніалізму ССРСР. В числі окупованих народів лише прем'єр Канади Джан Діфенбейкер назвав і українців. Решта представників у цій міжнародній установі оминають згадувати Україну, боячись не тільки до чогось зобов'язати себе, а навіть заторкнути проблему України. А головний Отаман Симон Петлюра писав до двох визначних канадських українців у 20-х роках таке: . . . «Але нам потрібний не академічний (підкреслення С. П.) інтерес чужинців, а практичне заінтере-

сування нашою справою; не лише симпатії платонічного характеру, а реальна допомога в чергових наших змаганнях»... (В. Іванис. Симон Петлюра — Президент України. Торонто 1952 р. ст. 231).

Мусимо констатувати й те, що в наших громадських ділах — багато кочубеївщини. Ця, остання, проявлялася у всі періоди 300-літнього перебування під займанщиною. Світові мужі добре знають, що у модернізації монархічної Росії великою мірою замішані українські інтелектуали. Революційний переворот 1917-го року й зречення царя, Миколи II-го, відбулися під очолюванням голови Державної Думи, Родзянка, в жилах якого текла українська кров.

Після української революції 1917 р. провідна верства українського народу не мала й не виробила одностайного державного світогляду і його оборони. Центральна Рада 22-го січня 1918 р. проголосила незалежність Української Держави, яку визнав центральний блок держав в тому й Німеччина і РСФСР. За пару ж місяців, за допомогою німців, українець гетьман П. Скоропадський ліквідував найвищу обрану Конституанту — Центральну Раду. Через пів року той же гетьман, порозумівшись з німцями, відмінив демократичні постанови Центр. Ради і декларував Федерацію з реакційною Росією. Останній акт викликав повстання українських патріотів й відновлення Української Народньої Республіки (УНР). Парлямент відновленої Республіки, Трудовий Конгрес, 22-го січня 1919 року проголосив Соборність (об'єднання) із Західньо-Українськими землями, що вже опинилися під окупацією сусідів. Отже цілий рік втрачено на внутрішню боротьбу, замість збирати й консолідувати сили проти споконвічного ворога-Московщини, що після революції замаскувалася п'ятьма літерами — РСФСР, згодом оформившись в ССРСР.

Даклярація Соборности лишилася паперовою і не спричинилася до консолідації українських сил, бо не створено ні одного спільного уряду, ні об'єднаної армії, а УНР, ЗУНР далі діяли нарізно. Двовластя й перехід Галицької армії до Денікіна, згодом до советської армії — несамовито ослабили УНР. 4-го грудня 1919 р. в Новій Чорторії ситуацію далі погіршив полк. Є. Коновалець і його нач. штабу полк. А. Мельник заявою від імені Січових стрільців (з полонених), що вони демобілізуються, бо не вважають доцільним продовжувати боротьбу в партизанських формах» (В. Іванис. Цит. праця, ст. 121). Далі боротьбу провадили самі Наддніпрянці до самого інтернування їх армії в Польщі.

Після програної прірва між державними мужами Наддніпрянської України й Західньої значно поширилася й погли-

билася. Уряд УНР в екзилі переїхав до Польщі, де була інтернована його армія. Західньо-український уряд перебрався до Відня, а головні сили гал. армії виконували накази Москви, а малу частку (січові стрільці) інтерновано в Чехо-Словаччині. Між цими двома репрезентаціями України в екзилі почався гострий антагонізм. Про той безрадний стан С. Петлюра в листі до Ю. Гуменюка (канадець) так висловився:

«... Я гадав і сподівався, що спільна акція «галицької» і «наддніпрянської» армії допоможе її направити: ударом по головному ворогові, з тим, щоб потім, зміцнившись, організувавшись, набувши зброї — вдарити по інших. Зрада галицької армії, чи вірніше її командування, ці надії розвіяла і поставила як мене, так і уряд УНР перед непереможною ситуацією існування більш зміцнених ворожих сил, які не мали ні своїх «галичан» ні своїх «наддніпрянців», — а замість цього мали єдність і координацію національних зусиль. Щоб спасти ситуацію — і мені, і моїм політичним одиудумцям нічого не залишилось, як, забезпечивши себе від Польщі, спробувати боротися проти Москви. Настрій на Україні цьому сприяв; на жаль, і тут міжнародні обставини були проти нас; поляки зрадили. Зброї ми не могли в Європі дістати»...

«Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української неорганізованості, малої культурності і несприятливих обставин в житті української нації»... *)

Перші роки українського лихоліття позначилися великим недовір'ям, або точніше ненавистю між екзильними урядами, ЗУНР і УНР, які поволеньки розлазилися по різних державах і їхніх столицях. Деякі кола націоналістів тепер кидають гасло, що полк. Є. Коновалець став наступником С. Петлюри. Це така правда, як те, що кінь має три ноги. Організація УВО полк. Є. Коновалюца, її пропагатори обзивали С. Петлюру й діячів УНР зрадниками й запроданцями Варшави. Д-р Д. Донцов у своїх публікаціях ллє шапlickами помий на С. Петлюру, а в періодичних виданнях ганьбить усіх і вся, хто мав якесь відношення до уряду УНР. Безкарно цей автор систематично отрує галицьку молодь, ідеалізує вождівство. Всіх у Галичині розагітовано й нацьковувано до такої міри, що коли в травні 1926 року в Парижі агент москалів убив С. Петлюру, то ні в одній греко-католицькій церкві не відправлено панахиди. І «святійший» митрополит Андрій промовчав цю трагедію українського народу. Галицька адвокатура відмовилася взяти участь у судовій обороні С. Петлюри.

Не зважаючи на здоровий глузд, молодь Галичини все

*) Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956, ст. 453

більше захоплювалася ідеєю вождівства. Переважно галицька молодь була в стані такої психози, коли почалася друга світова війна. Війна з найдикішими експериментами, які могли вигадати німецькі фанатики. Молодь Галичини попала під вплив німецької політики, яка консолідації не німецьких націй, в тому й української, не бажала. Німці вживали всіх заходів, щоб організації інших народів якнайбільше ділилися, роздрібнювалися як на найменші ворогуючі між собою групи. Наслідком цього німці досягли того, що єдина націоналістична організація уже в 1940 році поділилася на дві між собою ворожих групи — А. Мельника й С. Бандери. З німецького погляду, це було неабияким досягом. Ці групи почали між собою конкурувати й ворогувати. Від 1940-го року українці «збагатилися» на дві організації, що далі поглиблювали їх роз'єднаність і навіть дійшло до пролиття братньої крові. Для засліплених фанатичних груп націоналістів ніякі історичні приклади не були переконливі. Це була велика шкода для української ідеї. Пережито дві світові війни з різними політичними можливостями, а українці скублися, залишаючись роз'єднаними в своїх діях на радість своїх ворогів.

Очевидно ідеологи націоналізму не раз пробували об'єднати свої табори, а в дійсності поділ лишився. Про об'єднання націоналістичних течій з іншими, демократичними групами, часом говориться, але реалізувати те ще трудніше. Взагалі єднання демократичних груп з націоналістичними викликає великий сумнів, бо ж абсолютний провідник (вождь) не згодиться підлягати будь-якому колегіальному органу. Слід також мати на увазі, що об'єднання досягається якимось компромісом — кожна сторона мусіла б поступитися якимись хоч другорядними вимогами, а засади націоналістів цього не допускають. Це нагадує домовлення Хрущова з Західною демократією!

Всі українські політичні течії вважають, що спільна праця еміграції в процесі визволення Батьківщини — конечна. Симона Петлюру при цьому всі висувують як незаперечний політичний авторитет. Проте, розроблене ним — і то найкраще, питання еміграції (Брошура, видана С. Петлюрою під псевдом О. Ряст в 1923-му році). Трохи скорочено перевидала її Українська Вільна Академія Наук — УВАН під титулом: «Сучасна Українська Еміграція та її завдання» (Симон, Петлюра — Статті, листи, документи УВАН, Нью-Йорк, 1956 р. ст. 300-341) націоналістичними таборами належно не розробляється. А в брошурі висловлено багато думок актуальних і на сьогодні. Наприклад, на ст. 308-309 перевиданої брошури читаємо:... «Справа здобуття Україн-

ської Держави — це справа цілої нації української, а не якоїсь класи її чи партії, — отже через порозуміння, согласованість усіх чинників громадських і співпраця їх є умовою, без додержання якої ми ніколи своєї мети державної не досягнемо. Не можна ж забувати, що таким шляхом консолідації всіх національних сил в справі організації своєї держави, принаймні на перших початках постання її, йшли досвідчені та організованіші нації, як от чеська, наприклад. Цей шлях для нас є єдиним (підкреслення скрізь С. Петлюри), бо він забезпечує найменшу затрату сил, жертв, енергії з найбільшими позитивними наслідками. На сторінці ж 313-й той же праці з підкресленням написано: «... Коли б там, на Україні Великій, відчули розбіжність політичної серед нашої еміграції, брак єдиної волі в праці цілого громадянства на чужині, то це боляче відчула б наша нація і гостро засудила б нас за нашу дріб'язковість та малий розум в справах великої і державної загально національної ваги».

Це все написано до народження націоналізму і жахливої 2-ї світової війни. Однак все це є актуальним і сьогодні.

Як не відбуватимуться події в майбутньому, але праця сучасної політичної еміграції мусить зосередитись на пропаганді ідеї Самостійної Української Держави та на встановленні тривалих добрих взаємин з представниками таких держав, інтереси яких збігаються з існуванням незалежної України. До цього можна дійти через відповідну літературу й пресу, через координовані виступи українців.

Знову доводиться говорити про координування, цебто об'єднання українців на еміграції. Успіх пропаганди цілком залежить від об'єднання всіх державотворчих виступів а не сварками різних течій поміж собою. Партизанство в пропаганді буває великим лихом через те, що чужинці скоро про нього довідуються. А гостре непогодження в політичних справах українців-емігрантів відштовхує поважніших чужинців від української проблеми, які пасивно здалека спостерігають конкурентні виступи несолідних політиків. До об'єднання можна дійти лише доброю волею та взаємним компромісом, самообмеження, усування розбіжностей з іншими течіями, униканням конфліктів у пресі, дотриманням, толерантності, а насамперед ідентичними виступами в питаннях незалежної української держави перед чужинцями і в пресі; при одностайному замовчуванні таких моментів, в яких ще не дійшли до певної згоди. У цей же час політична атмосфера еміграції весь час наповнюється порожніми фразами про єднання. У принципі ж і би одностійні націоналістичні течії також не можуть

об'єднатися, бо не тільки вожді, а й їхнє оточення не хочуть поступитись навіть у малих справах.

Самі пропагандивні кличі еміграції щодо Соборної України як слід не продумані є максималістичні, вони можуть бути здійснені протягом двох-трьох поколінь при існуванні власної держави, або лишатимуться на завжди проблемами. До речі, ні одна цивілізована держава світу не здійснила абсолютної соборності, тому майже всім чужинцям ця аспірація українців незрозуміла. Та й Україна при найбільшому бажанні ніколи не збере всіх земель, де більшість населення є українське. Проголошення 22-го січня 1919 р. акту соборності уже було без Закарпаття, бо його населення задовольнилося співжиттям з Чехо-Словаччиною, про українців на Північному Кавказі, де український масив був значно більший, ніж уся Галичина, навіть не згадано. У майбутньому, хоч і стане Україна самостійною, вона не зможе приєднати до себе Казакстану (більшість українська), Зеленого клину, всього Північного Кавказу. Через те з гаслом соборності українських земель краще бути обережнішими, не ставлячи його як рівнорядне з незалежністю.

Об'єднанню й консолідації української еміграції часто перешкоджають також непорозуміння на церковному тлі, особливо за океаном. Всі цивілізовані народи вже давно конфесійні питання вважають приватною справою кожного громадянина. Крайня пора і виходцям з України не мішати в політичні справи релігійні проблеми. Релігійні непорозуміння між головними віровизнаннями українців на еміграції дуже ускладнюють політичне життя. У всіх цивілізованих країнах, навіть мусульманських, католик, православний, протестант, як і жид можуть належати до одної політичної партії, і це їм не перешкоджає вести патріотичну політичну роботу. На Кубані за царизму й після революції в місцевих самоуправліннях, у Радах сходилися: православні, старовіри, лютерани, баптисти, католики вірменно-григоріани, магометани і ніколи не згадувалось про релігію в політично-громадських справах. Емігрантам українцям уже час засвоїти, що національне питання є для них найважливіше. А в них ще досі до КУК входить представник БУК-а тільки тому, що він очолює цю організацію. Релігійний фанатизм українців лише шкодить політичному об'єднанню та координації. Самозрозуміло, що держава мусть бути толерантною до своїх громадян, незалежно від того, чи вони моляться в православній церкві, костелі, синагозі, мечеті, в протестантському молитовному домі чи деінде. На превеликий жаль, на еміграції ще можна почути, що

він насамперед католик, а потім українець. У національно свідомих українців мусить бути навпаки — національність першою. Це ж саме стосується православних, протестантів і інших, якщо вони прагнуть мати свою незалежну українську державу.

Та при всій цій непослідовності серед української політичної еміграції прогноз, висловлений Головним Отаманом Симоном Петлюрою за два тижні до його смерті, 10-го травня 1926 року, в листі до кол. вояка Ю. Гуменюка, і сьогодні є правильним дороговказом, а саме: «Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може не зразу так великою, як нам хотілося б, але буде. Я думаю, що шлях до української державности стелеться **через Київ**, а не через Львів. Тільки тоді, коли **Українська Державність** закріпиться на горах Дніпра й біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика — це мрії, нереальні комбінації, що приведуть до того, що ніякої України не буде». (Підкреслення в листі. В. Іванис. Цит. праця, ст. 235).

З наведеного бачимо, що Головний Отаман-державник був забитий при певній вірі, що Українська Держава відновиться. Революційний стан в Україні не зупинився, триває далі. Терор охопив усі верстви українського суспільства в уже «соборній Україні», міняючи лише свої форми. Дехто з переляку вихваляє своїх гнобителів. Олігархи ж в Кремлі «чистять» Київ і цілу Україну, вишукуючи на кого б перекласти відповідальність за голод, що знову насувається на квітучий СРСР. А, «політика-мрія нереальних комбінацій» далі продовжується українськими емігрантами. Відповідальність за це перед історією Батьківщини понесуть нинішні «вожді» еміграції, що не зуміли дійти до об'єднання.

31 березня 1961-го року. — Торонто, Онт. Канада.

Евген Харлампович Чикаленко

A BRIEF PRECIS OF FIVE VOLUMES OF THE WORK
"BY PATHWAYS OF LIFE"
written by W. IWANYS

The first volume of this work was published in 1958 in Buenos Aires, Argentina. It comprises 192 pages and describes the period of author's life from his birth (1888) up to the beginning of 1918.

This volume commences with a story of the author's residence in the Shores' Country of the Black Sea (Right bank of the river Kuban) populated mostly by the Ukrainians. Here the author has been educated at the primary schools of the cossack villages of Nastasivka, Poltavaska and finally at the "City Primary School" of. c. v. Slavianska. These eight years the author had spent in common cossack village surroundings and relates on fragments of this life: horse races, hoardsmen, shepherds, holidays and, in particular on weddings, cossack life and injustice to non-cossack population.

From 1904, after a short visit to Tiflis (Georgia), the author had studied for 5 years at the Rostov-Don Technical High School, calling only at vacation time on his parents' farm at Khankiv. During this period of time the author notes his observations of Russo-Japanese war events as well as that of the First Russian Revolution (1905), first Kuban disturbances, etc. He describes also trips to industrial plants, visit to Baku, etc.

After completing his high school education the author entered the Moscow Commercial Institute and had spent there one year, surrounded by the students of various national origin as well as by liberal professors. He had made himself familiar with the museums, libraries, theaters of this second Russian capital.

In the fall of 1910 the author started to do his "one-year" military service at the 3-rd Kuban Cossack Guard Batallion (Plastuns) at Telav (Georgia). He describes the life of the guardsmen and illustrates the sojourn of a provincial town in the outer Caucasus. For four years (1911—1915) the author studied at the Novocherkask Polytechnical Institute, making notes on the most interesting moments of students' and citizens' life in this Don Cossacks capital. During this period the First World War broke out, the author was mobilized (1914) but, being a student, was released.

After graduation at the Polytechnical Institute, in the Summer 1915, the author entered an accelerated course of the Michael Artillery School in Petrograd and terminated this school in December of the same year with an officer's rank. He was assigned to the reserve mortar division at Serpukhov. In one month's time he was detached to the Caucasian front line. After the occupation of Trapezund the author, as an engineer, was detached to a military phenol plant in the Donetz Basin. Performing there various jobs he lived to see the revolution of 1917. For almost a year the author (worked) under unfavourable conditions of the revolution; he describes here all events including most important political ones, like suicide of the Don Cossacks Ataman Kaledin.

The second volume of the work was published in Neu-Ulm, West Germany. It contains 366 pages describing only the events of 1918, witnessed by the author.

Here are presented the following facts: the initial organization of the "Volunteers Army" of general Kornilov; author's enlistment to the artillery detachment of this army and his participation in the "Icy Campaign" (from Rostov to Ekaterinodar); federation with the Kuban government and its army; assassination

of general Kornilov near Ekaterinodar and his replacement by gen. A. Denikin; flight to the Land of the Don Cossacks and prolonged stay there side by side with the German army; negotiations with the Ukraine of Hetman P. Skoropadsky, with Don Ataman P. Krasnov and gen. A. Denikin; the Second Campaign under the command of gen. A. Denikin to the Kuban; first misunderstandings between the Kuban Government and the dictatorially pretending commander-in-chief and reactionary minded surroundings of the General; the Volunteers disdain to democratic system of the Kuban cossacks (all documentary proved by the author). In this volume have been also analyzed the elections to the Parliament, establishment of the constitution of the "Kuban Land", the law for formation of the Kuban army as well as all democratic institutions. The author also presents here all particulars and documentation of the establishment of this young independent republic and delegation of its representatives to the Paris Conference.

Gen. Denikin opposed very sharply to all this work of the Kuban Parliament and the Government, so did his reactionary "privy council". The struggle not only against the Bolsheviks but also against the Russian reactionists has been carried out all this year by the Kuban Parliament and by the author as a member of same. Description of these events is based on respective documents refuting all false statements in the Denikin's Memoirs. During this year the Kuban territory was liberated from the red occupants. But the reaction, interference of the military and civil representatives of the Volunteers Army with the internal life of the Land, has been becoming harder and more brutal. Two elements — the Cossack one with prevailing Ukrainian character and the reactionary Muscovite element, they both presented the very antipodes that never could come to any agreement, despite the danger of complete annihilation from the Bolshevik side.

In this volume the reader will find also description of the attitude of the Entente's representatives, particularly those of Great Britain. They supported the reactionists of the Volunteers Army, neglecting the Cossacks that formed the majority of the front line.

The third volume of the work was published in Neu-Ulm, West Germany. It comprises 350 pages — the year 1919 and half of 1920. During this period the author has been acting as the member of the Kuban Parliament, as the Minister of Trade and Industry and as Prime Minister of the Kuban Government.

In this volume the author has carried out a fundamental analysis of the development of military events and the growing up of the Russian reaction in Volunteers Army as well as a parallel increase of the opposition of the Kuban democracy. The Kubans naturally tended to be united with all non-Russian nations who have risen from the ruins of the Russian Empire. This Russian reactionist activity resulted in a perfidious murder of M. Riabovol, the head of the Kuban Delegation and the Land Council (August 14, 1919). But they did not stop here. Gen. Denikin decided to "tame" the Kuban parliamentarists and commissioned with this generals Wrangel and Pokrovsky. As a reason for such an action was taken the worthless draft of a "treaty" that was negotiated with the Caucasian Mountaneers in Paris. This cruel action was crowned by a brutal disbanding of the Kuban Parliament, hanging on gallows an MP priest O. Kalabukhov, arresting eleven MPs, ten of whom were deported to Constantinople without right of moving.

In consequence of this foolish vendetta, the Kuban military detachment started a wilful demobilization and leaving the front line. It was clear that all the efforts and achievements in the past had been brought to a zero. The whole army became demoralized, started to retreat without any marked pressure from the enemy, and thus transformed itself into an armed mob. The Kuban, Don and Terek political leaders tried again to be united in a common parliament — the "High Circle". Losing some balance of power gen. Denikin tried to join

the Circle, using intrigues for this purpose thus accelerating the disintegration of the front and the rear. Now he "permits" the organization of the Kuban Army. The Kubans, however, despite a rapid revival of the Constitution, renewal of the Parliament and forming of new independent Government, could not save the situation.

Gen. Denikin seemingly once more had subordinated the cossacks to himself, but the anarchisation of the army and his civil administration had been going on in an accelerating rate. A month later Denikin fled to Novorossiysk issuing a command to the Kuban Army and Government to cover the retreat of the Volunteers Army to the Crimea. If this command were executed all would have found themselves captured by the Bolsheviks. The Kubans refused to fulfil this order and retreated independently to the Black Sea Shores hoping to find a cover in the Georgian Republic. The Georgians, however, refused to intern Kubans, and spreading hunger accelerated the capitulation. Some of Kubans had been rescued in the Crimea, and finally the smallest part was allowed to entry Georgia.

In Crimea gen. Denikin was forced to resign from the commanding of the army and transferred his duty to gen. Wrangel. Thus abandoned gen. Dinikin fled with a British liner to Constantinople and from there to Europe.

The fourth volume of the "By Pathways of Life" was published in Neu-Ulm, West Germany. It comprises 403 pages relating on the events that had taken place after the capitulation of the white armies, internation and billeting of their remainder in Europe.

This volume commences with the description of the conditions of the Black Sea Shores Country, as well as of the transformation of the Kuban Army in a separate division and its struggle to obtain a desirable person for the position of the Kuban Ataman. Here also was signed the unfortunate treaty with gen. Wrangel.

Disembarkation of some detachments from Crimea to Kuban ordered here by Gen. Wrangel, proved to be dilletantish. The sojourn of the Kuban politicians and internees in Georgia, the uprisings in the mounteneer cossack villages in Kuban are also described in this volume. The Crimea capitulation and its chaotic evacuation concludes this chapter.

Further on are presented the following events: the Bolshevik seizure of Georgia and evacuation from there of the Kuban politicians; annulation of the treaty with Gen. Wrangel in Constantinople; Coup d'état on the island Lemnos; billeting of the Kuban refugees in Yugoslavia, Bulgaria and, in small part, in Czechoslovakia.

Education of the Kuban youth in Cyechoslovakia. Splitting of the Kuban political emigrants in three groups: 1. Adherents of the Kuban Constitution and the legitimate institutions that originated from the Kuban; 2. Reactionery group that cared only for Russian state in close collaboration with the white Russians, and 3. "Hyper-revolutionists" that stubbornly demanded annulation of the Kuban Constitution and Institutions founded on this Constitution. The last group had been acting through the meetings and conferences, fighting mainly the legitimate group. This group, however, very quickly became "left-minded" and ended by an open "betrayal of the ideas" ("Zminovikhovstvo") in 1922, issuing a proclamation to the Kuban cossacks and inviting them to return home under the occupation of the Soviet authorities.

In this volume is collected a great deal of the epistolary literature on the efforts of the white Russian press to keep the Kuban cossacks out of the separation from "One-Russia".

The fifth volume of the work was published in Neu-Ulm, West Germany in 1962. This volume relates of the life and activity of the author in foreign countries. Here come under consideration the milestones of the author's life during past 40 years. This volume comprises 400 pages.

The first country of the author sojourn was Czechoslovakia. Here, in Podebrady, at the Ukrainian Agricultural Academy, the author worked as a lecturer, docent

and professor of technology. This academic and pedagogical work lasted for more than 10 years. The author describes the life and activity of this school, latter Technical and Husbandry Institute, illustrating most important fragments characteristic for those times and places. He also describes briefly the organization and activity of the Association of the Ukrainian Emigrant Engineers that was for many years under his leadership, as well as, the editorship of the journal "Ukrainian Engineer". The author took part in the meeting of Ukrainian Engineers in Lviv in 1932, representing the Association. He also participated in the work of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, publishing the two reports on Donbas and Kuzbas Mining Districts.

From Autumn of 1935 to Spring of 1939 the author worked as a professor of the Agricultural Liceum in Chernycia (West Ukraine); he describes activity of the school and its organisation, laboratory work, editorship of school publications, trips with the students to many industrial plants, farms, etc.

Some fragments of the Polish-German war, which author experienced in Chernycia, are also presented in this volume.

During the German occupation of Poland, when a General Government was established, the author succeeded to erect an oil production plant at Perevorsky; for a short period of time he performed the duty of a manager of the tanneries and flour mills in the District of Lublin. All this activity of the author under the German occupation is described in his volume including also the author's observations concerning the German preparation to war with the USSR and the war itself until 1944. Many meetings and dealings with the Ukrainians from many places of the Ukraine as well as with German administrative agents are also described here.

The author stayed one year in Prague and later wandered westward — to Germany. Here, after the German capitulation, the author travelled for a longer while around that country and finally took a private residence in Oldenburg (for three years). Many fragments of this stay are described: Attitude of the British and American administration; UNRRA and IRO activity; refugees' whereabouts, etc. The author had accompanied for four weeks a trip of the Prelate Vasyl Kushnir, who arrived at that time from Canada and visited scores of Ukrainian camps in British and American Zones. The author presents here a great variety of cases of the uncertainty of the future of the Ukrainian refugees (called DP by the British) from all the corners of the Ukraine.

In 1948 the author received a chance to fly to Toronto in Canada, where he rapidly got "acclimatized", renewed old and gained new acquaintances. Over 13 years of the life here, the collaboration with various scientific and social organizations had given many valuable observations stated in this volume. Some events from the Kuban recent history, not known before to the author, are also described here: handing over of the Cossacks to the Bolsheviks by the British in Lienz (Austria), the fate of the Kuban Insignia, etc.

Un Bref Résumé des Cinq Volumes de l'Oeuvre de W. Iwanys «SUR LES ROUTES DE LA VIE»

Le premier volume de cette oeuvre a été publié à Buenos-Aires, Argentine, en 1958 et comprend 192 pages où nous est décrit la période qui s'écoule depuis la naissance de l'auteur (1888) jusqu'au début de 1918.

C'est dans une région des bords de la Mer Noire (rive droite de la rivière Kuban) que s'est écoulée l'enfance de l'auteur, région peuplée surtout d'Ukrainiens. L'auteur a fréquenté les écoles primaires des villages cosaques de Nastasivka, Poltavska et de Slavianska. Il a passé huit années parmi les cosaques et tout ce qui leur est typique nous est raconté: leur mode de vie, festivités, course de chevaux, noces ainsi que l'injustice envers la population non cosaque.

A partir de 1904, après une courte visite à Tiflis (Georgie), l'auteur a étudié pendant cinq ans à l'école technique supérieure du Rostov-Don, retrouvant ses parents que pendant la période des vacances à leur ferme à Khankiv. Durant cette période, l'auteur note ses observations sur les événements de la guerre russo-japonaise aussi bien que sur la première révolution russe (1905), les premières agitations du Kuban, etc. . . ses nombreux voyages aux usines industrielles, une visite au Baku, etc. . .

Après avoir terminé son éducation secondaire, l'auteur entre à l'Institut Commercial de Moscou et n'y reste qu'un an, entouré d'étudiants d'origines différentes et de professeurs très libéraux pour ce temps. Il en profite pour visiter les musées, librairies, théâtre de cette seconde capitale russe.

En automne 1910, l'auteur commence son service militaire «d'un an» dans le 3ème bataillon des gardes cosaques du Kuban (Plastuns) à Telav (Georgie). Pendant quatre années (1911-1915) l'auteur a étudié à l'Institut Polytechnique de Novocherkassk et prend note sur la vie étudiante et celle des citoyens de cette ville cosaque du Don. C'est alors que la première guerre mondiale éclate et l'auteur est mobilisé (1914) mais étant étudiant est démobilisé.

Diplômé de l'Institut Polytechnique en 1915, l'auteur entre à l'Ecole d'Artillerie de Michael de Petrograd pour un cours accéléré et le termine en décembre de cette même année avec un rang d'officier. Il est assigné dans la division des mortiers de réserve de Serpukhov. Un mois après, il est envoyé en détachement sur le front du Caucase. Après l'occupation de Trapezund, l'auteur étant ingénieur, est envoyé à l'usine militaire du phénol dans le bassin du Donetz y travaillant dans différentes branches et d'où il a pu être témoin de la révolution de 1917. Il nous décrit également les événements politiques les plus importants comme le suicide de l'Ataman des Cosaques du Don, Kaledin.

Le second volume de 366 pages, publié à Neu-Ulm dans l'Ouest de l'Allemagne, nous présente les événements de 1918 dont l'auteur fût le témoin.

Y sont présentés les faits suivants: Les débuts de l'organisation de «Armée des Volontaires» du général Kornelov, le recrutement de l'auteur dans le détachement des artilleurs de cette même armée et sa participation à la «Campagne d'Hiver» (de Rostov à Ekaterino); confédération du gouvernement du Kuban et de son armée; assassinat du général Kornilov près d'Ekaterinodan; suite au pays de la Terre des Cosaques; séjour prolongé aux côtés de l'armée allemande; négociations avec l'Ukraine de l'Hetman P. Skoropadsky avec l'Ataman du Don, P. Krasnov et le général A. Denikin; la seconde campagne sous le commandement du général A. Denikin vers le Kuban; les premiers malentendus entre le gouvernement du

Kuban et le general Denikin, soi-disant commandant-en-chef et de son entourage reactionnaire; Le mepris des volontaires envers le systeme democratique des cosaques du Kuban (documents prouvés par l'auteur).

Y sont presentés également; les élections au Parlement; l'établissement d'une constitution de la Terre du Kuban; la loi pour la formation de l'armée du Kuban aussi bien que toutes les institutions démocratiques. L'auteur nous donne aussi tous les details et documentations sur l'établissement de cette jeune république independante ainsi que sur la délégation de ses représentants à la Conference de Paris.

Le general Denikin s'oppose violemment à tous les travaux du Parlement du Kuban et de son gouvernement. La lutte non seulement contre les Bolcheviques mais aussi contre les reactionnaires russes a été poursuivie par le Parlement du Kuban et l'auteur étant un de ses représentants. Le recit de ces événements sont basés sur des documents qui démentent les fausses déclarations des Mémoires de Denikin. Durant cette même année, le territoire du Kuban fut libéré des occupants bolcheviques. Mais la réaction devient plus brutale due à l'intervention des représentants militaires et civils de l'armée des volontaires avec la vie intérieure de la Terre du Kuban. Deux éléments, d'un côté un élément cosaque que domine un caractère ukrainien, de l'autre côté un élément reactionnaire moscovite présentaient deux esprits différents et ne purent jamais conclure un accord malgré le danger d'une annexion complète venant du côté bolchévique.

Nous sont aussi présentés les représentants de l'Entente, particulièrement ceux de la Grande Bretagne et leur attitude. Ils supportent les reactionnaires de l'armée des volontaires en négligeant totalement les cosaques qui pourtant formaient la majorité des premières lignes du front.

Le 3eme volume fut également publié à Neu-Ulm, dans l'Allemagne de l'ouest et embrasse l'année 1919 jusqu'à la moitié de l'année 1920. Ce volume comprend 350 pages.

Durant cette période, l'auteur joue un grand rôle comme Ministre du Commerce et de l'Industrie et Premier Ministre du Gouvernement du Kuban.

Dans ce volume l'auteur entreprend une analyse du développement des événements militaires et de l'accroissement de la réaction russe dans l'Armée des Volontaires parallèlement avec celle de l'opposition du Kuban démocrate. Le peuple du Kuban tente de s'unir à toutes les nations non-russes qui se sont levées des ruines de l'empire russe. Cette activité réactionnaire russe a abouti au meurtre perfide de M. Riabovol, chef de la délégation du Kuban et du «Conseil des Terres» (14 août 1919). Mais ils ne s'arrêtent pas là. Le general Denikin décide de «domestiquer» les membres du parlement du Kuban et engage pour aboutir à ses fins les généraux Wrangel et Pokrovsky. Il prend prétexte d'un brouillon d'un «traité» sans valeur qui a été négocié avec les montagnards du Caucase à Paris pour baser une telle action. Cette action cruelle fut suivie de la dissolution du parlement du Kuban, de la pendaison d'un de ses membres, le pretre O. Kalabukhov, d'une arrestation de onze membres du parlement dont dix furent deportés à Constantinople avec interdiction de se déplacer.

Par suite de cette stupide vendetta, le détachement militaire du Kuban commence une démobilisation intentionnelle et se retire du front. Il était clair que tous les efforts et achèvements dans le passé n'avaient abouti qu'à un échec total. L'armée, démoralisée, commence à faire retraite sans aucune pression de l'ennemi et se transforme en une débandade. Les leaders politiques du Kuban, du Don et du Terek essayent de s'unir, à nouveau, en un seul parlement, le «Haut Cercle».

Perdant un peu de son prestige, le general Denikin essaye de se joindre au Cercle en usant d'intrigues ce qui accélère la débandade des premières lignes et de l'arrière du front. C'est alors que le general Denikin «permet» la formation de l'armée du Kuban, Malgré la renaissance d'une constitution, d'un Parlement et de la formation d'un nouveau gouvernement indépendant, les Kubans ne purent sauver la situation.

Il semble que le general Denikin, une fois de plus, subordonne les cosaques, mais son armée et son administration civile tombaient en pleine anarchie. Un mois plus tard, le general Denikin s'envole à Novorossijsk en donnant l'ordre à l'armée du Kuban et à son gouvernement de couvrir la retraite de l'armée des volontaires vers la Crimée. Si cet ordre eut été exécuté tous se seraient trouvés capturés par les Bolcheviques. Les Kubans refusent d'obéir et se retirent indépendamment vers les bords de la Mer Noire espérant trouver refuge dans la république de Georgie. La Georgie, pourant, refuse d'héberger les Kubans et la faim accélère la capitulation. Quelques-uns d'entre eux furent accueillis dans la Crimée et finalement une toute petite partie fut autorisée enfin à entrer en Georgie.

Dans la Crimée, le general Denikin fut forcé de se démettre de son commandement et le remet au general Wrangel. Abandonné, il s'enfuit sur un paquebot anglais vers Constantinople et de là, vers l'Europe.

Le 4ème volume de «Sur les Routes de la Vie» fut publié à Neu-Ulm dans l'ouest de l'Allemagne et comprend 403 pages. Ce volume relate les événements qui ont pris place après la capitulation des armées blanches, l'internement et éparpillement des troupes dans différents camps en Europe.

Ce volume commence par une description des conditions de la région des bords de la Mer Noire ainsi que la transformation de l'armée du Kuban en une division et sa lutte pour obtenir une personne capable la position de l'Ataman du Kuban. Encore une fois, un autre traité perfide fut signé, mais cette fois-ci avec le general Wrangel.

Dans ce volume les faits suivants y sont analysés: séjour des politiciens du Kuban et des internes en Georgie; l'insurrection dans les villages de montagne cosaques du Kuban; capitulation de la Crimée et son évacuation chaotique. Sont présentés ensuite les événements suivants: la prise de la Georgie par les Bolcheviques et l'évacuation des politiciens du Kuban, l'annulation du traité avec le general Wrangel à Constantinople; coup d'état dans l'île de Lemnos, éparpillement des réfugiés du Kuban en Yougoslavie, Bulgarie et d'un petit nombre en Tchécoslovaquie. Education de la jeunesse du Kuban en Tchécoslovaquie. Séparation des émigrés politiques du Kuban en trois groupes: 1. Les adhérents de la constitution du Kuban 2. Le groupe réactionnaire qui sont pour un état russe en close collaboration avec les russes blancs 3. les «Super-Revolutionnaires» qui s'entêtent à demander l'annulation de la constitution du Kuban et institutions fondées d'après cette constitution. Le troisième groupe a coups de meetings et de conférences combatte le premier groupe. Mais il devient cependant très «gauche» et se dissout par une «trahison des idées» («Зминовикхобство») en 1922, en lançant une proclamation aux Cosaques du Kuban les invitant à retourner dans leur pays sous l'occupation des autorités soviétiques.

Le 5ème volume a également été publié à Neu-Ulm dans l'ouest de l'Allemagne en 1962. Ce volume relate la vie et les activités de l'auteur en pays étrangers durant les dernières quarante années et comprend 400 pages.

Le premier pays où l'auteur a séjourné fut la Tchécoslovaquie. A Podebrady, à l'Académie Ukrainienne d'Agriculture l'auteur a professé en tant que conférencier puis professeur de technologie pendant une période de dix ans. Il fut très actif dans différentes organisations ukrainiennes et prit part au meeting des ingénieurs ukrainiens à Lviv en 1932. Il participe aux travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien à Varsovie y publiant deux rapports sur les régions du Donbas et du Kuzbas.

De l'automne 1935 au printemps 1939, l'auteur travaille comme professeur d'agriculture à Chernycie (Ukraine de l'Ouest). Il nous décrit l'activité de l'école, travaux de laboratoire, voyages avec les étudiants à de nombreuses usines, fermes, etc. . .

Quelques fragments de la guerre Germano-Polonaise, dont l'auteur fut le témoin, nous sont présentés dans ce volume.

Durant l'occupation allemande, l'auteur parvint à bâtir une usine de production d'huile à Perevorsk et pour un certain temps fut directeur des tanneries et des moulins dans la région de Lublin.

Toutes les activités de l'auteur durant l'occupation allemande nous sont présentées ainsi que ses observations sur les préparatifs de guerre des Allemands avec le USSR et la guerre elle-même jusqu'en 1944.

L'auteur séjourne une année à Pragues et plus tard il reprend sa marche péniblement vers l'Allemagne. Là, après la capitulation allemande, l'auteur voyage un peu et s'installe à Oldenburg (trois ans). À Oldenburg il s'occupe énormément des refugies. Il accompagne également, le Prelat Basil Kushnir, dans un voyage de plusieurs semaines qui arrivait du Canada et visitait les nombreux camps Ukrainiens dans les zones américaines et britanniques.

En 1948 l'auteur eût une chance de s'envoler pour le Canada, à Toronto où très rapidement il «s'acclimata» au pays, renouvelant d'anciennes relations, en y faisant de nouvelles. En 13 ans il s'associa à de nombreuses organisations sociales et scientifiques etc. . .

Kurzer Inhalt der fünf Bände des Buches „Mein Lebensweg“

Band I. „Mein Lebensweg“ wurde 1958 in Buenos Aires (Argentinien) herausgegeben; er hat 192 Seiten und umfaßt den Abschnitt des Lebens des Verfassers von seiner Geburt (1888) bis zum Anfang des Jahres 1918. Am Anfang dieses Bandes beschreibt der Verfasser das Leben in Tschornomorje (Schwarzmeergebiet), das hauptsächlich von Ukrainern besiedelt ist. Hier erhielt der Verfasser seine elementare Ausbildung: in der einklassigen Volksschule im Kosakendorf Nantasiwske, später in der zweiklassigen Schule des Kosakendorfes Poltawiske und dann in der städtischen Schule von Slawjanske. Diese acht Jahre hindurch lebte der Verfasser inmitten der Kosaken und in seinem Werke beschreibt er Fragmente aus dem Leben eines kubanischen Kosakendorfes: das Pferderennen, das Leben der Pferdezüchter, Herdezüchter und Hirte, den Kosakenstand, verschiedene Festlichkeiten, besonders Heiratszeremoniell, Ungesetzlichkeiten seitens der Stadtbevölkerung u. a.

Seit 1904, nach einem kurzen Besuch in Tiflis (Georgien), studiert der Verfasser 5 Jahre lang an der technischen Mittelschule in Rostow (am Don); nur während der Ferien kommt er nach Hause zu seinem väterlichen Landgut in Chankiw. Aus diesem Zeitabschnitt haben wir hier die Bemerkungen des Verfassers über den russisch-japanischen Krieg, die erste russische Revolution (1905), Aufstände im Kubangebiet, seinen Besuch in verschiedenen Fabriken, den kurzen Aufenthalt in Baku. Nach der Beendigung der Mittelschule folgt der Eintritt in ein Handels-Institut in Moskau, wo er in der Umgebung von Studenten verschiedener Nationalitäten und liberaler Professoren lebt; hier lernt er auch Museen, Bibliotheken und Theater der damaligen zweiten russischen Hauptstadt kennen.

Im Herbst rückte der Verfasser als Einjährig-Freiwilliger zum Militärdienst ein und wurde dem 3. Pfadfinder-Bataillon in Telawa (Georgien) zugeteilt. Er hat das Leben der Militärischen Pfadfinder und die Lebensweise in einer Provinzstadt jenseits des Kaukasus beschrieben. Vier Jahre lang (1911-1915) studierte er an dem Politechnischen Institut in Nowotscherkawsch, und hat hier die interessantesten Momente aus dem Leben der Studenten und der Bewohner dieser Hauptstadt der Don-Kosaken aufgezeichnet. In dieser Zeit brach der erste Weltkrieg aus; der Verfasser wurde 1914 eingezogen, aber um sein Studium beenden zu können, wurde er wieder entlassen. Nach der Beendigung der polittechnischen Studien wurde er im Sommer 1915 zum beschleunigten Artilleriekursus in Petrograd entsandt, den er am Ende des gleichen Jahres absolvierte, und dann wurde er zur Ersatzhaubitzen-Abteilung in die Stadt Serpuchiw versetzt. Einen Monat später wurde er an die kaukasische Front akkommandiert und von dort, nach der Besetzung des Fortes Trapesund, als Ingenieur zur Militärfabrik des synthetischen Phenols ins Dongebiet geschickt. Dort blieb er bis zur Revolution 1917 und anschließend noch ein Jahr. Die ungünstigen Umstände der Arbeit während der Revolution und die wichtigsten Ereignisse dieser Erhebung, bis zum Selbstmord Kaledins, des Otamans der Donkosaken, hat der Verfasser hier beschrieben.

Band II. „Mein Lebensweg“ wurde 1959 in Neu-Ulm (Deutschland) herausgegeben. Er hat 366 Seiten und umfaßt die Ereignisse des Jahres 1918, deren Zeuge der Verfasser war.

In diesem Band ist die Rede von der ersten Phase der Bildung der Freiwilligen-Armee des Generals Kornilofs, vom Eintritt des Verfassers in die Offiziersbatterie der Artillerie dieser Armee, die Teilnahme an dem Kryshanyj Feldzug (von

Rostow bis Katerynodar), die Vereinigung mit der Kubanischen Regierung und ihrer Armee, von der Ermordung des Generals Kornilof bei Katerynodar, die Besetzung dieses Ortes durch General Denikin, vom Rückzuge zum Dongebiet und von einem ziemlich langen Verbleib neben der deutschen Armee; ebenfalls über die Verhandlungen mit dem ukrainischen Hetman Skoropadskyj, mit dem Otaman Krasnow vom Dongebiet und mit der Regierung von General Denikin. Ferner ist der zweite Feldzug zum Kubanischen Land unter der Führung des Generals Denikin beschrieben, dann die Anfänge des Mißverständnisses zwischen der Kubanischen Regierung und dem Pretendenten zur Diktatur — dem Oberbefehlshaber Denikin und seiner Freunde, und die Ignorierung der demokratischen Ordnung der Kubankosaken seitens der Freiwilligen-Armee Denikins; das alles ist in diesem Band dokumentarisch festgehalten. Hier wird auch eine Analyse vorgebracht von der Gesetzgebenden Versammlung (dem Parlament), der Annahme der demokratischen Konstitution des Kubanlandes sowie eines Gesetzes über die Organisation der kubanischen Armee und anderer demokratischen Einrichtungen. Genau und dokumentarisch beschrieben sind das Entstehen der jungen kubanischen unabhängigen Republik und das Entsenden der Delegierten nach Paris. — Seitens General Denikins und seiner Regierung wurde immer häufiger Widerstand gegen die Arbeit des kubanischen Parlamentes geboten. Der Kampf gegen die Bolschewisten und gegen die russischen Reaktionen unter der Führung von General Denikin, wurde von der kubanischen Regierung, deren Mitglied auch der Verfasser war, das ganze Jahr hindurch geführt. Der Kampf gegen zwei feindliche Fronten — gegen die rote einerseits und die weiße russische Reaktion andererseits — hat der Verfasser ausführlich und dokumentarisch beschrieben und alles Unwahrscheinliche in den Memoiren des Generals Denikin berichtigt. In diesem Jahr wurde das kubanische Land von den Bolschewisten befreit, aber die Einnischung der militärischen und zivilen Vertreter der Denikinischen Armee in das innere Leben der jungen Kubanischen Republik wurde immer häufiger und grober. Zwei Kräfte, und zwar die Kubankosaken mit Übergewicht der Ukrainer und auf der anderen Seite die russische Reaktion unter Denikins Führung, waren zwei totale Antipoden, die nicht imstande waren, zu einer Verständigung zu kommen, obwohl über beide die Gefahr der bolschewistischen Vernichtung hing.

In diesem Band wird gleichfalls das Verhalten der Vertreter der ENTENTE, besonders Englands Bevollmächtigten, aufgezeichnet, von denen die russische Reaktion der Denikinischen Armee unterstützt wurde; aber die Kubankosaken, die an der Front die Mehrheit bildeten, wurden ignoriert.

Band III. „Mein Lebensweg“ wurde 1960 in Neu-Ulm (Deutschland) herausgegeben. Er hat 350 Seiten und umfaßt die Begebenheiten des Jahres 1919 und 1920 bis zur zweiten Hälfte des Monats Mai. In dieser Zeitperiode war der Verfasser Mitglied des kubanischen Parlamentes, Minister für Handel und Industrie, und dann Premierminister in der kubanischen Regierung.

Hier ist eine ausführliche Analyse gegeben von: der Entwicklung der Kriegereignisse, der Zunahme der russischen Reaktion in der Armee Denikins und zugleich vom Ansteigen des Widerstandes gegen diese Reaktion seitens der kubanischen Demokratie, die zur Zusammenarbeit mit allen antibolschewistischen neu entstandenen Staaten der nichtrussischen Völker im russischen Imperium strebte. In ihren Gegenaktionen haben die russischen weißen Terroristen, die bei der kaukasischen Armee unter der Führung des Generals Wrangel organisiert waren, am 14. August 1919 den Führer der kubanischen Delegation und des Nationalrates, M. Rjabowol, hinterlistig ermordet. Aber das war noch nicht alles. General Denikin beschloß, die kubanischen Parlamentarier niederzuschlagen. Er überließ diese Pflicht den Generälen Wrangel und Pokrowskyj. Als Anlaß dazu diente ein wertloser Entwurf eines Vertrages, der zwischen der kubanischen und kaukasischen Delegation in Paris zusammengebracht wurde. Der Gipfel dieser verrückten Aktion war die Auflösung des kubanischen Parlamentes, das Erhängen des Abgeordneten, eines Priesters, O. Kulabuchow, die Verhaftung 11 anderer Abgeordneten, von denen 10 nach Konstantinopel abgeschoben und dort

interniert wurden. Die Folge dieser unglaublichen Handlung war, daß die kubanischen militärischen Abteilungen sich eigenwillig zu demobilisieren und die antibolschewistische Front zu verlassen begannen. Alles, was bis dahin erreicht worden war, ging zugrunde; denn die ganze kubanische Armee wurde demobilisiert; ohne ernstesten Druck seitens des Feindes verließ sie die Front und verwandelte sich in einen bewaffneten Pöbelhaufen. Die Staatsmänner von Kubanland, Don gebiet und Tersch versuchten noch einmal, sich in einem gemeinsamen Parlament, sog. Oberer Kreis, zu vereinigen. General Denikin, nachdem er sein Gleichgewicht dank verschiedener Intrigen verloren hatte, schloß sich noch einmal diesem Oberen-Kreis an — und damit beschleunigte er den Zusammenbruch der Front und des Widerstandes im Hinterlande. Erst jetzt erlaubte er, die kubanische Armee zu organisieren und zu legalisieren. Die Kubaner riefen die Konstitution wieder zum Leben, erneuerten das Parlament und bildeten eine unabhängige Regierung, aber die Lage konnte nicht mehr gerettet werden.

Noch einmal unterstellte General Denikin nominell die Kubankosaken seiner Autorität, aber die Demoralisation seiner Armee und seiner Zivilregierung konnte nicht mehr aufgehalten werden. Einen Monat später flüchtete General Denikin nach Noworossijsk, indem er einen Befehl hinterließ, daß die kubanische Armee den Rückzug seiner Armee nach der Krim decken sollte. Wenn die kubanische Armee diesen Befehl ausgeführt hätte, dann wäre sie sehr bald in die Macht der Bolschewisten gefallen. Die Kubaner haben diesen Befehl nicht ausgeführt, stattdessen zogen sie sich in Richtung auf die Küste des Schwarzen Meeres zurück. Hier, als Folge des Hungers und der Ablehnung der georgischen Regierung die kubanische Armee zu internieren, kapitulierte der größte Teil der Kubaner. Nur eine kleine Zahl von ihnen wurde von Georgiern angenommen und noch ein kleiner Teil rettete sich in die Krim. Auf der Krim wurde General Denikin gezwungen, auf die Führung der Armee zu verzichten. General Wrangel wurde sein Nachfolger. Der isolierte Denikin floh auf einem englischen Schiff nach Konstantinopel und weiter nach Europa.

Band IV. „Mein Lebensweg“ wurde 1961 in Neu-Ulm (Deutschland) herausgegeben; er hat 403 Seiten. Hier wird über die Ereignisse nach der Kapitulation an der Küste des Schwarzen Meeres berichtet, bis zur Internierung der Weißen Armee und Unterbringung von deren Überresten in Europa.

Im einzelnen werden hier folgende Themen behandelt:

Die Kapitulation der Weißen Armee am Schwarzen Meer und deren Bedingungen. Die Reorganisation der Kubaner auf der Krim in eine besondere Division und der Kampf unter den Kubanern um den Posten des Otamans (des Kommandeurs). Die Unterschrift des unseligen Vertrags mit General Wrangel auf der Krim. Die Truppenlandungen auf kubanischem Gebiet aus Krim, die dilettantisch vorbereitet war. Der Aufenthalt der kubanischen Staatsmänner und internierter Soldaten in Georgien. Der Aufstand in den am Fuße des Gebirges gelegenen Kosakendörfern. Die Kapitulation auf der Krim und die chaotische Evakuierung. Die Besetzung Georgiens von den Bolschewisten und die Evakuierung der kubanischen politischen Führer. Die Annullierung der Verträge mit Wrangel in Konstantinopel. Der Staatsstreich auf der Insel Lemnos. Die Unterkunft der kubanischen Flüchtlinge in Jugoslawien, Bulgarien und Tschechoslowakien. Die Studien der kubanischen Jugend in Tschechoslowakien. Die Spaltung der politischen kubanischen Emigration in: 1) die Verteidiger der kubanischen Konstitution und anderer rechtmäßiger Institutionen, die ihren Ursprung im kubanischen Staat hatten; 2) die reaktionäre Gruppe, die zusammen mit den weißen Russen sich nur um das russische Imperium kümmerte; und 3) die „Ultrarevolutionäre“, die hartnäckig die Annullierung der kubanischen Konstitution und anderer kubanischen Institutionen verlangten. Diese letzte Gruppe handelte durch Einberufung von Versammlungen und Konferenzen und kämpfte hauptsächlich gegen die erste Gruppe — der Rechtmäßigkeit. Die dritte Gruppe rückte in schnellem Tempo „nach links“; im Jahre 1922 „wechselte sie die Weichen“ in der Richtung zum Bolschewismus und veröffentlichte einen Aufruf an die Kubankosaken, daß sie nach Hause unter die sowjetische Besatzungsmacht zurückkehren sollen.

Band U. „*Mein Lebensweg*“ wurde 1962 in Neu-Ulm (Deutschland) herausgegeben. Er hat 400 Seiten. Hier wird über das Leben und Wirken des Verfassers während seiner 40 Jahre im Ausland erzählt.

Sein erster längerer Aufenthalt war in Tschechoslowakien in der Stadt Podjebrady, wo er an dem Ukrainischen Technikum die technologischen Fächer vortrug, zuerst als Lektor, dann als Dozent und Professor. Hier arbeitete er über 10 Jahre lang auf dem pädagogischen und wissenschaftlichen Feld. Er erzählt über die wichtigsten Abschnitte aus der Arbeit dieser Schule, aus der später das Technische und Wirtschaftliche Institut entstand. Eine kurze Geschichte des Verbandes der Ukrainischen Ingenieure im Ausland ist angegeben, dessen langjähriger Vorstand und Redakteur seiner Zeitschrift „Der Ukrainische Ingenieur“ er war. Auch der Kongreß der ukrainischen Ingenieure in Lwiw (Lemberg) 1932 wird erwähnt, wo der Verfasser den Verband der Ukrainischen Ingenieure im Ausland (mit dem Sitz in der Tschechoslowakien) vertrat. Es wird auch über die Zusammenarbeit mit dem Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Warschau gesprochen, das seine zwei Monographien über Donbas und Kusbas (Doneth = und Kusnetzbecken) herausgegeben hat.

Seit 1935/36 bis 1938/39 war der Verfasser Professor des Agrar-Lyzeums in Tschernytzja (Galizien, West-Ukraine) und aus dieser Zeit hat er hier die wichtigsten Ereignisse notiert, z. B. die Organisation des Laboratoriums, verschiedene Veröffentlichungen, die Ausflüge und Besuche mit den Studenten verschiedener Betriebe u. a. Einige Fragmente aus dem deutsch-polnischen Krieg sind angegeben; damals lebte der Verfasser in Tschernytzja. Während der deutschen Besetzung von Polen und der Gründung des „Generalgouvernements“ hat er eine Ölschlängerei in Pereworsk (West-Ukraine) errichtet; er war auch in diesem Zeitabschnitt technischer Direktor der Gerbereien, später der Mühlen im Lubliner Bezirk (Polen). Die Vorbereitung der Deutschen zum Krieg gegen UdSSR und die Kriegsergebnisse bis 1944 sind hier beschrieben worden. In dieser Zeit ist viel Interessantes geschehen; viele Begegnungen mit den Ukrainern aus verschiedenen Provinzen und mit deutschen administrativen Führern hat der Verfasser gehabt, was er alles niedergeschrieben hat.

Dann folgt der einjährige Aufenthalt des Autors in Prag, später die Auswanderung nach Deutschland. Nach der Kapitulation der Deutschen und nach einer ziemlich langen Reise gelangte er in die Stadt Oldenburg (Deutschland), wo er privat (nicht in einem Lager) ungefähr drei Jahre wohnte. Viele Episoden aus dieser Zeit sind in diesem Band verzeichnet worden, die das Verhalten der englischen und amerikanischen Administration charakterisieren, wie auch die Tätigkeit der UNRA, IRO und das Dasein der heimatlosen Flüchtlinge (sog. DP) im allgemeinen. Zusammen mit dem Prälat Dr. Wasyl Kuschnir, der aus Kanada gekommen war, hat der Verfasser Dutzende von DP-Lagern in der englischen und amerikanischen Zone in vier Wochen besucht und als Folge dessen hat er sehr viele Ereignisse aus dem — damals noch unsicheren — Leben der ukrainischen Flüchtlinge in diesem Band verzeichnet.

1948 wurde dem Verfasser eine Möglichkeit gegeben, nach Toronto (Kanada) zu übersiedeln. Hier hat er sich bald „angepaßt“; er erneuerte die alten Bekanntschaften (aus Europa) und machte neue. Auf Grund seines 13jährigen Aufenthaltes in Kanada, der Herausgabe seiner drei Bücher, der Zusammenarbeit mit verschiedenen wissenschaftlichen und gemeinschaftlichen Organisationen, hat er eine reiche Erfahrung erworben, worüber er in diesem Band schreibt. Hier sind auch die besonderen Ereignisse aus dem Dasein der Kubankosaken eingetragen worden, von denen der Verfasser erst in Kanada erfahren hat, wie z. B. die Auslieferung der Kubankosaken an die Bolschewisten von der englischen Militärführung 1945 in der österreichischen Stadt Linz, das Schicksal der kubanischen Kleinodien u. a.

Короткий зміст всіх п'яти томів видання „Стежками Життя“

І-й том «Стежками життя» виданий у 1958 р. в Буенос Айресі (Аргентині); він має 192 сторони й охоплює період життя автора від народження (1888) до початку 1918 року.

У цьому томі на початку розповідається про побут на Чорномор'ї (Правобережжій Кубанщині), заселеної переважно українцями. Тут автор одержав початкову освіту: в однокласовій (ст. Настасівська), двокласовій (ст. Полтавська) та «городській» (ст. Славянська) школах. Оці вісім років автор перебуває в станичній стихії і подає фрагменти з життя станиць; кінних перегонів, чередників, табунщиків, чабанив, різних свят, зокрема весілля, козачого стану й батраків навгороднього населення.

З 1904 р. після короткого відвідування Тифлісу (Грузія) автор 5-ть років учиться в Середньо-технічній школі в Ростові на/Дону, лише на вакаціях буваючи на батьківському хуторі Ханькові. В цей період автор зазначає свої спостереження із дій з російсько-японської війни, першої революції (1905 р.), деякі заворушення на Кубані, екскурсії на заводах і фабриках, коротке перебування в м. Баку. По закінченні середньої освіти автор вступає до московського комерційного інституту й один рік живе в Москві в атмосфері різнонаціонального студентства й ліберальної професури, знайомлячись з музеями, бібліотеками, театрами другої російської столиці.

Восени 1910 р. автор почав відбувати однорічніком військову службу в 3-му Пластунському батальйоні в Телаві (Грузія), описуючи життя пластунів й ілюструючи буття провінціального міста на Кавказом. Чотири роки (1911-1915) автор учився в Політехнічному інституті в Новочеркаську, занотовуючи найцікавіші моменти з життя студентства й громадян столиці Донського козацтва. У цей період вибухла 1-ша Світова війна, на яку автор був мобілізований (1914), але як студент звільнений. По закінченні Політехніки літом 1915 вступив до прискореного курсу в Михайлівській гарматній школі в Петрограді, який закінчив в грудні того ж року й виїшов офіцером в запасовий гавбінний дивізіон в м. Серпухові. За місяць він був командирований на Кавказький фронт, з якого по закінченні фортеці Трапезунд був відкомандирований, як інженер, на військовий завод синтетичного фенолу на Донщині. Перебуваючи на різних посадах на заводі, автор дожив до революції 1917 р. Майже рік довелося провадити працю на заводі в часи революції при несприятливих умовах, які описані як рівно як ширші події в тому часі, кінчаючи самогубством Донського Отамана ген. Каледіна.

2-й том «Стежками життя» видано в 1959 р. в Новому Ульмі (Німеччина); він має 366 стор., описуючи події, свідком яких автор був протягом одного 1918 року.

У цьому томі описана початкова організація Добровольчої армії ген. Л. Корнілова, вступлення автора до гарматної офіцерської батареї цієї армії, участь в Крижаному поході (від Ростова до Катеринодара), об'єднання з Кубанським Урядом і його армією, убиство ген. Л. Корнілова під Катеринодаром, заступлення його ген.

Денікіним, втеча на Донщину й довше перебування поруч з німецькою армією, пересправи з Україною гетьмана П. Скоропадського, Донського Отамана П. Краснова й урядом ген. А. Денікіна. Другий похід під командою ген. Денікіна на Кубань, початки непорозуміння Кубанського уряду з претендентом на диктаторство головиокомандувача і бажанням реакційного оточення генерала, ігнорування добровільними демократичного ладу кубанських козаків, що також документально описано в цьому томі. У ньому ж проаналізовано скликання Установчих зборів (парламенту), прийняття Конституції демократичної Республіки «Кубанський Край», закону про створення окремої Кубанської армії й інших демократичних установ. Описано докладно з документами повстання молодого незалежного республіки і вислання від неї делегації до Парижу. Праці Кубанських парламенту й уряду весь час все гостріше протиставився ген. Денікін із своїм реакційним урядом «Особим Совещанієм». Ото боротьбу не тільки проти большевиків, а і проти російських реакціонерів Кубанський парламент, депутатом якого був автор, провадив весь цей рік. Боротьба кубанців на два фронти: червоного й білого, фактично обох консервативних описана докладно, документально спростовуючи все неправдиве в мемуарах ген. Денікіна. За цей рік територія Кубані була звільнена від червоних окупантів, але реакція, втручання у внутрішнє життя Краю, військових і цивільних — представників Добровольчої армії ставало все сильнішим і брутальнішим. Дві стихії: козака з перевагою українців і реакційна московська були цілковитими антиподами, що були не здатні домовитися, хоч над ними повисла загроза від большевиків. У цьому ж томі наведено поводження представників Антанті, головню Великої Британії, які трималися реакціонерів з Добровольчої армії, ігноруючи козаків, що на лінії фронту були в більшості.

3-й том «Стежками життя» видано в 1960 р. в Новому Ульмі (Німеччині); він складається з 350 стор., охоплюючи 1919 рік і до другої половини травня 1920 р. Автор при цьому був депутатом до Кубанського парламенту, міністром Торгівлі й Промисловости і прем'єром Кубанського уряду.

У цій книзі докладно переводиться аналіза розвитку військових подій і зростання російської реакції в Добровольчій армії та при цьому зростає спротив проти реакції кубанської демократії, яка шукала об'єднання з усіма протибольшевицькими новопоставленими державами утворами не російських народів. За цю акцію терористи, що організувалися при Кавказькій армії, якою командував ген. Врангель, 14 серпня 1919 р. підступно убили М. Рябовола, голову Кубанської делегації і Крайової Ради. Але і на цьому не зупинилися. Ген. Денікін рішив приборкати кубанських парламентаристів, доручивши це зробити ген. Врангелю й Покровському. За привід для цього використали безвартісний проєкт договору, що його складала Кубанська делегація з такою Горців у Парижі. Вершом цієї безумної дії було розігнання Кубанського парламенту, повішення 7 листопада 1919 р. депутата-священника О. Кулабухова, арештування ще 11 депутатів і 10 з них вивезено до Константинополя без права будькуди виїзду.

Вислідом такої безумної розправи кубанські військові частини самовільно почали демобілізуватися й залишати фронт. Всі досяги швидко сходили нанівець — вся армія деморалізувалася і без більшого тиску з боку супротивника почала швидко відходити, перетворюючись в озброєну юрбу. Кубанські, донські й терські політичні діячі знову пробують тісніше об'єднатися в спільному парламенті — Верховньому Крузі. До нього, втративши рівновагу, через інтриги

це раз пристає ген. Денікін, чим прискорив розвал фронту й запілля. Він тепер дозволив уже формувати і Кубанську армію. Кубанці, ж, хоч гвалтовно й відновили Конституцію, попустили парламент і створили самостійницький уряд, але врятувати ситуацію вже не змогли.

Ген. Денікін ще раз номінально ніби підпорядкував собі козаків, але анархизування армії й цивільного його упралління прискорювалося. За місяць ген. Денікін утік до Новоросійська, видаючи наказ, яким Кубанські уряд й армія призначалися прикривати евакуацію Добровольчої армії в Крим. Якби кубанці виконали цей наказ, то всі опинилися б швидко під владою большевиків. Кубанці цього наказу не виконали й відступали незалежно на Чорноморське узбережжя. Тут через голод, відмоєлення Грузинського уряду інтернувати кубанців більша частина їх капітулювала, частина урятувалася в Крим, а найменша кількість була пропущена в Грузію. В Криму ген. Денікіна змусили відмовитись від командування, передаючи його ген. Врангелю. Покинутий ген. Денікін англійським кораблем утік до Константинополя й далі в Європу.

4-й том «Стежками життя» видано у 1961 р. в Новому Ульмі (Німеччині); складається він з 403 сторін, переказуючи події після капітуляції на Чорноморському узбережжі до інтернування білих армій і початків розташування їх недовитків у Європі.

На початку в цьому томі розповідається про умови капітуляції на Чорноморському узбережжі. Описано також переформування кубанців в Криму в окрему дивізію. Боротьба в Криму самих кубанців за пост Кубанського Отамана. Підписання нещасливої умови з ген. Врангелем в Криму. Десанти з Криму на Кубань, що були дилетантські організовані. Перебування кубанських політиків і інтернованих в Грузії. Повстання в підгірних станціях Кубані. Капітуляція Криму й його хаотична евакуація.

Захоплення большевиками Грузії й евакуація з неї переважно кубанських політичних діячів. Уневажнення умови з Врангелем в Константинополі. Державний переворот на острові Лемносі. Розташування кубанських біженців у Югославії, Болгарії, в меншій кількості в Чехо-Словаччині. Навчання кубанської молоді в Чехо-Словаччині. Розкол серед кубанської політичної еміграції на: тих, що вважали потрібним зберегти Кубанську Конституцію й легітимні установи, які вийшли з Кубані; реакційної групи, що дбала голов-но про російську державу в тісній співпраці з білими росіянами, і «гіперреволюціонерів», які вперто домагалися уневажнення Кубанської Конституції й установ, діявших на підставі цієї Конституції. Треття група діяла через з'їзди й конференції, борячись головню з легітимною групою. Однак треття група швидко «лівіла», дійшовши в році 1922-му до зміновіховства й опублікування відозви до кубанських козаків, закликаючи їх повертати до дому під окупацію совєтської влади. В цьому томі наведено багато епістолярної літератури й реагування всіх відтинків білоросійської преси, яка горяче дбала, щоб кубанці не ставали на позицію відокремлення від єдиної Росії.

5-й том з циклу «Стежками життя» видано в 1962 році в Новому Ульмі (Німеччині). Цей том розповідає про життя й діяльність автора на «Чужині». Тут заторкуються етапи на протязі біля 40 років.

Першим довшим перебуванням автора й працею була Чехо-Словаччина, де в м. Подєбрадах автор в Українській Політехніці викладав технологічні дисципліни як лектор, доцент і професор. Тут перебув автор понад 10 років, провадячи педагогічну й наукову працю. З життя й діяльності цієї школи, як і пізніше Технічно-Го-

сподарського Інституту автор описує найголовніші фрагменти, характерні для тодішніх і тамошніх обставин. Коротко переказано також про організацію й діяльність Союзу інженерів емігрантів довголітнім головою якого і редактором їхнього журналу «Український Інженер» був автор. Рівно ж занотував відбуття на Конгресі Українських Інженерів у Львові в 1932 році, де репрезентував Союз інженерів емігрантів. Описана автором також співпраця з Українським Науковим Інститутом у Варшаві, який видав дві його монографії і довшу статтю про Донбас і Кузбас.

З 1935/36 по 1938/39 акад. роки автор був професором Рільничного Ліцею в Черниці (Західна Україна) і описав важливіші дії, як організація ляхбораторії, видавництва, багатьох екскурсій зо студентами на різні підприємства тощо. Подані також фрагменти з Німечко-Польської війни, яку автор переживав у Черниці. При окупації Німеччиною Польщі й створення «Генерал Губернаторства» автор збудував олійницю в Переворську, був технічним керівником гарбарень, а пізніше млинів в Люблінському дистрикті. Про всю цю діяльність під окупаційною владою Німеччини автор говорить у цьому томі. Описав він також підготовку німців до війни з СРСР: провадження її до 1944 року. У цей період у автора було багато різних випадків, зустрічей з українцями різних земель і німецькими адміністративними чинниками, що він їх і ілюструє.

Однорічне перебування в Празі й даліша мандрівка на Захід (до Німеччини) також описані автором. Після капітуляції Німеччини автор довше мандрував по цій країні і нарешті зупинився в м. Ольденбурзі, де на приватному приміщенні прожив біля 3 років. Багато фрагментів із цього життя занотовано в цьому томі, як характеристика поведіння англійської й американської адміністрації, діяльності УНР-и, ІРО, і взагалі буття скитальщини. З прелатом Василем Кушніром, що прибув з Канади, автор за чотири тижні одвідав десятки таборів в англійській і американській зонах, занотуюючи найрізніші випадки з непевного ще тоді буття з усіх українських земель скитальців, яких англійці звали діпістами.

У 1948 р. автор одержав можливість перелетіти до Торонто в Канаді. Тут швидко «акліматизувався», поновив старі і набув нові знайомства. Понад 13 літнє життя в Канаді, написання трьох книжок, співпраця в різних наукових і громадських організаціях дали великі спостереження, фрагменти яких зафіксовані також у цьому томі. У цей же том внесені окремі події з життя кубанських козаків, про які автор довідався уже в Канаді, як от: видача у 1945 р. англійським командуванням козаків у м. Ліснцу (Австрія), доля Кубанських клейнотів і т. інш.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамович (інж.) — 361, 370.
 Абрамчик Микола (през. Білоруси) — 38.
 Авраменко Василь — 17.
 Айзенгауер (ген.) — 300, 318, 320, 321, 328, 330, 331, 338, 472.
 Александер (маршал) — 290, 291, 305.
 Александер II (цар) — 444.
 Андерсен (ген.) — 364.
 Андрієвський Д. — 41, 87, 431, 432, 433, 434, 435.
 Андрієвський Борис (д-р) — 359.
 Андрусів — 354, 365.
 Антигів О. (інж.) — 92, 93, 114, 273, 340, 361.
 Антонеску (маршал) — 259.
 Антоніна К. (друж. В. М.) — 13, 43.
 Антонович Д. В. (проф.) — 40.
 Антончук Д. (полк.) — 52, 53, 54, 55, 216.
 Антохов (свящ.) — 402, 404.
 Артем'юк Платон (сп.) — 465.
 Артюшенко Ю. — 175.
 Архипенко (інж.) — 330.
 Ашер — 295.
 Ашкеназі (кап.) — 308.
 Бабич (ген.) — 135.
 Баб'юк А. (проп.) — 427.
 Багацький — 305.
 Багряний Іван Павлович — 397, 448.
 Багрянівський (адв.) — 280.
 Бадаліян (інж.) — 260.
 Бадолліо — 247.
 Базаревич (полк.) — 147, 150.
 Базилевич П. — 40.
 Базяк І. Г. — 129, 130, 157, 175, 181, 185, 361, 388, 409, 419, 421, 422.
 Балабан Я. (інж.) — 58, 154, 285, 306, 307, 308, 312, 392, 403, 406, 417, 418.
 Балабас О. І. (д-р) — 44, 61, 260, 261, 264, 265, 270, 316, 330, 340, 360, 363, 364, 365, 374, 387, 412, 413, 422, 423, 428, 469.
 Бандера С. — 198, 215, 262, 263, 333, 334, 356, 358, 359, 363, 364, 366, 372, 373, 377, 382, 383, 385, 386, 388, 398, 406, 412, 414, 420, 429.
 Барабаш — 133.
 Баран — 204.
 Баранський — 120.
 Бардфорд — 349.
 Барка В. — 111.
 Баумш Наталка — 415.
 Бачинський Л. (інж.) — 312, 333, 342, 382, 383, 385, 392, 398.
 Безкровний Кузьма Якимович — 13, 16, 17, 40, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 61, 96, 97, 116, 135, 136.
 Безкровна О. К. — 43.
 Безкровний Андрій — 61.
 Безпалів — 321, 376.
 Безпалко О. — 39, 231, 340.
 Безручко Л. — 40.
 Безуглов — 398, 406.
 Бек Й. — 138, 152, 156.
 Бенеш Едвард (д-р) — 113, 170, 259, 262, 308.
 Беранек — 224, 225.
 Бергіус (д-р) — 47.
 Бережний (інж.) — 338.
 Березенець — 381, 392, 416.
 Берія — 297.
 Бернс — 355.
 Бикадоров І. (ген.) — 97, 98, 99.
 Бишовник (агр.) — 305, 318, 319, 341, 374.
 Биковський Л. — 21.
 Бич Л. Л. (проф.) — 12, 23, 38, 43, 45, 73, 79, 87, 102, 136, 138, 265.
 Бібік В. (інж.) — 274, 354.
 Бігдай (інж.) — 356.
 Біднов — 52.
 Бізанц (полк.) — 180, 181.
 Білецький Леонід — 448.
 Білий Гнат — 97, 98, 398, 437, 445, 446.
 Білий В. П. (полк.) — 89, 147, 148, 149, 150.
 Білінський (д-р) — 362.
 Білінський П. І. — 38, 44, 111, 126, 129, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 189, 217, 263, 274, 285, 333, 383.
 Біляк Ст. (д-р) — 285, 308, 312, 315, 317, 326, 339, 344, 369, 372, 373, 377, 378, 382, 393, 396, 397, 398, 399, 403, 404, 407, 415.
 Білякова М. — 382, 384.
 Білінгоф (барон) — 288.
 Блавацький — 361.
 Вломберг (поруч.) — 379.
 Бобиляк — 385.
 Богасєвський А. П. — 99.
 Богославський (інж.) — 148.
 Богушевська — 224.
 Бождик (д-р) — 49, 116.
 Бойдунік О. (інж.) — 180, 181, 364, 412.

- Бойко Олександр (інж.) — 305, 376, 403.
 Бок — 51.
 Болотенко Олександр Іванович — 408, 412, 427.
 Болховітінов (ген.) — 112.
 Болюх В. — 192, 193, 204, 331.
 Бонді-Веселовський І. — 462.
 Борецький Ізидор (сп.) — 432.
 Борисовський — 118.
 Бородаєвський С. (проф.) — 23, 87.
 Бочковський Ольгерд І. (доц.) — 20, 23, 38, 49, 50, 69, 87, 97, 98, 100, 101.
 Бошкоч С. (ген.) — 147, 150.
 Бояр М. — 448.
 Браухіч (маршал) — 173, 177.
 Брилинська Ольга Гнатівна — 118.
 Брилинський Євген (інж.) — 117, 119, 120, 121, 128, 137, 144, 145.
 Бриньовський (д-р) — 373, 392, 398.
 Брік (доц.) — 216.
 Брумер — 256, 257.
 Будда — 245.
 Будка Микита (сп.) — 122, 464.
 Будний — 230.
 Букретов М. А. (от.) — 148, 149, 150.
 Булавін (от.) — 98, 99.
 Булавін Євграф. В — 439, 440, 441, 442, 444.
 Булліт — 260.
 Бульба А. — 308, 309, 317, 418.
 Бульба-Боровець — 179, 222, 333, 375, 376, 385.
 Бурачинський В. — 28.
 Бурачинська Л. — 85.
 Бурггардт (д-р Юрій Клен) — 346, 467.
 Бурський (поруч.) — 379.
 Бурко (д-р) — 231.
 Бутлеров (сот.) — 291, 293, 296.
 Вайнбаум — 442.
 Ваня (брат В. М.) — 60, 61.
 Василюк — 312, 385.
 Василько (плимінник Е. М.) — 61.
 Васильєв (ген.) — 289, 295, 296, 297.
 Вастішевська Я. — 203, 212.
 Ващенко П. — 17.
 Вейнгартен — 117, 118, 139.
 Венінг — 197, 198, 199, 202, 217, 218, 219, 226, 236.
 Вербя (інж.) — 58, 332.
 Вербицький (проф.) — 294.
 Вертипорох Е. (проф.) — 463.
 Ветухов М. (проф.) — 282, 332, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363.
 Фішніченко В. — 389.
 Витвицький С. (д-р) — 365, 388, 397.
 Вишинський — 342, 377.
 Вишневський — 129.
 Вікуль Микола Павлович (доц.) — 12, 41, 49, 66, 108, 110, 328.
 Вілінський Олександр Галеріанович (проф.) — 16, 30, 31, 32, 35, 47, 58, 63, 108.
 Вілінська Валерія Олександрівна (О'Коннор) — 30, 63, 64, 79.
 Білсон — 346, 347.
 Вільгельм II (кайзер) — 154, 177, 218, 286, 291.
 Ігрьовка Г. — 142.
 Рін Мек (майор) — 406.
 Вітінгоф фон (ген.) — 289.
 Вітте Ю. (граф) — 82.
 Віттіг — 226, 228, 235.
 Власов А. (ген.) — 261, 263, 269, 287, 293.
 Власовський І. (проф.) — 52, 459, 467, 468.
 Ровкодав М. (інж.) — 362, 470.
 Вовчук (проф.) — 377, 389.
 Войнаровський (прелат) — 82, 83, 84, 85.
 Войнаровський — 230.
 Волинєць — 288, 289, 420.
 Больф. К. — 288, 289, 420.
 Вондрачек (проф.) — 66.
 Воробець (д-р) — 359.
 Воропінов Ф. К. — 79.
 Вотер (майор) — 346, 347.
 Вояківський (святц.) — 358, 359, 399.
 Вуд — 347.
 Вуков П. (доц.) — 92, 345.
 Вуков В. (ген.) — 150.
 Габрисевич — 378.
 Гавриленко — 171.
 Гайда — 210.
 Галан — 391.
 Галичін Д. — 431.
 Галій (проф.) — 353.
 Галушка (полк.) — 290.
 Галушкін В. Ст. — 150.
 Галька (інж.) — 72.
 Гамаліїв Василь (Данилов) — 440.
 Геран — 372.
 Гарманок Микола — 348.
 Гах — 308.
 Гіац — 309.

- Генадій (архисп.) — 335.
Герасимович Я. (інж.) — 181.
Герей Султан Келеч (ген.) — 287, 294, 296, 297, 299.
Гергеш — 418.
Гетьман Михайло — 426, 431, 433.
Гетьманов М. (ген.) — 439, 441.
Гіле (полк.) — 295.
Гітлер А. — 113, 137, 138, 151, 153, 158, 170, 199, 215, 216, 248, 259, 261, 262, 264, 289, 291, 302, 306, 472.
Гладун Іван — 446, 448.
Глазков (інж.) — 97, 260, 261, 287, 304, 387, 398, 406, 437.
Глинка Антон — 390.
Глобенко М. — 459.
Гнатюк — 230.
Голіцинський Євген Миколаєвич (доц.) — 12, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 65, 66, 75, 78, 87, 118.
Голейківна Ірена — 272.
Головач О. — 289, 461.
Головко Ю. — 466.
Головко (ген.) — 295, 296, 297.
Голощапов — 148.
Голубничий В. — 459.
Гомзин (полк.) — 347.
Горбачевський І. (проф., акад.) — 16, 54, 55, 76, 77, 108.
Горбенко (проф.) — 345.
Гордон Окс. — 309.
Городовенко Нестор — 332, 376.
Горошко (свящ.) — 317.
Горти (адмірал) — 262.
Грабина Л. О. (проф.) — 73, 80, 87, 98, 106, 110.
Граський (проф.) — 36, 80.
Григорієв (проф.) — 306, 338, 371, 382.
Григорій (архисп. Огійчук) — 312, 313, 385, 386, 401, 402, 403, 404, 405, 410.
Гришин (інж.) — 313.
Губаржевський Ігор (свящ.) — 321, 322, 325, 334, 342, 371, 375, 381, 386, 390, 395, 399, 402.
Гузар — 335, 390.
Гульдівс — 442.
Гультай В. — 426.
Гуменюк Юрій — 453, 474, 478.
Гуменюк Теодор (адв.) — 435, 464, 468.
Гус (ляйт.) — 351.
Гута М. — 463.
Гетбельс — 170, 235, 260.
Герінг — 160, 161.
Гермак (інж.) — 185.
Гетте — 279.
Гловінський Є. О. (проф., інж.) — 39, 40, 52, 82, 83, 124, 152, 177, 178, 179, 180, 195, 204, 249, 263, 264, 265, 420, 467.
Грюнвальд (адв.) — 193.
Готвальд — 259.
Гудзяк Олександр — 139, 160.
Данилов (ген.) — 356, 441, 442.
Дашків Т. (д-р) — 431, 432, 434.
Дезі Жан — 454.
Дейвіс (майор) — 290, 292, 300, 301, 302, 303, 419.
Деляфілд С. Р. — 460, 461.
Денисенко Григорій — 40, 87, 106, 273, 361.
Денікін Антон Іванович (ген.) — 113, 135, 210, 286, 303, 361, 423, 427, 452.
Дс Робек (адмірал) — 303.
Дивнич (Лавриненко) Юрій — 448, 467.
Дигтярів — 321.
Дикур Іван — 457.
Димінський Роман (інж.) — 49, 175, 215, 328, 386.
Дідух — 309, 314, 317, 318, 338, 379, 397, 406, 417.
Ділворт Айр — 454.
Діфенбейкер Джон — 472.
Дзябенко (інж.) — 354.
Дмитренко М. — 466.
Добриловський М. Митрофанович (доц.) — 38, 59, 72, 73, 74, 87, 98, 100, 102, 216, 259, 264, 265, 266.
Добриловський Юрій Митрофанович (д-р) — 38, 110, 216, 259, 265, 266.
Добровольський В. (інж.) — 50, 92, 93, 104, 114.
Довгаль С. — 40.
Доленко В. — 282, 283, 331, 332, 352, 364.
Долинський — 262.
Дольфус — 137.
Дюмазар Сергій — 448.
Доманицький Віктор М. (доц.) — 85, 265, 273, 361, 362, 385, 388.
Доманов Т. І. (ген.) — 268, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299.
Домесен — 226, 243, 247, 248, 251, 263.
Домонтович (Петров) Віктор — 448.
Донцов Д. (д-р) — 123, 130, 174, 204, 378, 388, 431, 474.
Донченко (інж.) — 285, 382.

- Дорошенко Д. І. (проф.) — 40, 52, 175, 179, 380, 398, 448, 466.
- Доскоч — 322.
- Драбатий І. (проф.) — 266, 340.
- Дроздовський Олександр (інж.) — 127, 128, 195, 199, 203, 309, 321, 333, 335, 336, 341, 342, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 377, 390, 392, 398, 403.
- Дубилко І. — 448.
- Дубровський (проф.) — 281, 352, 364.
- Дувало — 140.
- Дяковський М. — 450.
- Еберг Л. — 193, 194, 195, 196, 198, 206, 210, 211, 226, 234.
- Ейхельман О. (проф., д-р) 67.
- Євген (син В. М.) — 43, 110, 135.
- Єждік (проф.) — 36, 80.
- Сйкельман О. (проф.) — 23.
- Єлісєєв (полк.) — 89, 439.
- Єля-Олена (сестра В. М.) — 61.
- Єрем'яно — 392.
- Єфремов Сергій (акад.) 89.
- Жордані Н. М. — 88.
- Жук В. (д-р) — 264, 265, 266.
- Жуков (маршал) — 305, 338.
- Завадський В. М. — 348.
- Зайцев М. П. (інж.) — 15, 108, 361, 362.
- Зайцев Павло (проф.) — 52.
- Зайцев — 352.
- Залеський — 125, 126, 398.
- Замайський (граф) — 154, 155.
- Закорюний Микола (інж., д-р) 56, 64, 126.
- Зарецький М. І. (полк.) — 443, 444.
- Захарка (през. Білоруси) — 38.
- Зворичук — 20.
- Зв'ягінцев (ген.) — 147, 150.
- Зеркаль Савка (інж.) — 40, 72, 83, 330, 357.
- Зінчишин А. 448.
- Зленко П. — 77.
- Змієвський — 157.
- Зобачевський — 406, 412, 413.
- Зозуля Л. (інж.) — 285.
- Золотарев (сот.) — 443.
- Золотницький — 195, 203, 215.
- Зорич Б. — 452.
- Зубенко (інж.) — 276, 354.
- Іванис Василь Миколайович (В. М., проф.) — 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 105, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 395, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 441, 442, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 459, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 473, 478.
- Іванис Ніна — 61, 62.
- Іваницький Борис Юрійович (проф.) — 17, 23, 28, 42, 52, 56, 58, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 80, 87, 90, 95, 98, 102, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 128, 139, 145, 158, 160, 161, 164, 165, 181, 220, 328, 329, 362, 388, 411, 420, 425.
- Іваницький Б. (молод.) — 105, 116, 171, 172, 195, 212.
- Іванов — 469.
- Івасюк І. В. — 13, 17, 43, 44, 45, 96, 111.

- Іден — 264.
 Ілійв (свящ.) — 308.
 Іляшенко (інж.) — 379.
 Ільницький Оксен — 32.
 Ільницький Роман — 198.
 Іщенко Г. — 313, 395, 396, 416, 419.
 Їжик (свящ.) — 322, 325, 389, 392.
 Кабачків І. М. (проф.) — 40, 110, 332, 352, 365.
 Калинюк (свящ.) — 121, 122.
 Кальба (д-р) — 181, 358, 399.
 Каплистий (інж.) — 330, 357.
 Капуста — 233, 315.
 Капуста (кап.) — 316, 317, 320, 321, 322, 333, 338, 339, 341, 342, 344, 372, 374, 376, 377, 379.
 Капустянський (ген.) — 355, 358, 406, 412.
 Кардашевський — 332.
 Карман Роман — 448.
 Катамай — 172.
 Качуровський — 272, 330.
 Керенський О. — 426, 442.
 Кесельрінг (маршал) — 289.
 Килимник С. (проф.) — 468.
 Кириленко Мирон (інж.) — 24, 28, 55, 68, 79, 345, 383, 389, 405.
 Кирилюк — 29.
 Кирій (ген.) — 46.
 Кисілевський В. (д-р) — 38, 53, 54, 55.
 Кислиця Дмитро (проф.) — 446, 447, 448.
 Кінг Меккензі — 454.
 Кіт П. — 374.
 Клименко Тиміш Трохимович — 386, 440, 442, 444.
 Клименко (доц.) — 386.
 Клосек — 198.
 Ключевський — 98.
 Коберський К. (доц.) — 120, 123.
 Коваленко О. (доц.) — 80, 108.
 Коваленко Василь (інж.) — 28, 276, 312, 338, 345, 393.
 Коваль — 309, 314, 316, 318, 333, 334, 338, 341, 368, 394, 396.
 Ковальський М. М. — 38.
 Ковальчук — 209, 212, 213.
 Ковпаненко (інж.) — 195, 196, 279, 332, 365.
 Коган — 246.
 Кодак Ю. — 466.
 Кожевников — 41, 42.
 Козак (інж.) — 35, 56, 66, 385.
 Козловський О. А. — 11, 38, 273, 330, 470.
 Коконько Олександр — 79.
 Кокунько П. І. (ген.-лейт.) — 112, 147, 148, 150, 151, 441, 445.
 Колесов — 97.
 Колодейчик — 224, 279.
 Колпак — 222.
 Колубасв С. — 87.
 Колчак — 216.
 Комарецький Сергій Данилович (доц.) — 12, 28, 57, 66, 102, 108, 261, 264, 272, 273, 315, 328, 329, 340, 361, 362, 381, 383, 389 — 276.
 Коновалець Євген (полк.) — 29, 141, 223, 281, 389, 451, 452, 453, 473, 474.
 Кононенко Харитя — 53, 63.
 Коняевич (інж.) — 305, 318, 341.
 Кончак — 193, 194.
 Копецький — 92.
 Корман — 333.
 Корнілов Л. Г. (ген.) — 286.
 Королів-Старий В. (доц.) — 16, 53.
 Коростовець — 320.
 Корсунський (проф.) — 331, 358.
 Косар В. (інж.) — 426, 431, 433.
 Костенко — 319, 341, 373.
 Костів П. — 40.
 Костін — 50.
 Костюк — 345.
 Косюра (проф.) — 23, 65.
 Котик (інж.) — 166, 204, 331, 367.
 Котович А. (проф.) — 385, 388, 404.
 Кошиць О. — 50, 332, 470.
 Кох (проф.) — 204, 234, 246.
 Кохан Володимир — 421, 431, 432, 435.
 Кочержук — 330, 340, 356, 357.
 Крамаренко — 420.
 Краснюв Петро Миколайович (ген.) — 261, 262, 269, 270, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 299.
 Краснов Н. Н. — 287, 289, 291, 292, 294, 295, 296, 297.
 Краснов Семен (ген.) — 294, 295, 297, 298, 299.
 Крат Павло — 38, 238.
 Кривоус Степан — 448.
 Крикун Савка — 61.
 Крутницький (доц.) — 174.
 Кубанська Галина — 374, 375, 377, 378, 381, 393, 396, 400, 405, 408, 412, 424, 425.
 Кубарський І. — 448.

- Кубійович В. (доц.) — 94, 180, 249, 265, 399, 467.
- Кузеля (проф.) — 174.
- Кувів В. (проповід.) — 388, 409, 410, 419.
- Кузьмінський (полк.) — 164.
- Кукач (проф.) — 36, 80.
- Кукульський (проф.) — 197, 212.
- Кулабухов — 316.
- Кулик І. — 74.
- Кунікевич Мар'ян — 448.
- Курганський П. І. — 112, 147, 149, 150, 151.
- Кухариппан (д-р) — 317, 320.
- Кучеренко Василь Федорович — 28, 36, 40, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 78, 87, 258.
- Кучук-Улагасв (полк.) — 295.
- Кушнір В. (д-р) — 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 390, 426, 431, 434.
- Куят — 208, 209, 248, 252.
- Лаврик — 404, 405.
- Лазорович Петро (адв.) — 38, 318, 337.
- Левенець (іаж.) — 280.
- Левидький М. П. (лік.) — 16, 21.
- Левидький К. — 204.
- Ледомський Е. Г. (д-р) — 111, 112, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 217.
- Лек (д-р) — 402, 404, 405, 408.
- Лепкий Б. (проф.) — 51, 179, 180.
- Лешков — 236, 237.
- Лимар — 418.
- Липинський В. 388.
- Липківський В. (мит.) — 327, 337, 402, 403.
- Липовецький І. — 195, 212, 237.
- Лисяк (д-р) 285, 344, 402, 403.
- Лисянський Б. М. (доц.) — 16, 30, 52, 57, 68, 69, 70, 87, 105, 108, 110, 171, 176, 264, 333, 381, 407, 408.
- Лисюк Каленик — 38.
- Лівидький Андрій Миколайович (презид.) — 38, 42, 96, 115, 123, 157, 180, 263, 279, 281, 282, 283, 332, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 363, 364, 365, 375, 390, 420, 421, 432.
- Лівидький М. А. — 36, 38, 352, 356.
- Ліліцак Іван — 467.
- Лісовський (інж.) — 394.
- Літвінов (Фінкельштейн) М. М. — 126, 156.
- Локшинський О. — 15, 48.
- Лом (доц.) — 49.
- Лонг (підполк.) — 346, 347.
- Лопатка — 316, 333.
- Лорченко (проф.) — 321, 342, 370, 375, 380, 407.
- Лось (граф) — 229, 230.
- Лотоцький О. Г. (проф.) — 40, 42, 52, 87, 124, 129, 152, 176, 178, 179.
- Луговий — 64, 79.
- Лукасевич А. В. — 82, 86, 107.
- Лук'яненко (проф.) — 329.
- Луцький Мирон — 181, 219, 332, 333, 339, 344, 345, 346, 347, 372, 375, 392.
- Луцький О. — 86, 204.
- Лучка — 145.
- Любченко Панас — 89.
- Лютак — 139.
- Лютин (полк.) — 239, 266.
- Ля Гардія — 382.
- Ляйбрандт Ю. (д-р) — 174, 176, 177, 179.
- Лянге — 225.
- Ляфонте — 379, 380.
- Масевський — 224.
- Мазепа І. (ген.) — 99, 230.
- Мазепа І. П. — 21, 38, 39, 41, 52, 98, 110, 171, 215, 258, 263, 265, 267, 272, 316, 330, 332, 340, 341, 350, 352, 353, 355, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 374, 379, 384, 388, 391, 397, 409, 410, 411, 413, 419, 420, 421, 431, 432, 435.
- Мазепа — 343, 408.
- Майстренко І. — 459.
- Макаренко Петро — 18, 43, 44, 45, 236.
- Макарушка — 86.
- Маклаков — 387.
- Макогон — 53, 54, 55, 265.
- Максимчук — 404.
- Маланюк Євген — 50.
- Малашко М. — 38.
- Малець — 164, 165.
- Малий (інж.) — 360.
- Малік (проф.) — 198, 215, 217, 218, 219.
- Мальцев (інж.) — 11, 35, 181, 270.
- Мамонтов (ген.) — 256.
- Манастирський Семен і Лідія — 280, 283, 284, 285, 305, 306, 307, 308, 309, 375, 415, 416, 417.
- Манжула С. Ф. — 44, 261.

- Марголін А. Д. (адв., проф.) — 38, 338, 371, 391.
- Маркус Ван Стін — 454, 461.
- Маррак — 346, 347.
- Мартинець (проф.) — 41, 330, 399.
- Мартинів — 36, 74.
- Мартинюк — 342, 344, 367, 368, 369.
- Мартін — 196.
- Мартос Борис Миколайович (проф.) — 38, 87, 102, 110, 171, 216, 258, 260, 331, 358, 388, 389.
- Маршал (ген.) — 392.
- Масарик Т. Г. — 49, 109, 113, 170, 434, 471.
- Масьор (інж.) — 121, 129, 139.
- Матушевський Ю. — 32.
- Матюшенко Б. П. (проф.) — 38, 81, 110.
- Махов (проф.) — 92.
- Мацієвич К. А. (проф.) — 23, 40, 41, 42, 49, 52, 90, 94, 95, 110, 115, 116, 123, 171, 173, 174.
- Мацькевич Йосип — 287, 291, 293, 295, 300, 301, 302.
- Меклю — 413, 414.
- Мельник Андрій (полк., інж.) — 74, 81, 83, 85, 86, 174, 198, 262, 263, 331, 333, 334, 355, 358, 364, 366, 376, 406, 412, 417, 420, 429, 430, 433, 452, 473, 475.
- Мельник Йосип — 40.
- Мельник Валерій — 40.
- Мельников — 99.
- Мельничук (свщ.) — 326.
- Мербек — 413, 414.
- Мержулов — 297, 298.
- Мессей Вінсент — 454.
- Метюк Григорій (сп. Андрій) — 465.
- Микитка — 139, 162, 164.
- Микола II (цар) — 473.
- Миколай (сп.) — 407.
- Миколайчик — 259, 305, 379.
- Мироненко Г. — 212, 213, 266.
- Михайленко — 246, 252.
- Михайло (архiep.) — 358.
- Михайло (король) — 259.
- Михайловський О. — 40.
- Міклашевський — 92.
- Міланіч (інж.) — 331, 339, 355, 366, 371, 372, 392, 394.
- Міллер (проф.) — 333.
- Міллер — 200, 201, 202, 205.
- Мірошніченко (свщ.) — 321, 325, 334.
- Мірчук І. (проф.) — 52, 174, 175.
- Мищенко (проф.) — 365.
- Молотов В. — 156, 170, 220.
- Молчанівський (проф.) — 375.
- Монтгомері — 305, 341.
- Моргунов (полк.) — 295, 297.
- Морган (ген.) — 349, 350, 392.
- Мордухай-Болтовський (д-р) — 230.
- Мосендз Леонід Маркович — 24, 28, 30, 32, 35, 48, 49, 50, 51, 56, 66, 67, 68, 69, 71, 78, 99, 106, 142, 271, 272, 376, 409, 413, 419, 428, 429, 430, 431, 467.
- Москалик (свщ.) — 308.
- Мостанюк — 139.
- Мудрий Василь — 272, 283, 355, 356, 357, 358, 361, 363, 364, 365, 367, 395, 399, 403, 420.
- Музиченко (проф.) — 384, 397.
- Муралевич Я. (доц.) — 41, 266.
- Мурашко В. (інж.) — 40, 175.
- Муссоліні — 137, 247, 248, 275, 288.
- Муха М. (проф.) — 468.
- Мухин Василь (свщ.) — 60, 268.
- Мухин — 50, 269.
- Нагірний — 362.
- Назаренко (військ. старш.) — 443.
- Наливайко (д-р) — 53, 110.
- Намітоков Айтек Алієвич — 88, 422.
- Нікопoleon I — 155, 243.
- Наріжний Симон — 80, 81.
- Науменко В. Г. (ген.) — 147, 150, 261, 270, 287, 302, 304, 356, 357, 360, 365, 374, 387, 412, 422, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445.
- Нафанаїл (сп.) — 407.
- Неділько О. — 28, 35, 56, 66, 67, 345.
- Недлюкний Петро — 18.
- Нерсі (ген.) — 320.
- Нестерович — 392.
- Несторовський — 429.
- Нечай Семєн (інж.) — 71, 88.
- Низовий Василь — 460.
- Ніканор (арх.) — 403.
- Ніщененко Корній С. (інж.) — 38, 265.
- Новак В. О. — 258, 259, 260, 262.
- Новиков Федір Кузьмич — 315.
- Нойрат — 275.
- Нянчур (інж.) — 172.
- Огієнко Іларіон (митр., проф.) — 52, 249, 327, 465, 467.
- Огоблин (проф.) — 467.
- Одуд (полк.) — 275.
- Олександрів В. — 447, 448.

- Олена Миколаївна (сестра В. М.) — 267.
Олесюк Т. (д-р) — 279, 282, 288, 332, 352, 397.
Ольжич — 234.
Омельянович-Павленко М. (ген.) — 21, 355, 397, 420.
Омельченко Тиміш (підполк.) — 175, 285, 371, 372.
Омельченко (інж.) — 285, 384.
Онищук (інж.) — 139.
Орелецький — 353.
Срищак А. — 448.
Остахів А. — 70.
Павелич — 260.
Павликовський Ю. (інж.) — 83, 85, 86, 204, 358.
Павликовська Ірена — 84, 85, 355, 356, 371, 384.
Павличенко Т. (проф.) — 318.
Павличенко (ген.) — 112, 114 139.
Павлів — 385.
Паливода (проф.) — 382, 388.
Палієнко Микола Васильович (інж., майор) — 20, 36, 196, 203, 218, 219, 250, 251, 273.
Палій А. (інж.) — 341, 389.
Палій-Сидорянський — 50.
Пан Іван (полк.) 348, 349.
Панасюк (інж.) — 392.
Паньвіц Гельмут, фон (ген.) — 260, 295, 296, 297, 299, 302.
Панейко — 387.
Панчук Богдан (сот.) — 343, 344, 468, 369, 370, 371, 391, 395, 459.
Паньота — 264.
Паньків — 460.
Паньківський К. (д-р) — 281, 282, 332, 350, 365, 397.
Папен — 216.
Парамонов М. Е. — 112.
Пархоменко (д-р) — 308, 309, 310, 321, 322, 333, 407.
Пастернак — 321.
Пацькань — 406, 418.
Паша (сестра В. М.) — 61.
Певний П. — 204.
Пекарчук — 164, 332.
Пеленський Зенон — 192, 197, 204, 363, 364, 371, 385.
Петлора Симон Васильович — 12, 28, 38, 96, 135, 178, 281, 282, 283, 316, 432, 451, 452, 453, 472, 473, 474, 475, 478.
Петлора О. — 332.
Петренко П. — 92, 93, 383, 389.
Петрів В. (ген.) — 138, 397.
Петрівський (інж.) — 362.
Петро (король) — 300.
Петровська І. 212.
Пирогов Ю. — 17.
Питель О. — 21, 36, 41, 42.
Півень — 343.
Підгайний Семен Олександрович — 280, 281, 365, 393, 409, 412, 448.
Пілсудський — 157.
Пірсон Лестер — 455, 456, 457, 462.
Плохий К. — 43, 265.
Плющ (д-р) — 345, 346, 408.
Плющ (інж.) — 38.
Побігушка (свящ.) — 325, 342, 385, 390.
Поготовко (полк.) — 231.
Подільський — 322, 333, 344, 345, 398, 405.
Подольак К. — 72, 73, 87.
Подрегуля — 312.
Лодушка (нотар) — 89.
Покровський (д-р) — 322.
Полікарп (митр.) — 281, 311, 322, 327, 336, 337, 363, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 408, 467.
Полупін Кузюма — 300.
Поляков — 97, 260.
Полянський — 143, 144, 162.
Поплавський (проф.) — 230.
Попов О. (свящ.) — 354.
Попов П. Х. (ген.) — 376.
Поташник П. — 163.
Потішко (інж.) — 358, 389.
Потульніцький (свящ.) — 404, 406.
Прейзерович — 194, 198, 199.
Приходько В. — 328.
Прокопович В. К. (проф.) — 46, 88, 109.
Прохода В. (інж.) — 72, 73, 74, 354.
Пуляк С. — 448.
Пушкаренко — 321.
Равлик — 120.
Радіч (д-р) — 260.
Радомський (д-р) — 309, 316, 318, 333, 334, 337, 341, 396, 414, 418.
Райхінштайн Д. (проф.) — 15, 28.
Рачунь — 120, 121, 145, 233.
Рсвай — 352, 355, 359, 364.
Ревуцький В. — 462.
Рейтер В. (інж.) — 17, 87.
Рені (кап.) — 334, 335, 336, 339, 342.

Ретіреп (ген.) — 289.
 Решетило (свящ.) — 363.
 Ржевський (інж.) — 382, 383, 407.
 Ридз-Смигło — 159.
 Рижий (д-р) — 413, 415, 418.
 Римбаковський — 35.
 Риббентроп Йоахім — 156, 158, 170, 211, 263.
 Робертс — 346.
 Робертсен — 407.
 Рогожин А. (полк.) — 150.
 Родзенко — 473.
 Розенберг — 174, 262.
 Рознатовський М. (інж.) — 40, 356.
 Романенченко (інж.) — 359, 374.
 Романенчук Богдан — 448.
 Романювський (доц.) — 33, 47, 109.
 Романчик Ганка — 38.
 Романюк (інж.) — 340, 355, 371, 372.
 Рост (д-р) — 214, 250.
 Рудик Я. (інж.) — 329.
 Рудник (ляйт.) — 196, 198.
 Рудницький Ст. (проф.) — 90.
 Рузвелт Еліонора — 377.
 Рузвелт — 258, 260, 290, 303.
 Рундштедт (маршал) — 250.
 Русов — 204, 376.
 Рюмін — 297.
 Рябищенко А. Гр. — 357, 363, 364, 365, 366.
 Рябовол М. С. — 136, 316, 439.
 Рябокіль Т. С. (проф.) — 344, 345, 355, 372, 373, 383, 385, 389, 402, 404, 405, 407, 408.
 Савицький Л. — 32.
 Савчук С. (свящ., д-р) — 390, 391.
 Сагайда — 320, 321.
 Садовський М. (ген.) — 447, 453.
 Садовський М. К. — 38, 94.
 Садовський Валентин Васильович (проф.) — 42, 52, 110, 171, 215, 258, 266.
 Саламаха (ген.) — 147, 150, 292, 295, 297.
 Сальський В. (ген.) — 152, 157, 180.
 Самець П. (свящ.) — 429.
 Самотовка — 309, 314, 317, 325, 326, 378.
 Самчук Улєс — 352, 359, 435, 447.
 Саницький В. А. — 72, 82, 83, 86, 87, 106.
 Сапуля-Олександр (брат В. М.) — 60, 61, 62.
 Сведюк — 393, 419.
 Свищук — 332.
 Сєятий — 417, 419.

Сєврюк А. — 171, 173, 174.
 Селешко Михайло (інж.) — 30, 34, 35, 56, 175, 265, 285, 377, 389.
 Селігор Федір Семенович — 384, 397, 402, 427.
 Семітський З. (інж.) — 225, 226, 238, 242, 246.
 Сенік — 181, 385.
 Сенкевич — 236, 237.
 Сеня (брат В. М.) — 59, 60.
 Серафим (брат В. М.) — 60, 61, 62.
 Сердюк (сот.) — 321, 335, 338, 341.
 Сецінський — 463.
 Сидоренко Гр. (інж.) — 21.
 Сильвестр (арх.) — 403.
 Симиренківна Тетяна — 374, 379, 400, 412, 419, 422.
 Симчик С. (свящ.) — 312, 316, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 333, 334, 335, 336, 337, 339.
 Сікора П. І. — 38.
 Сімович В. І. (проф.) — 39, 51, 120, 123.
 Сімфєнс — 349.
 Сім'янцив (інж.) — 238.
 Сірко (от.) — 441.
 Сірко (д-р) — 415, 417.
 Сірополк (проф.) — 77, 267.
 Січинський В. (проф.) — 87, 111.
 Сквожова М. — 212, 213.
 Скоропадський П. (гет.) — 40, 175, 262, 263, 399, 426, 472, 473.
 Скоропадський Данило — 320, 347.
 Скрипник Я. — 195, 203.
 Скрипник Степан (арх. Мстислав) — 193, 194, 195, 196, 199, 204, 332, 340, 350, 351, 352, 354.
 Скрипник (інж.) — 87, 181, 233, 234.
 Скрипченко — 182, 183, 191, 218, 219.
 Скрипчук І. — 463.
 Славінський Максим Антонович (проф.) — 23, 40, 42, 110, 262, 264, 267.
 Слімак — 207, 242.
 Сліпий (арх.) — 263.
 Слонецький — 316, 333.
 Слюсарчук Степан Миколайович — 193, 195, 205, 331, 340, 389, 412, 413, 422.
 Смаль-Стоцький Степан (проф., акад.) — 52, 77.
 Смаль-Стоцький Р. С. (проф.) — 52, 116, 123, 130, 216, 258, 259, 263, 264, 332, 352, 364, 398, 467.
 Сокович Євген (доц.) — 23, 47, 80, 87, 109.

- Соловій — 320, 332, 352, 383, 385, 389, 420.
Соломон І. (адв.) — 431, 432, 433.
Солтисик — 310, 321, 322.
Соня (сестра В. М.) — 59.
Сперанський — 148.
Спольський Роман (інж.) — 368, 369, 371, 378.
Сталін — 113, 158, 170, 215, 258, 259, 260, 268, 290, 303, 305, 338, 363, 372.
Стар Михайло — 458, 461, 462.
Старицька-Черняхівська Людмила — 89.
Старосольський В. (проф.) — 39.
Стахів Володимир — 363, 364, 365.
Стахів Матвій — 363, 364, 386, 420.
Степаненко М. О. — 448.
Стецько Я. — 272, 334, 376, 412.
Стечишин Юліан — 38, 39, 375.
Стечишин М. (полк.) — 332.
Стоклаза (проф.) — 80.
Стрелінгер (полк.) — 352, 353, 354, 356, 359, 364.
Султицький П. М. — 44, 96, 111, 129.
Сухенко (інж.) — 175, 177, 181.
Сухолин П. — 447.
Сушко (полк.) — 163, 180, 181.
Сьомак — 43.
Тандора Я. — 157.
Таня (плімінція В. М.) — 61.
Тарасюк (інж.) — 280.
Тарнавська Валерія — 414.
Тарнавський А. (д-р) — 280.
Тарновецький — 400.
Татомир (свщ.) — 363, 399.
Теліга Михайло — 50, 234.
Теліга Олена (Лена Шовгенівна) — 43, 50, 51, 234, 235.
Теодорович Іван (архисп.) — 336, 337, 402, 403.
Тереженко — 319, 336.
Терлецький (інж.) — 217, 232, 463.
Терсаркісов Б. — 188.
Тимошенко С. Н. — 16, 17, 35.
Тимошенко Сергій Прокопович (проф.) — 40, 48, 56, 62, 63, 69, 70, 109, 180, 204, 272, 276, 305, 331, 391.
Тимошенко Володимир (проф.) — 305, 306, 391.
Тимошенко (маршал) — 288.
Тихомиров (проф.) — 294.
Тихоцький (ген.) — 290, 293.
Тіме (д-р) — 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 211, 212, 213, 215, 226, 231, 232, 233, 245, 250, 251.
Тісо — 262.
Тіто — 260.
Ткачук Богдан — 127.
Топорович (адв.) — 193, 330, 331, 356.
Трепет М. (інж.) — 49, 72, 74, 87.
Троян Д. М. (інж.) — 43, 285, 383, 393, 436.
Трумен Г. — 305, 330, 338.
Турковський — 335.
Тютюнник — 389.
Углицький (доц.) — 319.
Удовиченко О. (ген.) — 88, 89.
Урбанський В. — 212.
Успенський М. М. (от.) — 318.
Успенський (полк.) — 318.
Феденко П. В. (проф.) — 38, 267, 330, 332, 340, 360, 363, 364, 386, 388, 409, 419, 424.
Федин (інж.) — 383.
Федоренко (полк.) — 310.
Федорів С. — 40, 97, 98, 260, 265, 270, 340.
Федорів М. (інж.) — 354, 393.
Федюшко (д-р) — 124, 153, 155, 156, 188, 189, 190.
Фесенко М. В. (пастор) — 338, 393, 405, 408, 417, 424, 425, 426, 427, 428, 436, 446, 450.
Фесенко Б. — 265.
Фещенко-Чопівський І. А. (доц.) — 38, 56, 58, 66, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 166.
Філіпович (інж.) — 204.
Фішер (проф.) — 47.
Флетчер (полк.) — 320.
Фліс — 224.
Форманек (проф.) — 49.
Франке — 235, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 262.
Франко — 275.
Фролов Леонід Петрович (проф.) — 12, 14, 17, 34, 35, 69, 98, 102, 105, 108.
Фролов (полк.) — 97.
Фроляк (кап.) — 316, 320, 321, 322, 333, 334.
Харламов В. А. — 99.
Хмельницький Богдан (ген.) — 425.
Холєчук Михайло (д-р) — 114, 116, 120, 121, 136, 145, 158, 161, 162, 163, 164.
Холодний П. П. — 32, 38, 332, 352, 354.
Хомик (лік.) — 316, 317, 320.
Хомин — 301.

Хортик (проф.) — 317, 320, 322, 338, 441, 418.
 Хороший Михайло (сп.) — 465, 468.
 Храпливий Євген (інж.) — 38, 82, 83, 84, 85, 107, 113, 114, 118, 120, 123, 127, 158, 342.
 Храплива — 404, 407, 415.
 Христюк Л. (інж.) — 360, 405, 412, 419, 422.
 Христюк Павло — 408.
 Хронов'ят (інж.) — 146, 180, 204.
 Хрущов — 475.
 Цанков (проф.) — 260.
 Цегельський Л. (д-р) — 38, 431, 432, 434.
 Цісарж Г. (інж.) — 15.
 Цюрнер — 202.
 Чайников — 326.
 Чен Кай-шек (маршал) — 428.
 Чаплєнко В. (проф.) — 360, 411, 412, 419, 421, 422, 467.
 Чаплєнський Василь Васильович — 314, 315, 316, 321, 327, 328, 330, 334, 337, 340, 341, 342, 368, 371, 373, 375, 377, 379, 380, 394, 400, 401, 420.
 Чатлош — 259.
 Чеквіянов — 188.
 Челєсук Мирослав (д-р) — 316, 337, 344.
 Чепіга Захар (от.) — 443.
 Черєдієв В. М. (проф.) 21, 23, 73, 87, 98, 102.
 Черєшньов Вячеслав Васильович (полк.) — 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444.
 Черкасєвич — 419, 421.
 Черненко — 418.
 Чернявський А. (доц.) — 40, 262.
 Черняхівський С. (інж.) — 92, 93.
 Черчл — 258, 260, 264, 290, 300, 303, 305, 338, 360, 364.
 Чижович (інж.) — 221.
 Чижовичівна Стефанія — 85, 232, 366.
 Чикаленко Євген Харлампович — 16, 38, 41, 49, 78, 479.
 Чикаленко Л. Є. (проф.) — 38, 332, 388.
 Чирський — 50.
 Чіпман Л. Кароля — 462.
 Чопик Володимир — 460.
 Чорний (інж.) 61, 397, 398, 407.
 Чосек (інж.) — 200.
 Чубатий М. (проф.) — 398, 410, 431, 432, 433, 434, 467, 468.
 Чупринка Тарас (Шухєвич Р.) — 29, 453.

Чхєнкєлі — 88.
 Шандрук П. (ген.) — 263, 264, 265, 267, 270, 280, 281, 282, 283, 316, 331, 341, 352, 355, 359, 363, 413.
 Шаловал Микита Юхимович — 40.
 Шарп (полк.) — 406.
 Шварц — 226, 228.
 Швед — 160.
 Швертер — 215, 242.
 Шевченко Т. Г. — 176, 272, 375.
 Шевченко Ю. — 195, 203, 215.
 Шевченко В. (інж.) — 382, 392, 396, 398, 404, 405.
 Шелєст Вол. — 389.
 Шєлухін С. (проф.) — 433.
 Шєпарович Роман (інж.) — 182, 212, 213, 232, 339.
 Шєптицький Андрій (митр.) — 36, 51, 58, 86, 134, 249, 263, 282, 333, 474.
 Шєрєметинський Р. С. (проф.) — 23, 62, 59, 72, 73.
 Шєрєх Юрій (проф. Шєвєльєв) — 448, 459, 467.
 Шиянів — 96.
 Шіллер — 279.
 Шкеда Йосип — 64, 65.
 Шкурат (д-р) — 164.
 Шкуро А. Г. (ген.) — 89, 239, 261, 287, 291, 292, 295, 296, 297, 299.
 Шмідт Владислав — 207, 208, 212, 242, 251.
 Шовгєнов Іван Опанасович (проф.) — 11, 48, 52, 86, 87, 108.
 Шох П. (інж.) — 470, 471.
 Шпилька (арх.) — 403.
 Шрамченко Л. (доц.) — 40, 90, 361, 366.
 Шродт (д-р) — 250, 251, 252, 255, 256.
 Штайнгєтер — 204, 205.
 Штанько Миколє — 18.
 Штєтєлє (інж.) — 338.
 Штрандтман — 147.
 Штругольц — 224.
 Шульгин Олєксандєр Яковлєвич (проф.) — 40, 75, 88, 331, 356, 389.
 Шумєйко С. (адв.) — 431, 432.
 Шумовський (інж.) — 447.
 Шумська Тамара — 333.
 Шушнінг — 137.
 Щєрбаковський Вадим (проф.) — 470.
 Щєрбина Ф. А. (проф.) — 17, 441.
 Щєрбина Н. — 360, 411, 419, 421, 422.
 Щєголів — 135.

Щупляк В. Я. — 147, 150.
 Щуровська-Росеневич Платоніда — 50, 265.
 Юрій (король) — 13.
 Юрченко — 445.
 Яворський Степан (свщ.) — 143.
 Явтушенко (свщ.) — 325.
 Якименко (стар.) — 89.
 Яковенко Є. П. (інж.) — 408.
 Яковлів А. І. (проф.) — 40, 95, 152, 176, 178, 180, 276.
 Яковлів Ю. (інж.) — 74, 87, 420.
 Яловий (проф.) — 312, 382, 383, 385, 389, 390, 391, 392, 396, 398, 403, 404, 405, 407, 415.

Янів (д-р) — 342, 371, 372, 373.
 Яновський — 237, 238, 239.
 Янішевський І. (інж.) — 276, 468.
 Ярема — 333.
 Яременко Т. — 439, 441.
 Яремович А. — 120, 126, 127, 391, 393, 395, 398, 402, 403, 404, 405.
 Ярина (інж.) — 333.
 Ярмоленко Петро — 19.
 Ярослав — 127, 161, 162.
 Ярошевський О. — 29, 40.
 Ярошевич — 376.
 Яцевич (проф.) — 335, 402, 405.

ПОКАЖЧИК МІСТ, СІЛ, СТАНИЦЬ, ХУТОРІВ

Абинська (ст.) — 437.
 Авісбург — 267, 272, 316, 332, 356, 359, 364, 366, 374, 379, 380, 382, 388, 398, 405, 409, 411, 418, 419.
 Авріх 337.
 Актюбінськ — 269.
 Альтгофен (с.) — 295.
 Амлі — 290.
 Анапа 419.
 Анкара — 216.
 Антверпен — 259.
 Армавір — 183, 340.
 Арользен — 349, 351.
 Ашафенбург — 316, 350, 353, 354, 355, 401, 409.
 Бадгорн — 401, 404.
 Баден — 297.
 Бад Кіссінген — 320.
 Базар — 316.
 Баку — 35, 62.
 Банська Бистриця — 262.
 Барановичі — 268.
 Баталпашинська (ст.) — 319, 361.
 Бауенбург — 441.
 Баунд Брук — 466.
 Белжця — 252.
 Белз — 213, 215, 220, 221, 222, 231.
 Береза Каргузька — 174.
 Берлін — 40, 41, 46, 52, 75, 78, 156, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 215, 217, 218, 233, 234, 235, 260, 262, 263, 264, 265, 267, 270, 285, 345, 379, 391.
 Берн — 24, 68, 72, 120.
 Београд — 44, 147, 150, 262, 379, 445.

Бидгоща — 125.
 Біла Підляська — 214, 224, 225, 243.
 Білгорай — 243.
 Білефельд — 312, 318, 319, 346, 347, 385, 404.
 Бльомберг — 399, 400, 401, 402, 403, 407, 408, 410.
 Болехово — 134.
 Боложье — 288.
 Борислав — 56, 133, 134, 160.
 Братіслава — 71, 72, 83, 271.
 Бремен — 306, 307, 308, 322, 327, 334, 374, 394, 397, 413, 419.
 Броди — 20, 251.
 Брюссель — 259, 367.
 Бугульма — 125, 153.
 Гудапешт — 262.
 Букарешт — 53.
 Бургдорф — 373.
 Буффало — 460.
 Бухгольц — 413.
 Бучач — 437.
 Бюнде — 346, 347, 402.
 Ваймар — 279, 280, 281, 283, 284, 305.
 Варшава — 20, 42, 46, 52, 72, 78, 81, 86, 87, 95, 96, 97, 98, 100, 107, 108, 111, 114, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 140, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 190, 193, 195, 197, 203, 224, 229, 231, 235, 239, 258, 259, 262, 265, 266, 349, 350, 459.
 Варяж — 221, 222, 231, 243, 244.
 Ватепляс — 159.
 Ватикан — 407.

- Вашингтон — 379, 382, 426.
 Веланд — 427, 428.
 Венгторф — 342.
 Вербовиця — 230, 231.
 Верден — 259.
 Високе — 247.
 Вишниця — 241.
 Відень — 13, 21, 33, 59, 78, 115, 116, 160, 172, 193, 297, 459, 474.
 Вільгельмсгафен -- 310, 311, 312, 313, 385, 396.
 Віндзор — 140, 425.
 Вінниця — 271.
 Вінніпег — 428, 459.
 Владава — 215, 220, 227, 228, 246.
 Влото — 345, 346, 347.
 Вовкодав (хут.) — 267.
 Володимир-Волинський — 225.
 Гайденав — 309, 311, 312, 315, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 329, 334, 336, 338, 339, 341, 351, 357, 361, 362, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 381, 383, 389, 390, 402, 404, 415.
 Гам — 377.
 Гамбург — 56, 231, 259, 306, 307, 342, 344, 369, 375, 378, 383, 407.
 Гамільтон — 436, 466.
 Ганнювер — 280, 306, 308, 312, 318, 319, 320, 322, 325, 327, 333, 337, 341, 344, 345, 347, 355, 357, 372, 383, 389, 390, 393, 394, 396, 402, 403, 404, 405, 409.
 Герсфельд — 372.
 Герцфельд — 380.
 Гехтер — 379.
 Гільдесгайм -- 306.
 Городенці -- 250, 251.
 Городло — 225, 226.
 Гостінний — 25.
 Градц Кральов — 15.
 Грозний — 56, 70.
 Грубешов — 213, 215, 221, 225, 231, 237, 244, 249, 330.
 Гандер — 424.
 Генуя — 288.
 Гера — 278.
 Геттінген — 332, 333, 380, 400, 401.
 Гіссен — 332.
 Госляр — 274, 284, 285, 305, 306, 308, 333, 346, 374, 383.
 Грац — 203, 296.
 Грімзбі — 354, 452.
 Гронав — 327, 403.
 Данціг — 181.
 Дашава — 147.
 Дельменгорст — 308, 309, 312, 315, 321, 322, 325, 326, 327, 337, 338, 339, 341, 343, 344, 363, 369, 373, 374, 378, 380, 382, 384, 385, 386, 389, 390, 396, 402, 403, 406, 414, 415, 416, 418.
 Детройт — 382, 459.
 Діпгольц — 400, 414.
 Дніпропетровськ — 315, 329.
 Дорогуск — 220.
 Дрезден — 195, 244, 257, 258, 261, 262, 266.
 Дрогобич — 56, 64, 132, 163, 234.
 Дубляни -- 373.
 Едмонтон — 337, 465.
 Ерзерум — 316.
 Едліче — 182.
 Єлисаветинська (ст.) — 64, 360.
 Єна — 278.
 Женева — 35, 126, 346, 407.
 Житомир — 42.
 Жолкевця — 214, 222, 224.
 Залізний Брод — 25.
 Зальцбург -- 291.
 Замостья — 214, 231, 243, 244, 245, 246, 247, 248.
 Земун — 147.
 Ізбича — 214, 240.
 Інгольштатт — 361.
 Інсбрук — 261, 376.
 Кавказька (ст.) — 239.
 Казимир — 254.
 Каліш — 234.
 Караганда -- 291.
 Карлсбад — 42, 274, 275, 276.
 Карлсфельд — 330, 356, 357, 358, 373.
 Кассель — 419.
 Катеринодар — 13, 59, 60, 65, 89, 183, 237, 238, 239, 268, 310, 330, 331, 437, 440, 445.
 Катовиці — 166.
 Квебек — 260.
 Кельн — 263, 367.
 Кельце — 220, 265.
 Кембридж — 401.
 Кемі — 61.
 Кемптен — 441.
 Київ — 17, 20, 219, 234, 266, 374, 426, 478.
 Кисляковська (ст.) — 62.
 Кіль — 175, 313, 340, 342, 371, 382.
 Ковель — 209, 222.

Колін — 25, 56, 62, 133, 146, 170.
 Коломия — 106, 234.
 Комо — 288.
 Коржевський (хут.) — 268.
 Корсунська (ст.) — 411.
 Краков — 57, 66, 78, 82, 165, 166, 177,
 179, 180, 181, 182, 190, 197, 201, 203, 204,
 205, 220, 231, 232, 233, 234, 235.
 Красний Брод — 230.
 Красний Став — 208, 210, 214, 222, 231,
 245, 248, 250, 253.
 Краснік — 255.
 Крефельд — 367.
 Кривий Ріг — 234.
 Кристинюполь — 215, 220.
 Курганна (ст.) — 339.
 Кулюків (хут.) — 267.
 Курник — 152, 154, 155.
 Кути — 316.
 Кутно — 124, 152, 157, 159.
 Ланцут — 164.
 Лейквуд — 442.
 Лер — 333.
 Ліснц — 289, 290, 300, 303, 304, 316, 331,
 436.
 Ловчі — 228.
 Лодзь — 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190,
 203.
 Лозова — 237.
 Лонг-Бренч — 466.
 Лондон — 41, 53, 54, 152, 156, 259, 319,
 320, 341, 343, 346, 347, 349, 350, 353, 359,
 360, 363, 365, 368, 371, 372, 376, 390, 391,
 394, 401, 426, 433, 459.
 Лондон (Канада) — 425.
 Луцьк — 70, 111.
 Любартов — 214, 231.
 Любек — 346, 347.
 Люблин — 7, 191, 192, 193, 197, 198, 201,
 202, 206, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216,
 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225,
 226, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 239,
 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 260,
 266, 271, 279, 331, 373.
 Лювен — 400, 422.
 Ляцков — 215, 222.
 Львів — 20, 67, 74, 75, 77, 78, 81, 82, 83,
 84, 85, 86, 87, 88, 90, 100, 107, 108, 112,
 113, 114, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 128,
 139, 145, 146, 147, 151, 152, 158, 159, 160,

161, 162, 204, 221, 223, 226, 231, 232, 233,
 235, 236, 283, 308, 320, 387, 478.
 Магнітогорськ — 95.
 Магдебург — 305.
 Мелінген — 279.
 Милована — 121.
 Міттенвальд — 316, 389, 412.
 Монреал — 424, 447, 459, 460,
 Моравська Острава — 168, 169.
 Москва — 61, 156, 158, 216, 258, 259, 260,
 264, 296, 297, 310, 446.
 Мунстер — 319, 335, 342, 368, 373, 402.
 Мюльн — 295.
 Мюнхен — 236, 316, 321, 330, 332, 358,
 359, 366, 376, 380, 384, 388, 389, 412, 413,
 418, 422.
 Найдек — 276.
 Настасівська (ст.) — 233, 384.
 Нампи — 229.
 Нікольсдорф — 290.
 Ніжин — 236, 237.
 Німбург — 25, 34, 49, 64.
 Нова Чортгорія — 473.
 Новогрудка — 268.
 Новоросійськ — 135.
 Новосілки — 228.
 Новочеркаськ — 188.
 Нью-Йорк — 366, 372, 426, 442, 447, 448,
 452, 469, 471.
 Нюрнберг — 328.
 Обергрюн (с.) — 278.
 Обердравбург — 289.
 Сваро (с.) — 288.
 Одеса — 414.
 Оксфорд — 401.
 Олесо — 287.
 Ольгинська (ст.) — 157.
 Ольденбург — 306, 308, 309, 313, 315, 316,
 320, 322, 325, 333, 334, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 343, 344, 367, 368, 369, 371, 372,
 375, 376, 378, 379, 380, 384, 396, 398, 406,
 413, 415, 416, 417, 418.
 Оснабрюк — 311, 368.
 Оттава — 459.
 Офенбах — 316, 332, 350, 351, 354, 355,
 359, 361, 363, 364, 365, 367.
 Опава — 436.
 Падерберн — 347, 348, 349.
 Палуц — 287.
 Пардубіці — 25, 28, 56, 170.
 Париж — 21, 28, 41, 42, 71, 79, 88, 89, 99,

- 100, 112, 158, 178, 226, 260, 287, 318, 353, 387, 397, 438, 445, 446, 474.
- Парчов — 241.
- Пашківська (ст.) — 239.
- Пегець — 290, 300, 301, 302.
- Перемишль — 13, 83, 106, 162, 164, 221.
- Петербург — 35, 48, 230, 286.
- Петровська (ст.) — 268.
- Підлютий — 134.
- Підлюшня — 250.
- Пільзен — 25, 26, 146, 264.
- Пісочна — 116, 131, 134, 150, 158, 159.
- Пісочне — 121, 122, 140, 141, 160, 162.
- Пітсбург — 472.
- Подєбради — 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 24, 25, 28, 29, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 46, 49, 49, 50, 51, 53, 54, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 86, 92, 96, 97, 101, 104, 106, 110, 111, 112, 116, 169, 170, 175, 215, 235, 238, 258, 261, 262, 270, 272, 273, 355, 393, 469, 470, 471.
- Познань — 124, 125, 126, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 177, 189, 212, 217, 263, 265.
- Полтавська (ст.) — 19, 236, 384, 445.
- Потсдам — 305, 335.
- Прага — 7, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 25, 29, 30, 33, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 50, 52, 53, 54, 57, 61, 65, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 93, 95, 96, 97, 104, 107, 108, 109, 110, 116, 120, 136, 151, 152, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 179, 185, 197, 215, 233, 235, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 305, 330, 353, 354, 387, 434, 441.
- Пулав — 220, 222, 253, 254, 255.
- Пшєворськ — 7, 182, 183, 185, 193, 194, 203, 218, 250.
- Пяски — 25, 208, 210, 248, 252.
- Рава Руська — 232.
- Радом — 220, 255.
- Райовці — 230.
- Раковник — 274, 275.
- Регенсбург — 316, 327, 328, 329, 330, 356, 361, 362, 366, 376, 380, 381, 386, 391, 398.
- Рига — 96.
- Рим — 248.
- Ріміні — 282.
- Родзизь — 214, 225, 227, 252.
- Розділ — 121, 141.
- Ростов — 60, 181, 199, 236, 250, 339.
- Ротенбург — 307.
- Рудники — 131, 143, 144, 145, 161, 162, 164.
- Рудниця — 49, 51, 183.
- Самбор — 163, 234.
- Сарсель — 467.
- Саскатун — 38, 139, 464.
- Сєїстєльнїкїв (хут.) — 268.
- Сєнт Кєтерїнс — 452.
- Сїдней (Канада) — 337, 424.
- Слав'янська (ст.) — 269, 438.
- Словатичі — 215, 228.
- Сокаль — 221.
- Соракамиш — 316.
- Срьода — 111, 123, 125, 126, 129, 151, 152, 153, 155, 160, 161, 162, 163, 168, 171, 188, 217.
- Ставропіль — 268, 269.
- Станиславів — 193, 226, 234.
- Старощєбїнївська (ст.) — 438.
- Стебник — 133.
- Стакгольм — 41.
- Страсбург — 263.
- Стрижев — 220.
- Стрий — 132, 160, 234.
- Суворовська (ст.) — 439.
- Судбури — 466.
- Суша Воля — 214.
- Сухум — 61.
- Сянюк — 162.
- Тїманська (ст.) — 269.
- Танвальд — 25.
- Танджер — 396.
- Тарнов — 165.
- Тарноград — 220.
- Тегеран — 258.
- Тєлава — 59.
- Тємрюк — 269.
- Тєрнополь — 126.
- Тифліс — 165.
- Толмецо — 287.
- Томашов — 214, 247.
- Торонто — 140, 175, 406, 408, 414, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 434, 436, 450, 451, 453, 459, 463, 464, 466, 467, 469, 473.
- Туапсе — 310, 340.
- Турін — 288.
- Туробін — 222, 224.
- Ужгород — 259.
- Умань — 280, 284.
- Уманська (ст.) — 290.
- Усть-Лабінська (ст.) — 25, 340, 438.
- Фалєнбостєль — 414, 416, 417, 424.

Фалькенберг — 40.
 Фармінгем — 442.
 Форт Вільям — 431, 448.
 Франкфурт на Майні — 78, 204, 305,
 316, 332, 346, 350, 356, 358, 363, 364, 366,
 367, 371, 394, 399, 414, 418, 419, 422, 423,
 424.
 Фюрт — 328.
 Фюссен — 316, 356, 360, 374.
 Ханьків (хут.) — 60.
 Харбін — 36.
 Херків — 89, 236, 414.
 Ходорово — 131.
 Холм — 203, 204, 208, 213, 215, 221, 223,
 224, 227, 228, 238, 239, 244, 246, 250,
 252, 253, 373.
 Царицин — 61, 124, 236, 451.
 Цвітав — 277.
 Цисов — 227.

Целе — 306.
 Чемерники — 227.
 Ченстохов — 246.
 Черниці — 7, 114, 115, 116, 121, 122, 123,
 124, 128, 129, 134, 139, 141, 143, 144, 145,
 147, 150, 151, 152, 228, 233, 256, 315, 469.
 Чернівці — 53.
 Чкаго — 89, 99, 469, 470.
 Шафердінген — 407.
 Шібек — 407.
 Шлезька Острава — 27.
 Шпиталь — 293, 294, 295.
 Штиреть — 171.
 Штутгарт — 406.
 Шебришин — 243, 244.
 Юденберг — 293, 294, 295.
 Ялта — 290, 303.
 Ярослав — 219.
 Ясло — 182.

ЗМІСТ

	Стор
Передмова	7
1. Перші кроки в Подєбрадах	11
2. Видавниче товариство при УГА	19
3. Бібліотека Академії	20
4. Педагогічна й наукова праця в УГА	22
5. Дипломні праці і проєкти	33
6. Національно-політичне значення Академії	37
7. Справи кубанські	42
8. Зміновіховство в УГА	45
9. Нормальний перебіг праці в УГА	46
10. Богема в Подєбрадах	50
11. Наукові інститути в Варшаві й Берліні	52
12. Українська Спілка Імени Гетьмана Мазепи (скор. УСІМ)	52
13. Інші прояви академічного життя	55
14. Допомоговий Комітет при УГА	57
15. Зв'язок з ріднею й Кубанщиною	59
16. Труднощі з виборами ректора Академії в 1928/29 акад. році	62
17. 1928/29 і 1929/30 навчальні роки в Академії	64
18. Союз Організацій Інженерів-Українців в Еміграції	72
19. Український Академічний Комітет	75
20. Українські наукові з'їзди в Празі	76
21. Останні роки перед ліквідацією УГА	78
22. Конгрес Українських Інженерів у Львові	81
23. Подорож до Варшави	86
24. Видавнича діяльність Союзу й Слов'янська Федерація Інженерів	87
25. Реагування Академії на процес Спілки Визволення України (СВУ)	89
26. Експонати УГА на світовій виставці в Чикаго (США)	89
27. Академія в стадії погасання	94
28. Українська Наукова Асоціація	94
29. Козакійство	96
30. Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання	99
31. Український Рільничий Ліцей (з українською мовою навчання)	113
32. Організація видавництва в ліцеї	126
33. Екскурсії з ліцеїстами	130
34. Смерть Кузьми Якимовича Безкровного	135
35. Відносини з учнями	136
36. Спостереження над суспільним життям в Черниці й околицях	140
37. Останні часи діяльності перед 2-ю світовою війною	145
38. Захоплення Кубанських Військових Регалій ген. В. Науменком	147
39. Останнє гостювання в д-ра В. Г. Ледомського	151

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМІЧЕНИХ ПОМИЛОК V ТОМУ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
11	12-13 згори	одягнений	одягнений
15	5 згори	за фахом	За фахом
16	10 згори	С. Н. Тимош.	С. П. Тимошенко
34	13 згори	бальнотехніки	бальнотехніки
34	7 знизу	бути.	бути?
44	5 знизу	змушував	зменшував
46	10 знизу	(бов..	(був...
63	21 знизу	Підсміювалися	підсміювався
109	20 знизу	виписував	виписував
110	8 знизу	Зайшов	Покликаний вечо- ром зайшов д-р...
112	13 знизу	їздці, джигіти	їздці-джигіти
112	7 знизу	інж. В. О.	інж. чехом В. О.
118	17 знизу	підросла	підростала
123	8 знизу	дотепних	дотепні
123	8 знизу	відіхав	від'їхав
126	1 згори	мам	Вам
145	13 знизу	питали, а учні	питали й учні
146	17 знизу	переробляла	переробляли
148	15 згори	чере	через
154	8 згори	Замайським	Замойським
156	3 згори	пациєнт	пациєнт
192	12 знизу	бургомістер	бургомістер
196	9 згори	Темі	Тіме
196	10 згори	бадай на одну	бодай одгу
197	3 згори	(Кракові)	(в Кракові)
201	1 згори	Ате	Але
207	3 згори	заходить	заходити
216	12 знизу	ате	але
225	19 знизу	мтина	млина
241	20 згори	бути	бити
241	6 знизу	зробити	зробили
256	16 знизу	вами	Вами
258	21 згори	простацію	прострацію
266	15-16 згори	У першому ж налеті на Прагу, який тривав	Перший налет на Прагу тривав
295	5 згори	Юденберг	Юденбург
305	17 знизу	состськими	советськими
306	4 згори	Григорій	Григоріів
306	14 знизу	Белабан	Балабан
306	6 знизу	події	подія
308	9 знизу	розом	разом
309	22 знизу	Хартиків	Хортик
311	10 згори	передавали	передати
311	22 згори	О.,	О. І.,
315	16 згори	Союзу	Співки

351	3 згори	від мандрювання	для мандрювання
355	20 згори	найзмістовні	Найзмістовніше
364	12 знизу	до Мистифікації	до містифікації
406	3 знизу	молвав	мовляв
414	5 знизу	псвідку	посвідку
415	18 знизу	називала	називали
416	7 знизу	розтошеними	розтопиреними
417	1 знизу	роки вислав	роки; вислав
423	9 згори	2	II
424	21 знизу	Феленбостелю	Фаленбостелю
432	25 знизу	Миколаєвича	Миколайовича
435	6 згори	приситніх	присутніх
435	7 знизу	сусіди	сусідами
436	10 згори	творення	творенням
439	6 згори	натрої	настрої
440	13 згори	Данилов	Даниловичом
441	3 знизу	кудусь	кудись
443	12 згори	кождної	кожної
446	20 згори	видавцев	видавцем